

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 28

*Сторінки історії і культури Полісся та України
в сучасному висвітленні*

Ніжин-2005

УДК 821.161.206+94/477/”9”
ББК 83.3/ 4 Укр./ 5+63.3/ 4 Укр./ 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням вченої ради Ніжинського державного педагогічного університету ім.Миколи Гоголя
Протокол № 2 від 7.10.2004 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4. – С.50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – № 2. – С.73)

Збірник засновано у 1990 р. проф. Г.В. Самойленком

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник докт. філол. наук, проф. Г.В. Самойленко;

з філології:

докт.філол.наук, проф. Н.М. Арват, докт. філол. наук, проф. О.Г. Астаф'єв, канд. філол. наук, доц. Н.І. Бойко, докт. філол. наук, академік, проф. А.П. Грищенко, докт. філол. наук, проф. З.В. Кирилюк, докт. філол. наук, проф. О.Г. Ковальчук, докт. філол. наук, ст. наук. співр. П.В. Михед, докт. філол. наук, проф. А.Я. Мойсієнко;

з історії:

докт. істор.наук, проф. М.К. Бойко, докт. політ. наук, проф. О.Д. Бойко, докт. істор. наук, проф. А.О. Буравченков, докт. істор. наук, проф. В.М. Даниленко, докт. істор. наук, проф. В.О. Дятлов, канд. істор. наук, доц. О.Г. Самойленко, канд. істор. наук, доц. Є.М. Страшко, докт. істор. наук, професор Ю.І. Шаповал;

з мистецтвознавства:

канд. мистецтв., доц. Г.І. Веселовська, канд. мистецтв., доц. Л.О. Дорохіна, докт. мистецтв., проф. М.А. Давидов, канд. філософ. наук, доц. Л.Л. Матвеева, докт. мистецтв., ст. наук. співроб. О.С. Найдєн, докт. мистецтв., проф. В.І. Рожок, докт. мистецтв., проф. В.В. Рубан, докт. мистецтв., проф., член-кор. АМН Ю.О. Станішевський, докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко, канд. мистецтв., доц. О.Е. Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. Вип. 28: Сторінки історії і культури Полісся та України в сучасному висвітленні / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – 263 с.

ББК 83.3/ 4 Укр./ 5+63.3/ 4 Укр./ 52

© Самойленко Г.В.

© Ніжинський держуніверситет
імені Миколи Гоголя, 2005

М.А. Антонец, Е.А. Ковнатор, Д.И. Христов

Значение жизненного подвига Н.В.Гоголя для воспитания христианской морали у студенческой молодёжи

Современному молодому человеку часто трудно разобраться в жизненных ситуациях, принять правильное решение в выборе будущей профессии, реально оценить свои способности, поступать справедливо и честно по отношению к другим людям. Для большинства молодых людей существует только горизонтальное развитие, то есть развитие способностей и эмоциональных проявлений характера. У молодёжи, и более того, у её прогрессивной составляющей – студенчества необходимо формировать вертикальное развитие. Это развитие смыслов, сил души и духа. Такое развитие прежде всего необходимо для нормального восприятия существующей действительности, формирования лучших качеств личности, для успеха, создания крепкой и здоровой семьи, сохранения всех достижений современной культуры.

Как правильно заметил А. Гармаев, культура берёт своё начало от духовного, от врождённой способности человека обращаться к Богу и слышать его. Источником духовного является Бог, а носителем духовного – человек, а не предметы культуры [3, 31]. К сожалению, вся современная культура обращена в предметность, касаясь лишь горизонтальных пластов развития человека – его способностей. В юношеском возрасте человек, вовлекаясь в горизонтальное развитие, попадает в стихию самоутверждения и самореализации. В результате все силы души обращаются не в свободное проявление своей богодарованной природы, а в обслуживание самоутверждения. И молодой человек оказывается перед ситуацией выбора, задавая себе вечный вопрос: “В чём же смысл моей жизни?” Это дело рационального сознания.

Такой подход в понимании функционирования психики человека был характерен для эпохи XIX века. Поступок, являясь очагом разных форм активности, определялся как действие. С точки зрения диалектики мифа большинство людей того времени имели общую линию понимания вещей и обращения с ними, связанную с реальным действием. Оно объяснялось как активность, направленная на определённую цель. Оно осуществлялось с помощью средств и определённым способом.

Нас интересует, насколько творчество и формирование личности Гоголя было связано с тем историческим периодом, в котором он жил, и какие уроки можно извлечь из того, что мы знаем о нём. А. Лосев утверждает, что в каждом человеке можно заметить, как бы ни была богата его психика, универсальную линию понимания вещей и обращения с ними. Такая линия свойственна только ему и никому больше. В этом смысле миф есть лик личности. Личность предполагает прежде всего самосознание, которое должно постоянно действенно выявляться. В нём должна быть перспективная глубинность [6, 73].

Такое самосознание может сформироваться у молодых людей путём вертикального развития личности на основе христианских принципов. Духовный рост личности будет происходить только под влиянием примирения человека с Богом,

при понимании необходимости спасения [7, 62]. Весь жизненный путь великого русского писателя, украинца Н.В. Гоголя, включая литературное наследие, также свидетельствует об этом.

Юный Гоголь, размышляя над своей будущей жизнью, связывает её с божественным повелением, с верой, что лишь начерченный Богом путь его желаний и грёз сделает бессмертным его имя [8, 196]. Творчество Гоголя – христианина не смогла оценить по достоинству большая часть российской интеллигенции того времени, которая увлеклась новейшими проектами революционного преобразования общества, включая идеи атеизма.

Гоголь вообще неадекватен культуре, которая не признаёт самоценности человека. По этой причине его произведения так органично влились в литературу XXI века. Современная молодёжь должна воспитываться на его творчестве, потому что в нём логически связывается прошлое, настоящее и будущее в становлении самосознания человека, в его стремлении к духовному преобразованию, в приближении себя к Богу.

Известный литератор В. Капнист пророчески определил будущее Гоголя, советуя обязательно воспитывать ребёнка на христианских позициях : “Из него будет большой талант, дай ему только судьба в руководители учителя-христианина” [2, 346].

П. Мясоед, используя системно-деятельностный подход в анализе жизни Н.В. Гоголя, логически показал причины основных противоречий, которые возникали на протяжении всего творческого пути писателя, и утверждает, что “Гоголь является настоящим предметом своего творчества: вынуждает, заставляет страдать и двигаться от прошлого, через отрицание настоящего, к будущему. Гоголь учит, каким должен быть человек. Для этого необходимо сначала изменить себя” [9, 468].

Собственное изменение, формирование прекрасных личностных качеств невозможно без воспитания у молодых людей христианского поведения и христианского характера. Продолжая мысль П. Мясоеда, мы утверждаем, что процесс собственного изменения невозможен без принятия Бога в свою жизнь, то есть покаяния.

Гоголь, по мнению российского “философствующего филолога”, академика РАН Г. Гачева, “всю жизнь чувствовал себя распинаемым – жжение нечистой совести и казнение, что совершенно одолело его под конец жизни и ввергло в принародное покаяние в “Выбранных местах из переписки с друзьями” [4, 25]. Глядя мирскими глазами и давая неправильную оценку поступкам и творчеству Гоголя, многие считают, что он был просто скверным человеком, испытывая такие страшные и болезненные пытки от внутреннего голоса Бога. На самом деле это было самое настоящее покаяние. “Мера угрызений совести – не в величине преступлений, а в чуткости души. Это великий дар: видеть свои грехи, а не разглядывать сучок в глазу ближнего” [4, 25].

Под влиянием Великой французской буржуазной революции просветительский рационализм трансформировался в рационализм буржуазный. Поэтому и в XIX веке социально нейтральными, общепринятыми считались ценности “человека разумного”. Во многом они актуальны и сейчас, “доколе не придёт Царствие Божие” [1, Лк.22:18].

Гоголь в “Выбранных местах из переписки с друзьями” показывает значение христианских ценностей в жизни человека. Его размышления, советы, наставления

– это в первую очередь обращение к потомкам, а не только к своим современникам. Путь со Христом нелёгкий, он полон испытаний, но он ведёт к великой победе над злом, несправедливостью и возникающими трудностями, “ибо всякий, рождённый от Бога, побеждает мир; и сия есть победа, вера наша” [1, 1-е Ин.5: 4].

К такому выводу писатель пришёл ещё в юности, когда только благодаря христианской вере он поборол в себе возникающее желание суицида, связанное со смертью отца. “Не беспокойтесь, дражайшая маменька, – писал Гоголь Марье Ивановне, – я сей удар перенёс с твёрдостью истинного христианина... Бог удержал меня, и к вечеру приметил я в себе только печаль, которая, наконец, превратилась в лёгкую, едва приметную меланхолию, смешанную с чувством благоговения к Всевышнему. Благословляю тебя, священная вера! В тебе только я нахожу источник утешения своей горести” [2, 364].

Следует сказать, что вера в Бога и отношение Гоголя к церковным ритуалам были совершенно различными. Объяснение такому личностному восприятию можно найти, читая и размышляя над глубоким смыслом Божьей заповеди: “Не делай себе кумира и никакого изображения того, что на небе вверху, и что на земле внизу, и что в воде ниже земли” [1, Исх.20:4]. По этому поводу В. Вересаев пишет: “В церкви, например, Гоголь никогда не крестился перед образами святых отцов наших и не клал перед алтарем поклонов. Но молитвы слушал со вниманием, иногда даже повторял их нараспев, как бы служа сам себе отдельную литургию. Дьячков он осуждал за гнусавость пения, невнятность чтения псалтыря и за скороговорку великопостной службы. Не одобрял он также степеней и градаций в церкви” [2, 391]. Это не что иное, как внутреннее стремление человека к общению с живым Богом, желание освободиться от всяких предрассудков.

Плоть наша подвержена различным недугам. Мы часто не понимаем, что эти болезни возникают по причине наших духовных проблем. Иногда корень этих недугов лежит глубоко в наших поступках. Мы жалеем себя, ропщем. Гоголь, анализируя свою физическую боль, своё душевное состояние, советует нам благодарить Спасителя и в молитве взывать к Богу, чтобы получить ответ. В письме “Значение болезней” он пишет: “Принимайте же и вы покорно всякий недуг, веря вперёд, что он нужен. Молитесь Богу только о том, чтобы открылось перед вами его чудное значение и вся глубина его высокого смысла” [5, 196]. В Библии мы находим подтверждение и понимаем, что, выздоравливая, лишь укрепляемся в духе и за это славим Бога. “Но Господь сказал мне: “Довольно для тебя благодати Моей, ибо сила Моя совершается в немощи”. И потому я гораздо охотнее буду хвалиться своими немощами, чтобы обитала во мне сила Христова” [1, 2-е Кор.12:9].

Воспитывая сегодня студентов, мы говорим о том, что необходимо помогать друг другу, служить друг для друга. Очень важно, чтобы молодые люди, будучи уже специалистами, руководителями, понимали, как правильно даётся помощь. Она должна исходить от сердца. Тогда будет действительно прекрасный результат и для просящего, и главное – для того, кто выделяет эту помощь. Он получит своё благословение. “Отпускай хлеб твой по водам, потому что по прошествии многих дней опять найдёшь его” [1, Екл.11:1]. В письме “О помощи бедным” Гоголь делает акцент на различности нужд и на приоритете внимания к ним. “Помогать нужно прежде всего тому, с которым случилось несчастье внезапное, которое вдруг, в одну минуту, лишило его всего за одним разом: или пожар, сжегший всё дотла, или падёж, выморивший весь скот, или смерть, похитившая единственную

подпору, словом – всякое лишение внезапное, где вдруг является человеку бедность, к которой он ещё не успел привыкнуть. Туда несите помощь. Но нужно, чтобы помощь эта произведена была истинно христианским образом” [5, 202].

Сам же Николай Васильевич постоянно помогал людям разными видами деятельности. Приношение в жертву себя, своего времени, своих финансов – вот истинный смысл и значение жизни великого писателя. М. Синельникова, кузина Гоголя, с восхищением писала о нём: “Живя у них, я часто видела, как он сам заходил в крестьянские хаты, чтобы узнать, не терпит ли кто нужды, и часто присылал из Москвы денег для помощи бедным. Везде было видно его работу; сколько он посадил деревьев. Всегда после обеда учил сироту, которая жила у них, разъяснял ей уроки, и теперь она, благодаря его стараниям, устроена в институт. Везде и во всём он был неутомимым тружеником” [10, 5].

У современного студента уже сформировано определённое понятие о счастье. К сожалению, оно часто искажено неправильными ценностными ориентациями. Счастливый человек по-мирски самодоволен, объят гордыней. Возникшее несчастье заставляет его обратиться к Богу и спросить: “За что же мне такое наказание?” Бог никогда не наказывает, Он любящий и милостивый. Поиск причины проблем должен быть в вопросах: “Для чего мне это? Куда я иду? Имею ли я личные взаимоотношения со Христом?” Гоголь пишет: “Несчастье умягчает человека; природа его становится тогда более чуткой и доступной к пониманию предметов, превосходящих понятие человека, находящегося в обыкновенном и вседневном положении” [5, 203]. Человек только тогда понимает, как велик Господь в своих возможностях, в силе своих исцелений. “Итак переноси страдания, как добрый воин Иисуса Христа” [1, 2-е Тим.2: 3].

В письме “Христианин идёт вперёд” Гоголь тоже упоминает о Божьих детях как о воинах, имея в виду, что борьба со страстями этого мира, с несправедливостью, с пороками и бесчинствами никогда не прекращается в их жизни. Но в этой борьбе он видит духовное развитие человека, ясную, чистую и широкую дорогу, на которую выходит всё больше покаявшихся грешников для спасения. “Перед христианином сияет вечно даль, и видятся вечные подвиги. Он, как юноша, алчет жизненной битвы; ему есть с чем воевать и где подвизаться, потому что взгляд его на самого себя, беспрестанно просветляющийся, открывает ему новые недостатки в себе самом, с которыми нужно производить новые битвы” [5, 230]. В Евангелие находим подтверждение этому: “Братия, я не почитаю себя достигшим; а только, забывая заднее и простираясь вперёд, стремлюсь к цели, к почести высшего звания Божия во Христе Иисусе” [1, Фил.3: 13-14].

Преподаватели высшей школы должны воспитывать у студентов жажду к знаниям, желание постоянного самоусовершенствования. В большинстве случаев это педагогика горизонтального развития. Молодой человек, занимаясь самоутверждением и стремлением к реализации своих способностей, часто сталкивается с проблемой вечной погони за карьерой, первенством, завышенной самооценкой. Наступает момент, когда он задаёт себе вопросы: “Зачем мне всё это? Для кого я живу?” На эти вопросы в “Переписке” Гоголь отвечает так: “Ум не есть высшая в нас способность... разум не даёт полной возможности человеку стремиться вперёд. Есть высшая ещё способность; имя ей – мудрость, и её может дать нам один Христос” [5, 231]. В Библии сказано: “Погибну мудрость мудрецов, и разум

разумных отвергну” [1, 1-е Кор.1:19], “ибо Господь даёт мудрость; из уст его – знание и разум” [1, Пр.2: 6].

Тем не менее Святое письмо ничуть не умаляет силы и необходимости знания. “Приложи сердце твоё к учению и уши твои – к умным словам” [1, Пр.23:12]. Стремясь к совершенствованию своего педагогического мастерства, учитель тоже учится у своих студентов. Гоголь в письме “Советы” отмечает: “Уча других, тоже учишься” [5, 247]. Эта обратная связь должна приносить плод совместного погружения в познание истины.

Мотивационная сеть в учебной деятельности постоянно должна расширяться как у преподавателей, так и у студентов. “Доколе не приду, занимайся чтением, наставлением, учением” [1, 1-е Тим.4:13]. В процессе такого общения преподавателю и студентам необходимо быть готовыми диалогично мыслить. Педагогическое взаимодействие продуктивно, если преподаватель, используя свой личностный потенциал и профессионализм, организует целенаправленную, общую со студентами творческую жизнедеятельность, а студенты становятся реальными субъектами всех её видов и форм. Студенческая молодёжь с радостью идёт на контакт с эмоционально богатым, психологически гибким и мобильным преподавателем, который эрудирован, владеет фундаментальными знаниями, принимает самостоятельные решения в профессиональных, житейских ситуациях и способен видеть в студентах равноправных партнёров. Гоголь советует по этому поводу: “Ни в каком случае не своди глаз с самого себя. Имей всегда в предмете себя прежде всех... стань прежде сам почище душою, а потом уже старайся, чтобы другие были чище” [5, 248]. В “Авторской исповеди” он пишет: “Стоит только не смотреть на то, как другие с тобою поступают, а смотреть на то, как сам поступаешь с другими” [5, 449]. Когда мы наставляем других, делаем замечание, то всегда должны помнить истину: “И что ты смотришь на сучёк в глазе брата твоего, а бревно в твоём глазе не чувствуешь?” [1, Мт.7:3].

Гоголь всё время находился в духовных поисках. Свидетельством этого является повесть “Шинель”, из которой вышла вся русская литература. Великий писатель сознательно исследует в ней проблему смирения. Акакий Башмачкин – главный герой, который является носителем христианских добродетелей, человеком безупречного служения. Но и он поддается соблазну – бесовскому желанию новой шинели, изменяет “уставу” и двигается “чёрной лестницей” вниз, превращаясь в противоположность прототипа – нечистую силу. Гоголевская идея служения видна и в “Мёртвых душах”. Однако, размышляя над вечными истинами, он “поверкой разума” пришёл “ко Христу, увидевши, что в нём ключ к душе человека” [5, 431].

Формируя национальное самосознание украинского студенчества, просто необходимо глубоко проанализировать письмо Гоголя “Нужно любить Россию” и “Авторскую исповедь”. Сейчас, накануне выборов президента, очень важно, чтобы кандидаты на этот пост представляли, что главная миссия руководителя государства – это *служение* своему отечеству, любовь к Украине, развитие духовности нации, забота о молодёжи и людях пенсионного возраста. “Не забывать только нужно того, что взято место в земном государстве затем, чтобы служить на нём государю небесному, и потому иметь в виду его закон” [5, 450]. Но любовь к своему народу начинается с любви ко Христу. Великий писатель настаивает на этом. “Без любви к Богу никому не спастись, а любви к Богу у Вас нет. Трудно

полюбить того, кого никто не видал. Один Христос принёс и возвестил нам тайну, что в любви к братьям получаем любовь к Богу. Стоит только полюбить их так, как приказал Христос, и сама собой выйдет в итоге любовь к Богу самому. Идите же в мир и приобретите прежде любовь к братьям” [5, 265]. В Библии находим подтверждение: “Кто говорит: “Я люблю Бога”, а брата своего ненавидит, тот лжец; ибо не любящий брата своего, которого видит, как может любить Бога, Которого не видит?” [1, 1-е Ин.4: 20].

Как Г. Сковорода и П. Юркевич, Гоголь принадлежит к украинской культуре, ведущей начало от философии “сродной деятельности” к “философии сердца”. Гоголевская “философия воспитания” должна занять достойное место в разработке новой современной методологии в педагогике, основанной на христианских принципах формирования личности.

Литература

1. Библия. Книги священного писания ветхого и нового завета. – Минск, 2000.
2. Вересаев В.В. Собр соч.: В 4 т. – Т.3. – М.: Правда, 1990.
3. Гармаев А.Ц. Психопатический круг в семье. – Минск: Лучи Софии, 2002.
4. Гачев Г. Русская душа. – М.: Правда, 1991.
5. Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 7 т. – М.: Художественная литература, 1978. – Т.7.
6. Лосев А.Ф. Миф, число, сущность. – М.: Мысль, 1994.
7. Антоненко М.О., Иванов Ю.Б., Проуті О.Б. Розуміння необхідності спасіння в сучасному суспільстві // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 203-204. Філософія. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – С. 62–65.
8. Горбач Н.О. Релігія в житті і творчості Миколи Гоголя // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2004. – Кн.І. – С.193–197.
9. М’ясоїд П.А. Загальна психологія. –К.: Вища школа, 2000.
10. Смирнова Р. П. Він любив і його любили. Але обидві любові були без взаємності... // Вечірня Полтава. – 2004. – 1 квітня.

В.М. Пугач

Топоніміка як важливе джерело етногенетичних досліджень

Ономастикон кожної мови є носієм етногенетичної інформації на мовному рівні. Надзвичайно цінним джерелом дослідження етногенезу є розділ ономастики топоніміка. Топонімікон як лексичний склад топонімів являє собою своєрідний, особливий мовний стан, якому властиві специфічні внутрішні закономірності розвитку.

В етногенетичному аспекті детальний аналіз етимології топонімів зумовлює заглиблення в історичні процеси формування та міграції етносів, період виникнення поселень, їх типи тощо. Початки дослідження цього мовного шару заклали Г. Ільїнський, О. Шахматов, О. Соболевський та ін. Аналіз топоніміки П. Толочком, О. Трубачовим, Г. Ловмянським та ін. дав змогу запропонувати теорію про походження прабатьківщини слов’ян [1].

Кожна географічна назва – історія, виражена засобами мови. Топонімікон міг формуватися природним шляхом, що зумовлює певну стихійність, а разом із тим історичну детермінованість, часто затемнену з сучасного погляду етимологію. Номінація могла здійснюватися шляхом вирізнення за якимись нетиповими

ознаками (особливостей ландшафту, занять першопоселенців тощо) з ряду інших, типових [2]:

– за особливостями ландшафту: Глибокий Яр, Яр, Ярок, Біла Скеля, Солоне Озеро, Коса, Острів, Озеро, Озерце, Провалля, Плоска, Оболонь тощо;

– за типом поселення: Старосілля, Селище, Слобідка, Городище, Посад, Переселення, Хутір тощо;

– відгідронімного походження: Забужжя, Оржиця, Заудайка, Бузьке, Світязь, Ставище тощо;

– відантропонімного походження: Кандибине, Жадани, Стецьківка, Кіндратівка, Гамаліївка, Брацлав, Северинівка, Криштопівка, Йосипівка, Кашперівка, Оленівка, Костюхнівка, Мирони, Стасі, Михайлики, Настасів, Радивонівка, Дзюньків, Романки, Ходорків, Химчин, Лукаші, Дениси, Дем'янці, Панфили, Климець тощо;

– за професійними заняттями мешканців: Стельмахівка, Коломійці, Чумаки, Скоморошки, Токарі, Кухарі тощо;

– за етнічним складом першопоселенців: Чемериси, Черкаси, Москалівка, Угри, Мазурове, Волошино, Галичани, Цигани тощо;

– за характерною ознакою – результатом людської діяльності: Майдан, Гута, Бакша, Довга Пристань, Зелені Кошари, Старі Кошари, Висока Піч, Сад, Дворище, Нова Котельня, Стара Котельня, Тополі, Вишеньки, Виноград, Жорнище, Розкопане, Погребище Перше, Березова Гать, Стіна, Гороховище, Керниця тощо.

Для частини топонімів властива порівнюваність, по-перше, за рахунок антонімізації відапелятивних прикметників, що входять до складу назви /Лівобережна – Правобережна, Великий Митник – Малий Митник, Велика Копаня – Мала Копаня, Великі Бубни – Малі Бубни, Велика Дівиця – Мала Дівиця, Верхнє Висоцьке – Нижнє Висоцьке, Верхні Ворота – Нижні Ворота, Горішнє Залуччя – Долішнє Залуччя, Вища Дубечня – Нижня Дубечня, Стара Мощаниця – Нова Мощаниця тощо/; по-друге, за рахунок уживання демінутивних суфіксів /Інгул – Інгулець; по-третє, за рахунок негатиї /Зебр'я – Незебр'я, Броди – Безброди/; по-четверте, за рахунок конкретизації першої назви постпозитивним прикметником: Хутори-Кривошиїнецькі, Шура-Мітлинецька, Гутисько-Тур'янське, Рудня-Бистра, Рудня-Радовецька, Воля-Баранецька тощо.

Інший шлях формування назви – усвідомлена номінація людиною. Як правило, такі назви знеособлені, позбавлені етнічної своєрідності, національного колориту, із втраченою конотативністю: Ароматне, Привітне, Мирне, Веселе, Щасливе, Зразкове, а часто й ідеологічно забарвлені: Нове життя, Завіт-Ленінський, Первомайське тощо.

Окремі топоніми могли мати кілька назв – у діахронії / Борисфен – Данапріс – Дніпро, Катеринослав – Новоросійськ – Січеслав – Дніпропетровськ; с.Рябина (Сум. обл.) – до 1969 р. Стара Рябина; Первомайське (Сум. обл.) – колишня Янівка, потім Червоне (до 1957 р.); Покровка (Сум. обл.) – до 1854 р. Злодіївка [3] /тощо або в синхронії (Дніпро – Славута).

За різновидами виділяють: *хороніми* – назви країн, країв; *ойконіми* – назви населених пунктів; *гідроніми* – назви водних об'єктів; *ороніми* – назви особливостей рельєфу тощо.

Протягом різних хронологічних періодів територія сучасної України або її частин асоціювалася з хоронімами “Русь”, “Київська Русь”, “Сарматія”, “Роксоланія”, “Черкасія”, “Козакорусія”, “Малоросія”, “Україна” та ін [4]. Існує ряд

гіпотез щодо походження цих назв, зокрема назви “Україна”, “Русь” [5]. Деякі дослідження хоронімів ґрунтуються на аналізі художніх джерел” [6].

На думку мовознавців, назви населених пунктів України вивчені [7], попри існування значної кількості досліджень з етимології *ойконімів*, зокрема довідкових видань, загальних і регіональних; розвідок щодо назв окремих ойконімів, зокрема урбонімів (назв міст); спеціальних етимологічних, словотворчих екскурсів; аналізу ойконімів на окремих хронологічних етапах; функціонування в художній літературі та фольклорі тощо. Маловивченим є функціонування українського за походженням топонімікону на території сусідніх з Україною держав, що дає змогу простежити процеси міграції населення.

Гідронімікон, як правило, відображає первісний стан мови, культури, є надзвичайно цінним джерелом етногенетичної інформації. Наприклад, М. Фасмер виявив на території Прип’ятського Полісся та Верхнього Подніпров’я кількадесят річок з давньослов’янськими назвами, наслідком чого стало окреслення регіону прабатьківщини слов’ян [8]. Склад гідронімікону вивчений детальніше за ойконімікон [9]. Спробою реконструкції праслов’янського складу гідронімів є аналіз 20 тис. основних назв і 24 тис. їх варіантів, що є частиною майбутнього етимологічного словника гідронімів [10]. Дослідження мовознавців охоплюють аналіз гідронімікону в цілому та певних регіонів; походження окремих гідронімів, їх словотвірні особливості; функціонування протягом певного історичного періоду; використання в художній літературі; блоки етимологічних основ тощо. Існують окремі регіональні дослідження, присвячені потамонімам (назвам річок), гелонімам (назвам боліт).

Склад *оронімів* у мові в цілому характеризується стійкістю. Назви особливостей рельєфу часто формуються за зовнішніми ознаками об’єкта, є метафоричними, колоритними: Драгобрат, Піп Іван, Петрос, Ребра, Шпиці, Розшибеник, Говерла [11]. Оронімікон України привертає увагу сучасних мовознавців, проте потребує нових досліджень.

За величиною об’єкта топоніми поділяють на макротопоніми, мікротопоніми та власне топоніми. До першої групи належать назви великих природних чи створених людиною об’єктів (назви країн, адміністративних об’єднань, гідронімів тощо); до другої – індивідуалізовані назви невеликих географічних об’єктів, особливостей місцевого ландшафту; до третьої групи – назви природних або штучних об’єктів, які займають проміжне місце між макро- і мікротопонімами; це назви населених пунктів, гідронімів середньої величини тощо. Проблеми класифікації топонімів за величиною об’єктів остаточно не розв’язані, оскільки дискусійними залишаються питання щодо критеріїв їх розмежування. Макротопоніми та власне топоніми є загальноновживаними й унормованими, мікротопоніми позбавлені цих характеристик. Вони функціонують на обмеженій території в усному мовленні, як правило, не підпорядковуються загальноновживаним мовним нормам, стихійні, мінливі, а тому недостатньо вивчені. До мікротопонімів належать місцеві назви частин і кутків населених пунктів, доріг, струмків, криниць, сінокосів, особливостей місцевого ландшафту тощо.

Наскільки закономірним є процес формування топонімів? Загальні закономірності простежуються на рівні суспільно-політичних формацій: у первісному суспільстві номінація здійснювалася на основі референтних відношень. Наприклад, аа – з кельт. – вода, річка; це назва багатьох річок у Прибалтиці та Західній Європі [12]. Іншими шляхами творення назв були анімізація природних явищ.

Родова спільність, феодальна власність на землю знайшли відображення в топоніміконі.

Етимологія значної кількості назв непрозора, дискусійна, оскільки виникнення топоніма віддалене століттями й навіть тисячоліттями від сьогодення. Аналіз топоформантів потамонімів дав змогу виділити детермінативні комплекси -li-, -ag-, -kn-, -ir- /Нудро, Дідро, Селунь, Сіста, Ягуня/, виявити ареали їх поширення, поновому інтерпретувати походження назв річок [13]. Свій слід в українському топоніміконі, крім слов'ян, залишили киммерійці, готи, сармати, скіфи, тюркомовні народи та ін.

Топоніми можуть мати лише на перший погляд прозору мотивацію назви: річка Сорока – від тюрк. “жовта скеля” ; гідроніми Дурна, Дурний Кут, Дурний Лиман – також тюркізми /"місце для зупинки"/ [14], Стодутьці – від стодола тощо.

Досліджуючи географічну назву, не слід плутати наукову етимологію й псевдоетимологію; остання в її народному варіанті, репрезентованому народними легендами, переказами, часто буває поетичною або просто дотепною, проте науково необґрунтованою.

Серед морфологічних способів словотворення топонімів найбільш продуктивним є суфіксальний. Існує поняття географії суфіксів. Кожен топоформант (суфікс) має свій ареал поширення. За суфіксами можна вивчати стратиграфію української топонімії. Наприклад, суфікс -ів /-їв/;-ов-, -ев-, -єв-/ має значення присвійності: Троянів, Майстрів, Токарів, Борщів, Вовків, Гоголів, Зіньків, Оратів, Мазурове, Хрестителеве, Скотарево тощо; аналогічним є значення суфікса -ин: Веприн, Дитятин, Джурин, Грузятин тощо. Останній суфікс у назвах, утворених від відтопонімних відносних прикметників, позначав певну територію: Яструбщина, Чернеччина, Іскрисківщина тощо. Топоформант -ич- називав мешканців: Виступовичі, Бортничі, Мервичі, Надичі, Угреничі, Путиловичі, Родатичі, Прилбичі, Унятичі тощо. Продуктивний на сході й півдні України суфікс -к- мав спочатку зменшувальне значення, що поступово втратив конотативне забарвлення: Чернігівка, Поправка, Ставидка, Полтавка, Жабокричка, Нічогівка, Дмухайлівка, Рахманівка, Гупалівка, Воловодівка тощо. Суфікси -уват-/ – юват-, -оват-/ виражали неповну міру вияву ознаки: Тернувате, Вишнювате, Скелювате, Люшнювате, Очеретувате, Березнегувате, Стигловате тощо. Свідченням давнього часу поселення є топоформанти: -ець /Селець, Тростянець, Корець, Володимирець/; -ищ- /Городище, Мочулище/; -ель /Радовель, Чудель/; -ят- /Помонята/; -яг- /Стовп'яги/; -ав- /Моложава/; -ень /Завишень/, -ч- /Сокільча/, -ух- /Медуха/ тощо.

Серед у цілому непродуктивного префіксального способу творення географічних назв привертає увагу негаційний префікс не- в складі гідронімів як свідчення їх архаїчності: річки Невар і Варя /басейн Десни/, Незебря /витоки Дніпра/ і Зебря /басейн Десни/, Немолодва й Молодва /басейн Десни/, Недільна й Дільна /басейн Прип'яті/ [15] та ойконімів /села Нем'яч, Немильня, Несолонь, Немирче, Неволож, Нетеча/ [16].

Назви, утворені шляхом усічення основ, також характеризуються своїм давнім походженням: Підбуж, Присліп, Зруб, Перегон, Росоша, Преслав, Залом, Пришиб, Троща, Перелюб, Переспа тощо.

Колоритними, такими, що максимально конкретизують ознаки топоніма, є назви, утворені способом основоскладання: Мошногір'я, Суховоля, Мокроволя, Суходоли, Ракобовти, Березоточа, Богуслав, Чорторія, Жабокрич, Рідкодуб, М'якохід, Вовковий, Макотерти, Жизномор, Довговоля, Самостріли, Сухоліси, Страхо-

ліси, Потутори, Тридуби, Семидуби, Княздвір, Славгород, Омельгород, Івангород, Комаргород, Івангородок, Чотирбоки, Трихати, Сорокотяга, Самгородок тощо. Продуктивними серед географічних назв є складні слова з другою частиною -піль: Михайлопіль, Костопіль, Загайпіль, Петропіль, Чемерпіль, Горностайпіль, Адам-піль, Крижопіль, Томашпіль, Ряснопіль, Маркопіль, Чистопіль, Одайпіль тощо.

Наслідком процесу онімізації апелювативів, що супроводжувався десемантизацією назв, утратою колишньої метафоричності як джерела відомостей про топонім стало формування шару назв лексико-семантичним способом: Лука, Луги, Провалля, Озера, Ярок, Потік, Ставок, Броди, Піски, Озеро, Озерце, Ями, Річки, Рів; Нива, Жорнище, Коритище, Керниця, Мазанка; Вишеньки, Тополі, Шелюги, Сад, Яблунька, Виноград, Гаї, Каштани, Колоски, Сосонка; Майдан, Базар, Літовище; Стіна, Ріжки; Вигода, Рай, Користь, Терпіння, Роздолля, Перельоти; Чехи, Дуліби, Серби, Печеніги, Македони, Галичани; Чумаки, Пономаренки, Конюхи, Кухарі, Чабани; Куми, Калита тощо.

Ойконіми, утворені від апелювативів-іменників (прикметникового походження) морфолого-синтаксичним способом, також десемантизованих, містять етнолінгвістичну інформацію: Їздецьке, Проїждже, Переїзне, Шляхова, Водяне, Товста, Округла, Розкопане, Мурована, Дерев'яна, Вишневе, Бджільна, Зелене, Очеретне, Комишувате тощо.

Специфічним для української мови на слов'янському тлі є функціонування топонімів, утворених лексико-синтаксичним способом, завдяки якому поєднуються надзвичайно колоритні частини складних слів: Тулиголови, Станисмир, Звенигородок, Райгородок, Райполе, Гуляйполе, Добривода, Шукайвода, Недайвода, Печихвости, Печиводи, Кальниболота, Сторонибаби, Підопригори тощо.

За фонетичними історичними закономірностями, відображеними в назві, можна визначити період її виникнення, а отже, й поселення: Горонда, Пересинця, Есень, Ірлява, Росоша, Євтодія, Радивонівка.

У процесі історичного розвитку зрідка спостерігаються зміни на граматичному та фонетичному рівнях: колишня назва Ічень – нині Ічня, Ворскло – Ворскла, Веркіївка – Вертіївка тощо.

Особливе місце посідає прикладна топоніміка як наука, що розв'язує проблеми унормування, уніфікації та стандартизації вимови та правопису географічних назв, зокрема іншомовного походження (шляхом транскрипції та транслітерації), а також особливості їх фонетичного й граматичного засвоєння українською мовою: Відень, Рим, Угорщина, Польща, Вірменія, Туреччина тощо.

Прикладна топоніміка розглядає також проблеми передавання українських географічних назв іншими мовами: Kyiv, Nizhyn тощо. Уніфікації потребує топонімікон Південної, Східної України, Криму, зокрема у випадках, коли номінація відбувалася за російськими зразками, тому українські варіанти є суржикованими, ненормованими: Южне, Ізобільне, Образцове тощо.

Література

1. Толочко П.П., Козак Д.Н. та ін. Давня історія України: У 2-х кн. – Кн.2. – К., 1994. – С. 9, 12.
2. Тут і надалі дібрано дані за вид.: Довідник з поштової індексації України // Укл. Ю.О. Парамонов, І.В. Штепа, Л.О. Ящук. – К., 1999.
3. Лобода В.В. Давньоруська традиція в топонімії Південної України // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. – К., 1985. – С.74–80.
4. Шелухін С. Назва України // Хроніка-2000. – Вип 2. – К., 1992. – С.62–63.

5. Етимологічний словник літописних назв Південної Русі // Укл. Железняк І., Корепанова А., Масенко Л., Стрижак О. – К., 1985. – С.120–124, 165–167.
6. Карпенко Ю.О. Наймення України у М.В.Гоголя: період Миргорода (1832-1835) // Щорічні записки з укр.мовознавства. – Одеса, 1994. – Вип.1. – С. 21–29.
7. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. – К., 1991. – С. 84–85.
8. Толочко П.П. та ін. Давня історія України: У 2 кн. – Кн. 2. – К., 1994. – С. 6.
9. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. – К., 1991. – С. 84–85.
10. Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998.
11. Андрухович Ю. Carpathologia Cosmophilica. Спроба фіктивного краєзнавства // Сучасність. – 1997. – №3. – С. 29–34.
12. Пустовіт Л. та ін. Словник іншомовних слів. – К., 2000.
13. Шульгач В.П. Правослов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998.
14. Зеленко Л.П. Хронологическая динамика причерноморской гидронимии // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. – К., 1986.
15. Никонов В.А. Введение в топонимику. – М., 1965. – С.82–83.
16. Никонов В.А. Введение в топонимику. – М., 1965. – С. 113; Корепанова А.П. Негаційні топоніми України – архаїчний структурно-семантичний тип // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. – К., 1986. – С.69–74.

Г.В. Самойленко

Принцип историзма и его освещение в критических работах А.Фадеева

Проблема историзма в критическом наследии Александра Фадеева, к сожалению, не освещалась в работах литературоведов. Без внимания остался целый пласт архивных документов. В нашей статье мы и попытаемся осветить некоторые ее аспекты. Вульгарный социологизм, который нашел место в критике и принес литературоведению и советской литературе 20-30-х годов XX века немало вреда, необходимо было изгонять из теории и практики, утверждать новый подход к раскрытию явлений действительности исторического прошлого. Попытка решить проблему историзма была предпринята Фадеевым в докладах “История и литература”(1937), “Некоторые вопросы художественной литературы СССР...” (1939), сделанных в Союзе писателей СССР. Но намеченные вопросы получили дальнейшее освещение позже, особенно в годы Великой Отечественной войны. В это время начался новый подъем патриотизма советского народа, укреплялось чувство национальной гордости, углублялось понимание прогрессивных традиций прошлого. Все это способствовало дальнейшему развитию и жанра исторического романа. В это время были написаны интересные произведения. О многих из них Фадеев оставил свои суждения, которые могли бы послужить материалом для большого специального исследования. Особый интерес представляет его речь на совещании по обсуждению исторической темы в художественных произведениях, созданных в годы Великой Отечественной войны (1943). Его интересовали разные проблемы: история и современность, историческая достоверность

и художественный вымысел, историческая и художественная правда, принципы отбора исторического материала и его интерпретация писателями, художественная специфика произведения (характер главного героя, сюжет, композиция, язык) и другие.

Правильно оценить то или другое историческое событие, увидеть в нем прогрессивные силы, определить место и значение той или другой личности помог советским писателям, как считал Фадеев, весь процесс построения социализма в нашей стране. На это указывал и его современник – А. Толстой. Вспоминая свою работу над романом “Петр Первый”, он говорил: “На “Петра Первого” я нацеливался давно, – еще с начала февральской революции. Я видел все пятна на его камзоле, – но Петр все же торчал загадкой в историческом тумане. Начало работы над романом совпадает с началом осуществления пятилетнего плана. Работа над “Петром” прежде всего вхождение в историю через современность” [1, 205].

Это “восхождение в историю через современность” дало писателям возможность увидеть в историческом прошлом многие прогрессивные моменты, которые ранее трактовались по-другому. Происходил процесс пересмотра ранее принятых оценок. “Величайшей заслугой наших исторических романистов, – говорил Фадеев, – является то, что многие из них эти проблемы поняли и поставили тогда, когда еще в более или менее широких кругах интеллигенции это не было ясно. И многие из них свои произведения создали и утвердили не без общественной борьбы и не без того, чтобы их не били за это” [2, 121]. И он вспомнил, какие трудности пришлось преодолевать в процессе подготовки к печати книг “Петр Первый” А. Толстому, “Емельян Пугачев” В. Шишкову, “Великий Моурави” А. Антоновской, “Дмитрий Донской” С. Бородину, “Чингис-хан” В. Яну и другим. “Бородин может подтвердить, – говорил Фадеев, – что мы были соратниками в его деле по преодолению необычайного сопротивления к печати этого романа. Он сдал его в печать до войны, и все редакции спихивали и боялись брать его печатать, потому что: “Как так, Сергей Радонежский, священнослужитель, – и вдруг прогрессивная личность” [3, 122]. Многие тогда не понимали тех вопросов, которые прояснились в годы Великой Отечественной войны. Переоценка исторических личностей в свете нового их восприятия способствовала созданию этапных произведений, каких, по словам Б. Сучкова, не было и в западной литературе.

Надо отдать должное Фадееву, обладавшему особым чутьем историка, что он смог правильно оценить многие произведения, расстановку в них действующих лиц, характер героев, трактовку исторического материала т.е. изображать реальную действительность и ее героев такими, какими они были в той исторической обстановке, когда они жили.

Писатели стремились к тому, чтобы не нарушать принцип историзма, однако отход от этого все же встречался. Он проявлялся или в непонимании писателем общих тенденций развития общества, или каких-то частных. Свидетельством этого может служить роман З. Давыдова “Из Гощи гость” (в первом варианте – “Дикий камень”), к которому неоднократно обращался Фадеев. Автор нас переносит к смутному времени, когда шла борьба русского народа против польской интервенции. Главным героем является Хворостинин. Он показан в романе как фигура прогрессивная. И это автор обосновывает тем, что ставит своего героя в этой борьбе на сторону Польши, а не на сторону России, ибо, по его мнению,

Польша несла прогресс русскому государству. Этой ложной идее З. Давыдов подчинил и все сюжетные линии. И получилось искажение истории, которое в романе развивалось по трем основным линиям:

1. Польская интервенция в России в начале XVII века и деятельность ставленника Польши Лжедмитрия даны как явление прогрессивное, движущее русское государство вперед в его развитии. Борьба же русских бояр и купцов против польской интервенции дана как явление реакционное.

2. Вплоть до завоевания власти Лжедмитрий выступает одновременно и как сын Ивана Грозного Дмитрий, и как вождь крестьянского восстания. Правда, автор не скрывает того факта, что по приходу к власти Лжедмитрий не удовлетворил ни одного из крестьянских требований, но он нигде и не пытается разрушить созданный им вокруг Лжедмитрия ореол.

3. Русский народ характеризуется как народ ленивый, глупый, пьяный, сам по себе ни к чему не способный.

Назвав важнейшие недостатки романа, Фадеев делает вывод, что ни хорошее знание автором быта того времени, ни мастерская лепка фигур, удачная стилизация языка, стройность сюжета не спасли произведение от поражения. “Все это мастерство погибло из-за ложной и гнилой исторической концепции” [4].

Для того, чтобы высказать конкретные критические замечания по данному произведению, Фадеев изучил большое количество книг, пересмотрел многие исторические документы. Встретившись с автором, он подсказал интересные повороты сюжетных линий. З. Давыдов прислушался тогда к советам Фадеева и основательно переделал произведение. И когда принес его снова и показал его Фадееву, тот согласился стать его редактором.

Историческая правда для Фадеева была превыше всего, и поэтому он не соглашался с теми деятелями культуры, которые утверждали: “не все ли равно, как изобразить богатырей, не все ли равно, как отнестись к крещению Руси, – ведь это дело художника” [2, 121]. И Фадеев, анализируя либретто Демьяна Бедного к опере “Богатыри”, показал, что авторская позиция должна строго соответствовать исторической правде.

В 1936 г. страна отмечала столетие со дня рождения композитора А.П. Бородина. Руководитель Московского Камерного театра А.Я. Таиров предложил Демьяну Бедному написать новое либретто для комической оперы Бородина “Богатыри”. И поэт согласился. Он работал увлеченно, ибо хорошо знал народное творчество, да и сам настрой произведения был близок ему. Однако поэт в трактовке самой темы допустил грубые ошибки. Пародийно-сатирический подход к освещению жизни русских богатырей привел к их искажению и опошлению, ибо в сознании поколений они воспринимались как защитники родины, носители героического в характере народа. Опера была снята с репертуара, а ее создатели подвергнуты резкой критике, о чем довольно подробно рассказано в литературе о Демьяне Бедном.

Фадеев в выступлениях этих лет и позже обращался к оценке этого произведения, пытался объяснить ошибку Демьяна Бедного, ибо он хорошо знал, что поэт увлекался фольклором, понимал его и умело использовал ранее в своих произведениях. По мнению Фадеева, основной просчет Демьяна Бедного состоял в том, что он все же плохо изучил историю того периода, который подверг осмеянию. “Если взять субъективные намерения, он исходил из того, что религия –

опиум для народа, стало быть, надо высмеять крещение Руси, как одно из проявлений этого “опиума”. Богатыри – это, очевидно, представители правящих кругов. Ясно, что нужно их уничтожить и высмеять. Но он взял, – подчеркивал Фадеев, – один из самых героических периодов русской истории – период Киевского государства, который именно и вошел в историю и тем стал знаменит, что он, во-первых, отразил монголов, которые несли с собой рабство, иго, во-вторых, освободил Киевское государство от давления Византии, от экономической зависимости. Потому что Владимир – “Красное солнышко” вытеснил греков из Корсуни, являвшейся базой византийского влияния на Руси. И потеснив их, он в то же время перенял у них все то, что было наиболее прогрессивного в смысле культуры, а культура того периода иначе не могла развиваться, как только в религиозной форме. Отсюда произошло крещение Руси. Процесс начался раньше. Известно, что Ольга была христианкой. Отсюда пошли печатные книги, писанные книги, писанное слово... Это понять нельзя без того, чтобы не понять конкретный исторический вопрос становления государства, вопрос развития нации” [5].

Фадеев постоянно подчеркивал, что писатель, касаясь того или другого исторического периода, должен хорошо изучить его, понять, определить взаимосвязи с предыдущими и последующими эпохами. Указал он и на то, что недостаточно в оценке явления только писательской точки зрения, основанной на конкретном историческом факторе. Чтобы дать правильное представление о том или ином историческом этапе развития народа, необходим четкий подход к определению сущности явления. Демьян Бедный, по мнению Фадеева, недостаточно глубоко познал эпоху, не ощутил и того, что он замахнулся “на лучшие страницы истории, на русский характер тем, как русский характер был воплощен в этих былинах, ведь мы унаследовали этот характер” [5]. Поэт пренебрег исторической правдой, не увидел в этапном историческом явлении прогрессивных начал. А непонимание, невидение этого, конъюнктурный подход к оценке явления всегда приводили к искажению истории.

Фадеев постоянно подчеркивал, что писатель должен соблюдать историческую правду, объективно освещать события, осуждал тех, кто в угоду каким-то обстоятельствам искажал исторические факты. В связи с этим он остановился на недостатках романа С. Голубова “Солдатская слава”.

Один из интересных писателей, создавших немало произведений на историческую тему, С. Голубов в романе “Солдатская слава”, посвященном кавказской войне 1830 года, не до конца понял, каково значение этой войны для русских и для горцев. Рассказывая об одном героическом эпизоде, связанном с защитой русскими крепости и подчеркивая их стойкость и мужество, писатель, как бы боясь, что его обвинят в недостаточном патриотизме в отношении русского народа, “сделал все горское движение как движение, спровоцированное английскими ставленниками”. А ведь это было не совсем так. Действительно известно, как исторический факт, что освободительное движение горцев, – подчеркивал Фадеев, – англичане пытались использовать в своих целях, и им удалось иногда подкупить княжескую верхушку, что наблюдалось и со стороны русских. “Но ведь против русских дрался горский народ потому, что ему предстоял двойной гнет. И Толстой, и Лермонтов показывали, что была героическая борьба горского народа”. С. Голубов же “ухитрился, – заметил Фадеев, – совершенно не сказать нигде, не показать, что война была справедливой со стороны горцев, а не русских” [6]. А у автора такая воз-

мужество было, так как он, перенеся действие в Петербург, разоблачал Николая I и правящую верхушку, показывал, что русские люди гибнут за чужое дело. И Фадеев делал вывод, что писателю “не хватило... смелости и знания, понимания..., чтобы показать объективно исторические вещи, как это было” [7].

Фадеев разобрался и в романе А. Антоновской “Великий Моурави”, глубоко понял ведущую мысль автора. Писательница, повествуя о судьбе Георгия Саакадзе, о его стремлении сплотить раздробленную Грузию, рассказывает об осознании героем исторической ошибки, которую он совершил, заключив договор с персами и обратив их против феодальных князей. Осознав это, Георгий Саакадзе все силы, которыми располагал, бросил против персов. “Но он не добился того, чего он хотел, при нем такое воссоединение Грузии в государство не состоялось. Он родился раньше лет на 150” [8]. Присоединение Грузии к России, акте, носящем в то время прогрессивное значение, ибо Грузия не могла сохранить свое самостоятельное существование и могла перейти к персам, совершилось в XIX веке. Деятельность же Г. Саакадзе необходимо было рассматривать как “ранний продукт истории, который предвосхитил то, что совершилось потом”. А именно этого и не понимали редакторы, которые не пропускали книгу в печать и на которую потратил много сил Фадеев. Доказывая несостоятельность претензий литературных работников, он этим самым утверждал принцип историзма.

В одном из своих выступлений Фадеев обратил внимание на то, что долгое время советским писателям не удавался образ Петра Первого. Они не могли раскрыть противоречие его деятельности, показать прогрессивный характер преобразований в сочетании с борьбой крестьян против помещиков и купцов. Это характерно было для романов А. Чапыгина “Гулящие люди”, Д. Петрова-Бирюка “Кондратий Булавин”. Правда, в последнем произведении этот недостаток позже был снят, и роман в новом виде вышел под названием “Дикое поле”, но в произведении А. Чапыгина он так и остался.

По мнению Фадеева, правдиво изобразить эпоху и Петра впервые удалось А. Толстому. Своим романом он разрушил вульгаризаторскую точку зрения, которой придерживались дореволюционные да и некоторые советские писатели. Фадеев отверг несостоятельность суждений критиков, принявших первые части романа “ в штыки”, в силу “непонимания передового, прогрессивного значения Петра в нашей истории” [2, 121] и заявил, что “самое главное достоинство романа А. Толстого состоит в том, что какие бы у него ни были частные ошибки, он объективно соответствует исторической правде. Он, с одной стороны, показывает прогрессивную роль Петра для становления русского государства, конечно, государства купцов и помещиков, но все же национального государства. С другой стороны, он показывает, что это происходит на крови и костях народа, на обнищании народа, показывает, что царь Петр не перестает быть царем-эксплуататором. С третьей стороны – он как раз находит ту меру показа действительной отсталости и дикости страны, и в то же время величайшего уважения и понимания русского народа, что дает ему возможность согреть этот роман и, в частности, образ Петра, как прогрессивное начало, известный теплотой” [9]. Эти же мысли Фадеев высказал в докладе “Некоторые вопросы художественной литературы СССР” (1939 г.), а также на совещании в 1943 году. Правда, здесь шире, чем раньше, получила развитие мысль о народе, о сложностях взаимоотношений Петра и народа, о прогрессивном

характере деятельности Петра. “Роман дает правильную картину того, что происходило в то время в России, прогрессивность Петра и то, что он делал это на костях народа, и в чьих интересах все это шло” [10]. Фадеев считал, что в романе А. Толстой “нашел правильную линию” и ее необходимо было сохранить и в киносценарии о Петре, а во второй серии фильма чувствуется ненужный нажим, когда Петр становится слишком народным царем, в этом не было точности, особенно в заключительной сцене. Известно, что Петр по своим манерам, выражаясь современным языком, демократ, но он мог убить и уничтожить огромное количество народа и построить город на народных костях. Он азиатскими средствами, как говорил Ленин, выжимал азиатчину из России” [10].

Фадеев одним из первых указал на то, что А. Толстой в романе, создавая образ Петра I, продолжал традиции передовых писателей прошлого. “К Петру Первому, – говорил он, – почти все классики русской литературы от Белинского до Тургенева обращались и видели в нем черты русского национального характера, русского преобразовательного гения” [11, 121-122]. С этих позиций к созданию образа Петра подошел и А. Толстой. И это было исторически правильно.

В спорах о пьесе И. Сельвинского “От Полтавы до Гангута” Фадеев был на стороне автора в изображении петровской эпохи. Отмечая отдельные недостатки, считал, что И. Сельвинский достиг исторической правды, сумел показать сложную фигуру Петра, раскрыть противоречия, которые возникали между царем и народом. “Где Петр выступает как защитник отечества, его поддерживает народ, а когда он выступает как царь помещиков, народ бунтует. Это правильно. Так это и было” [12,135].

В заслугу И. Сельвинского Фадеев поставил и то, что он впервые по-новому показал, что врагом России была не только Швеция, но и другие государства, которые стояли за ней, в частности, Англия, ведшая свою политику в отношении России через шведов. Более того, И. Сельвинский очень убедительно раскрыл образ Алексея, сына Петра, который со своими сторонниками пытался свергнуть царя при помощи иноземцев. Фадеев считал, что в главном И. Сельвинский придерживался исторической правды. В частности были отступления, хотя некоторые из них объяснимы.

Критика упрекала И. Сельвинского в том, что он перенес шута Балакирева из послепетровского времени в эпоху его царствования. Расстояние между временем Екатерины I, Елизаветы и Петра I сравнительно небольшое. И Фадеев считал, что в данном случае И.Сельвинский имел право отступить от истории, так как ему “нужно было дать фигуру шута, которая отражает народные требования, и он имеет полное право перенести в эту обстановку Балакирева, ибо в народной памяти из всех шутов сохранился больше всего шут Балакирев”, который мог сказать правду царю от лица народа. “Не нарушая законов истории, не нарушая исторической конкретности, известные отступления, допускаемые в интересах развития конфликта, в интересах развития действия, могут быть допустимы” [13], – говорил Фадеев. Может быть, в данном случае Фадеев и прав, но принцип историзма не допускает подобных нарушений.

А как быть с художественным вымыслом? Может ли он присутствовать в историческом романе? Если да, то не нарушает ли он принципа историзма? Многими исследователями, в том числе и Фадеевым, доказано, что нарушений исторической правды не будет, если вымышленные ситуации, образы не

противоречат исторической правде, если они базируются на достижениях исторической науки. И Фадеев этот тезис раскрыл, анализируя отдельные эпизоды романа С. Голубова “Солдатская слава”. Вот один из них. Русский отряд, окруженный в крепости горцами, попадает в тяжелое положение. Выхода нет. Начались болезни и голодная смерть. И в этой ситуации автор показывает, как чувство национальной гордости появляется у рядового солдата, участника декабрьского восстания 1825 года. Его поддерживает офицер Станищев, тоже участник событий на Сенатской площади. Это перекинулось на майора, командующего этой крепостью. Все они принимают решение: лучше погибнуть, чем сдаться в плен. В основу этого эпизода положен реальный факт. Солдат Архип Осипов взорвал пороховой погреб, а вместе с ним – себя и всех, кто находился в крепости.

Но весь эпизод в романе выдуман, воспроизведен воображением писателя. И он ни в коем случае не нарушает исторической правды, наоборот, он дает возможность показать, какие героические подвиги свершали русские солдаты и в этой войне.

Рассматривая весь этот материал, следует учитывать не только конкретные оценки произведений (в них иногда проявляется и субъективизм Фадеева), но и его подход к воспроизведению исторического материала, к труду писателей, работавших в этом жанре, его требования соблюдать историческую и художественную правду.

Фадеев постоянно подчеркивал, что писатель должен не только глубоко понимать явления общественной жизни, но и видеть эпоху во всех мельчайших ее подробностях. Правдиво воспроизвести далекое время помогают ему какие-то детали быта, обстановки, описания облика героя и т.д. И чем ярче все это сделано, тем полнее передана правда исторического времени. Но в художественной практике встречаются случаи, когда писатель чего-то не учитывает, как-то по-своему толкует факты, опускает какие-то важные детали и т.д. Все это приводит к нарушению принципа историзма. Фадеев, в частности, обратил внимание на то, как в интересном романе С. Голубова “Багратион”, в котором впервые поднята на нужную высоту крупная историческая фигура русского полководца и воспроизведена обстановка вокруг проблем стратегии и тактики, недостаточно полно выписана сама фигура Багратиона. В романе отсутствовало описание его внешности. И Фадеев считал это одним из недостатков романа, так как это касалось “одной из крупнейших и величайших фигур” [14, 127]. Опираясь на примеры удачной обрисовки внешности Багратиона, в частности, на Шенграбенском поле в романе Л. Толстого “Война и мир”, Фадеев советовал автору или идти по толстовской линии и развивать ее дальше, или же “дать какую-то свою характеристику, где бы для нас вставал живой человек в единстве, в цельности характера” [14, 127]. Без такого описания личность исторического деятеля в романе С. Голубова тускнела.

Умение до мельчайших подробностей воскресить жизнь людей далекого прошлого, обстановку, в которой они действовали, Фадеев отметил в романе В. Язвицкого “Иван III – государь всея Руси” (часть I), произведении “очень хорошем, самобытном, умном”, посвященном одному из сложных и важнейших периодов русской истории и написанном “человеком, вооруженным подлинным знанием событий, людей, быта того времени и хорошо знающим русский язык”. “Портреты юного Ивана, его бабки, отца – великого князя Василия, митрополита Ионы, различных представителей боярства, духовных лиц, мужиков, – отмечал

Фадеев в отзыве на книгу, – даны со скульптурной выпуклостью. Отдельные места и главы, как, например, пребывание великого князя Василия с детьми в Троице-Сергиевской лавре, сцена охоты, пленение князя ставленниками Шемяки, портрет города Ростова Великого и массовые народные сцены в городе написаны с той выпуклой выразительностью, что могут быть напечатаны в хрестоматии” [15].

Однако великолепно воскрешенная воображением художника эпоха меркнет, ибо автор нарушает принцип историзма в другом. Он идеализирует главного героя романа Ивана III. Этот пример еще раз подтверждает мысль Фадеева о том, что писатель до конца должен быть верным принципу историзма, во всем. Художественные произведения, у которых заметны следы модернизации, субъективизма, не могут соответствовать принципу историзма, так как в них будет нарушена историческая правда. Каждая деталь, каждый элемент должны соответствовать истории. И при этом сожалел, что в некоторых произведениях есть погрешности в описании природы (а без этого читатель не может представить, где происходит действие), в передаче языка персонажей (иногда он был мало индивидуализирован или слишком засорен старыми формами). А все это снижало историческую правду и ту большую работу, которую проделывал писатель.

Размышления Фадеева о развитии жанра исторического романа, о принципе историзма приносили пользу писателям, ибо его замечания всегда были доброжелательны, конкретны, подкреплялись историческими источниками. Его теоретические выводы основывались на достижениях исторической науки и вносили значительный вклад в литературоведение. Основные его положения, связанные с принципом историзма, не потеряли своего значения и сегодня.

Литература

1. Толстой А. Публицистика. – М.: Советская Россия, 1996. – С. 205.
2. Фадеев А. Материалы и исследования. – Вып.1. – М.: Худож. лит., 1977. – С. 121.
3. Там же. – С. 122.
4. Центральный государственный архив литературы и искусства (далее ЦГАЛИ), ф.1628, оп.1, ед.хр.285, л.18. Доклад А.Фадеева “История и литература”.
5. ЦГАЛИ, ф.631, оп.15, ед.хр.635, л.13.
6. ЦГАЛИ, ф.631, оп.15, ед.хр.359, л.21. Доклад А.Фадеева “Некоторые вопросы художественного творчества литературы СССР...”
7. Там же, л.28.
8. ЦГАЛИ, ф.631, оп.15, ед.хр.359, л.24.
9. ЦГАЛИ, ф.1628, оп.1, ед.хр.286, л.37–38.
10. Там же, ф.631, оп.15, ед.хр.359, л.29.
11. Фадеев А. Материалы и исследования. – Вып. 1. – С. 121–122.
12. Там же. – С.135.
13. ЦГАЛИ, ф.1628, оп.1, ед.хр.372. Доклад А.Фадеева “Об идейно-художественном воспитании писателей” (28 авг. 1952 г.).
14. Фадеев А. Материалы и исследования. – Вып.1. – С. 127.
15. ЦГАЛИ, ф. 1628, оп.1, ед.хр.241. Отзыв А.Фадеева о первой части романа В.И.Язвицкого “Иван III – государь всея Руси”.

Топографічні домени давньоруського Новгород-Сіверського

У сучасній історіографії панує версія, що місто Новгород-Сіверський первісно грало роль укріпленого форпосту на північних кордонах “Руської землі” в процесі одержавлення сіверянської території [1]. І це цілком виправдовує складну топографічну структуру міста, у якій використано особливості рельєфу. Силует міста сформований двома архітектурними домінантами – Дитинцем і Спасо-Преображенським монастирем. Вони займають найбільш круті схили з боку річки, що в свій час було суттєвим фактором обороноздатності міста. Різниця відміток понижених територій і вершин пагорбів доходить до 50 метрів.

Питання виникнення міста, його історія здавна привертала увагу дослідників різних напрямків. Так зокрема історія міста розглядалася в контексті історії Київської Русі та конкретно Чернігово-Сіверського князівства, під кутом подій визвольної війни та в більш пізні періоди його історії. Привертала увагу дослідників й окремі історичні події, пов’язані з Новгородом-Сіверським, як, наприклад, похід Новгород-Сіверського князя Ігоря проти половців, так і сама пам’ятка давньоруської літератури.

Свідчення про розвиток міста в окремі періоди можна зустріти в різних джерелах: матеріалах археологічних розкопок, мемуарах, статистичних описах, працях істориків, та, на жаль, усе це уривчасті дані, свідчення. Це такі відомі роботи, як “Топографическое описание черниговского наместничества” Ф. Гумілевського, а також праці Шафонського, Русова та твори сучасних істориків та археологів. Дуже прикро, що немає жодної роботи, де б узагальнювалися питання історичної топографії міста. Більше того, ці свідчення не дозволяють створити цілісної картини його історичного розвитку.

Наша стаття не претендує на всебічне висвітлення цього питання, а є лише черговою спробою комплексного погляду на соціально-топографічний організм міста.

За прийнятою в історіографії версією центром міста був дітинець (Замок), розташований на високому (до 50 метрів) останці (160 x 100) правого корінного берега Десни, обмеженого зі всіх боків ровами.

Розпочинати історію дитинця, на нашу думку, слід із відкриття трьох сіверянських жител та господарської ями IX–початку X ст. Залишки оборонних споруд кінця X століття (насипаний на материковій супісі вал із залишками кладки стіни з цегли-сирцю), досліджені в південній (1979 р.) і західній (1981 р.) частинах площадки [2] безперечно свідчить на користь міського характеру поселення. Проте не слід відкидати і знахідки, що датуються роменською культурою, що свідчить про існування поселення на цій території вже за роменського періоду.

Після 1097 року, коли на Любецькому з’їзді було вирішено зробити Новгород-Сіверський стольним містом удільного князівства, топографічна структура міста значно ускладнюється. У зв’язку з цією подією вдвічі збільшується міць укріплень, на Замку зводиться князівський двір. На жаль, вдалося відкрити лише погріб-медушу кінця XI сер. XII століть. Ця споруда являла собою заглиблену в материк на

0,7–0,9 метрів будову розміром 7,4x7,3 метра. Вся підлога її покрита рядами круглих лунок діаметром 0,3–0,6 метра і глибиною 0,15–0,3 метра, багато з них були на третину залиті вапняним розчином, а в деяких збереглися відбитки днищ амфор. Розміри медуші (54 м²), що вміщувала 120-140 півторавідерних корчаг, однозначно вказує на належність медуші до княжого двору [3]. Подібні споруди на території дворів сіверських князів відомі за письмовими свідченнями: під 1146 роком літопис описує медушу в Ігоревім сільці [4].

В Іпатіївському літописі під 1179 роком згадується Михайлівський храм на території міста: “...преставися Олег Святославич місяця генваря в 16(день) и положиша оу святого Михайла” [5]. На жаль, залишків її фундаменту на дитинці виявити не вдалося, але численні знахідки будівельних матеріалів (плінфа, цем’янка, уламки фресок) дозволяють припустити, що церква знаходилась у східній частині дитинця.

Більш детальне дослідження дитинця не можливе оскільки, культурний шар майже повністю знищений у наслідок діяльності тут селітрового заводу.

Новгород-Сіверський, міський характер якого, зважаючи на вище зазначене, не викликає сумнівів, мав окольне місто (площею біля 30 га), яке межувало з дитинцем на сході, півдні й заході. За межами окольного міста розташовувався відкритий посад, площею 15–20 га. У півніжжя дитинця знаходився поділ, який тягнувся уздовж Зубрицького ручая.

Головна частина історичного планування, його основні елементи проходять водорозділами та тальвегами. Зі сходу, півдня та заходу дитинець був оточений посадом (40–50 га), що займав високі відроги корінної тераси (від урочища Городок до Микільської церкви). Частково також були забудовані похилі ділянки та дно ровів і береги Зубрицького ручая. На початку XII ст. значна частина посаду (біля 30 га), що безпосередньо примикала до дитинця й розташувалася на підвищених ділянках тераси (ур. Городок – ур. Кляштор Пл. ім. Леніна – базар), була укріплена окремою оборонною лінією [6]. Окольне місто мало декілька воріт. Літописи відмічають Чернігівські (біля торгових рядів), Курські (у районі перетину вулиць Герцена й Лібкнехта) та острожні ворота (що розміщувалися біля церкви, або в районі перетину вул. Радянської та Овражної). “І рушили вони до Новгорода і стали біля переспи, і звідти пішли до града, до воріт Чернігівських... і пішли до курських воріт..., і велика стуга була городянам, і вперли їх у ворота острожні” [7]. За планами XVIII ст. відомі також Водяні, в північній частині міста (по вул. Лібкнехта). Острог був найбільш уразливою частиною міста під час осад 1146, 1152, 1176 років, і не дивно, що саме тут нападники досягли найбільших успіхів: “Святослав же с братом Ярославом йде на Олга к Новугороду и, приступиша к городу, и, выйдя противу им, Олег наряди полк свой, и оступися только по стреле стреливше, побегоша. Сам оутеча князь в город, а дружину его изимаша в другую посекоша, а острог пожегоша...” [8].

Вище зазначену топографічну структуру підтримує й автор Описания черниговской епархии: “Он был ограждён валом... в нутри вала была крепость.. ограждённая частоколом... в город вели черниговские и курские ворота...” [9].

Планування міста поки що детально не вивчено. Швидше за все, воно було радіальним, кільцевим, “вузлами” якого були храми. Правда, розкопки в районі Успенського собору та Микільської церкви не виявили ніяких слідів давньоруських храмів, проте в районі базарної площі були виявлені плінфи середини – другої

половини XII століття, що дозволяє передбачати існування поблизу невідомої кам'яної споруди XII століття [10]. Аналізуючи досягнення історіографії та письмових джерел, можна інтерпретувати ці знахідки як залишки кам'яної Миколаївської церкви, яка за свідченнями описів Чернігівської єпархії була побудована тут у 1088 році та знищена під час монголо-татарської навали [11]. Її закладна дошка була знайдена у 1760 році при будівництві нової дерев'яної церкви і тривалий час зберігалася в ній у східній частині олтаря [12].

Ще одним археологічно невідомим храмом Новгородської землі був Успенський собор, який за описом чернігівської єпархії та місцевими переказами, розташовувався на місці старослов'янського ідола, і був побудований на честь введення християнства. Причому джерело стверджує, що “онь был устроен из камня, и щедро наделён был всякими принадлежностями, но дикие татары разрушили и город и храм его соборный до основания” [13]. Цю версію наводить у своїх працях і місцевий краєзнавець С. Воїнов, який наводить на її підтвердження цитату Г.Ф. Міллера: “ни город без церкви, ни церковь без города не может быть построена” [14]. Проте, враховуючи давньоруські традиції, можна зробити припущення про локалізацію цього храму на місці сучасного успенського собору.

Другою топографічною складовою міста стала територія сучасного Спасо-Преображенського монастиря. За прийнятою в історіографії версією монастир було побудовано приблизно в XI-XII ст. Експедиція під керівництвом А.В. Кузи відкрила залишки давньоруського собору XIX століття. Проте автори “Описания Черниговской епархии” відносять його виникнення до 1033 року [15].

Топографія самого монастиря є досить спірною, зокрема за свідченням Маркова саме на його території була розташована Михайлівська церква [16], на місці якої була побудована церква Успенія Богородиці, проте існування, а тим більше локалізація цього храму ні в писемних джерелах, ні археологічно поки що не виявлено.

Аналіз геополітичного розташування монастиря показує, що він знаходиться в досить зручному місті, з точки зору оборонної функції, оскільки розташований на підвищенні у берега р.Десна і з його території відкривається чудовий обзор, а якщо врахувати ще наявність укріплень, то це була чудова фортеця.

Результатами розкопок 1996 року стало відкриття комплексу будівель на його території, які майже всі датуються давньоруським періодом. Найбільш рання з них, за матеріалами польового звіту, датується X сторіччям, так, зокрема будівля 3 дозволяє стверджувати, що життя на цій території почалося ще до будівництва кам'яного Спаського собору у XII столітті. Решта будівель містить у своєму заповненні фрагменти кераміки XI – XIII століття, що дозволяє припустити існування на цій території поселення. Аналізуючи функціональне навантаження середньовічних міст, зокрема давньоруських, більшість дослідників наголошує на їх багатофункціональності, яка дозволяє оптимально використовувати багатогранний потенціал міста. Сюди можна віднести: геополітичне розташування, характер рельєфу, його інфраструктуру і т. д. Саме це дозволяє ефективно сполучати виробництво та інші види функціонального навантаження міст. Виходячи з вищезазначеного, цілком логічно стверджувати, що місто не може існувати без своєї околиці. Воно використовує її природні та демографічні ресурси та обслуговує її.

Це повною мірою стосується й об'єкта нашого дослідження. До складу міської агломерації входили і деякі приміські поселення: Сухомлинівка, Домотканово,

Віть, Горки, Кіселівка, Дробішево, Путивськ тощо. Ще далі розташовувалися княжі села, в яких були зосереджені численні матеріальні цінності. Зважаючи на досягнення сучасних істориків та археологів, вважаємо, що повноцінно розглянути соціально-топографічну структуру давньоруського міста можна, лише врахувавши міську околицю, оскільки вона відігравала значну роль в економіці, обороні, а отже, суттєво впливала на соціально-топографічну структуру міста. Це повною мірою стосується і Новгород-Сіверського як типового, прикордонного міста, центра удільного князівства, давньоруського періоду.

Так, у 1146 році Київські й Чернігівські князі розграбували “маєток” Святослава Ольговича і в його дворах та селах захопили великі запаси заліза й міді, біля 4000 коней, меду та вина, спалили гумно та 900 скирд хліба [17].

Найбільш відомим із “Княжих сіл” є Ігореве сільце, яке більшість дослідників локалізує біля с. Горбове Новгород-Сіверського району. Городище (25 x 80м.), що знаходилося на захід від села, зараз знищене крейдяним кар’єром. Його вал (ширина до 10 м., висота більше 3-х метрів) включав два ряди дубових кліток і був споруджений у X столітті; за ним знаходилось велике (до 9 га) поселення, що загинуло в середині XII століття внаслідок сильної пожежі, після чого життя в ньому не відновилося. У 1878 р. тут було знайдено 26 цілих і 4 обрубаних срібних гривні чернігівського типу. Згідно з планами XIXст., саме біля Горбова знаходився єдиний у цьому районі кінний брід крізь Десну на шляху Новгород-Сіверський – Путивль [18], що можна вважати вагомим фактором для будівництва поселення.

До міської околиці можна віднести також житла, досліджені біля села Чулатова [19].

Значна частина міської околиці зафіксована в літописах. Проте постає проблема просторової локалізації літописних сіл. Так, літописне Мелтеково [20] село розташовувалося на території сучасного села Стахорщина (за інтерпритацією В.П. Коваленка), також відоме давньоруське городище біля села Мамекіне. Отже, виникає дві проблеми: локалізація літописних поселень, з одного боку, і з’ясування історичного призначення поселень, виявлених археологічно, проте не відображених у джерелах, із другого.

Аналізуючи вище наведені факти, можна висунути гіпотезу про значну економічну та соціальну роль міста, яке являло собою разом з околицею міцний фортифікаційний та економічний комплекс. На користь цього факту свідчать і суто теоретичні висновки.

По-перше, такий комплекс мав уміщати значну кількість населення, якому необхідно було годуватися, одягатися, користуватись іншими ремісничими виробами та виробляти значну кількість зброї, для вироблення котрої необхідно досить розвинене ремесло й торгівельні зв’язки, які концентрувалися, на нашу думку, в самому місті (ураховуючи натуральний характер давньоруського господарства).

По-друге, така фортифікаційна система унеможлиблювала раптовий підхід до міста, особливо зважаючи на його оборонну функцію в межах держави.

Література

1. Куза А.В. Малые города Древней Руси. – М., 1989. – 169 с.
2. Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский в X-XIII вв. // Новгород-Северскому – 1000 лет: Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов, 1989. – С. 28.
3. Там само.

4. Москаленко О.Ю., Кедун І.С. Історична топографія Новгород-Сіверського // Сіверянський літопис. – 2001. – №1. – С.21–28
5. Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ). – Т.ІІ. – Стб. 3.
6. Москаленко О.Ю., Кедун І.С. Історична топографія Новгород-Сіверського // Сіверянський літопис. – 2001. – №1.
7. ПСРЛ. – Т.ІІ. – Стб. 331.
8. ПСРЛ. – Т.ІІ. – Стб. 599 – 600.
9. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн, 3. – С. 3.; Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. – Путивль; М., 1980. – С. 131.
10. Материалы для историко-статистического описания города Новгород-Северска. – К., 1953. – С. 10.
11. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – С. 3.
12. Воїнов С.С. Новгород-Сіверський // Сіверянський літопис. – 1998. – №1. – С.7.
13. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – С.3.
14. Воїнов С.С. Новгород-Сіверський // Сіверянський літопис. – 1998. – №1. – С.7.
15. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – С. 5.
16. Марков М.Е. О городах и селениях Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи, как они в оной следуют по порядку годов // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – СПб., 1815. – Т.40. – С. 155–208.
17. ПСРЛ. – Т.ІІ. – Стб, 333.
18. Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский в X-XIII вв. // Новгороду-Северскому – 1000-лет: Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов, 1989. – С. 28.
19. Там само. – С. 29
20. Там само. – С. 28

В.Г. Москаленко

Історія розвитку інституту виборів на українських землях (X – XII ст.)

У суспільно-політичному житті країн, що будують громадське суспільство, важливу роль відіграє інститут виборів. Публічний і політичний характер інституту виборів задається, насамперед, волевиявленням народу, що реалізується в найбільш загальному вигляді через вибори, основні принципи яких законодавчо згруповані в систему.

Загальновідомо, що виборча система – це передбачений законодавством порядок формування представницьких органів влади. Встановлення тієї виборчої системи є наслідком історичного, суспільного, економічного розвитку, традицій політичної культури, розстановки соціальних груп та ін.

Звертання до історії розвитку інституту виборності вимагає уточнення: якому смислу і змісту в його тлумаченні надається найбільшого значення. До того ж різні покоління людей неоднозначно сприймають інститут виборності. Одні ототожнюють його зі свободою, увагу інших привертає рівність між громадянами.

Якщо ж акцентувати на соціально-політичних аспектах, то в цьому напрямку на перший план виступає питання влади та її виборність. З правової точки зору це означає приналежність усієї суспільної влади народові, вільне здійснення останнім своєї волі в інтересах як усього суспільства, так і кожної людини й громадянина.

Об'єктом дослідження даної роботи є спадщина інституту виборності за часів Київської Русі.

Предметом дослідження автор обрав проблему розвитку елементів виборності на теренах сучасної України в X – XII століттях.

На початку третього тисячоліття вийшло ряд публікацій з проблем розвитку інституту виборності на українських землях, які об'єктивно, з сучасних методологічних позицій висвітлюють пройдений нашим народом історичний шлях. Незважаючи на значну роботу дослідників, питання розвитку виборності на українських землях X – XII ст. викликає дискусію, інколи протилежні за своїм значенням думки, висновки.

Актуальність роботи забезпечується тим, що неупереджений аналіз, осмислення процесу становлення інституту виборів є запорукою не творення помилок минулого, становлення дійсного народовладдя, яке повинно реалізувати в дійових і оптимальних структурах представницьких органів влади.

Виборність на території сучасної України існувала ще до виникнення державності. Елементи виборності спостерігались у слов'янських племен. Провід у цих племенах належав “кращим людям”, які обиралися. Це були, переважно, представники визнаних родів, що здобули пошану своєю діяльністю. Вони збиралися на “віче”- ради, де вирішували важливі питання життя, війни та миру.

Вічові зібрання завжди викликали зацікавленість у науковців. Одним з перших дослідників історії віча в Київській Русі професор права В. Сергєєвич ще у XIX ст. доводив, що віче і князь – два однакових суттєвих елементи давньоруського суспільного буття [1]. Відомий історик права М. Володимирський-Буданов, на відміну від В. Сергєєвича, виділяв три органи влади: князь, боярська думка і віче [2, 73-74]. Наступні дослідники поділяли точку зору як В. Сергєєвича, так і М. Володимирського-Буданова [3], при чому М. Довнар-Запольський уважав, що, як носій верховної влади в державі, віче мало таке ж значення, як народні збори в стародавніх Афінах чи Римі [4, 27].

У подальшому, слідом за М. Костомаровим [5], історики українського права Р. Лащенко, С. Дністрянський, С. Чубатий, С. Федорів вирізняли давню державу Русь серед європейських саме за ознакою народоправства й визначали владу віча як верховну [6]. Так, Р. Лащенко вважав, що “віче було зверхнім народним органом влади..., в ньому відбилася верховна воля народу”. С. Дністрянський писав: “Українська держава несе в собі довгу передісторію парламентаризму, що починається саме з існування віча княжої доби, коли функціонування останнього надавало правлінню київських князів найбільш демократичного характеру”. М. Грушевський висловлював свою думку не так категорично: “В моменти поважливі віче виступало як справжній суверен” [7, 111]. Вчений уважав, що в умовах централізації Київської Русі віче залишалось у ролі надзвичайного органу і лише за упадком централізації держави “починає прокидатися політична самоуправа” [8, 210].

Сучасні дослідники історії вітчизняного виборчого права розійшлися у висновках: частина вчених вважає віче й боярську думку органами народовладдя і представницької влади [9], інші – доводять, що такий інститут, як віче, не має системи представництва, компетенції, термінів скликання, процедури, головними функціями якою були комплектування народних ополчень та обрання військових ватажків [10].

Останнім часом піддано перегляду погляди істориків на соціальну природу та роль віча: його екстраординарність і навпаки – демократизм. Застосувавши нові методи аналізу джерел, що описують суспільне життя у регіонах Київської Русі, дослідниця Т. Вілкул дійшла висновку, що віча як такі не були подіями, котрі мали суто демократичний характер. Останні, згідно з літописною традицією того часу, використовувалися для оцінки певних політичних колізій, акцентували увагу на проявах нелояльності до князя тощо. Склад віча у більшості випадків був сталим, а судячи зі свідчень джерел про місткість площ, на яких вони відбувалися, навряд чи вони могли мати всенародний характер [11, 99-105].

Погоджуючись з думкою автора та поділяючи роздуми про віче Н. Полонської-Василенко [12, 218], можна константувати, що в кращому випадку віче було корективом княжо-дружинного управління, але не самостійним виборчим органом демократичного впливу на суспільство.

Практика племінних союзів, породжена родоплемінним устроєм життя, на думку ряду дослідників, знайшла своє відображення у певних рисах державного ладу, звичаїв і права Київської Русі. З утворенням і зміцненням Київської держави принципи виборності набули загального характеру. Це – схильність до індивідуальної свободи, народовладдя у публічному житті (віче, вибір князя та укладання договору з ним), існування поряд з центральною владою місцевого самоврядування, зародки федеративного устрою (удільні князівства в межах однієї держави) тощо. Однак ці романтизовані уявлення виглядають дещо спрощеними у світлі сучасної історичної науки.

Київська Русь, як державне утворення, зазнавало впливу західної і східних цивілізацій. Останні мали патримоніальний характер, за яким державна влада, економічні ресурси – усе було монополією князя, який управляв суспільством за допомогою бюрократичного апарату.

Князь концентрував у своїх руках усю законодавчу та адміністративну владу. Крім князя, влада уособлювалася з радою бояр (дума) та зборами громадян (віче). Кожна з цих інституцій була виявом відповідно монархічної, аристократичної та демократичної тенденції у політичному устрої Русі. Демократичну сторону політичного устрою Київської Русі репрезентувало віче – збори громадян.

Упродовж віків становлення державності продовжували діяти народні збори окремих племен, але, як засвідчують літописи [13, 55, 44], особливого поширення вони набули у XI – XII ст. Очевидно, що місце племінних народних зібрань поступово змінили віча головних міст окремих земель держави. Як уважав М. Володимирський – Буданов, першу епоху історії народних зібрань – племінну – змінила друга епоха (IX-X ст), коли віче перебувало в процесі переходу до міського [14, 75 – 76]. Саме в той час для вирішення справ сходилися в головні міста земель жителі передмість, “кращі люди”, “старці градські” на народні зібрання. У XI-XIII ст. ця форма влади набуває розвитку.

Судячи з літописів, скликання віча нерідко викликалися надзвичайними обставинами – зовнішніми загрозами, необхідністю покликання князя, його утвердження чи зміщення. Віче могло укласти з князем формальну угоду, згідно з якою князь зобов’язався не переступати традиційно встановлених меж своєї влади щодо віча, а останнє визнавало над собою його владу.

Питання, що обговорювалися на зборах громадян, стосувалися передусім організації війська та походів, укладання угод, розподілу посад у державі. Віче

могло критикувати або схвалювати дії князя, але воно не могло здійснювати власну політику чи видавати закони.

Спосіб скликання народних зборів зазвичай літописці фіксують як “звонити вечь”, “созвонити вече”. У Києві скликання віче часто відбувалося через глашатаїв (“бирючей”), а в ряді міст – Володимирі-Волинському, Полоцьку та інших тривалий час дзвонили у спеціальний вічовий дзвін.

Учасники віча вирішували свою долю і виконували волю віча. Хоча в той же час, відносно вищевикладеного, можна висловити дискусійні міркування. Саме життя русичів відбувалося в надзвичайно складних умовах державотворення, зміцнення й розширення території держави, постійної зовнішньої небезпеки, що не сприяло ні утвердженню сталих термінів скликання народних зібрань, ні виробленню процедури їх здійснення. Необхідно врахувати і те, що літописці здебільшого фіксували не моменти короткого мирного життя, а надзвичайні політичні події. Лише гіпотетично можна говорити про більш-менш періодичне скликання віч на “братчини”, в дні великих релігійних свят. Про вічові зібрання ми дізнаємося переважно з літописів, де зафіксовані далеко не всі випадки скликання віче. Літописці, люди духовного звання, виховані на догматах Святого Письма й зразках візантійського абсолютизму, дивилися на князя як на єдиного носія влади, призначеного Богом [15, 155]. Можливо тому, прояви народовладдя рідше потрапляли на сторінки літописів, а якщо і потрапляли, то в центрі подій залишалися все ж князі.

Місцем вічових зібрань були площі біля головного храму міста, княжі двори чи “торговища”, де могла вміститися значна кількість народу. За свідченням літописців, у Києві місцем зібрань був Ярославів двір, площа перед Софіївським собором.

У містах з розвиненими вічовими традиціями місце вічових зібрань спеціально облаштовувалося. Біля храму Святої Софії у Києві встановлювались лави. Таким чином, місце вічових зборів диктувалося характером цієї форми народовладства, нерозвиненістю його представництва.

Викликає зацікавленість і склад віча. Ймовірно, що участь у вічових зборах розумілась у Давній Русі як право, яке належало усім вільним. Їх склад указувався спочатку за назвою племені (племен), а згодом – за назвою міста, землі. Право участі у вічі головного міста землі поширювалося і на жителів передмістя, інших мешканців землі. Тож загальною нормою порядку вічових рішень головного міста була підлеглисть їм населенню землі.

Як писав М. Довнар-Запольський, для віча не потрібно було певного числа його учасників. Зібрання й рішення вважалися легітимними, аби кількість була достатньою, щоб рішення могло бути прийнятим для всієї землі або підтримано за необхідності достатньою силою [16, 16].

Літописці оповідають, що у вічових зборах за ініціативою князя брали участь і бояри, дружина, тисяцький, посадник, митрополит Києва, купці, “старці градські”, а також смерди (Лавр. 1147р., Іпатіївськ. 1175 р).

Отже, у вічах брали участь представники майже усіх верств населення, хоча в літописах не вказується, у якому співвідношенні останні були представлені. Крім того, діяли обмеження: фізична можливість участі у віче і правоздатність. Судячи з літописів, вимагалось, щоб учасник віча був вільний і не перебував під батьківською опікою або в приватній залежності (закупи, холопи).

Право участі у народному зібранні не підкріплювалося обов'язком такої участі. Принаймні літописи про нього не згадують. Відомі випадки, коли на віче, що скликалося князем, ніхто не йшов.

Процедура вічових зібрань вироблялася протягом багатьох віків. Як форма прямого народовладдя, віче не відрізнялося складною процедурою, а останній не надавалось, як правило, суттєвого значення.

У літописах відсутні відомості відносно перевірки кількості і правомочності присутніх на віче. Хоча деякі з дослідників [17, 102] висловлюють думку, що перед початком віча проводилася фактична перевірка тих, хто з'явився, нам здається це малоімовірним.

За заведеним порядком той, хто скликав віче, оголошував предмет обговорення [18, 134]. Якщо віче збирав князь, то він відкривав зібрання, звертався до учасників віча в шанобливому тоні. Маємо і літописну згадку про головування метрополита на одному з віч у Києві (Лавр. 1047 р). У інших містах, в основному, головували на віче князі, посадники або тисяцькі, на стихійних народних обраннях обговоренням керували їх ініціатори.

Рішення на віче приймалося лише за умов одностайності, й можливо, переважною більшістю. Ймовірно, що більшість і меншість віча у разі розходжень використовувала всю силу доказів, і коли вони були вичерпані, за мовчазною згодою (незгодою) меншості затверджувалося пропоноване рішення, в якому закріплювалася загальна воля. Принаймні літописи нерідко підкреслюють саме цей момент: “на всей воле”, “а по всей воле” (Іпатіївськ., 1146 р.). Мабуть, це було свідченням не стільки поваги вічових традицій, скільки давня звичка до колективного характеру рішення.

Уважне вивчення літописних відомостей про вічові рішення переконує в неможливості вирішити одностайне рішення від думки переважної більшості. Очевидно, голоси і не рахувались. Як уважав М. Володимирський-Буданов, при приблизній рівності голосів робота віча тривала доти, поки було досягнуто узгодженого рішення [19, 26]. М. Дьяконов зазначає: якщо запропоноване рішення схвалювалося багатьма і не було тих, хто заперечував, то це сприймалося як узгоджена думка усіх. Незгодні не наважувалися виступити проти більшості, а остання вважала себе такою, що може примусити незгодних приєднатися до пропонованого рішення. [20, 126].

Рішення віча могло бути й переглянуто, навіть після клятви, але самим віче 1146 р. кияни, закликаючи Ізяслава Мстиславовича і переступаючи “хрестоцілування” Всеволоду Олеговичу, так мотивували своє нове рішення: “не хошем быти, аки в задничи”. Постанову Белгородського віча 997 року теж було змінено за пропозицію старця, не присутнього на віче. Для тих часів такі випадки були непоодинокі, але для зміни рішення обов'язково були вагомими, частіше – надзвичайні обставини, що змінювалися.

Таким чином, літописні дані, хоч і дуже скупі, але все ж характеризують віче в Київській Русі як верховний орган влади, котрий продовжував розвиватися разом з княжою владою. Вічові зібрання були складовою частиною державного механізму, які вирішували кардинальні проблеми соціально-політичного життя держави.

Віче у Київській Русі не набуло таких форм, як в Новгороді чи Пскові. Воно не мало визначеної компетенції, порядку скликання, не вівся підрахунок голосів. Право брати участь у вічових сходах мали всі глави сімей, хоча фактично на них панувала купецька знать, яка перетворювала їх на арену міжфракційних суперечок.

Елементи демократизму, згідно з сучасним його розумінням науковцями, у суспільно-політичній практиці Київської Русі були невиразні, а публічна влада не набула парламентських форм. Демократичний потенціал держави залишався незначним навіть тоді, коли Галицько-Волинське князівство перетворилося на могутню державу, модель управління якої відповідала тогочасним європейським зразкам, а суспільне життя з часом акумулювало елементи Магдебурського права та західної юридичної практики. Як і в інших землях Русі, в Галицько-Волинському князівстві діяло віче, хоча не отримало великого впливу на політичне життя, не мало чітко визначеної компетенції та регламенту роботи.

Не зважаючи на розвиток елементарних виборчих традицій на Русі, їх теоретичне осмислення явно відставало. Політична думка епохи становлення й розвитку давньоруської держави зафіксована у таких визначних пам'ятках культури, як "Руська Правда" Ярослава Мудрого (1015-1016; 1072), "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона (1037 – 1050 рр. "Ізборник" Святослава Ярославовича (1076 р.), "Повчання дітям" Володимира Мономаха (1099 р.), "Повість минулих літ" (1113 р.), "Слово о полку Ігоревім" (1185 р.), "Слово про загибель Руської землі" (1230 р.) та інших. Ці твори є джерелом для поглиблення знань про реальний процес суспільно-політичного життя наших пращурів. Вони вказують на давні витоки української ментальності й звичаєвого права, що дійшли до нас крізь віки. Для суспільно-політичної думки часів Київської Русі були характерні патріотизм, гуманізм, збереження державної єдності, уболівання за долю країни у зв'язку з міжкняжими розбратами, татарською навалою та іншими трагічними подіями.

Однак, на мою думку, немає підстав вести мову про систематичний розвиток у Київській Русі політичної і правової теорії відносно виборів. Як і в більшості середньовічних держав, у ній було відсутнє науково-теоретичне осмислення понять людської свободи, народовладдя. Вживання терміна "політика", "право" стосовно процесів, що відбувалися у Київській державі, дуже умовне: політики та права в їх демократичному розумінні у ній не існувало. Натомість діяло воєнізоване князівське державне правління, яке спиралося передусім на силу, а не на права. Ні християнство, навіть не мораль, а тим паче не правові норми не стали на Русі тією основою, яка б забезпечувала стабільне функціонування органів народовладдя.

У середині XII ст. Київська Русь стрімко занурюється у вир феодалної роздробленості, яка настала не раптово, а була логічним і неминучим наслідком соціально-економічного розвитку давньоруського суспільства. І не лише давньоруського, а й людського взагалі. Майже всі європейські народи пройшли через цей етап власної еволюції, коли недавно створена держава втрачала колишню єдність, розпадалася. На подальший хід історичних подій вплинула навала монголо-татар 1223 р., 1237р. падіння Києва 1240 р. У Давній Русі встановилося тяжке й виснажливе ярмо ординських ханів.

Література

1. Сергеевич В.И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. – М., 1867.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обор истории русского права. – Ростов-на-Дону, 1996.
3. Алексеев В. Народовластие в Древней Руси. – Ростов-на-Дону. – 1904. – С. 38; Довнар-Запольский М.В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. – М., 1906. – С. 5; Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. – 4-е изд. – СПб., 1912. – С.116.

4. Довнар-Запольский М.В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. – М., 1906. – С. 27.
5. Костомаров Н.И. Исторические монографии. Исследования. – Т. VII. – Ч. II. Северорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (История Новгорода, Пскова и Вятки). – СПб., 1886. – С. 5.
6. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. – Прага, 1923. – С.148–151. Чубатий М. Огляд історії українського народу: історія джерел та державного права. – К., 1994. – С. 55–61; Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – К., 1998. – С. 98–99; Федорів С. Вічова спадщина стародавньої Русі // Хроніка 2000. – Вип. 27-28. – К., 1998. – С.59–60.
7. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа. – К., 1990. – С.111.
8. Грушевський М.С. Історія України – Русі: В 11 т., 12 кн. – К., 1993. – Т.3. – С. 210.
9. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С.98; Панюк А., Режик М. Історія становлення української державності. – Л.,1995. – С.10; Власть народа. Украинский парламентаризм от Вече Киевской Руси до Верховной Рады // Украина. – 1997. – №1-2 (3-4). – С.7; Федоренко Г.О. Передісторія українського парламентаризму/ Державно-правова форма в Україні. – К.,1997. – С.183; Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні: на тлі світового досвіду. – К., 2000. – С.42–43; Єрмолаєв В. Віче в Київській Русі – важлива складова державного механізму // Право України. – 2001. – №1. – С.136–141 та інші.
10. Журавський В.С. Теоретичні та організаційно-правові проблеми становлення і розвитку українського парламентаризму: Автореф. дис. докт. юрид. наук. – Одеса, 2001. – С. 10.
11. Вілкул Т.Л. Віче в Київській Русі в другій половині XI – XIII ст. / Рукопис дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук. – Інститут історії НАН України. – К., 2001. – С. 99–105.
12. Полянська-Василенко Н. Історія України. – К.: Либідь, 1992. – С. 218.
13. Полное собрание русских летописей. Т.1 Лаврентьевская летопись. – М., 1997. – С. 58; Т.II. Ипатьевская летопись. – 2-е изд. – СПб., 1998. – С.44.
14. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону, 1996.
15. Див.: Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – М.,1980.
16. Довнар-Запольский М.В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. – М., 1906. – С.16.
17. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – К., 1998. – С. 102.
18. Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. – 4-е изд. – СПб., 1912. – С.134.

О.В. Жукова

До історії оборонного будівництва України: геополітичний фактор в утворенні та розвитку фортифікаційних систем

Надзвичайно складна й бурхлива історія України, її особливе геополітичне розташування призвели до того, що наша держава має тепер на своїй території унікальну колекцію пам'яток фортифікаційної архітектури. Українська земля, починаючи з енеоліту, була місцем, де формувалося споконвічне населення Європи. Тому комплекс пам'яток оборонного зодчества, який має Україна, є своєрідним показовим зрізом, що демонструє еволюцію фортифікаційного

мистецтва у цій частині континенту. Територія України завжди знаходилася в зоні реальної воєнної небезпеки, а будівництво фортець було передумовою виживання. Це пояснює першорядне значення фортифікаційної справи на цих землях. Перебуваючи тривалий час у стиковій смузі військового протистояння потужних європейських і азійських держав, територія України таким чином була полігоном, де весь час творилася серйозна архітектура. Стикування військово-політичних і культурологічних регіонів приводило до переймання досвіду і взаємного “підтягування” у сфері фортифікацій [1]. Завдяки цим умовам, на теперішній час держава володіє комплексом пам’яток оборонного мистецтва, який охоплює практично всі історичні періоди.

Небагато країн у Європі має таку багату спадщину оборонної та замкової архітектури, як Україна. Велика кількість “градів – городів”, замків, фортець, оборонних монастирів, міст – твердинь розсипана по території всієї країни.

В Україні протягом багатьох століть реалізувалася унікальна різночасова система укріплень, що утворюють невидимі сьогодні заслони проти “степу”. Ця система створювалася часом сплановано, а часом розвивалася спонтанно. Вона має приклади як неперервних оборонних ліній валів (довжиною у сотні кілометрів), так і системи спеціально закладених укріплених замків та міст-фортець.

Розвиток системи укріплень пов’язаний із становленням державності. Зміни політичної ситуації на континенті викликали перекроювання кордонів держав і формування нових фортифікаційних систем. Часткова спадковість цих систем пояснюється прив’язаністю їх до природно-ландшафтної основи краю, передусім гідрографічної мережі й рельєфу. В силу цілого ряду історичних обставин, найдавніший період будівництва фортифікацій в Україні був орієнтований на якнайповніше використання оборонних можливостей природного довкілля. В цьому відношенні фортифікаційна архітектура відповідала загальному характерові урбаністики, яка в Україні споконвічно була прив’язана до природи й становила з нею одне ціле. Оскільки навколишня природа була різноманітною, оборонна доктрина полягала не в тому, щоби оточувати певну територію стандартизованим поясом укріплень, а в тому, щоби забезпечити надійний захист, застосовуючи різні засоби, насамперед природні. Якщо в одних випадках влаштовували фортифікації навколо всієї заселеної території міст, то в інших – будували компактні оборонні осередки посеред неукріплених поселень. Історії відомі і факти, коли мешканці не фортифікували своїх міст, але зберігали в недоторканому стані ближні ліси й нетрі, в які потенційний противник проникнути не міг. У більшості випадків фортифікації будували тільки там, де не було надійних природних перешкод.

В архітектурно-композиційному відношенні традиційні українські фортеці завжди формували одне ціле з навколишнім природним краєвидом [2]. Уфортифіковані комплекси звичайно розташовувалися або на вершині гори чи височини, таким чином, що зелені схили були ніби п’єдесталом для монументальних архітектурних споруд, або так, ділянка, котра охоронялася, ніби корабель, підіймалася посеред заболочених або водних просторів. У більших фортецях існував оптичний зв’язок головного осередку з системою форпостів.

Ранні держави залишили сліди оборонних споруд великої протяжності. Оборонні системи мали найпростіші елементи мережі розселення – гнізда слов’янських селищ. З утворенням і зміцненням Київської Русі системи укріплень градів уздовж приток Дніпра захищали Русь з боку “поля”. Такі ж системи склалися уздовж Дністра, а порубіжні гради підсилювали природні границі кожного з

князівств. Ріка Дністер відігравала велику роль як важлива торгівельно-транспортна артерія, що зв'язувала Галичину з країнами басейну Чорного й Середземного морів. Тому влаштуванню та укріпленню поселень на Подністров'ї галицькі князі приділяли велику увагу. Наявність величезних лісових масивів, доступність і простота обробки дерева зумовили використання його при спорудженні укріплень у багатьох населених пунктах.

Другий етап розвитку фортифікаційного будівництва відбувається у XIV – першій половині XVII ст. Поява нових типів споруд була пов'язана зі зміною соціально-економічних та військово-політичних умов. Знесилена монголо-татарською навалою Русь не змогла дати відсіч новим загарбникам. Придніпров'я і Волинь захопили литовські князі, Галичину – польські королі, Закарпаття – угорські феодалі. Південно-українським землям у середині XV століття почали загрожувати численні напади татар Кримського ханства. Північна Буковина потрапила під владу султанської Туреччини. В результаті цих змін основним видом будівництва стає оборонна архітектура. З поширенням влади литовських князів колишні оборонні споруди перестають відігравати важливу роль. На Волині, Поділлі, Галичині споруджуються або істотно перебудовуються кам'яні замки. І вже на початку XV століття, коли експансія великого князя Вітаутаса досягла Чорного моря, в степу будували довгі лінії укріплень для захисту поселень, що сягали на південь набагато глибше, ніж за часів Київської Русі [3].

Оборонна кам'яна архітектура XIV – XVII ст. з'явилася як результат конкретно-історичного розвитку після кульмінації Київської Русі з монголо-татарами у XIII ст., які в середині XV ст. створили Кримське ханство, що приєдналося до Туреччини та жило коштом сусідніх держав – Московської, Литовської і Польської. Вони постійно нападали на прикордонні землі сусідніх держав, себто на Україну, грабували та забирали в полон людей. Особливо страждало від цих нападів Поділля, що лежало скраю українських земель.

На Поділля татари нападали трьома шляхами: Кучманським, Чорним і Волоським. Перший шлях проходив по вододілу сточищ Дністра та Буга. Другий – вододілом між Бугом і Дніпром по Вінниччині й Летичівщині і звався Чорним через те, що пролягав лісами. Третій татарський шлях – Волоський – ішов правим берегом Дністра по Бессарабії – Волощині. Йдучи цим шляхом, татари переправлялися десь через Дністер і з'являлися на Поділлі. Від цих нападів Поділля, як і вся Україна, не мала захисту від державної влади. Литовська й Польська держави, до яких належали ці землі, не мали достатньої військової сили, щоб обороняти Україну від ворогів. Тому справа оборони краю була покладена на місцеву феодалну верхівку. Активна військова діяльність неодмінна повинна була реалізуватися в оборонних спорудах, які на той час були основою стабільності будь-якої влади. Численні акти про надання подільських сіл і містечок у власність, що збереглися, починаючи від 1386 року, дозволяють говорити про інтенсивний процес утворення військово-адміністративної інфраструктури краю, що проходив в умовах надзвичайно нестабільної верховної влади [4]. Оскільки і Литва, і Польща розглядали Поділля як зону найбільш активного опору кочівникам, ними були створені умови для його військового зміцнення. Саме тому багато кам'яних (дослідники нараховують близько 300 середньовічних будівель та ансамблів – замків, фортець, храмів) оборонних споруд постало на Поділлі. Будівництву замків сприяли особливості природного ландшафту та наявність відкритих залежів каменю – головного будівельного матеріалу.

Епоха Відродження, нове мислення, захоплення геометрією та військовою інженерією приносять нові ідеї. Після Люблінської унії, згідно з якою значна частина України входить до складу Польської Корони, в наукових трактатах розробляються ідеї просторового господарювання й охорони східних рубежів. Розвивається свідомість урбаністичних змін у новосконструйованому організмі держави. Із середини XVI століття пропонується утворення засічних ліній у лісових районах і побудова замків через кілька миль. Передбачаються системи державних інвестицій і пільг та привілеїв для приватних осіб, які б були залучені у справу охорони східних кордонів. Старі фортеці вважаються малоприматними: їх потрібно зміцнити або розібрати. Вздовж Дністра планується насипати вал на взірєць Великої китайської стіни, заповнений фортецями. Причому Кам'янець розглядався як головна фортеця. Плани щодо оточення Таврійського півострову фортецями завершають розвиток фортифікаційних ідей Речі Посполитої у південно-східному напрямку. Проекти фортифікаційних систем України доповнювалися планами колонізаційного пасмового розселення, проектом водного сполучення між Балтійським і Чорним морями, утворенням нової мережі торгових міст і головного порту Європи в Очакові. Часткова реалізація проектів щодо фортифікації України зображена на картах Г.Л. де Боплана. Закладені міста – фортеці й замки на подільських притоках Дністра утворили багатошаровий оборонний пояс проти південно-східної експансії.

Інтереси захисту країни від татаро-турецької агресії зумовлюють необхідність зміцнення вже існуючих укріплень і замків, а також будівництво нових. За доби середньовіччя на території сучасної України утворюється мережа замків, фортець, укріплених храмів, зведених з каменю.

Четвертий етап у розвитку фортифікаційних систем України настає після входження України до складу Московської держави. Поступове заселення “Дикого поля” викликало до життя грандіозні проекти оборонних ліній, які були реалізовані, використовуючи частково старі городки й городища. Міста-фортеці доповнювалися кріпостями, острожками, надобами, котками, честиками тощо. Найраніша – це Білгородська лінія. Перед 1679 роком було складено ретельний проект Нової (Ізюмської) лінії, що продовжувала систему старих укріплень. У 30-х роках XVIII століття була збудована Українська лінія, завдовжки 285 км, а за нею будувалися інші лінії аж до самого Кавказу [5]. Після перемоги Росії у турецькій війні необхідність у південних оборонних лініях відпала.

Таким чином, територія України свого часу була вкрита густою сіткою фортифікаційних споруд. Поступово, зі зміною військово-політичної ситуації на континенті, українські замки та інші оборонні споруди починають втрачати своє стратегічне значення. Зміни у веденні воєн призвели до втрати значення фортифікаційних споруд. Наприкінці XVIII – в XIX столітті частина з них була перебудована на палаци, інша поступово починає руйнуватися, оскільки у власників не вистачало коштів на підтримку технічного стану фортець. Утративши своє функціональне призначення, замки не знайшли нового пристосування у суспільстві.

З більшості колись численних міст-фортець, замків на сьогодні не залишилось і сліду. Лише рештки валів, ровів, перекази, топонімічні назви або архівні й археологічні матеріали донесли до нас скупі відомості про них. Унаслідок численних військових дій, соціальних перетворень, а також за відсутності відповідного збереження та належного використання більшість фортифікаційних

споруд було знищено. На сьогодні ті, що залишились, це – окремі, розрізнені, сильно зруйновані об'єкти.

До наших днів в Україні збереглася значна кількість пам'яток фортифікаційного будівництва, але розташування їх по території країни нерівномірне. Більша частина мурованої оборонної архітектури XIV – XVII століть зосереджена на теренах Західної України. Вона представлена фортецями, замками, монастирями та культовими спорудами оборонного типу, значна кількість яких знаходиться на Поділлі (40 % від усієї кількості збережених пам'яток). На пам'ятках фортифікаційного будівництва XIV – початку XVII ст. позначається вплив литовської та польської культур, проявляється обізнаність українських майстрів з досягненнями будівельного мистецтва Західної Європи.

Залишків від замків і фортець на Придніпров'ї та на Лівобережжі набагато менше. Безперечно, на цей факт вплинули не тільки довговічність споруд, бо їх на сході робили головним чином з дерева, а й певна різниця в умовах суспільного життя. На сході країни феодалі не були такі міцні й багаті, як на заході, і не мали змоги будувати муровані фортеці.

Окрему групу старовинних мурованих споруд на Україні становлять фортеці, побудовані в Криму венеціанцями й генуезцями в XIII – XIV ст.

Пам'ятки фортифікаційної архітектури XIII – XVII століть є не лише зразками української школи оборонного зодчества цього часу, але й відображають, поряд з іншими пам'ятками, значний період в історії України, наповнений бурхливими подіями на українських землях і боротьбою з татаро-турецькими нападами. За мурами замків та фортець неодноразово ховалося населення під час нападу ворогів, а поруч з ними і під їх стінами відбувалися відомі в історії битви.

Унікальні об'єкти середньовічної замкової мурованої архітектури XIV – XVII ст. (лише в Західній Україні їх збережено більше ста) чекають не лише на дослідників, але й реставраторів. Ці пам'ятки мають великий історико-культурний потенціал і можуть використовуватися для патріотичного виховання молоді. Напевно, слід пригадати досвід Франції другої половини XIX ст., коли там запанувала мода й була проведена велика робота з реставрації і відновлення середньовічних замків, які лежали на той час у руїнах. Сьогодні подібну програму можна було б реалізувати, наприклад, для замкових комплексів Західної України.

На прикладі оборонних комплексів України можна продемонструвати типологічне багатство та великий невикористаний потенціал такого виду спадщини. Система різночасових оборонних поясів є унікальною в Україні. На цій основі можна було б провести екскурсію по всіх видах фортифікаційної архітектури від XIII до XIX ст., якщо б ці об'єкти були належно реставровані та заекспоновані. Адже на території України потенційно існує ніби своєрідний музей, комплекс пам'яток оборонного мистецтва, який охоплює практично всі історичні періоди.

Історія фортифікаційної архітектури України має багато цікавих та унікальних сторінок. На цьому ґрунті дослідників ще чекає велика кількість відкриттів і знахідок.

Література

1. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII – XV вв. – Л.: Наука, 1976. – 104 с.
2. Діда І. Фортифікації і краєвид в Україні // Фортифікація України: Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні: Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 4–5.

3. Грушевський М.С. Історія України – Руси: В 11 т., 12.кн. // Редкол.: П.С. Сохань та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. IV (XIV – XVI віки – відносини політичні). – С. 87–88, 191–193.

4. Платеницька О.А. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 39 – 57.

5. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 225 с.

О.М. Уривалкін, Ю.В. Кузьменко

Літописні назви Ніжина в історії та легендах міста

Ніжин є одним з найдавніших міст часів Київської Русі. В історії даного періоду міста були найважливішим чинником суспільно-політичного розвитку Давньоруської держави. Тому вивчення та дослідження її історії займає чільне місце в історичній науці в цілому та історичному краєзнавстві зокрема.

Джерел для такого дослідження є, на жаль, не так багато. Основним джерелом є, звичайно, Повість временних літ, що дає можливість історикам визначити відносний вік міста та ідентифікувати сучасні міста з літописними. Однак, видатний український історик та археолог П.П.Толочко справедливо зазначив: “Дослідження проблеми походження давньоруських міст показало, що вони значно старші від першої згадки в літописі, і визначальним джерелом для встановлення їх віку є археологічні матеріали” [9, 1]. Отже, другим джерелом вивчення історії міст є археологічні дослідження. Слід сказати, що майже двохсотлітня дискусія про першопочатки Ніжина на сьогодні є вичерпаною. І останню крапку в ній поставили саме археологічні дослідження чернігівських археологів В.П. Коваленка та Ю.М. Ситого у 1989–1990 роках.

Сьогодні науковці одностайно пов’язують виникнення Ніжина з кінцем X – початком XI століття, а саме з містобудівельною діяльністю князя Володимира, яка засвідчена літописом під 988 роком:

“И рече Володимир: “Се не добро, еже мало городов по Десне, по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне, и наче нарубати муж лучшие от словень, от кривичь, и от чуди, и от вятиче, и от сихъ насели гради”...

Однак не все в історії Ніжина так ясно і зрозуміло. Так, якщо проблема ідентифікації сучасного Ніжина з літописними топонімами, назви яких співзвучні з назвою нашого міста, більш менш вирішена, то питання визначення їх етимологічного значення досі залишається відкритим.

Етимологія топоніма Ніжин не є прозорою. У Лаврентіївському та Іпатіївському літописах чотири рази згадуються населені пункти, близькі за звучанням до Ніжина.

Вперше у пам’ятках літописання топонім НЕЖАТИНА НИВА фіксується під 1078 роком. У цей рік за Повістю врем’яних літ відбулася битва між Ізяславом, Всеволодом та Володимиром з Олегом і Борисом і їхніми спільниками – половцями. Ці події відбувалися саме на Нежатиній Ниві й закінчилися перемогою перших, хоча ця перемога і коштувала життя Ізяславу.

Дехто вважає, що в цій самій Повісті під 1071 роком фіксується назва Нежатин у спотвореній формі – Ятин, Неятин [7, 4].

Але у безсумнівній формі цей урбонім задокументовано під 1135 роком. Літописець повідомляє про те, що Ольговичі взяли Городок і Нежатин. Зустрічаються й у літописах під 1147 роком і такі співзвучні з Ніжином назви, як Снежатин, Няжатин, Княжатин.

Під тим же 1147 роком у Повісті врем'яних літ згадується урбонім Уненеж, Унеж, поряд із Всеволожем, Белавежею та Бохмачем.

Усі дослідники, котрі в своїх працях так чи інакше торкалися цього питання, притримуються думки, що на місці сучасного Ніжина у добу Київської Русі існувало населене місто. Але щодо його назви в літописі, серед істориків і краєзнавців уже з кінця XIX ст. точилися дискусії.

Усі концепції відносно літописного міста, котре було на місці сучасного Ніжина за часів Київської Русі, можна умовно сформулювати у вигляді двох тверджень:

- це місто літописний Нежатин;
- це літописний Уненеж (Унеж).

Що стосується прихильників першого погляду, то частина їх об'єднує літописний Нежатин з відомою по літописах Нежатиною Нивою і бачить в них сучасний Ніжин. Інша частина дослідників відмовляється ідентифікувати їх, вважаючи різними населеними пунктами.

Так, Н. Барсов, торкаючись відомої битви на Нежatinій Ниві у 1078 році, вважав, що ця нива була на місці сучасного Ніжина, на р. Остер, оскільки тіло вбитого Ізяслава перевезено було після битви “ в ладье ” під Київ [8, 188].

Хоча на такій же підставі можна було б твердити, що ця Нива могла бути біля Чернігова, або річкою, якою везли тіло Ізяслава, могла бути р. Десна.

Що ж стосується літописного Нежати, то А. Барсов відрізняє його від Нежатиної Ниви і гадає, що місце розташування його невідоме, а був він десь приблизно на південь від сучасного Ніжина.

О. Шафонський об'єднує Нежатиною ниву і Нежатин в одне місто і бачить в них сучасний Ніжин [11, 449].

Подібного погляду додержується і М. Марков. На його думку, Нежатин у літописі під 1078 роком звався Нежатиною Нивою, або походив від особистого ім'я Нежати, або від озера Нежати і під час подій 1078 року був малочисельним, а тому звався Нежатиною Нива. Все більше і більше заселюватися він став уже після 1078 року і називався Нежатином [8, 189]. Таким чином, М. Марков ототожнює Нежатиною Ниву і Нежатин з сучасним Ніжином.

Такої ж думки був і видатний історик С. Соловйов, який уважав, що в 1078 році Нежатин міг зватися Нежатиною Нивою подібно до того, як Углич звався Угличе Поле.

Думка про те, що сучасний Ніжин стоїть на місці літописної Нежатиної Ниви (або Нежати), досить довгий час посідала пануюче місце. Існують навіть декілька легенд, що пояснюють виникнення давньої назви.

Так, О.П. Знойко у своїй праці “Міфи Київської землі та події стародавні” зазначає: “За розповідями самовидців у Ніжині зберігався пергамент про прихід варягів у Ніжин і перше поселення тут греків за часів князювання Володимира. За текстом пергаменту, що був складений, мабуть, до приходу монголів”, варяги пропливали річкою Остер уночі повз місто й не помітили його. Оволодівши Києвом, через кілька днів варяги поверталися назад. Вони знову пропливли річкою,

але вже вдень, і вийшли на берег. Задоволені перемогою, нікого не вбивали і нічого не брали в людей. Лише запитали, якому князю належить місто, і одержали відповідь. Тоді варяги показали ниву, яку заборонили жати і орати на знак покори як данину. Нежати́на Нива простояла недоторканою багато років і відтоді пішла назва міста” [4, 282 – 283].

Ця легенда явно не народного походження. Стосовно згаданого пергаменту з планом міста йдеться, очевидно, про чиюсь містифікацію. Якби такий документ насправді існував, його давно помітили й опублікували б науковці, якими здавна славився Ніжин, де вчилися і жили видатні вчені, у тому числі й історики.

М.Н. Петровський у своїй праці “До Істрії міста Ніжина” також наводить подібну легенду про походження Ніжина від літописного Нежатин, яка містилася в одному рукописі Ніжинського монастиря, що був перевезений у 1923 році разом з іншим архівними матеріалами до Чернігівського Губернського Архіву. Текст рукопису, який він подає у своїй роботі, був наданий Петровському професором М.М. Бережковим. У рукописі зазначалося: “Город Нежин сперва именовался Нежатин, по свидетельству Нестора, древнего летописца, от “Нежатиной Ниви”, где в 1078 году великий князь Изяслав Ярославович, внук князя Владимира, имел сражение с родными своими племянниками и по одержанной над ними победе основан город и наименован Нежатином [8, 195].

Схожа легенда зустрічається в праці М.М. Бережкова “Город Нежин в начале XIX века. По описанию московских путешественников”. Бережков критично підходить до цієї легенди, що була записана князем Долгоруковим з вуст архимандрита Віктора Черняєва.

Для порівняння з попередньою легендою наводимо уривок з праці Бережкова, де міститься дана легенда з авторською критикою:

“Отмечу еще одну частность в описании Нежина князем Долгоруким. Не раз, беседуя о разных предметах с архимандритом Виктором, они коснулись однажды этимологии слова “Нежин”. На взгляд архимандрита название Нежина произошло оттого, что на месте этого города происходило сражение великого князя Изяслава Ярославовича с непокорным переяславским князем, что после сражения великий князь, заметя поблизости “несжатую” полосу хлеба, велел на этом месте построить город, который после и был прозванный народом Нежатин. Для образца отмечаю и эту этимологию названия нашего города, одну из многих (а всё-таки не разъяснённую, как следует); читатель видит, как наивна эта этимология, на основании древней летописи, неправильно понятой; но князь Долгорукий в качестве аккуратного путешественника записал, что слышал от уважаемого архимандрита” [1, 15].

Звичайно, ні легенди з рукопису Ніжинського монастиря, ні думка Черняєва не мають ніякого наукового значення і свідчать тільки про те, що й складач рукопису, і Черняєв були недостатньо уважними до джерел, на підставі яких висловлювали свою думку, оскільки князь Ізяслав фізично не міг заснувати міста після битви 1078 року, бо сам в цій битві поклав голову.

Подібна легенда у дещо видозміненому вигляді збереглась і в народних переказах ніжинців: ніби в старовинні часи тут було селище, люди якого вимерли від чуми, нікому було збирати хліб, тому і залишилася нежата нива. А відновлене селище, за наказом князя Ізяслава, назвали “Нежатин” [6, 12].

Отже, всі три легенди (окрім першої, що міститься в праці О. П. Знойко), хоча й не відповідають історичній дійсності про виникнення Ніжина (чого, власне, не

можна вимагати від легенд), але дають відомості про перші уявлення ніжинців про заснування міста.

В усіх трьох випадках виникнення Ніжина пов'язується з іменем князя Ізяслава. Ймовірно, народна пам'ять зберегла історію про перемогу Ізяслава над Олегом і Борисом та, виходячи з важливості цієї події, пов'язала її з виникненням Ніжина.

Зміст цих легенд не має в собі історичного навантаження і не відповідає історичним реаліям:

- по-перше, Ізяслав фізично не міг заснувати міста після перемоги над своїми небогами, оскільки в цій битві він загинув;

- по-друге, на 1078 рік місто вже існувало, що засвідчено в “Повісті врем'яних літ” під 988 роком і пов'язано з містобудівельною діяльністю Володимира.

Мовознавчий аналіз показує, що ці легенди ґрунтуються на вимові ґ(ять) як е, тому в ній назва ниви хибно пов'язується з коренем **жати** (нежати) [7, 4]. Більш за все, тут йдеться про так звану народну етимологію. Назва Нежатин Нива не може бути первісною назвою Ніжина, оскільки термін **нива** сам вказує на те, що йдеться не про поселення, а про сільськогосподарське угіддя.

Сучасні дослідники локалізують Нежатин Ниву у Чернігівській землі, неподалік від Чернігова і з містом Ніжином не ототожнюють [3, 93].

Цю думку висловив М. Арцибашев ще у ХІХ ст. Він, спираючись на Воскресенський літопис, де говориться, що битва 1087 року була “у леса, на Ниве Нежатиной”, вважає, що цим лісом на Нежатиній Ниві була околиця Чернігова “Лісновиця”. М. Погодін, посилаючись на Арцибашева, вважає, що Нежатин Нива була біля Чернігова і що її не потрібно плутати з Нежатином, котрий, на його думку, був у Переяславському князівстві. Щодо М. Карамзіна, то він Ніжатиною Ниву бачить біля Чернігова, а Нежатин – біля Альти.

Думку Погодіна підтримували також Д. Іловайський, М. Бережков, Філарет (Гумілевський), М. Максимович, М. Грушевський, Д. Багалій, П. Голубовський [8, 198–200].

Цікаве пояснення цієї проблеми дає М. Корінний. Він стверджує, що сучасну назву Ніжин коректніше пов'язати з давньоруським топонімом Нежатин і відкидає можливість походження сучасної назви від топонімів Уненеж та Нежати́на нива. Назву Ніжин автор виводить із чоловічого власного імені Нежата, скорочена і пестлива форма якого Нега, у сполученні з суфіксом присвійності **-ин** дала сучасну назву міста [5, 57].

Дещо інше пояснення назви Ніжин давав Є. Гребінка. Він пов'язував її з географічним розташуванням міста в низовині і вважав, що це слово утворилося від слова “Нізін”, потім видозмінилось у “Нішин” і лише з часом у “Ніжин” [6, 12]. Дійсно, Ніжин розташований у так званій Придеснянській Низовині, але в ніяких документах або в літописі місто під такою назвою не згадується. Тому дана версія є недоказовою і не несе наукового навантаження.

Існує ще одна версія, яка виводить назву Нежатин з біогеографічних особливостей місцевості. Цю версію представляв місцевий краєзнавець Г. Васильківський. Спираючись на мовознавчий аналіз, він уважав, що назва Ніжин та Нежатин походять від антропоніма “**ніга**” або “**нега**”, що означає зволоженість.

Ця риса дійсно притаманна нашому краю з його чисельними озерами, болотами та річкою, яких раніше було набагато більше [2, 4].

Ніжинський краєзнавець О.М. Уривалкін пояснює етимологію топоніма Нежатин на основі мовознавчого аналізу: у назві Нежатин є буквосполучення “тин”, що притаманне і багатьом іншим українським топонімам, наприклад, Пирятин, Козятин, Лободин, Лопатин, Рогатин, Русотин і т. д. “Словарь народных географических терминов” К.М. Мурзаєва слово “тин” коментує так: “ТИН” – спільне для багатьох індоєвропейських народів слово перекладається так: “ограда, забори з частокола, изгородь, укрепление, огороженное место, посилок, деревня, город”.

У різних народів це слово, звичайно, звучить по – різному: у слов’ян – “тын”, “тин”, у норманів – “туна” (Сигтуна, Ультуна); у німців – “tun” (Штеттин); у давніх англійців як “town” або “ton” (Арлінгтон, Бостон, Вашингтон).

Таким чином, кореневі основи “тын і тун”, “тон – таун” і “тун – тунь” використовуються людством з найдавніших часів. Отже, назва міста Нежатин перекладається як “Неж город” [10, 34-35]. Перша ж частина топоніма – “неж”, “нега” або “ніга”, як вже зазначалося вище, має декілька тлумачень:

1. Власне чоловіче ім’я – Нежата (чи скорочене та пестливе Нега); тоді б назва Нежатин означала б “Город Нежати”, однак ні в одному документальному джерелі, ні в місцевих легендах ні про якого Нежату не йдеться, що не дає можливості пов’язувати назву нашого міста з якимось Нежатою (якби цей Нежата відіграв певну роль у давньому місті, то його ім’я збереглося би в літописах або усній народній творчості).

2. Інший варіант пояснення слова “нег” дається філологами В. Німчуком і С. Зінченком у статті “Похоження та історія урбанізму Ніжин”. Вони пов’язують його із праслов’янським словом **негувати**, що перекладається як “ніжити, пестити, голубити” [7, 7]. На користь цієї думки свідчить і те, що й сьогодні в народі існує думка, що назва Ніжин походить від слів **ніжний, ніжити**.

3. Мовознавці вважають, що це слово могло означати і “вологий, зволожений”. Зважаючи на географічне розташування нашого міста, можна з впевненістю твердити, що, дійсно, Ніжин відрізняється своєю підвищеною вологістю, тим паче, на його території існувало й досі існує багато водоймів. У праці М. Бережкова “Город Нежин в начале XIX века. По описанию московских путешественников” [2] є свідчення (зокрема у листах князя Долгорукого) про те, що Ніжин стоїть на болотах і відрізняється своєю вологістю. Слід врахувати і те, що на території Ніжина в ті часи справді існувало озеро під назвою НѢЖЕНЪ (НѢжино), засвідчене у праці О. Шафонського.

Отже, можна зробити припущення, що назва Нежатин означає саме біогеографічну особливість міста і пішла від назви озера. Таким чином, урбанізм Нежатин міг тлумачитись як “город у Нежин – озера”.

Однак більшість авторитетних дослідників та істориків – М. Карамзін, М. Максимович, М. Домонтович, Д. Гловайський, М. Бережков, О. Насонов – вважають сучасний Ніжин нащадком літописного Уненеж (або Унежа). Така ж точка зору подається у більшості досліджень: “Енциклопедія українознавства”, “Історія міст і сіл Української РСР”, в енциклопедичному довіднику “Чернігівщина” та у поясненні сучасної карти України.

Місто Уненеж лише один раз згадується у літописі під 1147 роком, коли літописець повідомляє, що мешканці Всеволожа, Уненежа, Білої Вежі й Бахмача постраждали від пограбувань і пожежі, влаштованої Мстиславовичами, і разом намагалися втекти, але були захоплені на полі.

На правому ж березі Остра, як відомо, у II половині XI ст., на відстані 2-3 км від “Замка”, виникає ще одна давньоруська фортеця – урочище “Городок”. Будівництво цієї фортеці пов’язують з виникненням двох самостійних князівств – Чернігівського і Переяславського, кордон між якими проходив по вододілу Остра, верхів’ям Трубежа й Сулою [10, 35-39]. Таким чином, найімовірніше, що Уненеж – це і є той самий “Городок”, що знаходився навпроти Нежатина.

Версію, що Уненеж був розташований на місці урочища “Городок”, висловив ще у 1893 році О. Лазаревський [7, 5].

На користь цієї гіпотези можна навести висновок археолога та історика П.П. Толочка: “На території сучасного Ніжина знаходиться два городища: одне на лівому березі Остра, друге – на правому. Археологічні дослідження (1989-1990рр.), проведені тут експедицією Чернігівського педагогічного інституту, показали, що найдавніші матеріал на першому з них датуються кінцем X – початком XI ст., а на другому – кінцем XI ст. [9, 1].

Таким чином, територія сучасного міста охоплює два колишніх населених пункти, які існували у XI столітті.

Щодо етимології даної назви, то першою основою цього урбоніма є слово **унии** (або **оуне**), що перекладається як кращий, ліпший (це форма вищого ступеня порівняння до прикметника **добрѣ** “добрий”, яка широко засвідчена старослов’янськими пам’ятками) [7, 6].

Дослідники В. Німчук і С. Зінченко вважають, що слово **оуне** найбільш поширене серед давньослов’янських імен: наприклад, в старопольській антропонімії – Uniebož, Uniegost, Unieszek, Unieszko, ; серед полабських імен є такі – Uniěbud, Uněhost [7, 7].

На їхню думку, слово Уненеж є чоловічим ім’ям, від якого пішли обидва урбоніми – Нежатин і Уненеж.

Справді, друга частина топоніма Уненеж спільна з коренем назви Нежатин. Але, на нашу думку, етимологію урбоніма Уненеж слід шукати в першій частині назви – **оуне**, що, як зазначалося вище, означало “кращий, ліпший”. Ймовірно, мешканці давнього “Городка”, називаючи своє урочище Уненежем, підкреслювали свою виключність серед інших містечок або сіл.

У середині XII ст. обидва міста, Нежатин і Уненеж, злилися в одне місто Чернігівського князівства, через те, що кордони князівства розширилися на південь [10, 40]. Це підтверджується тим, що в подіях жовтня 1239 року (тобто монголо-татарська навала і події в Ніжині пов’язані з Менгу-ханом) Ніжин простягався уже по обидва береги Остра.

Отже, на рубежі X–XIст., у результаті містобудівельної діяльності князя Володимира, по обидва береги річки Остер виникли два укріплення, що стояли на охороні Чернігівського та Переяславського князівств: на лівому березі – Нежатин, що належав до Переяславського князівства, та урочище “Городок”, що належало Чернігівському князівству і простягалось по правий бік Остра. Ми вважаємо, що урочище “Городок” слід ідентифікувати з літописним Уненежем, назва якого походить від слова **оуне**, що означає “кращий” або “ліпший”.

На основі літописних повідомлень, де йдеться про Нежатин та Уненеж, можна зробити висновок, що обидві фортеці неодноразово ставали центрами князівських міжусобиць і, як результат, – погромів і спалень. Але ще до початку монголо-татарської навали на Чернігівські землі, обидва укріплення були об'єднані в одне місто й виступили єдиною силою проти завойовників.

Література

1. Бережков М. Город Нежин в начале XIX века. По описанию московских путешественников. – Нежин, 1895.
2. Васильківський Г. П. Від Уненежа до Ніжина // Під прапором Леніна. – 1980. – 26 листопада.
3. Єршов А. До питання про час виникнення Ніжина // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6.
4. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985.
5. Коринний Н. Н. Переяславская земля. X – первая половина XIII века. – К., 1992.
6. Ніжинщина: В 2-х томах. – К., 1964. – Т.1.
7. Німчук В., Зінченко С. Походження та історія урбонім Ніжин // Київська старовина. – 1998. – № 3.
8. Петровський М. Н. До історії м. Ніжина (Відбиток із “Записок НІНО”). – 1924.
9. Уривалкін О. М. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII – до початку XVIII ст. – К., 2001.
10. Філарет (Гумілевський). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873.
11. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... в Чернигове 1786. – К., 1851.

О.В. Ростовська

Суспільно-політичне становище Ніжина у XVIII столітті: інкорпорація чи централізація?

XVIII століття в загальноєвропейському масштабі характеризувалося поширенням принципів і практики абсолютизму, що декларували переваги й ефективність централізованого уряду перед самоврядуванням. Наслідком цього став занепад української державності, що існувала з 40-х років XVII століття до середини 80-х років XVIII століття, реставрація феодално-кріпосницької системи в Україні, яка знаходилася під протекторатом російського самодержавства.

Виходячи з діалектичної зумовленості буття і свідомості, економічного базису й політичної надбудови, автор спробувала на прикладі Ніжинщини простежити розвиток об'єктивних чинників поглинення України Росією, взаємозалежність зовнішніх і внутрішніх чинників процесу інкорпорації.

Історія рідного краю здавна цікавила дослідників, як у XIX, так і XX століттях. Зокрема, заслуговують уваги праці Бережкова М.Н., Дядиченко В.А., Литвиненко М.Я., Клименко П., Максимовича Г.А., Морозова О.С., Петровського М.І., Харламповича К.В. Шафонського А.Ф. Звертаючись до історії Лівобережної України XVII–XVIII ст., вони навели досить важливий документальний, статистичний і фактологічний матеріал.

Мета даної історичної розвідки полягає в аналізі наявної джерельної та історіографічної літератури на основі етнодержавницької концепції дослідження

фактів, явищ, процесів; виявленні основних тенденцій суспільно-політичного розвитку Лівобережної України у XVIII ст. на прикладі одного зі специфічних міст Чернігівщини – Ніжина.

Ніжин і Ніжищина XVIII століття яскраво відображають динаміку включення Лівобережної України до системи російського самодержавства, обмеження та повної ліквідації всіх органів місцевого самоврядування, руйнування України як цілісного економічного організму й перетворення автономії у звичайну провінцію. Наступ царизму на автономію України чітко почав виявлятися в другому десятилітті XVIII століття, що було наслідком реформаційної політики Петра I по зміцненню могутності Російської держави. Влада обмежувалася спочатку царськими резидентами, а потім Малоросійською колегією і комендантами, призначуваними до українських міст. Значно посилюється втручання царизму і в усі галузі соціально-економічного, політико-адміністративного та культурно-духовного управління Україною. Уніфікація і централізм витісняють демократичні засади української самобутності, нівелюють національні особливості нашого краю. Повторна феодалізація, яка суперечила загальноєвропейським тенденціям, послужила головним чинником цивілізаційного відставання України.

Ніжин у XVIII ст. мав своєрідний суспільно-політичний і духовний колорит, що визначався рядом істотних факторів: соціально-економічною інфраструктурою; багатонаціональним і різноманітним за майновим, професійним і правовим становищем населенням; становищем міста-фортеці Лівобережної України з введеним російським гарнізоном; одночасним існуванням трьох органів місцевої влади – козацького полку, міського магістрату, магістрату грецького братства.

За переписом 1782 року населення міста становило 11102 чоловік. За соціальним складом серед них виділялося шість основних груп: купці, міщани, козаки, селяни, священнослужителі, грецька громада, монахи. Серед ремісників міста зафіксовано 24 професії: шевці взуття й одягу, кушніри, ткачі, м'ясники, пекарі, бондарі, гончарі, ковалі тощо.

У національному складі населення переважну більшість становили українці ("природні малороси"). Зокрема, серед купців, міщан, козаків і селян їх було 9484 чол. Греків налічувалося в 60-ті роки XVIII ст. 765 чоловік", росіян ("великоросів") – 355 чоловік. Волохи, болгари, турки, перси, німці становили разом 150 чоловік. Решта – духовенство, не зафіксоване за національним походженням.

За віросповіданням ніжинці належали як до православної, так і до римокатолицької церкви. Жителі Ніжина, як засвідчують мандрівники, відзначалися щедрістю, чуйністю, належним станом добробуту. Так, польський шляхтич із Кракова Карло Хоецький, узятий у полон російськими військами і відправлений через Україну в Сибір, у своїх "записках" 1768–1776 років відзначає тепле ставлення до полонених українського населення. "Ніжин – місто упорядковане і многочисленне. Мешканці, виявилось, були дуже людяні; і не тільки господарі виділених нам помешкань поводитися з нами ласкаво і чемно, але й інші мешканці, коли ми виїздили, переганяли нас на санках, кидаючи нам хліб житній і пшеничний та гроші. Ми були глибоко зворушені людяністю цього народу" [1].

Згідно зі статусом міста-фортеці Лівобережжя, Ніжин мав систему оборонних споруджень – кріпосний вал, стіни, башти, ворота фортеці. В середині розташувався гарнізон, що складався із 600 солдат російського війська, підпорядкованого коменданту. У фортецях зберігалася зброя, різне бойове спорядження, провіант. Дослідники засвідчують, що в 1704–1705 рр., 1715р. у Ніжині російські ратні люди прово-

дили великі роботи з відбудови та розширення кріпосних споруд задля захисту української території від іноземних уторгнень в межі Російської держави [2].

Сумом, героїзмом та легендою овіяні історичні події, які пов'язують Ніжин з Північною війною 1700–1721 рр. між Росією і Швецією. Слід нагадати, що у цій війні Україна не мала прямих інтересів, але цар Петро I вимагав від України великих матеріальних і людських ресурсів. Козацьке військо, яке утримувалося за рахунок українського населення шляхом збільшення податків і зборів, змушене було воювати проти шведів у Лівонії, Литві, Польщі, Білорусії. В боях Росії за вихід до Балтійського моря в 1701-1704рр., будівництві Петропавловської фортеці – майбутнього Санкт-Петербурга активну участь брали українські козацькі полки і серед них один з найбільших – Ніжинський.

Ніжинський козацький полк, як адміністративно-територіальна і військова одиниця, мав полкову й сотенну адміністрацію, яка здійснювала уповноваження гетьманської влади, що перебувала під контролем уряду Росії. Початок XVIII століття ознаменувався для Ніжина наказом Петра I гетьману І. Мазепі відправити під Нарву 12-тисячне козацьке військо. Його очолив ніжинський полковник І. Обидовський, який був не лише племінником гетьмана, а й вірним помічником. Після походу ніжинські козаки були виснажені від холоду, хвороб. Полковник І. Обидовський 31 січня 1701 року помер у Пскові [3]. Наступним ніжинським полковником був Лук'ян Жураківський (1701–1718рр.). Це був останній виборний полковник. Було зроблено і перший крок до ліквідації московським урядом демократичності козацького устрою України. За наказом Петра I в 1715р. вибори скасовувалися, козацькі ради визначали лише кандидатур, а гетьман за погодженням із резидентом-міністром російського уряду визначав полковника. Надалі, обмежуючи црва і привілеї української старшини, на полковницькі посади призначали російських дворян. Зокрема, в 1719 р. році ніжинським полковником цар призначив П. Толстого, зятя гетьмана І. Скоропадського, який вірно служив російському самодержавству. Через рік полковник тепло зустрічав у Ніжині О. Меньшикова. Наказними полковниками ніжинського козацького полку у XVIII столітті були: І. Хрущов (1727–1742рр.), І. Божич (1742–1746 рр.), С. Кочубей (1746–1751 рр.), П. Розумовський (1753–17771 рр.), А. Жураківський (1772–1782 рр.) [4].

Протягом XVIII ст. царське самодержавство, здійснюючи на словах політику протекторату, на ділі порушувало обіцяні права і привілеї. Так, в указах Петра I за 1709–1710 рр. наказувалося всім військовим і чиновникам, що проїжджали містом, не завдавати жителям ніяких розорень і кривд, не брати коней з підводами, не вимагати хабарів, самовільно не займати козацьких дворів і не називати малоросіян зрадниками [5]. Однак, об'єктивні реалії були іншими. Втручання в справи полкової адміністрації, утиски з боку російської комендатури змушували ніжинське шляхетство і козацьку старшину звертатися до Сенату й добиватися визнання своїх попередніх прав і свобод або зрівняння у правах з російським дворянством. Полкова старшина відкрито поставила питання про відновлення на Україні гетьманства, оскільки з 1721–1764 рр. містом управляли російські коменданти [6]. Такі автономістичні вимоги викликали репресивні дії П. Рум'янцева. Він не лише двічі скасовував вибори шляхетського депутата від Ніжинського полку, а пізніше почав судове переслідування одинадцяти ніжинських депутатів, які в 1767 році у своїх наказах вимагали виборів гетьмана. Керуючись політичними мотивами, їх “помилувала” Катерина II [7].

До компетенції полкової козацької ради належали питання адміністрації, фінансів, обрання старшин, облік населення, реєстр “знатного” товариства. Рішення ради, до якої входили тільки козаки, були обов’язковими для всього населення полкової території. Тому козацька адміністрація постійно втручалася в справи міського самоврядування, яке було виведене з-під юрисдикції полковника. Суперечності найбільше розгорілися в місті між шляхтою, козацькою старшиною і міщанством, яке мало свій орган – магістрат [8]. Міщани шукали захист у московського уряду. Цар уловив фатальні для державності України розбіжності між гетьманом, козацькою старшиною і міщанством, і своєю опорою в боротьбі з гетьманом і старшиною зробив міщан Ніжина [9]. Це сприяло перетворенню російської політики протекторату в інкорпорацію, а козацька старшина й чиновницьке міщанство переводилося до рангу дворянства. Зокрема, в архівному документі 1791 року “Ведомость состоящих в подушном окладе дворянских родов и помещенных в родословную дворянскую книгу” відмічені прізвища і звання 46 “постатей козачих” і “постатей міщан” міста Ніжина. Серед 46 чоловік – військові і значкові товариші, сотенні чини: отамани, канцеляристи, поручики, корнети, есаули, хорунжі і т.п. [10].

Упровадження політики російської держави відбувалося і через символіку гербів міста. З 1625 року гербом міста був святий Георгій Побідоносець на коні, що вражає змія. У 1730 році Ніжин отримує новий герб – щит, розділений на червоне і синє поле. У верхній червоній частині зображено потиск двох рук, як символ давніх зв’язків Росії й України, а в нижній синій – золотий жезл Меркурія, що підкреслює торгівельне значення міста. Цей герб уводиться в зв’язку з полковниками, що прибули з Росії, і спочатку знаходився в гарнізонному полку. У полкову козацьку канцелярію переведений з російської комендатури під приводом відмінності від ніжинського магістрату. Однак, ще в 1729 році на печатці ніжинського полковника І.Хрущова була зображена рука, що тримала булаву (символ гетьманської влади), а через лікоть руки пропущений жезл Юпітера, під яким стояли литаври [11].

У 1782 році Ніжинський полк як адміністративно-територіальна одиниця був ліквідований, а Ніжин, як полкове місто, став повітовим містом Чернігівського намісництва. Як військова одиниця, Ніжинський козацький полк у 1785 році був перетворений у регулярний карабінерний Ніжинський полк.

Зазнали певних змін і місцеві органи самоврядування. Згідно з Магдебурзьким правом, наданого Ніжину польським королем Сигізмундом III в 1625р., місто мало магістрат – власний уряд з відповідними пільгами і привілеями. Протягом діяльності Ніжинського магістрату з 1625 по 1781 рр. Магдебурзьке право підтверджували: Владислав IV, Ян Казимир – польські королі; гетьман України – Б. Хмельницький; московський уряд; гетьмани Лівобережної України – П. Дорошенко, І. Мазепа; а в XVIII ст. – російський цар Петро I та гетьман І. Скоропадський; цариці Анна і Єлизавета. В умовах обмеження та ліквідації царизмом автономного устрою Лівобережної України ніжинський магістрат також зазнав не лише втручання і контролю урядової адміністрації, а й порушень своїх привілеїв. До Сенату надходять скарги і прохання про повернення свободи у вирішенні міських справ. Так, наприклад, 5 листопада 1740 р. з’явився документ “Височайшая резолюция на доклад Сенату “О содержании магистрата по прежним привилеям и грамотам”. У Сенатській доповіді цариці Єлизавети вказувалося, що обговорення відбулося у зв’язку з проханням ніжинського війта зменшити податки від магістрату в російську казну, оскільки міщан було лише третина населення, а сплачували вони в

казну 600 крб. згідно з рішенням Першої Малоросійської колегії, згодом – 500 крб. за “дозволом” сенату й уряду Шаховського. Однак, і цей розмір податку був обтяжливим для міщан міста Ніжина.

Ніжинський магістрат, турбуючись про благоустрій міста, відчував труднощі в наповненні міського бюджету, адже козаки і шляхта, не сплачуючи податків (оскільки мали свої органи самоуправління), становили 55% від населення міста. Невизначене правове становище щодо податків займали інші групи міського населення та приїжджі купці.

Так, накази міщан Ніжина до Законодавчої комісії 1767 року містять скарги на торгіву конкуренцію з боку греків і російських купців, на виснаження бюджету міста в зв'язку з витратами на побудову елізаветинської фортеці, семилітню війну. Депутати вказують на врізані права магістрату з боку імперської влади внаслідок законодавчих розпоряджень 1755 року, що зменшили прибутки в місцеву казну і звели компетенцію магістрату до вузької сфери – відати міщанським господарським побутом та малоприбутковими міськими регаліями. Серед обмежень і порушень прав з боку російських урядовців було: привласнення земель військовими комендантами, захопленя земель, видалених на утримання міського уряду, часткове виведення з-під юрисдикції міської влади ніжинських цехів [12].

Незважаючи на те, що завдяки Магдебурзькому праву Ніжин набув значення промислового й торговельного центру Лівобережної України, з другої половини XVIII ст. починається поступовий занепад міста. У 1831 році указом Миколи I Магдебурзьке право було юридично скасоване [13].

Процес обмеження й ліквідації місцевих органів самоврядування торкнувся також магістрату ніжинського грецького братства, яке існувало більше 200 років – з 40–50-х років XVII ст. до 1872 року. Ніжинський грецький магістрат мав власний орган влади, суд, звільнення від оподаткування та виконання державних повинностей. Його юрисдикція поширювалася на волохів, болгар, турків, персів, євреїв, які визнавали грецьку культуру, віру й мову. Оскільки кошти грецького магістрату використовувалися на власні потреби, а не надходили до царської казни, то обмеження його прав у 1751 році були закономірні [14].

Щоб відстояти свої права і привілеї, депутація ніжинських греків у жовтні 1774 року звернулася до Катерини II, нагадавши про підтвердження прав гетьманами України й російськими царями у 1710, 1734, 1742, 1769 роках. Цариця видала їм нову царську грамоту та печатку, що сприяло подальшому розвитку братства. Коли ж дорогою до Криму Катерина II заїхала в січні 1787 року до Ніжина, то греки широко її вітали. Показником підпорядкування централізованій владі царизму грецької ніжинської громади були і печатки. Якщо з 1692 р. по 1751 р. на печатці було зображено Всіх Святих, а над ними Христа Спасителя, то з 1751 р. по 1785 р. – “печать ЕЯ Императорского Величества Суда нежинского греческого” [15].

Таким чином, суспільно-політичне життя Ніжина у XVIII ст. яскраво відбиває динаміку включення Лівобережної України до системи російського самодержавства, обмеження або ліквідації органів місцевого самоврядування, перетворення України в одну з провінцій Російської держави. Посилення втручання в усі галузі соціально-економічного, політико-адміністративного та культурно-духовного життя Ніжина, уніфікація й централізм управління витісняють демократичні засади політичного життя міста, нівелюють його особливості та самобутність.

Література

1. Бережков М.Н. Город Нежин в начале XIX века по описанию московских путешественников. – Нежин, 1895. – С. 12.
2. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кін. XVII – поч. XVIII ст. – К., 1950. – С. 463, 475.
3. Морозов О.С. Ніжинські полковники: І. Обидовський // Просвіта. – 1994. – С. 4–5.
4. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) // Киевская старина. – Т. XXIX. – Июнь. – 1890. – С. 99.
5. История городов и сел УССР: Черниговская область. – К., 1983. – С. 447.
6. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 459.
7. Рукописи Нежинской городской Думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 138–139.
8. Петровський М.І. Надання м. Ніжину Магдебурзького права // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – Т. XXIII. – К., 1928. – С. 312.
9. Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. – К., 1994. – С. 61.
10. Державний архів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 8, арк. 44–45.
11. Литвиненко М.Я. Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – С. 18.
12. Максимович Г.А. Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Нежин. – С. 52.
13. Клименко П. Міста й територія на Україні за Гетьманщини 1654–1764. – К., 1926. – С. 30.
14. Харлампович К.В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). // Записки Історико-філолог. відділу. – К., 1929. – Кн. 24. – С. 109–205.
15. Ростовська О.В. Ніжинський козацький полк // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3.

М. Кухаречко

Правовий статус ніжинських греків та їх взаємовідносини з місцевим населенням

Створення сприятливих правових умов для існування представників різних національностей в межах окремої країни є однією з першочергових задач державної політики України. Особливості формування правової системи значною мірою залежать від рівня розвитку законодавчої бази та правової захищеності представників різних етносів. Тому в даній статті автор звертає увагу на правовий статус ніжинських греків та взаємовідносини з місцевим населенням в останній чверті XVIII – XIX ст.

Метою статті є висвітлення правового статусу членів Ніжинської грецької громади, аналіз взаємовідносин греків з ніжинськими купцями та правові стосунки Ніжинського міського магістрату з органом грецького самоврядування, який стояв на захисті прав ніжинських греків в останній чверті XVIII – XIX ст.

Висвітлення історії перебування греків в Ніжині бере свій початок із середини XIX ст. О. Шафонський [11, 449], М. Сторожевський [8, 32], О. Дмитрієвський, В. Савва, М. Стороженко, О. Федотов-Чеховський констатували факт плідної роботи Ніжинського грецького магістрату на ниві захисту прав і привілеїв ніжинських греків. До законодавчих актів, що підтверджують особливий стан

греків у Ніжині, звертався у своїх дослідженнях В. Савва. Він вивчав походження цих документів та їх значення для історії Ніжинської грецької громади [7, 53].

На початку ХХ ст. дослідженнями цього аспекту займалися М. Плохинський [5, 364], В. Ейнгорн та К. Харлампович. Значний внесок у висвітлення історії Ніжинської грецької громади, проблем взаємовідносин греків з місцевими мешканцями зробив К. Харлампович. Він дослідив історію виникнення судової системи у греків, проаналізував стосунки ніжинських мешканців з греками у підприємницькій та торговельній діяльності, виділив правозахисну функцію як одну з основних у роботі Ніжинського грецького магістрату [10, 87-159].

За радянських часів питання взаємовідносин греків з мешканцями Ніжина та міського з грецьким магістратів майже не досліджувалися. Проте В. Шуст та Л. Солощенко [12, 3] наводять приклад плідної співпраці греків з ніжинцями в налагодженні виробництва славнозвісних ніжинських огірків.

Дослідження історії ніжинської грецької громади тривають і на сучасному етапі. Але в цих розробках недостатньо приділено уваги висвітленню деяких аспектів з історії захисту прав греків у Ніжинському грецькому магістраті, не дана оцінка цієї роботи. Висвітленням означених аспектів частково займалися О. Пилипенко [4, 22], І. Костенко [3, 41-49]. Їх розробки ведуться в контексті історії розвитку грецької громади. У своїх дослідженнях автори звертаються до аналізу уставу Ніжинського грецького братства та питань самоврядування.

Таким чином, огляд історіографії свідчить про те, що деякі питання взаємовідносин членів Ніжинської грецької громади з місцевим населенням та органами міської влади залишаються недостатньо висвітленими, а дослідження правозахисної функції Ніжинського грецького магістрату носять більш описовий, ніж аналітичний характер. Саме тому означені аспекти потребують подальшого вивчення та більш детального висвітлення.

Джерельну базу статті складають законодавчі акти Російської імперії, матеріали Державного архіву Чернігівської області.

Появі в Ніжині грецької громади як однієї з найбільш розвинених на території України передували події Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Наслідком військових подій став економічний занепад українських земель. Саме з цього часу, універсалом Б. Хмельницького у травні 1657 р., купецька діяльність греків в Україні здобула законодавчу підставу [1, 130]. Греки отримували право безмитної торгівлі на означеній території. Це був перший документ, який наділяв грецьких купців правами та привілеями на українських теренах. Наступні гетьмани не лише підтверджували особливий стан греків, але й розширили їх права та привілеї. Особливості географічного розташування Ніжина й активна торговельна діяльність греків сприяли підвищенню ролі міста у XVIII ст., коли Ніжин став головним торговельно-ремісничим центром Лівобережної України. Таким чином, виникли сприятливі умови для зростання чисельності Ніжинської грецької громади. Значним досягненням у розвитку громади було право греків здійснювати судочинство цивільних справ у Суді грецького братства, який проіснував до 80-х рр. XVIII ст.

Правителі Російської імперії підтверджували привілейоване становище ніжинських греків, започатковане українськими гетьманами. За часів царювання Катерини II ніжинські греки у вересні 1785 р. отримали Жалувану грамоту, яка не лише підтвердила даровані грекам права та привілеї, але й закріпила створення

Ніжинського грецького магістрату як органу грецького самоврядування. Цим документом підтверджувався особливий стан ніжинських греків і виділялися пункти, які коригували діяльність грецької громади в Ніжині, а саме: 1) грецька громада в Ніжині залишалася з усіма своїми перевагами, що надавалися їй до 10 лютого 1775 р. гетьманськими універсалами та царськими грамотами; 2) греки звільнялися від податків, постоїв, позики підвод й особистої служби; 3) греки повинні були брати участь у поліцейських і благочинних справах, підтримувати чистоту міста, але їх заборонялося обтяжувати більше, ніж інших громадян; 4) замість суду грецького братства статтею 127 Городового положення від 21 квітня 1785 р. призначалося мати “особый их магистрат, в который избирать им бургомистров и ратманов из между себя, по установлениям, и производит дела на основании грамот их, и сему магистрату стоятъ под апелляцією Черниговского губернского магистрата” [6; № 16250].

Протягом 80-х рр. XVIII ст. намітилося зростання чисельності грецької громади за рахунок представників інших національностей. Так, підсумки ревізських сказок 1782 р. довели, що до складу грецької громади в Ніжині, крім 408 греків чоловічої статі та 357 осіб жіночої, було приписано 143 ніжинських мешканці [8, 14]. Таким чином, для запобігання ухилення останніх від сплати податків і виконання громадянських заходів п'ятим пунктом вищезазначеної грамоти заборонялося приймати представників інших національностей до складу Ніжинської грецької громади.

Історія самоврядування в Ніжині веде свій початок ще з 20-х рр. XVII ст. Особливий статус Ніжина був закріплений у 1625 р., коли польський король Сигізмунд III надав місту Магдебурзьке право. Українські гетьмани підтверджували привілейоване становище міста своїми універсалами, а російські правителі – жалуваними грамотами. Таким чином, Ніжин мав давню історію самоврядування, де був створений орган міської влади – Ніжинський міський магістрат. Проте, надання грекам права самостійно чинити суд у громадянських справах за своїми звичаями призвело до появи Ніжинського грецького суду, який за грамотою Катерини II від 1785 р. став органом грецького самоврядування в Ніжині.

З утворенням Грецького магістрату постало питання щодо сфер впливу та розподілу адміністративної влади в місті, що вилилася у протистояння між грецьким і міським магістратами. Через це стосунки між греками та місцевим населенням не можна назвати доброзичливими. Місцеві мешканці виказували своє невдоволення розширенням прав і привілеїв греків. На відміну від ніжинських купців, грецькі мали право вільно виїжджати за кордон та вивозити продукцію місцевого виробництва. Це ставало причиною багатьох непорозумінь, які виникали в ніжинському суспільстві [9, 42].

Причиною загострення відносин був обов'язок ніжинських мешканців сплачувати податки та виконувати громадські зобов'язання, від яких греки були звільнені статтями Жалуваної грамоти 1785 р. Права та привілеї членів грецької громади не залишилися поза увагою Ніжинського міського магістрату, який неодноразово йшов на їх порушення. Так, у двори ніжинських греків місцевими чиновниками ставилися постої та бралися підводи [2, спр. 4203, арк.4]. Траплялося, що відомості про порушення прав і привілеїв ніжинських греків надходили до царського уряду. Відомий випадок, коли сама імператриця Єлизавета Петрівна наголошувала на цьому своїм указом від 1743 р.: “никакова озлоблення не чинить,

всякия распри их купеческия между собою и служителями их, oprичь розыскных дел, самим им разсуждать, а Полковнику Нежинскому с Старшиною полковою, и никому в те их разсудки и расправы не вступать, и перешкоды не чинить, и никакого бесчестия и насильства им не наносить, и к городovým делам ни к каким их не употреблять, но токмо де с прошлых лет даже до ныне противно оной грамоты в дома их постои ставлены, а другие сами у них квартирующие насильно ставились, подводы браны, и прочие утеснения им учинены были” [2, спр. 4117, арк. 9]. Попри це, скарги про порушення прав і привілеїв греків місцевими чиновниками продовжували надходити. Так, під час перебування господаря за межами міста в торговельних справах у грецькі двори самовільно ставилися постої. Подібні дії з боку міських органів влади спонукали грецькі родини шукати захисту в Ніжинському грецькому магістраті.

Окрім захисту прав і привілеїв членів грецької громади, Ніжинський грецький магістрат здійснював судочинство цивільних справ, у яких брали участь греки [8, 13]. Останні також зверталися до грецького магістрату для розв’язання суперечливих питань. Проте, при організації судового процесу виникали непорозуміння з приводу того, яка саме установа повинна розглядати цивільні справи між греками та мешканцями Ніжина. Часто траплялося так, що позови на грецьких купців від росіян або українців надходили не до грецького магістрату, де повинні були вирішуватися всі цивільні судові справи, в яких брали участь греки, а до Ніжинського міського магістрату, що призводило до порушення прав і привілеїв останніх.

Скарги на свавілля чиновників направлялися греками до Чернігівського губерньського намісництва. Прикладом цього було прохання членів Ніжинського грецького магістрату в 1791 р. до Чернігівського генерал-губернатора М. Кречетнікова. Греки шукали захисту своїх прав і привілеїв у генерал-губернатора та вимагали від нього законодавчого документу, який би міг заборонити міському магістрату розглядати цивільні судові справи у позовах ніжинських мешканців на греків, “а быть им судимыми по ведомству их в греческом магистрате” [2, спр. 250, арк. 6]. Це прохання було пов’язане з позовом курського мешканця І. Голікова від його повіреного М. Виходцевського, на греків І. Лагутку та А. Бабаліотія з приводу боргових претензій. Обставини цієї справи були розглянуті в міському магістраті, а не в грецькому. Греки звернулися до статей Жалуваної грамоти Катерини II від 1775 р., за якими Генеральному суду заборонялося втручатися в їх справи. Для вирішення важливих питань і розгляду позовів вищою інстанцією була Малоросійська Колегія. У випадку суперечок греків з представниками інших національностей, перші притягували їх до державних закладів, а росіяни та українці – греків до братського суду [10, 28]. Таким чином, заборонялося судити греків у Ніжинському міському магістраті, а тільки між собою та їх челяддю. Однак, у ході розгляду справи 1791 р. члени грецького магістрату звертали увагу губернатора до прецеденту 1787 р., коли на скаргу чернігівської міщанки В. Цибульської на греків мешканців Ніжина Т. Доболя, С. Економова та З. Андреева за ухилення останніх від повернення їй грошей, губерньський магістрат наказав саме грецькому розглядати цю справу [2; Спр. 250, арк. 6-зв.]. У своєму проханні до чернігівського губернатора греки наголошували на потребі справляти судочинство з цивільних справ із росіянами або українцями в Ніжинському грецькому магістраті.

Указом Чернігівського намісницького правління від 1791 р. ця проблема була остаточно вирішена. Так, у випадку виникнення потреби розв'язання комерційних спорів між купцями Ніжина та греками дозволялося вирішувати ці справи за купецькими звичаями. В інших випадках необхідно було звертатися як першим, так і другим до належних за законом місць [2, спр. 221, арк. 2]. Таким чином, Ніжинському міському магістрату заборонялося порушувати права та привілеї ніжинських греків. Право розглядати позови ніжинських мешканців на греків та здійснювати суд у справах між греками дозволялося Ніжинському грецькому магістрату.

Після приєднання до Російської імперії території Північного Причорномор'я грецькі купці почали переселятися в причорноморські портові міста, такі як Одеса, Херсон, Таганрог та ін. У першій половині XIX ст. намітився занепад Ніжинської грецької громади. Підвищення інших торговельних центрів, таких як Київ і Москва, сприяло тому, що значна кількість грецьких купців залишила Ніжин і переїхала до вказаних міст для ведення торговельної діяльності. Спочатку греки виїздили на деякий час, але згодом залишалися там назавжди. У місті ж лишилася незначна частина грецьких купців, більшість з яких була вже застара для ведення активної торговельної справи. Незважаючи на те, що ніжинські греки продовжували фінансово підтримувати грецький магістрат з інших міст і з-за кордону, намітився спад активності в його роботі та фінансовий занепад громади. Тому реорганізація місцевих органів влади, започаткована російським імператором Олександром II, поставила крапку в діяльності органу грецького самоврядування. Судова реформа 1864 р. започаткувала нову систему судочинства. Ліквідація магістратів та ратуш у 1866 р. поставила під загрозу існування Ніжинського грецького магістрату. Його робота була припинена указом Міністерства внутрішніх справ від 16 січня 1872 р. [2, спр. 4192, арк. 11]. Цим документом ніжинським грекам було відмовлено у спробі створити замість Ніжинського грецького магістрату, так званого “Отдельного упрощеного управління” [2, спр. 4192, арк. 11-зв.], який мав розглядати суто господарські справи.

Таким чином, права та привілеї, даровані жалуваними грамотами ніжинським грекам, стали перешкодою в налагодженні добросусідських стосунків між греками та ніжинськими мешканцями. Негативна реакція на пільги ніжинських греків виказувалася не лише мешканцями міста, а й місцевим чиновництвом, яке неодноразово своїми діями порушувало правовий статус членів грецької громади. Ніжинський грецький магістрат намагався бути гарантом захисту прав ніжинських греків, справедливого вирішення багатьох проблем, які виникали в тих умовах. Однак в загальноросійській судочинній системі не знайшлося місця для цього органу грецького самоврядування. Збереження прав і привілеїв представників окремої національності, у даному випадку грецької, не відповідало державним потребам. Саме ця обставина призвела до ліквідації Ніжинського грецького магістрату.

Література

1. Гедьо А.В. Правовий статус греків України за гетьманськими універсалами (II пол. XVII – сер. XVIII ст.) // Вісник Донецького університету. – 2003. – № 1. – С. 128–138.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. 101, оп. 1.
3. Костенко І. Грецьке самоврядування: сторінки історії // Ніжинський вісник. – 1993. – 25 лютого. – С. 41–49.

4. Пилипенко О.Є. Виникнення та діяльність Ніжинського грецького братства (50-ті рр. XVII – кін. 60 рр. XIX ст.). – К., 1996. – 22 с.
5. Плохинский Н.М. Иноземцы в старой Малороссии / Труды XII археологического съезда в Харькове, 1902. – М., 1905. – Т. 2. – 346 с.
6. ПСЗ. – 1-ое собрание. – Т. XXII. – № 16.250.
7. Савва В. Материалы из архива Нежинских греческих братств и магистрата. – Вып. 1. – Нежин, 1908. – 53 с.
8. Сторожевский Н.К. Нежинские греки. – К., 1863. – 32 с.
9. Харлампович К. Грецька колонія в Ніжині в її минулому у (XVII – XVIII ст.). // Греки в Ніжині: 36 ст. і матеріалів. – К., 2000. – Вип. 2. – С.42.
10. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжині (XVII – XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля // Записки Історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – Вип. III. – 2000. – С. 87–159.
11. Шафонский А. Черниговское наместничество. Топографическое описание. Нежин. – Ч. 1–2. – К., 1851. – 449 с.
12. Шуст В., Солошенко Л. Дещо нове про грецьку общину в Ніжині / Під прапором Леніна. – 1972. – 22 листопада. – С. 3.

В.С. Волониць

До історіографії вивчення греків Одеси

Серед міст Північного Причорномор'я Одеса зі своєю складною полінаціональною структурою населення займає особливе місце в етнічній історії України. Одна з найчисельніших етнічних спільнот, що заселила місто з самого початку його заснування, була грецька. Втім історія одеської грецької громади не була предметом належного історичного та історіографічного огляду ні в XIX столітті, ні в першій половині XX ст. Обмежена не тільки кількістю праць, але й наявним викладом фактологічного матеріалу, історія одеських греків не була предметом цілеспрямованого історіографічного дослідження.

У даній статі ставимо за мету узагальнити здобутки у вивченні історії греків Одеси. Лише окремі історіографічні аспекти та спроба систематизації праць з історії греків Одеси знайшли своє відображення на початку 90-х років XX століття в роботі А. Яся [15, 128-129]. Розглядаючи весь період існування греків в Одесі зміг виділити три етапи історичних досліджень: перший – (I половина XIX століття) – характеризувався появою лише хронологічних нарисів; другий – (II половина XIX століття) – розширив спектр досліджень, життєписів у кращих традиціях офіційної російської історіографії, і третій – радянська історіографія досліджувала здебільшого діяльність патріотичних товариств.

Першим дослідником, який звернув увагу на місце греків в історії заселення міста Одеси, був А. Скальковський. У своїй роботі “Опыт статистического описания Новороссийского края” він зауважував, що саме для “греческих поселенцев, не важном ни по числу ни по военной их службе, но замечательном для нас тем, что именно для них был основан город в Гаджибее, ныне так живо цветущая Одесса” [10; 272]. Однак важко повністю погодитися з цією думкою автора, хоча інтерес викликає представлений ракурс грецького впливу, на процес заселення та розвитку Одеси. В цьому контексті згадується про організацію грецького військового дивізіону, комісії для поселення греків та албанців і надання грекам значної

матеріальної допомоги. Втім відповідно ідейно-методологічним засадам викладення матеріалу, що полягають у визначенні провідної ролі окремих чиновників, призначених “мудрим монархом”, автор зосереджується на питанні розвитку громадської активності греків Одеси. Так, історик уперше вказує, що за клопотанням греків, які недостатньо володіли російською мовою та не були обізнані з російським законодавством, було засновано в Одесі окремий Магістрат, у складі 14 осіб, для іноземців, що прийшов на зміну Комісії для поселення греків та албанців [14;13]. Підтверджуючи тезу активної громадської позиції греків, автор наводить цікавий факт делегування у 1797 р. до Петербургу піклувальника над греками-переселенцями, полковника Кесь-Оглу. Привертають особливу увагу автора цілі цього візиту, а саме: вимога надання місту Одесі Магдебурзького права; пожалування охоронної грамоти та гербу; заснування Порто-франко. Однак визначення історичного значення цих наведених фактів у роботах А. Скальковського відсутнє, а їх характеристика лише відповідає загальній методологічній канві досліджень, де провідна роль належить діяльності державних чиновників, а в нашому випадку – грецькому піклувальникові Кесь-Оглу. Втім слід зазначити, що в своїх роботах А. Скальковський не проводить чіткої лінії між військовою і невійськовою грецькою колонізацією Одеси.

Перший, хто виділив із загального колонізаційного потоку півдня Російської імперії саме невійськову грецьку колонізацію до Одеси за часів Катерини II, був Е. Загоровський [5]. Намагаючись виділити причини та умови колонізації, автор навів основні положення Маніфесту від 22 липня 1763 року, які зафіксували провідні принципи регулювання колонізаційних процесів півдня імперії. Характеризуючи переселення греків до Одеси, дослідник відзначає діяльність графа П. Зубова. Але порівнюючи колонізаційну політику Г. Потьомкіна та заходи, до яких вдався П. Зубов, він приходять до висновку, що останній не мав достатньої енергії та таланту, щоб організувати масштабні переселення. Прагнучи до об'єктивної оцінки подій, Е. Загоровський відмічає і загальне “охлаждение к колонизационным вопросам” в останні роки правління Катерини II.

До ґрунтового наукового дослідження історії греків Одещини слід віднести працю історика 20–30 рр. ХХ століття Т.Ю. Теохаріди [12, 10-11].

Деталізований фактологічний виклад матеріалу дозволив авторці поєднати факт військової колонізації з загальною колонізаційною політикою російського уряду. Дослідниця вказує, що військові поселення виконували не лише оборонно-захисні функції, але, що цікаво, повинні були відігравати значну роль в активізації торгівельної діяльності Північного Причорномор'я [12, 11]. У своїй праці “Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці ХVІІІ та початку ХІХ століття” автор підкреслювала, що греки-переселенці були здебільшого купцями II та III гільдій, але не мали належних коштів для зведення власних осель, тому змушені були мешкати в казенних будинках. Зафіксовано дуже цікавий факт, який свідчить про існування в Одесі великої грецької громади, до складу якої входили не лише греки (Дивізіону), але й торговці, ремісники. Авторка теж згадує про існування окремого грецького магістрату, а як причину його появи називає збільшення чисельності греків і пов'язане з цим ріст судочинства.

Загальна картина історії одеських греків наведена в книзі “Грецька церква Св. Трійці 1808–1908 в Одесі” [3]. У кращих традиціях тогочасного викладу матеріалу відмічалася роль імператриці Катерини II, яка сприяла переселенню

греків до Одеси, котрі за висловом укладачів, “шли свobodно и весело”[3, 6]. Цікавим виступає намагання авторів праці не лише наголосити на усвідомленні та збереженні власної національної етнічної спільноти в нових умовах іншої країни, але й розглянути питання розбудови національної освіти саме через цю призму.

Радянська історична наука продовжила розгляд проблем етнічної історії національних меншин Півдня України в контексті загального колонізаційного процесу, акцентуючи увагу на соціальних проблемах розвитку. В цьому ракурсі поданий матеріал у роботі Музей “Филики Этерия” [6, 13-14]. Поширену тенденцію в радянській історіографії, щодо причин міграції греків до Одеси, представлено на сторінках цього краєзнавчого путівника. Втім тут відмічалось привілейоване становище грецького етносу порівняно з іншими верствами населення тодішньої Одеси, що обумовило, на думку укладачів, значне накопичення фінансових ресурсів, завдяки яким греки посіли одне з провідних місць в економічному, громадсько-політичному та культурному житті всієї країни.

Доволі цікавим є робота К. Авгітідіса, де аналізуються зовнішньополітичні передумови грецької міграції в Росію [1, 7-6]. Автор є прибічником поширеної в радянській історіографії думки, що Росія, висловлюючи співчуття грецькому народу, надала йому право оселитися на своїх землях. Прагнучи до об’єктивного висвітлення проблеми, історик зауважив, що саме умови економічного розвитку і змусили Росію боротися з Портою за вихід до Чорного моря, а це й обумовило політику заступництва щодо християн-греків. Розглядається питання надання грекам прав і привілей в контексті створення російським урядом принади, яка повинна була сформувати у греків враження, що уряд піклується про їх добробут. Аналізуючи історію вивчення грецької одеської громади, автор піддає критиці тези деяких істориків, які стверджували, що Одеса в кінці XVIII ст. була суто грецьким містом. Так, досліджуючи матеріали Одеського державного архіву, науковець прийшов до висновку, що місто в цей час було заселено здебільшого українцями та росіянами [1, 10].

Увагу автора привертає згаданий ще А.О. Скальковським факт існування в Одесі окремого іноземного (грецького) магістрату у складі 14 осіб. Але учений відмічає, що в подальших працях істориків не має згадки про цей національний орган самоврядування [1, 11]. Характеризуючи особливості економічного життя громади, він приходять до висновку, що греки були головними посередниками в торгівлі зерном між Росією та Європою. Привертає увагу і праця Г.Арша “Тайное общество”Филики Этерия” [2]. Процеси міграції греків до Одеси автор безпосередньо пов’язує з існуванням “грецького проекту”. Викладаючи матеріал в контексті зовнішньополітичних відносин Росії та Туреччини, дослідник розглядав Грецію як фактор військової протидії Османській імперії, що обумовило російську політику заступництва щодо греків, а особливо – до грецької аристократії та духівництва. Враховуючи такий ракурс проблеми, він підсумовує, що цей підхід значно сприяв широкому доступу греків-емігрантів до провідних державних посад [2, 35]. Аналізуючи процес виходу Росії до Чорного моря та активне залюднення й освоєння багатих земель Новоросії, автор указує на значні можливості для налагодження успішної підприємницької діяльності, а поява нових торговельних шляхів через Одесу призвела, на його думку до занепаду ніжинської грецької торговельної колонії.

90-ті роки ХХ століття характеризуються розширенням спектру актуальних питань даної проблематики. У 1994 році в Одесі відбулася науково-практична конференція, присвячена 200-літтю міста, “Виховання історією”. Вперше використовуючи сучасні здобутки історичної науки ця конференція окреслила коло важливих проблем дослідження історії Одеси. Помітне місце відіграла публікація М.Ф. Дмитрієнко [4, 124-124]. Саме вона зауважила, що дослідники ХІХ століття розглядали історію розселення греків, їх участь в економічному, соціальному та культурному житті міста в загальноісторичному контексті розвитку Півдня України. В той час, коли поза увагою істориків залишалися проблеми участі греків у культурному, суспільному житті України. Серед цієї “унікальної спільності одеситів”, за висловленням авторки, греки виділялися організованістю, вмінням адаптуватися, життєздатністю. Дослідниця відзначила низку питань, що потребують історичного розгляду, серед яких виділяє благодійну діяльність греків і їх роль у функціонуванні муніципальних органів влади.

Подібна тенденція визначити ряд недосліджених проблем знайшла своє відображення й у роботі С. Парадісопулоса [8, 126-127]. Тут уперше звертається увага на неточність відтворення картини демографічних змін грецької громади Одеси в кінці ХVІІІ – ХІХ ст. При характеристиці торгівельної діяльності греків автор розглядав процес швидкого накопичення греками значного капіталу, який за часом співпадав з періодом існування в Одесі Порто-франко. Це дало можливість стверджувати, що саме в цей період в Одесі сформувалися великі грецькі торгівельні дома (Родоканакі, Ралі, Маразлі). З плином часу та зміною торгівельної кон’юнктури заможні греки змінюють вектор активної діяльності з торгівельно-комерційної на адміністративну-керівну.

Отже, діяльність одеської грецької общини була одним із найважливіших чинників формування Одеси як феномена розвинутого капіталістичного міста ХІХ ст. Саме тому один з найбільш багатих та впливових грецьких родів Одеси Маразлі став об’єктом дослідження Н. Терентьєвої [13, 132-133]. Дослідниця розглянула окремі аспекти історії цього роду в контексті аналізу торгівельно-комерційного розвитку грецької одеської общини. Оригінальне дослідження поєднувалося з наведенням цікавих фактів щодо торгівельної, благочинної діяльності одного з найзаможніших родин греків Одеси. Інше помітне дослідження, автором якого є Ф. Янніца, присвячено роду Родоканакі [14, 62-65]. Характеризуючи роль купців Родоканакі, історик відзначив їх багатосторонню економічну діяльність: купівля-продаж, операції з цінними паперами, перевезення вантажів. Саме завдяки вдалій комерційній діяльності, Родоканакі накопичили значні кошти, які частково йшли на благочинну, культурно-просвітницьку діяльність, допомогу своїм землякам. Інтерес викликає подана дослідницею докладна історія роду Родоканакі в Одесі, простежуються основні шляхи накопичення капіталу, а також дипломатичні та громадські ініціативи цієї родини.

Праця “Одесская греческая община: прошлое и настоящее” являє собою короткий ретроспективний нарис історії одеських греків з моменту їх появи в місті й до сьогодення [7]. Автор дотримується традиційного погляду на причини міграції греків до Одеси і бачить їх у взаємному поєднанні інтересів грецького населення, яке вважало Росію своїм союзником у боротьбі з Портою, та Російського уряду, який намагався розв’язати “східне питання” [7, 21]. Тому Одеса з моменту свого заснування стала місцем масової осілости греків, що було причиною виникнення

тут однієї з чисельніших і впливовіших грецьких громад півдня Російської імперії. Уваги заслуговує і спроба виділити основні періоди історії грецької громади міста Одеси. Так, перший етап 1794–1830 рр. характеризується накопиченням значних коштів, появою великих торгівельних домів. Указується, що основою добробуту одеських греків була комерція, а ступінь розвитку російської торгівлі залежав від свободи й безпеки мореплавання саме на грецьких суднах. Другий етап (1830–кінець XIX століття) відзначається поверненням греків на історичну батьківщину, що призвело до скорочення чисельності грецької громади більш ніж на 10 %. Але незважаючи на зниження питомої ваги грецького капіталу в економіці Одеси, його абсолютна кількість продовжувала збільшуватися, а грецька община – відігравати значну роль в житті міста. Вказується, що з отриманням національної незалежності активність греків була спрямована вже не на отримання державної самостійності, а на активну участь в політиці Росії. З іншого боку, Одеса поступово ставала одним з центрів національного духовного життя. Саме тут видавалися книги та газети грецькою мовою, функціонували грецькі культурно-освітні заклади.

Таким чином, наданий у статті короткий огляд історії грецької громади Одеси свідчить, що ця проблема вперше привернула до себе дослідницьку увагу вже на початку XIX століття. Втім, слід відзначити, що протягом майже всього XIX століття дослідницькі пошуки не виходили за межі з'ясування окремих питань переселення в контексті колонізаційної політики Російського уряду. З початком XX століття в загальній історії колонізації греками Одеси особливо акцентується військова колонізація. Науковці радянської доби продовжували традиції своїх попередників і також зосереджувалися переважним чином на питаннях, пов'язаних з колонізаційними процесами на теренах Південної Росії. Водночас на особливу увагу радянської історіографії заслуговували соціально-економічні аспекти функціонування грецької громади. Розширення спектру досліджень включення до нього питань комерційної, громадської діяльності греків припадає на сучасний етап вивчення проблеми й вочевидь пов'язано з активізацією грецьких студій в Україні.

Література:

1. Авгитидис К.Г. Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе (первая треть XIX в.) – К.: Вища школа. – 1987. – 41 с.
2. Арш Г.Л. Тайное общество "Филики Этерия". Из истории борьбы Греции за освобождение османского ига. – М.: Наука, 1965. – 127 с.
3. Грецька церква Святої Трійці в Одесі. 1808-1908 / Упор. А. Росолімо; Фонд грецької культури, Одеська філія. – 2-е вид. – Одеса: ОКФА, 1995. – 76 с.
4. Дмитрієнко М.Ф. Греки Одеси та Одещини: сучасне бачення проблеми // Одесі – 200: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – С. 124–125.
5. Загоровський Е.А. Иностранная колонизация Новоросии в XVIII веке. – Одесса, Типография С. Розенштрауха и Н. Лемберга, 1913. – 16 с.
6. Малих А.Н., Король Т.А. Нирша А.М. Музей "Филики Этерия": Путеводитель. – Одесса: Маяк, 1988. – 56 с. ил.
7. Одесская греческая община: прошлое и настоящее (1795-1996 гг.) – Одесса-Афины: Аполон, 1996 – С. 21.
8. Парадисопулос С. Греческая община Одессы в 1794-1914 гг.: основные направления развития // Одесі–200: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – С. 126–127.

9. Прошлое и настоящие Одессы / Репринтное издание. – М.: Изд-во МАИ, 1991. – 48 с.
10. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края – Одесса. Тип. Л. Нитче, 1850. – 364с.
11. Скальковский А. Городские поселения в Российской империи. – Т. 5, ч. II. – Спб., 1865 .
12. Теохаріді Т.Ю. Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та початку XIX століття. – Одеса: Видання Одеської комісії краєзнавства при НАН, 1930. – 47 с.
13. Терентьева Н.А. Семья Маразли в Одессе // Одесі – 200: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – С. 132-133.
14. Янница Ф. Деятельность семей Месаксуди и Родоконаки на Юге Украины (XIX – н. XX вв.) // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва: Тез. міжн. наук.-практ. конф. – Маріуполь, 1996. – С. 252–253.
15. Ясь А.В. Греческая диаспора г. Одессы: историографический обзор исследований // Одесі–200: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – С. 128–129.

Ю.О. Нікітін

Вибори до органів міського самоврядування та їх діяльність в Чернігівській губернії у 70 рр. XIX ст.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства й підготовки адміністративної реформи актуальним залишається питання аналізу досягнень і помилок реформ 60–70-х рр. XIX ст. Різні аспекти проблеми формування та діяльності органів міського самоврядування неодноразово розглядалися у науковій літературі. Загальні питання, розглянуті в працях О. Ресента, який звернув увагу на необхідність нових підходів при аналізі вітчизняної історії [1]. Юридичним аспектом міської реформи 1870 р. присвячені праці І. Дойнікова, В. Нардової, які зосередилися на вивченні правового статусу органів міського самоврядування [2]. У монографії Л. Лаптевої і А. Шутова досліджувалися головні проблеми діяльності міського самоврядування [3]. Однак мало-дослідженим залишається аналіз формування органів міського самоврядування в окремих регіонах України, зокрема в Чернігівській губернії.

У Чернігівській губернії пасивність потенційних виборців сягала інколи катастрофічних розмірів. Дані свідчили майже про однакове ставлення представників привілейованих і непривілейованих звань та станів до міських виборів. Чого можна було чекати від мешканців повітових міст, якщо навіть у губернському місті явка на вибори залишала бажати кращого. Негативними лідерами в цій ситуації були Козелець і Конотоп. Узагалі по губернії Конотоп мав найнижчі показники щодо участі у виборах (6,8 %). Більш цікаво виглядає участь у виборах представників від непривілейованих станів. Якщо домовласники майже однаково не брали участі у виборах, то серед торговців не було подібного, хоча в окремих містах губернії відсоток торговців, які не з'явилися на вибори, був досить високий (Стародуб, Конотоп), але в інших – їх кількість переважала домовласників. Узагалі ж найнижчий відсоток тих, хто з'явився на міські вибори, був у Конотопі, Глухові, Стародубі, Борзні, Н.-Сіверському,

Городні, Новозибкові (від 8/10 до 9/10 виборців ігнорували міські вибори) [4].

По губернії відзначалася низька активність виборців і по розрядах. Тобто, чим нижчий був розряд, тим більший відсоток серед виборців складали непривілейовані особи й активнішими вони були. Якщо в I розряді дана категорія виборців мала досить рівне представництво, то в II були досить серйозні розбіжності між мінімальними та максимальними даними (Мглин – 7,9 %, Конотоп – 38,5 %). На III розряді ця тенденція знаходила своє продовження (Конотоп – 27,1 %, Мглин – 77 %) [5].

Середня явка домовласників на вибори по розрядах була така: I розряд – 2,7% від усіх присутніх на виборах, II розряд – 10,4 %, III розряд – 54,6%. В окремих розрядах домовласники були або взагалі відсутні (Н.-Сіверський), або складали переважну їх кількість (Мглин, Сураж). Іншою була активність і відповідно представництво на розрядах торговців: I розряд – 8,1 % всіх присутніх виборців, II розряд – 15,1 %, III розряд – 9,1 %.

Досить значна кількість виборців по містах голосували за дорученням. Як не дивно, але найбільша їх кількість від загального числа виборців була в Чернігові (40,5 %). В інших містах відсоток останніх не набагато перевищував середні дані по губернії – 16,5 % (за винятком Городні).

Пасивність виборців пояснювалася махінаціями під час виборів і затягуванням при голосуванні. Так, у Чернігові у виборчий період 1875-1879 рр. вибори 16 гласних III розряду тривали 2 дні [6]. Аналогічна ситуація спостерігалась і в Ніжині, Н.-Сіверському, де вибори в III розряді тривали по 2-3 дні. У 1877 р. були зафіксовані порушення при обранні гласних II та III розрядів. До виборів допускались особи з недоїмками, приймали доручення від неписьменних людей, підробляли підписи. Часто на виборах люди не знали, які протоколи вони підписували і якими були результати голосування. Все це зумовлювало часті скарги в губернську адміністрацію [7].

Ті виборці, що брали участь у зборах по розрядах, у переважній більшості були платниками дрібних податків на користь міста. Найвищим розміром цензу вважалася сума платежу в Кролевеці – 80 к., Сосниці – 1р.65к., Конотопі – 2р.21^{1/2}к. Нижчі платежі взагалі доходили до мінімуму: Кролевець – 5 к., Козелець – 8 к., Остер, Ніжин – 20 к. [8].

Спеціальних правил для проведення виборів думи Чернігівської губернії не розробили. Особа засвідчувалась або міським головою, або опитуванням інших виборців, чи запрошенням на вибори. Саме тому вибори часто мали випадковий характер. Зміст скарг на проведення виборів лише підтверджує недосконалість правил їх проведення. Крім того, досить великою проблемою було повідомити неписьменних виборців, які не могли прочитати в місті розклеєні листівки, що інформували про дату зборів. Поліція відмовлялася надсилати виборцям повідомлення, вказуючи на те, що це не входить до їх обов'язків. До того ж при голосуванні неписьменні не знали, за кого віддають голоси. Часто надписи на урнах були відсутні або нечіткі. Значний відсоток виборців складали неписьменні. У середньому по губернії виборці з вищою та середньою освітою складали 2,8% від загальної кількості, письменні – 49,4%, неписьменні – 47,8%. Максимальне представництво неписьменні виборці мали у Острі (71,8%) та Конотопі (69,9%).

Часто зустрічаються висловлювання про те, що голосування за дорученням було однією з можливих форм впливу на результати голосування. Відсоток подібних

виборців в окремих містах губернії був досить значним. У середньому по губернії ці дані становили 21,5% (максимальна кількість у Чернігові 40,5%, мінімальна в Стародубі 6,4%) [9]. Ураховуючи низьку явку на вибори, зацікавлені особи, маючи доручення, могли без проблем скласти більшість або, навпаки, забалотувати неугідну кандидатуру. Тому окремі міські голови пропонували обмежити або взагалі заборонити практику голосування за дорученнями, зобов'язавши жінок особисто відвідувати вибори. Дітей виборців, які також часто користувалися цим правом, допускати лише в тому випадку, коли вони одночасно будуть приймати на себе і майнову відповідальність за своїх заступників, у разі обрання останніх на посади і при покаранні грошовими штрафами.

У середньому по губернії 80,9 % виборців вищого розряду обиралися гласними. В II розряді вже не спостерігається 100% обрання всіх присутніх, але в окремих містах від 8/10 до 9/10 стають гласними (Стародуб, Остер, Мглин). В інших містах від половини до 7/10 виборців у результаті голосування обиралися гласними (лише у Чернігові – 1/3). У середньому по губернії 65,2 % з присутніх виборців ставали гласними.

У Чернігівській губернії також поширеним було явище обрання гласних не на своєму розряді. Ця можливість надавалася виборцям міським положенням. У середньому по губернії на I розряді не на своєму розряді обиралися 36,8 % всіх гласних, у Новозибкові, Городні, Глухові, Борзні, Стародубі на Суражі вони склали від 5/10 до 6/10. У II розряді таких гласних було 28,1 %, в той час, як у Новозибкові вони становили 9/10 від загального числа гласних. На III розряді по губернії з інших розрядів було обрано – 28,4 % [10].

Підсумовуючи порядок проведення міських виборів у Чернігівській губернії, потрібно вказати на велику кількість випадків виборчих зборів, які не відбулися. Заслужує уваги той факт, що всі ці випадки припадали на вибори в I розряді, хоча саме в ньому перебували платники крупних податків, які сплачували 1/3 від загальної їх кількості. З 15 міст губернії в 7 були зафіксовані випадки виборчих зборів, які не відбулися (Глухів, Городня, Козелець, Кролевець, Новозибків, Сосниця, Стародуб). У Глухові, Кролевці та Стародубі збори не відбулися по 2 і 3 рази. Подібне нерозуміння своєї ролі в міських справах і пасивність громадян непокоїли уряд.

У результаті виборів в органи міського самоврядування у Чернігівській губернії спостерігалася переважання гласних від непривілейованих звань і станів, що склали від 6/10 до 8/10 гласних від загальної їх кількості. Лише в Чернігові гласні від привілейованих станів мали більше половини місць [11].

Матеріали місцевих звітів підтверджують тенденцію суттєвого переважання гласних однієї групи над іншою. Особливістю Чернігівської губернії можна вважати великий відсоток гласних-купців. Купці поступалися гласним-міщанам лише в 3 містах (Козелець, Конотоп, Борзна). Звертає на себе увагу також той факт, що в усіх містах, які надіслали звіти, були гласні від інших станів. У Чернігівській губернії вони мали своїх гласних в усіх містах. Найбільша кількість цих гласних була в Острі, Сосниці, Борзні та Конотопі. Таким чином, підтверджувався процес трансформування старих станових органів у нові ринкові. Це є особливо важливим на прикладі недостатньо промисловорозвиненої Чернігівщини.

За цензом у цей час серед гласних найчисельнішими групами були домовласники та торговці. Але їх розподіл у середньому по губернії був майже рівним: 52,3 %

домовласників від загальної кількості гласних і 47,7 % торговців. У всіх містах губернії гласні-домовласники складали від 4/10 до 6/10 всіх гласних. Максимальна ж їх кількість відмічена в Острі (71,4 %) [12]. Отже, більша частина гласних відображала інтереси дрібнобуржуазних груп населення міст і не викликала довіри з боку місцевої адміністрації. Таке ставлення підкріплювалося ще й розміром платежів на користь міста, які сплачували гласні. За даними 13 міст губернії (крім Городні та Новозибкова) в середньому лише 34,6 % всіх гласних платили більше 10 руб. платежів у міську казну. Лише в Чернігові, Острі, Стародубі та Ніжині ця категорія гласних складала 5/10 їх загальної кількості. У Кролевіці таких гласних узагалі не було. Більшість гласних відносилися до дрібних платників міських податків: 47,7 % – сплачували від 10 до 1 руб.; 10,3 % – від 1 руб. до 50 коп.; 3,1 % – менше 50 коп [13]. У Кролевіці частка гласних, що сплачували копійки на користь міста, доходила до 27,6 % від загальної їх кількості. Тобто, об'єднавшись, гласні платники дрібних податків переважали тих, хто сплачував на користь міста великі кошти.

З повідомлень 11 міст губернії (крім Городні, Новозибкова, Стародуба і Глухова) у 1879 р. в середньому 12% усіх гласних мали вищу та середню освіту. Лише в Чернігові, Ніжині та Сосниці кількість цих гласних перевищувала 20% і, таким чином, часто подавлялася малоосвіченими або неписьменними гласними [14].

Зібрані дані вказують на те, що гласні привілейованих звань і станів у середньому розподіляються по розрядах рівномірно (приблизно 1/3 всіх гласних). Рівномірно також розподілялися по розрядах і гласні від непривілейованих станів. Вони мали на кожному розряді приблизно 1/3 всіх місць. Значно менш рівномірно розподілялися по розрядах купці та міщани. Більшість гласних-купців належала до I розряду (в Борзні та Конотопі до вищого розряду належало більше половини гласних цієї категорії). Також нерівномірно розподілялися по розрядах гласні-міщани. Переважна їх більшість відносилася до III розряду (майже половина), до II – 1/3, а III ≈ 10%. У Чернігові, Глухові, Ніжині, Н.-Сіверському та Острі – від 6/10 до 8/10 гласних-міщан належали до III розряду.

Подібний розподіл по розрядах був у гласних-домовласників. Найбільша їх кількість відносилася до III розряду (4/10 гласних даної категорії), а в Глухові, Мглині, Н.-Сіверському і Стародубі їх відсоток доходив до 5/10 – 6/10. У II і I розрядах відсоток гласних-домовласників зменшувався (Пр. – 31 %, Ір. – 24 %), що відповідало тенденції представництва гласних від непривілейованих станів [15].

Інша тенденція простежувалася при аналізі розподілу гласних-торговців по розрядах. Найбільший відсоток цих гласних належав до II розрядів (відповідно 44,5 % і 35,4 %). Але в Борзні, Мглині, Острі цей показник перевищував 50 % [16]. Склад мешканців міст напряму впливав на виборців, а також на особовий склад гласних та членів дум і управ, відображаючи реалії тогочасного життя, яке характеризувалося переважанням міщан (у тому числі в органах міського самоврядування).

Показником взаємозв'язку складу дум та їх ефективністю є кількість призначених і не проведених засідань дум. Головна їх причина – це пасивність гласних, які не з'являлися на них. Так, 1878 р. у всіх повітових містах було призначено незначну кількість засідань: Глухів, Городня, Сураж по 5; Конотоп, Новозибків – по 4; Кролевець – 3. Винятком був лише Чернігів – 33 та Борзна – 10. У 1879 р. кількість призначених засідань дум в окремих містах збільшилася: Борзна – 15; Ніжин, Стародуб – 13; Глухів – 12; Сосниця, Новозибків – 11, Чернігів – 35. У 1880 р. в

окремих містах ця активність зберігається: Чернігів – 39 засідань; Стародуб – 15; Ніжин – 13; Остер, Конотоп, Козелець – по 10. Однак, більшість дум продовжувала протягом цих років призначати мінімальну кількість засідань (1880 р. Стародуб – 1 засідання). У деяких містах через пасивність гласних не відбулося від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$ загальної кількості засідань (у 1878р. в Чернігові з 33 засідань не відбулося 11; Козелець – з 6 не відбулось 3; а в 1880 р. в Сосниці не відбулися всі призначені засідання (5 із 5) [17].

Губернська адміністрація пов'язувала пасивність гласних у роботі органів місцевого самоврядування зі складом виборців, відмічаючи, що значний відсоток гласних відвідують одне або два засідання на рік. Деякі ж гласні взагалі не відвідували жодного засідання дум [18].

Із загальної кількості гласних на збори не з'являлося $\frac{4}{5}$, причому найбільший відсоток припадає на I розряд ($\frac{1}{3}$). В окремих містах максимум тих, хто не з'явився, коливався між I і II розрядами (Глухів, Сураж). Гласні від привілейованих станів складали $\frac{1}{4}$ не тих, хто з'явився на збори, а непривілейовані – $\frac{3}{4}$. Причому з останніх найбільший відсоток складали купці ($\frac{1}{3}$), потім міщани. В окремих містах кількість гласних від непривілейованих станів, які не з'явилися на засідання, що не відбулися, була досить значною (в Конотопі вони складали майже $\frac{4}{5}$ всіх гласних, які не з'явилися в Н.-Сіверському – більше $\frac{3}{4}$; Новозибкові – більше $\frac{9}{10}$). Майже половину гласних цієї категорії складали купці, міщани [19].

Ще одним із факторів, який указував на реальний розподіл сил в думах, був розмір сплачуваних платежів на користь міста. Серед гласних, що відвідували думські збори та сплачували більше 100 руб., питома вага належала до I розряду (майже $\frac{9}{10}$ від їх загальної кількості). У роботі думських зборів брали участь також гласні платники дрібних зборів, питома вага яких припадала на III розряд. В 5 містах губернії участь у роботі дум брали гласні, що сплачували менше 25 коп. (Борзна, Глухів, Козелець, Кролевець, Мглин). У Глухові та Мглині вони всі належали до III розряду. Тривожним для урядовців був не лише факт існування таких гласних, але і присутність їх у I та II розрядах [20].

Така пасивність знайшла своє продовження і в створенні виконавчих комісій та участі в їх роботі гласних. За 1878–1880 рр. у Городні, Козельці, Ніжині, Стародубі та Суражі взагалі не було створено жодної виконавчої комісії в думі. В інших містах їх кількість коливалася від 2 до 24, але в роботі цих комісій брали участь $\frac{1}{3}$ всіх гласних. Більшість дум не розробили ніяких правил діяльності дум і комісій, як для діловодства, так і звітності управ (винятки – Чернігів, Конотоп). Не було інструкції управам, правил звітності управ, складання розписів, обліку, в Борзні, Городні, Н.-Сіверському, Новозибкові, Ніжині та Суражі. Інструкції для виконавчих комісій не були складені ніде за винятком Чернігова. Жодна з дум не призначала термінів звітності управ (виняток – Кролевець) [21].

Розглянуті матеріали про склад та діяльність міських дум та управ дозволяють зробити висновок. Більшість гласних ($\frac{7}{10}$ загальної їх кількості) відносилися до осіб непривілейованих звань і станів. Лише в Чернігові гласні від привілейованих станів складали більше половини. Майже половина гласних були домовласниками та торговцями. Питома вага гласних складали православні. Більшість гласних уміли лише читати й писати, не маючи освіти. Переважали гласні, що сплачували на користь міста більше 1 руб.

Розподіл за розрядами гласних від привілейованих і непривілейованих станів був рівномірним. Кількість призначених засідань дум у містах губернії була незначною, але майже половина з них не відбулася. Незначною була кількість обраних думою комісій, які своєчасно не виконували свою роботу. Складається враження, що часто міські думи, управи та комісії, яким доручалися матеріальні інтереси населення міст, ставилися до своїх справ, як до неприємних обов'язків. Подібний стан речей вступав у протиріччя з ідеями міського положення.

Таким чином, можна зробити висновок, що в Чернігівській губернії міське Положення 1870 р. не дало очікуваних урядом результатів. Органи міського самоврядування були недостатньо ефективними і представляли інтереси міщанства.

Питання формування й діяльності органів міського самоврядування в окремих регіонах України II половини XIX ст. залишається актуальним для сучасної історичної науки.

Література:

1. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 3-26; Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003.
2. Дойников И.В. Городская реформа 1870 г. и становление городского самоуправления в России (государственно-правовое исследование): Автореферат дис. ... канд. историч. наук. – М., 1991; Нарзова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века. – Л., 1984: Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века. – СПб., 1994.
3. Лаптева Л.Е., Шутов А.Ю. Из истории земского городского и сословного самоуправления. – М., 1999.
4. Російська національна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедрина. Санкт-Петербург (далі РНБ), ф. 600, спр. 1638, арк. 120–121.
5. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. I. – С. 125.
6. РНБ, ф. 600, спр. 1647, арк. 150.
7. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 146, оп. 1, спр. 5, арк. 1-3.
8. РНБ, ф. 600, спр. 1639, арк. 52–54.
9. РНБ, ф. 600, спр. 1674, арк. 35.
10. Там само, арк. 38.
11. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – Ч. I. – С. 199–200.
12. РНБ, ф. 600, спр. 1648, арк. 13–14.
13. РНБ, ф. 600, спр. 1680, арк. 9.
14. РНБ, ф. 600, спр. 943, арк. 10.
15. РНБ, ф. 600, спр. 1648, арк. 17.
16. РНБ, ф. 600, спр. 1680, арк. 11.
17. РНБ, ф. 600, спр. 1674, арк. 22–30.
18. Там само, арк. 35.
19. РНБ, ф. 600, спр. 1648, арк. 33.
20. Записка сенатора А. Половцова ... – Ч. I. – С. 325.
21. РНБ, ф. 600, спр. 1887, арк. 1–7.

Особливості формування громадської думки про російські та українські військові поселення першої половини ХІХ століття

Інститут військових поселень, який був створений у Російській імперії в першій половині ХІХ століття, привертав увагу дослідників різних часів своєю новизною та неординарністю. Зі значною впевненістю можна стверджувати, що на сьогоднішній день досить ґрунтовно досліджені структурні, економічні, військово-політичні, соціальні та інші аспекти функціонування даного інституту. Питання ж аналізу громадської думки про військові поселення з детальним розглядом особливостей її формування взагалі практично не зачіпалося. Тому дана розвідка є спробою заповнити цю лакуну.

У дослідженнях останніх років присутні різні точки зору відносно даного інституту, а відповідно й різні оцінки. Систематичне вивчення проблеми у вітчизняній історичній науці почалося лише у 80–90-ті роки ХХ століття. Серед авторів слід виділити Т.Д. Липовську [1], Ю.О. Блашкова [2], О.С. Тургаєва [3], Т.М. Кандаурову [4], К.М. Ячменіхіна [5], роботи яких містять окремі розділи, присвячені історії військових поселень і побіжно зачіпають оцінки даного інституту сучасниками. Нещодавно була захищена кандидатська дисертація Т.В. Соломенної, в якій представлено новий і досить оригінальний погляд на керівника військових поселень – графа О.А. Аракчеєва [6]. Узагалі ж, позбувшись ідеологічного тягаря, останнім часом історики пропонують досить цікаві незаангажовані погляди, по можливості адекватно оцінюючи даний інститут крізь призму часу.

Громадську думку, яку ми звикли сприймати тільки в умовах демократії, автор статті спробувала охарактеризувати в умовах абсолютизму, одночасно доводячи, що навіть за таких умов вона існувала і мала свій вплив.

Дана робота є продовженням серії опублікованих статей, присвячених аналізу громадської думки стосовно російського військово-поселенського інституту, особливостей та умов її формування.

Метою даної розвідки є більш глибокий аналіз причин переважно негативного ставлення сучасників до військово-поселенського інституту. На нашу думку, підґрунтям саме такого сприйняття нововведення є особливість цивілізаційного становлення Росії, амбівалентність багатьох її характеристик, укорінений принцип самодержавної побудови влади, нерозвиненість політичної культури, пізня поява паростків громадянського суспільства тощо.

В історії російської цивілізації роль громадської думки далеко неоднозначна. З одного боку, вона характеризувалася високою силою впливу у сфері моралі, але лише на рівні колективних, корпоративних форм життєдіяльності (сільської громади, артілі тощо). Тут громадська думка спиралася на традиції, звичаї та етичні норми і слугувала регулятором поведінки людей. З іншого боку, у сфері політичних відносин, системі взаємодії “суспільство – держава – влада”, громадська думка на Русі протягом багатьох століть вирізнялася помітною боязкістю.

З організацією військових поселень у Росії уряд (перш за все в особі Олександра І) намагався вирішити великий комплекс завдань економічного, соціального, політичного і військово-стратегічного характеру. Однією з головних цілей введення даної системи, особливо після Вітчизняної війни, був перехід армії на самофінансування. Військові поселення, які охоплювали території Росії (Новгород-

ська, Санкт-Петербурзька губ.), Білорусії (Вітебська, Могильовська губ.) та України (Слобідсько-Українська, Херсонська, Катеринославська, Київська та Подільська губ.) і проіснували майже півстоліття (1810 – 1857 рр.), були критично сприйняті сучасниками через економічну невиваженість, важкі умови життя, жорстку регламентацію праці тощо.

Якщо характеризувати даний інститут з позицій сприйняття його суспільством, то перед нами постає така картина: дворянство вбачало у військових поселеннях загрозу для свого подальшого існування, оскільки царизм, на думку багатьох його представників, після успішного становлення поселень уже не потребував би такої підтримки з боку основного оплоту самодержавства. У зв'язку з цим, звичайно, оцінка військових поселень дворянами була переважно негативною. Так, наприклад, представник цивільної бюрократії М.М. Лонгінов, який намагався оцінити військові поселення з точки зору їх подальших перспектив, писав про те, що з часом військові поселення стануть джерелом незадоволення і бунтів, що, на його думку, приведе Росію до революції. Поселенців же, у свою чергу, він називав новими стрільцями, пророкуючи країні жахливі наслідки від упровадження даного інституту. З його слів витікає, що поселенці з часом могли скласти загрозу для дворянства, посягаючи на його місце в суспільстві [7].

Негативну реакцію міщан, різночинців, купців також можна пояснити низкою соціально-економічних факторів. За проектом організації поселень, вони виселялися за межі поселенських полкових округів [8–9], і хоча уряд відшкодував кошти (враховуючи стан нерухомого майна), сам факт переселення й залишення обжитих місць викликав обурення з боку цих верств населення.

Але найбільше нововведення зачепило селянство. Як відомо, в категорію військових поселенців переводилися державні селяни, які по відношенню до інших категорій селян знаходилися у порівняно кращому стані, незважаючи на те, що вони повинні були виконувати ряд державних повинностей: ремонт доріг, перевезення військових вантажів, утримання й конвоювання арештованих [10]. Але після їх переходу до стану військових поселенців до вище перерахованих обов'язків додавалися ще такі: забезпечення продовольством діючих частин, утримання полкових кінських (в округах кавалерії) заводів, заготовка палива, участь у громадських нарядах, і ще один, але найтяжчий для цивільної людини: одночасно з селянською роботою виконувати ще й військові повинності [4, 78–79]. Регламентація життя, постійний нагляд за виконанням господарських обов'язків з боку військового керівництва, подвійна повинність, необхідність утримувати двох постояльців, переселення на нові місця – все це було, звичайно, негативно сприйнято селянами й викликало справедливе невдоволення з їхнього боку.

Як відомо, одним з виразів громадської думки є буття. Тому зрозуміло, що в тому разі, коли людей хвилюють продовольчі, житлові, побутові питання і тим більше невизначеність (стосується передусім дворянства) щодо своєї подальшої ролі в державі, звичайно, все це знаходить місце не тільки у свідомості людей, але й виражається публічно в усній чи письмовій формі.

Слід відмітити, що в основі будь-якої думки, як справедливо зазначає М.С. Горшков [11], лежить певний об'єм знань про його предмет, що і дозволяє вважати думку істинною чи навпаки, і чим глибші, повніші знання суб'єкта про предмет, тим об'єктивнішою виявляється думка про нього. Вивчаючи ж інститут військових поселень, дослідники не знайшли жодних повідомлень у тогочасній пресі, які б висвітлювали процеси, що відбувалися в них. Що вже казати, якщо

навіть урядові кола не всі були поінформовані про даний інститут. Протягом усього періоду свого існування військово-поселенська структура була закритою для сторонніх. У травні 1823 р. вищезгаданий секретар імператриці Єлизавети Олексіївни М.М. Лонгінов писав графу Воронцову з цього приводу: “В даний час військові поселення так відособлені, що місцеві цивільні представники влади і поліція не мають права навіть з’являтися там для відправлення своїх обов’язків... Особливо дивно, що крім графа Аракчеєва, ніхто не володіє інформацією про військові поселення, ані Комітет Міністрів, ані Рада, і все ведеться самим государем з графом Аракчеєвим” [7]. А декабрист М. Тургенєв зазначав з цього приводу: “Утім, суспільство тільки дуже поверхнево знало те, що відбувалося в різних містах держави, де створювались колонії” [12], тому закритість даного інституту, його фактична ізолюваність породжували велику кількість пліток, здогадок, на основі яких окремі сучасники і формували свою власну думку. Отже, в зв’язку з некомпетентністю більшої частини населення Росії, закритістю системи громадська думка про військові поселення відрізнялася маргінальною кризовістю. Вона, не маючи в своїй основі твердого наукового критерію, на нашу думку, могла бути помилковою ще й тому, що опиралась, головним чином, на зовнішній буденний досвід. У цьому контексті виявляється доречним навести думку В.І. Кумерця [13], який справедливо зазначає, що, на жаль, виробничі, економічні відносини відображаються в громадській думці в основному в тому вигляді, у якому вони проявляються ззовні, таким чином значно нівелюючи останню.

Але будь-яка думка завжди переслідує певні цілі: усунути від влади політика, змінити форму влади тощо. Історії відома незначна кількість постатей, які б не намагалися підпорядкувати її своїм інтересам. Післявоєнні роки стали серйозним випробуванням як для самого Олександра І, так і для народу. Саме в цей час (1816-1817 рр.), переслідуючи різноманітні, в тому числі й філантропічні цілі, імператор вирішив звернутися саме до такої форми їх реалізації. На жаль, самодержець не зміг опанувати громадську думку, правильно і своєчасно визначити причини негативного ставлення різних верств населення до свого дітища, спробувати повернути її у потрібне русло. А роль думки в суспільстві, як правило, обумовлена силою авторитету її adeptів: політиків, громадських діячів, учених тощо. Як зазначає М. Бердяєв, Олександр І був фігурою складною, роздвоєною, яка поєднувала протилежності. Він постійно піддавався чіємусь впливові: масонів, баронеси Крюднер, квакерів, співчував містицизму... [14]. Не оволодівши громадською думкою, цар “віддав” її як потрібний для своїх цілей інструмент декабристам. На думку академіка М.В. Нечкіної, саме для оволодіння громадською думкою Союз благоденства повинен був, за планами декабристів, створити у військових поселеннях цілу мережу таємних і легальних організацій та керувати ними, розповсюджуючи просвітництво і вказуючи на хиби існуючого ладу. Однією з таких хиб й одночасно вагомим аргументом на підтримку своїх радикальних поглядів вони вважали розгортання системи військових поселень [15]. За словами М.І. Тургенева, Пестель прагнув “ввести образ думок Союзу в загальну думку”, щоб “загальна думка революції передувала”, виражаючи при цьому впевненість у тому, що феодальна аристократія загальною думкою “завжди вражена може бути” [16]. Отже, в даному випадку військові поселення були використані у вигляді чорного піару щодо влади. Хоча останнім часом з’явилося чимало наукових розробок, у яких автори доводять, що далеко не всі декабристи негативно відреагували на

новий державний інститут [17-18], у даному дослідженні ми враховуємо той беззаперечний факт, що громадська думка відображає позицію більшості.

На нашу думку, доречно згадати ще один важливий аргумент, який також міг зіграти негативну роль у формуванні громадської думки про військові поселення. З точки зору У. Ліппмана, саме соціальні стереотипи представляють собою основний розумовий матеріал, на якому будується соціальна свідомість і громадська думка [19]. Пересічне населення, сприймаючи О. Аракчєєва переважно з негативного боку, як людину жорстоку, нестриману, дізнавшись, що саме він очолює військові поселення (а ідею створення поселень ототожнювали з Аракчєєвим) уже наперед не сприймало позитивно дане нововведення.

Впроваджуючи, хоча і з благими намірами, але в умовах абсолютизму, військово-поселенський інститут, керівництво не розробило чіткого контролю за діяльністю великих і малих начальників, що призвело до частих випадків зловживання владою. Ці непоодинокі факти з часом також знайшли відображення в громадській думці. Доречно навести уривок з доповіді командувача першими 8-ма округами Херсонських військових поселень у наказі від 11 серпня 1856 р.: “З відомостей, які знаходяться в штабі ввірених мені округів, убачається, що поселенські вахмістри, десятські та ефрейтори дозволяють собі наносити побиї навіть вагітним жінкам, через що останні нерідко передчасно народжують мертвих немовлят чи вмирають самі” [20].

У контексті проблеми принагідно звернутися до деяких особливостей російської ментальності. Як слушно зауважують Ю.М. Лотман і Б.А. Успенський [21], російському характеру завжди була властива рішуча боротьба з усіма ворожими ідеями, причому ця ворожість до чужого межувала з сильним традиціоналізмом: все нове, навіть у мінімальних дозах, сприймалося негативно. А як відомо, військово-поселенське хазяйство не мало аналогів у попередній практиці розвитку селянського господарства, тому що являло собою не просту сільськогосподарську одиницю, а цілісну системну господарську конструкцію, в основу якої було покладено укрупнення виробничого потенціалу та економічної бази селянських хазяйств. Ця новизна якраз і виявилася “чужою” для російського характеру, посиливши негативну думку щодо військових поселень.

М.М. Карамзін на прохання охарактеризувати одним словом Росію свого часу відповів: “Крадуть...” [22]. Цю рису підкреслює і народна творчість. В основі сюжету багатьох російських казок – крадіжки: герої крадуть яблука, перо жарптиці, коня і т.д., причому ці акції трактуються як подвиг, а не як порок. Можливо, знаючи природу російської людини, Аракчєєв ввів у військових поселеннях ретельно розроблену систему штрафів і покарань, і це контрольоване нововведення, звичайно, не могло викликати симпатію у пересічних громадян.

На думку К. Касьянкової [21, 55], є у росіян особлива риса, що відрізняє їх від інших народів, – терпіння. Але якщо батогом й колодки сприймалися як належне, то регламентація життя була нестерпною. Саме ця регламентація, підкріплена системою покарань, і викликала перш за все численні скарги і звернення військових поселенців, що згодом призвело до бунту 1831 р.

Важливо відмітити ще одну суттєву рису, притаманну виключно російському менталітові: піднесення звичаю над законом. У поширеному прислів'ї: “До Бога високо, до царя далеко” – слово “цар” можна замінити словом “закон”. Багато представників навіть вищих верств населення нехтували нормами закону, відчуваючи свою владу та безкарність. Яскравим прикладом може слугувати поведінка великих

і малих начальників, під управлінням та неослабним поглядом яких знаходилися військові поселенці. Для них насильство над людьми було звичайною нормою, жорстокі покарання навіть за дрібні провини по службі чи-то по господарству приводили до масових стихійних рухів поселенців, що кінець-кінцем не могло не викликати справедливого осуду з боку багатьох представників громадськості. Вивчення історії військових поселень допомагає, крім іншого, зрозуміти природу російського бюрократизму (в тому числі й військового).

Але, на нашу думку, найпомітніша риса, притаманна поселенням, – це поширення крайнощів. Жорстокі розправи над поселенцями (наприклад Чугуєвське повстання 1819 р., яке, згідно з офіційними документами, царські війська буквально потопили в крові), що спровокували громадську думку і таким чином сприяли розвитку декабристського руху, викликали недовіру до самодержавної влади, яка до того ж всіляко підтримувалася церквою.

Підбиваючи підсумки дослідження, слід зазначити, що характер протікання багатьох процесів та явищ російської історії великою мірою визначався особливостями російської ментальності та наявністю численних соціальних стереотипів, які накладали значний відбиток на громадську думку. Але не варто нехтувати і таким важливим чинником, як використання того чи іншого явища російської дійсності для формування потрібної громадської думки про нього з подальшим використанням для власних цілей. У цьому сенсі військові поселення є яскравим прикладом, адже переважно негативна громадська думка про них пояснюється з одного боку саме особливостями менталітету росіянина та соціальним стереотипом Аракчєєва як негативної історичної постаті, а з іншого, прагненням, зокрема, декабристів вичленити виключно негативні риси цього нововведення, як один з аргументів для боротьби з існуючим ладом. Не слід також забувати про закритість військово-поселенської системи, непоодинокі випадки зловживань службовим становищем у поселеннях, хвилювання представників дворянства стосовно своєї подальшої долі після затвердження нового державного інституту, що в комплексі не могло не сприяти формуванню переважно негативної громадської думки про російські військові поселення першої половини ХІХ ст.

Узагалі ж, як справедливо зауважує В.Л. Осовський, вирішуючи проблему ідентифікації громадської думки, слід урахувувати особливості соціокультурного й політичного контекстів, у яких вона формується та функціонує [23]. Такий підхід слід уважати найбільш обґрунтованим і науковим при вивченні суб'єктивних факторів історичного процесу.

Література

1. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине 1817 – 1857 гг. – Днепропетровск, 1982. – 83 с.
2. Блашков Ю.А. Военные поселения на территории Белоруссии в первой половине ХІХ века: Дисс... канд. ист. наук: 07.00.02. – Минск, 1984. – 218 с.
3. Тургаев А.С. Социально-экономическое положение пахотных солдат Северо-Запада России 1831 – 1865 гг.: Дисс... канд. ист. наук: 07.00.02. – Л., 1985. – 234 с.
4. Кандаурова Т.Н. Херсонские военные поселения 1817 – 1832 гг. (Административно-хозяйственная структура) Дисс... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1990. – 240 с.
5. Ячменихин К.М. Военные поселения в России. (История социально-экономического эксперимента). – Уфа, 1994. – 118 с.
6. Соломенна Т.В. О.А. Аракчєєв-політик і людина: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Харків, 2004. – 269 с.

7. Из писем Н.М. Лонгинова графу С.Р. Воронцову // Русский архив. – 1912. – №7. – С. 404.
8. Проект учреждения о военном поселении пехоты. – Ч. 1–3. – СПб., 1817.
9. Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. – Ч. 1–3. – СПб., 1817 – 1822.
10. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1968. – С.29.
11. Горшков М.С. Общественное мнение: история и современность. – М., 1998. – С.163.
12. Тургенев Н.И. Россия и русские. – Кн.1. – СПб., 1908. – С.235.
13. Кумерець В.І. Формування громадської думки. – К., 1990. – С.15.
14. Бердяев Н.А. Русская идея: Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века: Судьба России. – М., 2000. – С.135.
15. Нечкина М.В. Декабристы. – М., 1975. – С.32.
16. Тургенев Н.И. Дневники и письма Николая Ивановича Тургенева за 1816–1824 гг. / Под редакцией и с примечаниями проф. Е.И. Тарасова. – Т.3. – М., 1921. – С.65.
17. Пономаренко О.В. Декабристи про військові поселення в Україні і Росії // Сіверянський літопис. – 2001. – №1. – С. 61 – 69.
18. Ананьев В.А. Декабристы и военные поселения // Военно-исторический журнал. – 1998. – №2. – С.90 – 92.
19. Полторак В.А. Социология общественного мнения: Учебное пособие. – Киев – Днепропетровск, 2000. – С.162.
20. ЦДА УССР, ф.1314, оп.1, спр.29, 1853 р, арк.271.
21. Из истории русской культуры: В 5 т. – М., 1996. – Т. 5 (XIX век). – С. 51 – 56.
22. Карамзин Н.М. Письма русского путешественника. – М., 1988. – С.346.
23. Оссовский В.Л. Проблема идентичности общественного мнения // Социс. – 1999. – №10. – С. 7 – 16.

С.В. Новікова

Роль грецьких підприємців у розвитку торгівлі в Північному Приазов'ї (друга половина XIX – початок XX ст.)

Світовий досвід історії підприємницької діяльності переконливо свідчить про те, що іноземні компоненти на певному етапі розвитку будь-якої країни відігравали помітну роль у її економіці. Російська імперія та її окремі регіони теж не були винятком. Однак питання про роль та місце іноземців у структурі вітчизняного підприємництва, незважаючи на існування великої кількості історико-економічних досліджень, не вважається достатньо вивченим. Вітчизняна історіографія XIX–XX ст. не приділяла спеціальної уваги вивченню діяльності іноземних підприємців у Російській імперії. До того ж, за останні 10-15 років зріс інтерес до економічної історії, особливо до періоду з другої пол. XIX і до середини XX ст.

У вітчизняній історіографії другої пол. XIX ст. господарський розвиток Російської імперії був вивчений дуже слабо, тому що висвітлення економічних питань було другорядним завданням. Лише наприкінці XIX – на початку XX ст. посилювався інтерес до економічної проблематики, але більшою мірою – лише до аграрних питань.

Виходячи з цього, вважаємо, що обрана для дослідження тема є маловивченою і заслуговує на увагу насамперед тому, що досвід історії вказує: незнання минулого веде до нерозуміння сучасного. Тому людині притаманно звертатися до

минулого досвіду, щоб вилучити з нього певні уроки, визначити певні перспективи. Особливо це необхідно для вітчизняної економіки з її численними проблемами становлення та розвитку.

Деякі аспекти обраної теми вже розглядалися дослідниками другої пол. XIX – XX ст. Хоча ці роботи малочислені та різнопланові за проблематикою. Питанням зовнішньої торгівлі Російської імперії присвячені роботи Г. Неболсіна, А. Альмедингена [1; 9], статистиці зовнішньої торгівлі – роботи Н. Крюкова та В. Покровського [6; 11], хлібному експорту – П. Ляценка В. Золотова [7; 5], соціально-економічному розвитку Північного Приазов'я – О. Грекова, О. Трегубова, О. Дружиніної [3; 15; 4], розвитку флоту та морської торгівлі – А. Скальковського та К. Скальковського, М. Столбуненка [12; 13; 14].

Слід відзначити, що дослідження XIX ст. містять багатий статистичний матеріал, але всі розглянуті роботи мають або загальний характер, або торкаються лише окремих аспектів обраної проблеми і практично не розглядають діяльність грецьких торгових домів у Північному Приазов'ї, підприємницьку діяльність греків у регіоні та її значення для розвитку місцевої економіки, зовнішньоторгові відносини Російської імперії та Греції, їх місце в економіці обох країн. Допомогти у висвітленні цих проблем можуть джерела, серед яких особливо необхідно відзначити архівні матеріали ЦДІА у Санкт-Петербурзі та статистичні матеріали [16; 17; 8; 11].

Таким чином, урахувавши багатовікову традицію існування та взаємодії на території Російської імперії сотень націй та етносів, питання про вплив грецьких підприємців на розвиток її південного регіону є одним з важливих і недостатньо вивчених.

Слід відзначити, що на Півдні більшість іноземців були представниками сусідніх Греції та Туреччини. Саме вони спрямовували свої зусилля в такі сфери підприємництва, як посередницька торгівля та сфера обслуговування. Завдяки прямим відносинам з Європою через грецькі та англійські торгові дома, які заснували свої представництва на Півдні ще у першій чверті XIX ст., азовський басейн став одним з найважливіших ринків зовнішньої та внутрішньої торгівлі Російської імперії. Цією торгівлею та значенням приазовські міста завдячували насамперед грецьким підприємцям.

Спочатку обсяг цієї торгівлі був невисокий: так, наприклад, центр хлібного експорту Приазов'я Таганрог наприкінці 20-х рр. XIX ст. відправляв лише 315 000 четвертей хлібу. Але вже на початку 30-х рр. в Європі посилювався попит на продукти сільського господарства. Тому, врахувавши пораду Л. Скарамангоса, його співвітчизники Ф. Родоканакі, П. Папудов, І. Раллі, які володіли великими фінансовими капіталами, заснували свої представництва в Ростові.

Через нестачу капіталів у місцевого купецтва та практично повну відсутність місцевого торгового флоту іноземні, особливо грецькі купці переважали у портових містах Приазов'я. Торгівля у цьому регіоні приносила їм великі прибутки, тому кількість іноземних торгових домів на Півдні швидко зростала.

Дослідники зовнішньої торгівлі Російської імперії другої половини XIX – XX ст. відзначали, що в Одесі, Таганрозі та інших портових містах Південної Росії купецтво більшістю складається з італійців та греків, які обмежують свою діяльність виконанням наказів закордонних торгових будинків для закупівлі російських

товарів, особливо продуктів сільського господарства, насамперед – зерна. [9, 463–464].

Зерно з азовського регіону вивозилося в основному на кораблях, які належали грекам або були ними зафрахтовані. Грецькі судновласники отримували фінансування з грецьких банків. Досвід діяльності торгових домів Скарамангоса та англійця Джемма у Приазов'ї довів, що закупівля товарів у цьому регіоні вдвічі дешевша, ніж на Півдні, особливо в Одесі. Цей фактор сприяв швидкому зростанню філій іноземних торгових домів у портових містах Азовського моря.

Ще з початку XIX ст. у Північному Приазов'ї визначився тісний зв'язок сільського господарства, промисловості й торгівлі. Розвиток торгівлі був пов'язаний зі зростанням сільського господарства і промисловості, а торгівля, в свою чергу, стимулювала їх розвиток. У досліджуваній період особливої уваги заслуговує вивчення зовнішньої торгівлі Російської імперії, в якій досить великий обсяг мали торгівельні відносини з Грецією. Протягом першої пол. XIX ст. греки стали посередниками у хлібній торгівлі між Росією, Левантом, Італією, Іспанією, Португалією та півднем Франції. Вони вивозили не тільки зерно, але й основну частку сировини півдня Російської імперії, доставляючи в обмін бавовну, шовк, вина, сухофрукти, рослинну олію та інше [8; 11; 16; 17].

Питома вага вітчизняного флоту у перевезенні вантажів для зовнішньої торгівлі була незначною і мала стійку тенденцію до зниження. Натомість зростали число та частка іноземних суден у закордонному судноплаванні Півдня. Зростала і кількість іноземних прапорів. Кораблі дальнього плавання, які були приписані до Маріуполя і Таганрога, будувалися виключно за кордоном. Екіпажі склалися з греків, далматинців та італійців. Велику роль у розвитку судноплавання в Азовському морі відігравали грецькі торгові дома Скарамангос, Раллі, Родоканакі, Петрококіно, Маврокордато. Ці дома мали свої каботажні судна зі шкіперами тих же національностей, що і власники. Загалом більше 60% каботажу суден в Азовському морі в останній чверті XIX ст. належала іноземцям [10]. Практично вся торгівля була зосереджена в руках греків, англійців, італійців та євреїв. Розповсюдженням явищем того часу були грецькі кораблі, які займалися недозволеним каботажом у цьому регіоні. Крім того, саме завдяки грецьким торговим фірмам у Чорноморсько-Азовському басейні розвивалося пароплавання. Документи початку XX ст. відзначають, що Азовське море “посещалось преимущественно паровым греческим флотом” [16, 9].

Зовнішня торгівля сприяла розвитку портових міст Азовського моря. Досить швидко експортна торгівля Ростова досягла мільйонних обсягів, 2/3 товарів відправляли на каботажних судах до Маріуполя й Таганрога. Ростову належала основна частина хлібного експорту регіону. Він становив 50–75 % від хлібної торгівлі всіх азовських портів [5; 8; 16]. Більша частка її була зосереджена в руках торгового дому Скарамангос, який з'явився в регіоні ще у 30-х рр. XIX ст.

Таганрозький порт був найбільшим у чорноморсько-азовському басейні після Одеського. З нього вивозили пшеницю до Англії, Греції, Туреччини, сало, ікру та коров'яче масло – до Греції та Туреччини. З Греції, Туреччини, Італії та Франції до Таганрога приходили вино, фрукти, оливкова олія (35% імпорту разом з Одесою). Ця торгівля знаходилася виключно в руках греків, вихідців з о. Хіос. Сучасники писали про них: “При расчетах редкий таганрогский грек не обманет русского, даже просто рабочего, по крайней мере на 10%”. Каботаж Таганрога також

знаходився в руках греків, а фірми Скарамангос та Вальяно володіли кораблями, які більшістю ходили під грецьким прапором [13, 56].

Саме торгівля сільськогосподарською продукцією перетворила на крупний порт Маріуполь. Значну роль у вивозі зерна за кордон він почав відігравати наприкінці XIX – на початку XX ст. Спочатку торгівля зерновим хлібом була зосереджена в руках італійців, яких згодом почали витісняти місцеві грецькі підприємці. Найпомітнішими з них були купці Хараджаєви, які єдині серед місцевих купців-греків мали власну контору для закупівлі та продажу зерна за кордон [15].

Таким чином, завдяки прямим відносинам з Європою через іноземні торгові дома, які у першій чверті XIX ст. заснували у Приазов'ї свої контори, азовський басейн став одним з найважливіших ринків внутрішньої та зовнішньої торгівлі півдня Російської імперії. Цією торгівлею та значенням приазовські міста, особливо Ростов, завдячують насамперед грецьким купцям. Найвпливовішими та найвагомішими з них були контори І. Раллі (Ростов), Л. Скарамангос (Таганрог), П. Папудов, Ф. Родоканакі, Я. Порро (Ростов). Грецькі фірми посідали чільне місце у вивозі зерна з азовських портів і відігравали важливу роль у розвитку місцевого судноплавства.

Література

1. Альмединген А. Иностранные вина и колониальные товары. Естественно-исторический и технический очерк. – СПб., 1896. – 306 с.
2. Вывоз российских товаров за границу. Свод данных русской статистики внешней торговли за 1900 – 1911 годы. – СПб., 1913. – 240 с.
3. Греков А. Приазовье и Дон (Очерки общественной и экономической жизни края). – СПб., 1912. – 208 с.
4. Дружинина А. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825 – 1860 гг. – М., 1981. – 287 с.
5. Золотов В. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX века. – Ростов-на-Дону, 1966. – 250 с.
6. Крюков Н. Внешняя торговля России продуктами сельского хозяйства за десятилетие 1901 – 1910 гг. – СПб., 1912. – [168 с.]
7. Ляшенко П.И. Экономическое развитие России в XIX и в начале XX вв.// Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. – Седьмое изд. – Т.36. – Ч. IV. – М., б/г. – С.58 – 178.
8. Материалы по статистике хлебной торговли. – Вып. IV. – СПб., 1899. – 64 с.
9. Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. – Ч. I–II. – СПб., 1850. – 410 с; 496 с.
10. Опыт перечня судов Российского морского торгового флота к 1 января 1889 г. – СПб., 1889. – 26; 10; 98; 40 с.
11. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России / Под ред. проф. В.И. Покровского. – Т. I. – СПб., 1902. – [398 с.]
12. Скальковский А. Ростов-на-Дону и торговля Азовского бассейна. 1749 – 1863 // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Ч. I, II. – Катеринослав, 1866–1867. – 364 с.; [84 с.]
13. Скальковский К. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. – СПб., 1887. – 554 с.
14. Столбуненко М. Зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні чинники розвитку морського торгового флоту та судноплавства на Півдні України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : Автореф. дис. канд. політ. наук. – Одеса, 1997. – 20 с.

15. Трегубов А. О развитии экспорта муки, угля и железа из Мариупольского порта на рынки Ближнего Востока. – Мариуполь, 1910. – 13 с.

16. ЦДА СПб, ф. 190, оп.4, кн. 2, спр. 3318. О всестороннем исследовании условий торговли и судоходства на Азовском море. – 106 арк.

17. ЦДА СПб, ф.20, оп.6, спр. 994. – О продлении торгового договора с Грецией. – 106 арк.

Т.П. Демченко, В.І. Онищенко

Доля селянського посла В.Хвоста в контексті питання про альтернативний шлях боротьби українського селянства

За кілька місяців буде відзначатися 100-річчя початку першої російської революції 1905 – 1907 рр. Щоправда, вже тепер можна передбачити, що особливих урочистостей не буде. Наскільки ця подія у радянські часи була значущою, настільки проблематично, що сьогодні вона викличе хоча б який-небудь помітний громадський резонанс. Але в науковому плані історія революції, безумовно, заслуговує на ретельне дослідження. Не менш важливим виступає і переосмислення деяких основоположних проблем, поміж яких, на думку авторів, важливе місце посідає проблема селянських рухів.

Загальновідомо, що відразу ж після початку революції – Кривавої неділі – вибухнуло село. Вже у лютому 1905 р. відбувся виступ на півночі Чернігівської губернії (Глухівський повіт), який став своєрідною передумовою до масового селянського руху насамперед у вигляді повстань – бунтів. Згідно з поширеними уявленнями, реальної альтернативи їм не було. Селяни плекали оптимістичні сподівання, які поділяли, а частково їм же й нав'язували, представники тодішніх радикальних партій, – поділити поміщицькі землі і зажити вільним господарем на своїй землі.

Але тепер уже можна твердити, що у цій простоті і легкості розв'язання віковичної проблеми таїлась, хоча й прихована, але реальна небезпека так само легко втратити і землю, і право господарювати на ній, і, зрештою, саме життя. В. Кульчицький дуже слушно підкреслив цю важливу особливість: “Позиція основної маси селянства в революції була непослідовною. Селяни прагнули негайної і безоплатної експропріації поміщицької власності з наступним перерозподілом. Вони не задумувалися над небезпеками революційного гвалтування права приватної власності” [1]. Цей висновок стосується реалій 1917 р., але він багато що пояснює і в ситуації 1905 р.

Якщо перечитати очима, незашореними відповідними ідеологемами, повість М. Коцюбинського “Fata morgana” чи пристрасні памфлети В. Короленка, спрямовані проти організаторів розправи над селянами Великих Сорочинців, то можна відчутти неприховану тривогу авторів щодо бунту як революційної форми боротьби. Скільки в них зайвої жорстокості, надмірної самовпевненості і нерозважливості, даремно пролитої людської крові! М. Могилянський – значно менш відомий письменник і публіцист – але безпосередній учасник судових процесів над селянськими повстанцями, в ході яких він став розуміти “істинну психологію цих рухів голодних темних мас” [2] і глибоко співчувати підсудним, теж наводить чимало прикладів деструктивної поведінки селян.

Тоді постає питання, а чи був інший шлях, чи селянство приречене на безкінечну участь у кривавих ексцесах, де тимчасова перемога обертається новим, ще гіршим закабаленням? Ми вважаємо, що можна з певним застереженням говорити про легітимний шлях боротьби, який у роки революції тісно пов'язувався з виборами і роботою перших двох Дум Росії.

Робота над аналізом селянської участі у представницьких органах вже розпочалася [3], але політичного портрета жодного з селянських послів, як нам відомо, ще не складено. Чому ж не розпочати з Чернігівщини? Від Чернігівської губернії до Першої та Другої дум було обрано 10 представників селянства. Кожен з них – по-своєму цікава особистість, але найяскравішою постаттю був, на думку авторів, Василь Іванович Хвіст.

Він народився у 1879 р. у с. Велика Кошелівка Ніжинського повіту в селянській родині козацького походження. Закінчив сільську школу, в армії служив штабним писарем. Після повернення до рідного села його обрали, незважаючи на молодість, волосним старшиною. І. Тарасенко охарактеризував його “людиною поступовою”, підкресливши чесність, одважність і прямодушність [4]. Очевидно, від природи В.Хвіст був наділений задатками лідера, гострим розумом, талантом організатора, що зумовило його авторитет у односельців. Не випадково саме його вони направили ходяком до Першої Державної думи й обрали до Другої [5]. Активна, насичена боротьбою не тільки за права селянства, а й усього українського народу, діяльність у Думі стала найвищим життєвим злетом молодого посла.

Власне, він “засвітився” ще у ході виборчої кампанії в Чернігові. Очевидно, у Ніжинському повіті все пройшло нормально: В. Хвіст очолив список 11 виборщиків від повіту [6] і прибув до губернського центру, де разом з іншими висуванцями від селянства потрапив під потужний прес чорносотенної пропаганди. Не секрет, що представники цього руху посідали панівне становище у губернії: на початок 1907 р. 23 відділення “Союза русского народа” об'єднували близько 10 тис. чоловік [7]. Але, як виявилось, кількість не завжди тотожна якості. Саме В. Хвіст зірвав плани чорносотенців. Він закликав селянських представників не слухати правих, а йти на загальні збори. На засіданні останніх В. Хвоста обрали товаришем голови. Керівники “Союза русского народа” поскаржилися губернаторові, а той не посоромився наказати привезти “бунтівника” до своєї резиденції. Ось що писала про подальший розвиток подій “Рада”: Губернатор “почав на нього “тримати”, загрожуючи, що він його скрізь знайде, навіть у Думі, і “согнет в бараний рог”. Біля нього весь час стояв інгуш, витягнувши кинжал. Добре вилаявши Хвоста, губернатор його відпустив, а тим часом зібрані у дворянському залі припинили збори і послали до губернатора делегата, повідомити його, що збори припинено доти, поки він не увільнить Хвоста. Кажуть, що цей вчинок д. губернатора чимало допоміг тому, що Хвоста обрано до Думи” [8]. Природно, що в особі М. Родіонова та клану місцевих чорносотенців селянський обранець нажив найлютіших ворогів. З іншого боку, він став улюбленцем кореспондентів “Ради”. В. Піснячевський відзначив: “Серед депутатів вже намічаються чудові оратори. Щасливе поєднання життєвого досвіду з молодими літами надає їх промова велику вагу і робить чимале вражіння поки що на кулуари. Ось в невеликім гурткові ораторствує чернігівський посол Хвіст. Молодий, кобичкуватий, з русявою, кучерявою головою, у вишитій сорочці з червоною стрічкою і широким червоним поясом, він, не вважаючи на свої 26 літ, робить вражіння 20 літнього хлопця” [9]. Проте цей хлопець, а насправді молодий чоловік привертав увагу не лише привабливою

зовнішністю. Він входив до фракції есерів, але був активістом Української трудової громади, співпрацював з її друкованим органом “Рідна справа”, його виступи з думської трибуни привертали увагу і депутатів, і громадськості.

Особливого розголосу набув виступ депутата, пов’язаний із запитом 30 членів Думи щодо переслідувань, яких зазнали з боку влади селянські послы Київської та Подільської губерній. У короткій промові В. Хвіст заявив, що лівих не задовольнило пояснення міністра юстиції, а Дума в черговий раз показала свою нездатність захищати інтереси народу, бо не може захистити від арешту й своїх членів. Але запит не був даремним: “можливо, це буде першим закликком до повстання” [10]. Виступ спричинив не лише хвилю обурення на лавах правих, але й певну реакцію в інтелігентських колах. В.Гер’є згадав про цей епізод у своїй книзі, підкресливши, що молодий депутат Хвіст – есер, полковий писар, скаржачись на безсилля Думи, закликав до повстання [11].

Особливістю поглядів В. Хвоста було органічне поєднання постулатів есерівської ідеології з боротьбою за українську справу. Як він її розумів? Про це дає уявлення ще один його виступ з думської трибуни. Це була досить різка критика реформи початкової школи, представлені міністром освіти Російської імперії П. Кауфманом. Селянський посол вимагав надавати перевагу земським школам перед парафіяльними, навчати сільських дітей “корисних знань” і обов’язково рідною мовою. “Для нас, селян, особливо на Україні, освіта така важлива, що вона значить не менше, ніж земельне питання. Адже якби ми були освічені, якби наша країна була письменною, то нам, здається, не було б так важко боротися, як тепер”, – підкреслив він [12]. Варто наголосити, що подібні заяви і сьогодні звучать вельми актуально.

В. Хвіст не забував і про свою малу батьківщину, разом з колегами жваво відгукуючись на події суспільно-політичного значення. Так, 6 чернігівських послів 3 квітня 1907 р. надіслали телеграму першодумцю І. Шрагу у зв’язку з переслідуванням за підписання Виборзької відозви. Цитуємо мовою оригіналу: “Возмущенные Вашим исключением из сословия. Мы шлем Вам горячее сочувствие и твердо надеемся, что солнце правды, права и свободы неизбежно взойдет над тяжелой русской жизнью” [13].

Разом з іншими представниками українства – земляком, лікарем М. Рубісом, лікарем з Нижнього Новгорода І. Довгополовим і подільським священником А. Гріневичем уже 4 березня, тобто через 2 тижні після відкриття Думи, В.Хвіст звертається до колег-українців із закликом зібратися для обговорення питання про заснування фракції. Незабаром вона була створена й отримала назву “Українська Трудова Громада”. До неї увійшло 47 осіб, а вище названі ініціатори її очолили [14]. Треба відзначити, що й склад фракції, і її діяльність були вельми специфічними. Не випадково ж В. Піснячевський називав громаду “хліборобською”, бо “від торішньої, де тон головним чином задавала інтелігенція, вона ще й тим відрізняється, що тут верховодять Нечитайли, Чигирики, Сайки, Хвости та їх братія...” [15]. У контексті нашої розвідки це означає, що селянство спромоглося виставити зі свого середовища представників, котрі твердо стали на шлях легітимної боротьби. А це, в свою чергу, свідчить, що поміж цієї верстви було достатньо велика кількість людей, які не поділяли віри у перспективність бунтів, а шукали іншої дороги. До речі, тогочасні українські публіцисти підкреслювали, що селяни чимало сподівань покладали на Думу, особливо на Другу. “І село мовчазним, допитливим поглядом сфінкса дивиться також туди, на далеку північ, де

розпочалася згадана трагедія, що так близько його торкається, хоч воно й не бачить ще всіх ниток, які прив'язують його до сцени”, – наголошував С. Єфремов. До цього роздуму автора надихнула розмова з селянином із Чернігівщини [16]. Значною мірою завдяки спостереженням за селянськими настроями у нашому краї до подібного ж висновку прийшов і М. Могілянський, зауваживши однак, що “селянство визначено і досить категорично формулює свої потреби” і в конфлікті Думи з урядом тільки тоді стане на бік першої, якщо “конфлікт буде йому до відчутності зрозумілим і відбудеться на ґрунті основних народних вимог” [17].

Відтак, є всі підстави стверджувати, що такі селянські речники, як В. Хвіст, виражали інтереси певних кіл селянських мас. Але саме ця обставина в поєднанні з радикальними виступами та значною активністю в Думі робили його вкрай небезпечним для влади. Дався взнаки й інцидент, пов'язаний з виборами у Чернігові. Після розгону Думи на опального депутата посипалися “брехливі доноси”. Разом з родиною він мусив перебраться до Києва, де працював касиром у театрі М. Садовського [18].

Проте вже восени 1907 р. В. Хвоста заарештували – і це дуже симптоматично – за організацію “великої розбійної ватаги”(?), а в ході слідства інкримінували ще й “переховування якогось визначного терориста” [19]. Тепер важко сказати, чим керувалися служителі царської Феміди: чи прагненням якомога надовше й надійніше запроторити за ґрати свідомого селянина, чи спрацював і певний стереотип – селянин – неодмінний бунтівник, причому його зброєю має бути сокира і коса, а формою боротьби – погроми поміщицьких садиб? А можливо, що саме селянські ватажки, які вміли боротися і словом та користувалися авторитетом, були значно небезпечніші від тих, хто звично хапався за вила?

Якби там не було, а умови ув'язнення В. Хвоста були аж надто тяжкими: півтора роки він провів у камері-одиночці чернігівської тюрми, закутий у кайдани. Звичайно, йому допомагали. Так, І. Шраг, відбуваючи своє покарання, ділився з В. Хвостом “їжею та українськими книжками” [20]. Зовсім нестерпно стало, коли й на заслання до Красноярського краю экс-депутата повезли закутим. “Погрози Родіонова, – писав він з дороги І. Тарасенкові, – цілком виконані” [21]. У Красноярську в'язня ще потримали у місцевій тюрмі, а потім відправили на заслання до села Рибного Єнісейської губернії за 360 верст від найближчого міста.

В. Хвіст став потроху облаштовувати своє життя. Він, очевидно, вів жваве листування, зокрема, писав листи до І. Тарасенка [22]. Про їхній зміст можна судити зі статті-некролога останнього. На щастя, збереглися листи до І. Шрага та А. Марголіна. Автор уболівав за долю своїх дітей, описував побут у сибірській глушині. Не можна не відзначити такий момент: український селянин пробував і в цих умовах “виростить з парників кавунів, динь, баклажанів, але не знаю буде діло чи не буде” [23]. Він просить у І. Шрага українських книжок, зокрема, “Історію України”, зворушливо додаючи: “пришліть мені, бо у мене немає, а треба ж дуже” [24]. Ось такою нестандартною людиною був посол В. Хвіст.

На жаль, доля відпустила йому вік Христа: він помер 11 жовтня 1912 р. у Мінусінську. Причини й обставини смерті його друзями в Україні так і не були з'ясовані [25].

Підведемо деякі підсумки. В. Хвіст був народжений, щоб бути виразником і захисником інтересів українського селянства. Його діяльність у Другій Державній думі підтверджує це припущення. Безумовно, вона стала апогеєм політичного життя героя нашої розвідки навіть за умови, що її рамки були вкрай обмежені.

М. Грушевський ще на початку думської епопеї писав: “теперішня Дума навряд чи буде ареною боротьби за національні права. Важно, щоб український народ і в другій Думі в особі своїх заступників, свого національного клубу, мав спроможність на кожному кроці заявляти свою солідарність із домаганнями політичного і соціального оновлення Росії...” [26]. Люди, подібні В. Хвосту, повністю реалізувати себе в Думах не могли, але це не значить, що вони не повинні були туди йти, бо саме там служили справі пробудження національної свідомості у селянських масах.

Чернігівському послу не пощастило дожити до революції 1917 р. Він так і залишився постаттю передреволюційної доби. Його коротке життя немовби висвітлювало на мить інший шлях до жаданої волі й землі, показало альтернативу, яка так і залишилася нереалізованою.

Література

1. Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С. 396.
2. Могилянський М. Аграрные процессы на Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 3. – С. 167.
3. Див.: Коник О.О. Селянські депутати України в I та II Державних думах Російської імперії // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 1. – С. 58 – 66.
4. Тарасенко І. Над дорогою могилою // Рада. – 1912. – 8 ноября.
5. Члены Государственной Думы первого, второго и третьего созыва // Энциклопедический словарь Гранат (Русского библиографического института Гранат). – 13-е изд. – М., [Б.г.]. – Т.17. – С. 50.
6. Державний архів Чернігівської області, ф. 173, оп.1, спр. 41, арк.2
7. Черниговское слово. – 1907. – 14 января.
8. Рада. – 1907. – 15 лютого.
9. Там само. – 27 лютого.
10. Стенографический отчет заседаний II сессии Государственной Думы. – СПб., 1907. – С. 238 – 239.
11. Герье В. Вторая Государственная дума. – М., 1907. – С. 356.
12. Стенографический отчет. – С. 547.
13. Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського (далі – ЧІМ), ал. 59, 238/603, арк. 17.
14. Чижевський П. Вісти з Думи // Рідний край. – 1907. – № 12. – С. 3; Демченко Т.П., Онищенко В.І. Чернігівські депутати у Другій Державній думі // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1995. – Вип. III. – С. 47.
15. Рада. – 1907. – 16 березня.
16. Єфремов С. З нашого життя // Рада. – 1907. – 24 лютого.
17. Могилянський М. Из крестьянских настроений на Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 2. – С.113.
18. Тарасенко І. Назв. праця.
19. Там само.
20. Рада. – 1908. – 2 вересня.
21. Тарасенко І. Назв. праця.
22. Там само.
23. ЧІМ, ал. 59 – 214/603.
- 24 Там само.
25. Украинская жизнь. – 1912. – № 11. – С. 73; Тарасенко І. Назв. праця.
26. Рада. – 1907. – 1 березня.

Кирило-Мефодіївське товариство: дослідження припиняти рано

Про Кирило-Мефодіївське товариство написано дуже багато. Воно міцно закріпилося в історичних нарисах, що бодай трохи зачіпають українську історію середини ХІХ ст. Історичні посібники, підручники, довідкові видання подають діяльність цього товариства дуже подібно один до одного. Картина бачення діяльності кирило-мефодіївців у наш час, як правило, не відрізняється у різних авторів. У багатьох істориків, і тим більше неісториків, може скластися враження всебічної вивченості цієї теми, яка навряд чи може дати дослідникові щось нове, а якщо і дасть, то це будуть лише несуттєві дрібниці, котрі не варті уваги серйозного дослідження.

Узагальнений образ Кирило-Мефодіївського товариства, що подається нам вітчизняною історіографією, можна висловити у таких загальних рисах. Кирило-Мефодіївське товариство (братство) – таємна політична організація української інтелігенції, що діяла в Києві з кінця 1845 до початку 1847 рр. До неї входило 12 активних членів: Микола Гулак, Микола Костомаров, Василь Білозерський, Олександр Навроцький, Пантелеймон Куліш, Опанас Маркович, Іван Посяда, Георгій Андрузький, Микола Савич, Олександр Тулуб, Дмитро Пильчиков, а також непрямо належав або принамні був з нею пов'язаний і знав про її діяльність Тарас Шевченко. Інколи число непрямих учасників товариства доводиться до ста осіб. Діяльність товариства була викрита царським урядом, завдяки доносу студента Олексія Петрова, що підслухав розмови кирило-мефодіївців і навіть був залучений Миколою Гулаком до товариства та ознайомився з основними його програмними документами.

Цей історіографічний образ є домінуючим у сучасній літературі. Удавана вивченість предмету позбавляє великого бажання тупцюватися на місці, досліджуючи щось уже відоме. Насправді ретельне вивчення навіть опублікованих джерел з історії Кирило-Мефодіївського товариства здатне поставити під сумнів весь цей комплекс уявлень про нього або хоча б довести його умовність і схематичність.

Проблема назви товариства була розглянута автором в окремих працях [1]. Зауважимо лише, що назви “Кирило-Мефодіївське товариство” і “Кирило-Мефодіївське братство” виникли через кілька десятиріч після його розгрому й відрізняються від тієї назви, яка була позначена у статуті – “Слов’янське товариство св. Кирила та Мефодія”, а також від назви, даної жандармами під час слідства “Україно-Слов’янське товариство”. Отже, треба відмітити, що назва, яка постійно використовується для товариства 1845–1847 рр., є винаходом пізнішого часу.

Виникнення товариства умовно відносять до рубежа 1845–1846 рр., коли у Києві відбулася зустріч історика Миколи Костомарова, чиновника Миколи Гулака і студента Василя Білозерського. Однак Пантелеймон Куліш свідчив, що саме він “звів до купи” цих товаришів і що гурток київської молоді діяв ще на початку 1840-х рр. у Києві ще до приїзду туди Гулака й Костомарова [2]. До Кулішевого гуртка, крім нього самого, входили Василь Білозерський, Олександр Тулуб, яких віднесено до кирило-мефодіївців. Тобто дату початку виникнення товариства можна удавнити на пару-трійку років, якщо починати з Кулішевого гуртка, за яким в

історіографії закріпилася штучна і неправильна назва “Київська молода”. Виникнення цієї помилкової назви пояснювалася автором у декількох публікаціях [3].

Якщо поставити під сумнів організований характер товариства, як це зробив один із його учасників і, згідно з історіографією, засновник Микола Костомаров, то дати виникнення товариства у якості таємної спілки не буде взагалі, в зв'язку з відсутністю існування такого [4]. Однак це питання розглянемо нижче.

“Таємна політична організація” – джерела, наведені у тритомнику документів “Кирило-Мефодіївське товариство”, свідчать про те, що таємною діяльністю цього товариства ми можемо назвати дуже умовно, оскільки самі кирило-мефодіївці не від кого не ховалися, своїх зустрічей не приховували, про зустрічі невеликого й постійного кола осіб на квартирах Гулака і Костомарова знали місцеві власті, зокрема помічник попечителя Київського учбового округу Михайло Юзефович, який у березні 1847 р. брав активну участь в арештах учасників товариства [5]. Знали про цей гурток і студенти Київського університету св. Володимира [6].

Політична діяльність товариства не поширювалася далі розповсюдження крामольних ідей скасування самодержавства, ліквідації кріпацтва, проголошення демократичних засад і громадянського суспільства, самостійності України й визволення слов'янських народів серед обмеженого кола інтелігенції. Практичної загрози уряду Російської імперії, як, наприклад, декабристи чи польські революціонери, кирило-мефодіївці не становили. Однак, слід визнати, що сама сила ідей учасників товариства для імперії мала руйнівний характер у разі їх розвитку й поширення. Царський уряд скарав кирило-мефодіївців за ідеї, розпорошивши засуджених безмежними просторами Росії й обмеживши можливість їхнього впливу на суспільну свідомість.

Докладний аналіз фактів діяльності Кирило-Мефодіївського товариства свідчить про те, що як організація воно так і не розпочало своєї роботи. Відсутність формальності у стосунках між кирило-мефодіївцями також це доводить.

Дуже часто історики будували свій образ товариства, не звертаючись безпосередньо до джерел, а на базі лише історичної літератури. Це було зумовлене складністю доступу до архівних матеріалів, які були опубліковані лише в 1990 р. Людині, яка не займалася поглиблено історією Кирило-Мефодіївського товариства, могло здаватися, що наявні всі формальні ознаки організації: членський склад, мета, програмні документи, практична діяльність, певні процедури, символіка, назва і т.д. Однак, висвітлюючи більш ґрунтовно історію товариства, можна дійти висновку, що жодна з наведених ознак організації не є чітко визначеною. Наприклад, членство в Кирило-Мефодіївському товаристві малоумовний і часто дискусійний характер. Оскільки не існувало жодних списків учасників товариства, можна відносити ту чи іншу особу до його складу лише за непрямыми доказами. Виділення дванадцятки кирило-мефодіївців є досить умовним, і при застосування різних підходів число членів товариства може бути збільшене або зменшене. Зрештою, тих трьох, які під тиском слідчих III відділення визнали себе учасниками товариства (Костомаров, Білозерський, Гулак), можна вважати організацією з великим натягненням.

Мета товариства сформульована досить чітко у тих паперах, які вважаються програмними документами, але коло осіб, котрі достеменно були з ними знайомі, є дуже малим. Практична діяльність товариства була дуже незначна. Досить часто індивідуальну і навіть колективну діяльність декількох кирило-мефодіївців розгля-

дають як прояв діяльності всього товариства. Ми не знаємо точно всіх тих, кому була відома статутна назва товариства “Слов’янське товариство св.Кирила і Мефодія”, але скоріше за все це було дуже обмежене коло осіб. Відомо, що навіть про патронат слов’янських першоапостолів знали не всі ті, кого зараховували до кирило-мефодіївців [7]. Знаком приналежності до таємного товариства мав стати перстень з іменами св.Кирила та Мефодія, та, крім існування подібних (але не однакових) перснів у Гулака і Костомарова та неясних свідчень, що схожий перстень міг бути у Білозерського (тобто у тих, хто намагався заснувати товариство), ніяких згадок про подібні персні у інших немає. Отже, логічно припустити, що трійця засновників, не спромігшись прилучити до свого таємничого й дещо містичного гуртка інших неофітів, відмовилася від ознак формальності, і нові учасники товариства залучалися вже без дотримання певних процедур і умовностей, бо містична присяга та підпорядкування певній обрядовості могли налякати когось з тих, хто був близький до гуртка українських патріотів. Так, наприклад, відсахнувся на деякий час від товариства Маркович, коли Костомаров показав йому перстень. Подібну реакцію на розмови про товариство бачимо у Посяди [8]. Тому, ймовірно за все, нові люди залучалися до товариства без наявності будь-якої формальності. Хоча кирило-мефодіївці і намагалися вводити в своє середовище лише тих, кому можна було довіряти.

Відсутність будь-якої організаційної структури проявлялась у відсутності впорядкованих зустрічей, узгодженої діяльності, і навіть в тому, що ті люди, яких пізніше об’єднали під єдиною назвою “кирило-мефодіївців”, часто не знали один одного або знали дуже поверхово. Не було і впорядкованого місця зборів. Збиралися в різних місцях, у різних складах і кількостях. Тож, якщо умовно об’єднати всіх в сукупність “Кирило-Мефодіївське товариство”, то виникне необхідність виділити всередині його ще декілька мікрогруп, хоча дехто, такі як Костомаров, Гулак і Білозерський все ж таки залишаються зв’язуючою ланкою між ними.

Зібрання і бесіди на різні теми у тісному гуртку друзів є недостатньою підставою для визначення його “таємною політичною організацією”. Першопочатковий запал молодих гуртківців поступово вивітрювався. Згодом Костомаров почав закликати не називати їхні збори товариством, щоб не наразитися на небезпеку, і навіть подарував золотий перстень з іменами Кирила та Мефодія своїй нареченій [9].

На початку 1847 р. ті люди, яких уважають членами Кирило-Мефодіївського товариства, роз’їхалися, і невідомо, чи був намір зібратися в такому складі знову. Савич поїхав за кордон, Куліш і Костомаров облаштовували своє особисте життя, Гулак виїхав до Петербурга, Шевченко поїхав до Борзни, очікуючи свого призначення до університету на посаду вчителя малювання, Білозерський – в Полтаву, Навроцький і Маркович – у Пирятин. Усі інші, яких зараховують до Кирило-Мефодіївського товариства (Андрузький, Посяда, Тулуб, Пильчиков), на той момент вже не підтримували сталих зв’язків з гуртком Костомарова-Гулака. Отже, важко зачислити всіх їх до однієї організації.

Віднесення певних осіб до числа кирило-мефодіївців є умовним. Виникає питання, чому інші особи, яких ми знаходимо серед людей близьких до братчиків, не є учасниками товариства, хоча відіграли роль у товаристві не меншу за деяких братчиків? Отже, виділення дванадцятки кирило-мефодіївців слід визнати скоріше умовним, ніж абсолютно вірогідним. Таким чином, питання про чисельність

кирило-мефодіївців викликає багато суперечок. Можливо, чисельність братчиків взагалі не можна визначити через розмиту сутність товариства.

У кирило-мефодіївців не було єдиної політичної програми. В матеріалах Кирило-Мефодіївського товариства можна знайти різні думки і погляди стосовно майбутнього України. Всі кирило-мефодіївці щиро любили свою Батьківщину й бажали для неї щасливої долі. Але яким бачили майбутнє України братчики – незалежність України чи автономію, федерацію самостійних слов'янських держав чи слов'янський союз під протекторатом Росії? Розглядаючи це питання, треба зауважити, що кирило-мефодіївці не завжди досягали згоди в деяких положеннях, існували певні розходження в їхніх поглядах, значить, не можна цілком впевнено говорити про єдність прагнень і програмних засад братчиків. Інколи їхні твердження цілком протилежні й протирічать одне одному. Вихід з цього становища дає умовний поділ кирило-мефодіївців на дві течії – лібералів і радикалів. Це ж допомагає вирішити й суперечку у наступному питанні: Яким чином кирило-мефодіївці прагнули досягти своїх цілей? Деякі члени Кирило-Мефодіївського братства не заперечували шлях революційного повалення самодержавства і навіть фізичне знищення царської родини (М. Гулак, М. Савич), закликали народ до повстання (Т. Шевченко), інші покладали надії на урядові реформи (П. Куліш, І. Посяда, Г. Андрузький), просвітницьку діяльність (П. Куліш, В. Білозерський, М. Савич), божественну волю (М. Костомаров). Вийти з протиріччя стосовно засобів діяльності Кирило-Мефодіївського товариства дозволяє умовний розподіл кирило-мефодіївців на радикалів і лібералів.

Донос Олексія Петрова не був актом свідомої провокаторської діяльності, а був виявом слабкодухості й недосвідченості 19-річного юнака, що проговорився про товариство своєму дядькові Давиду Подгурському і змушений був після цього написати донос, щоб урятувати себе від можливих репресій з боку влади [10]. На користь цього припущення свідчать як слова самого Петрова, так і аналіз його дій. Зрадником товариства Петров, безперечно, був, провокатором – навряд чи.

Поставивши під сумнів загальноприйнятій історіографічний образ Кирило-Мефодіївського товариства, було б науково некоректно не запропонувати свого бачення його сутності. Самі учасники товариства давали йому такі визначення: “товариство”, “братство”, “гурток”, “купка”. Найбільш розповсюдженим словом у документах кирило-мефодіївців є “товариство”, а якщо бути більш точним, то “общество”, оскільки документи в більшості російськомовні. Сутність цього товариства можна пояснити через таке визначення: Кирило-Мефодіївське товариство – це київський гурток української патріотично налаштованої інтелігенції, що почав формуватися на початку 1840-х рр. під впливом Пантелеймона Куліша. З кінця 1845 р. з від'їздом Куліша провідну роль у ньому відіграють Микола Костомаров і Микола Гулак, які привносять у гурток панславистичні ідей та організаційні начала: символіка, ритуал, програмні документи. До гуртка залучаються кілька нових учасників, однак організаційна сутність лякає багатьох гуртківців і від неї поступово відмовляються. Єдиним учасником гуртка, що послідовно намагався дотримуватися формальностей, був Микола Гулак, який і залучив до товариства Олексія Петрова, майбутнього зрадника. Дванадцятку кирило-мефодіївців можна виділити досить умовно. Серед учасників товариства не існувало єдності щодо програми дій.

Кирило-мефодіївці – не організація, а покоління молоді української інтелігенції, що активно пропагувало свої патріотичні почуття й відчувало свою національну ідентичність. Але розгром гуртка кирило-мефодіївців і подальше їх покарання сприяв поширенню у суспільстві думки про організований характер товариства. Кирило-мефодіївці стали праобразом революційних організацій наступних поколінь.

Література

1. Луняк Є.М. Гурток кирило-мефодіївців. До питання про назву товариства // Література та культура Полісся. Вип. 20. – Ніжин, 2002. – С.74–79.; Луняк Є.М. “Товариство” чи “братство”? До проблеми назви гуртка кирило-мефодіївців // Бористен. – Дніпропетровськ. – 2003. – №12 (150). – Грудень. – С.17–20.
2. Куліш П.О. Життя Куліша // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С.120–121.
3. Луняк Є.М. Гурток кирило-мефодіївців. До питання про назву товариства // Література та культура Полісся. Вип. 20. – Ніжин, 2002. – С.74–79.; Луняк Є.М. Лексична помилка як історичний псевдофакт (гурток “Київська молода”) // Український вимір: Збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. – Ніжин: Видавництво НДПУ ім.М.Гоголя, 2004. – С.107–112.
4. Костомаров М.І. Лист до видавця-редактора “Русской старины” М.І. Семевського (1879) // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С.139–140; Костомаров Н.И. П.А.Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – февраль 1883. – Кн.2. – С.221–234; “Украина”. (Письмо к издателю “Колокола”) // Колокол. – 1861. – № 61. – 15 января.
5. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – С. 282, 284.
6. Беліна-Кенджицький Ю. У Шевченка в Києві. 1846р. // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С.153–159.
7. Кирило-Мефодіївське товариство. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.2. – С.501.
8. Кирило-Мефодіївське товариство. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.3. – С.116, 27.
9. Кирило-Мефодіївське товариство. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – С.277, 292.
10. Петров А.М. Из далекого прошлого. (Воспоминания о Кирилло – Мефодиевском обществе) // Звенья. – 1935. – № 5. – С.304–342.

І.Ю. Робак

Організація керування медико-санітарною справою в Харкові до великих реформ ХІХ століття

Досконале вивчення регіональної історії набуває дедалі більшого значення для істориків України. Актуальність його для харків'ян зростає в контексті 350-річного ювілею Харкова, який відзначається цього року і посилює інтерес громадськості до всіх складових історичного розвитку другого за величиною та значенням міста України.

Важливою складовою частиною історії Харкова є історія організації охорони здоров'я його мешканців. Без її дослідження, урахування специфіки місцевих умов цієї діяльності неможлива розробка сучасної теорії і створення нової української моделі охорони здоров'я.

Одним з визначальних чинників формування будь-якої соціальної системи взагалі й системи охорони здоров'я зокрема є організація керування нею. На жаль, питання про те, як здійснювалося керування охороною здоров'я в Харкові на першому етапі її становлення, що саме й заклав підвалини міської медико-санітарної організації, досліджене дуже слабо. У дожовтневій історичній літературі деякі аспекти цього питання висвітлили Д.І. Багалій та Д.П. Міллер у своїй відомій монографії з історії Харкова [1]. Цінність їх фундаментальної праці полягає, зокрема, в тому, що вони спиралися на такі джерела, які зараз безнадійно втрачені. За радянських часів досвід організації охорони здоров'я на місцевому рівні в доземський період майже не цікавив дослідників, бо був неактуальним для радянської системи охорони здоров'я. Але професор С.А. Верхрацький усе ж декілька разів звертався до цієї теми в своїх статтях [2, 3]. Сучасні історики також поки ще не звертаються до проблем історії доземської охорони здоров'я в українських містах.

Виходячи з вищезазначеного, метою цього дослідження є висвітлення процесу створення органів, що керували медико-санітарною справою в Харкові, і аналіз ефективності їх діяльності у XVIII – дореформеному періоді XIX століть.

Для досягнення поставленої мети автор користувався фондами державного архіву Харківської області (ДАХО), а саме: фондом 3 – канцелярії харківського губернатора, фондом 12 – харківської лікарської управи та фондом 314 – харківського губернського комітету “общественного здравия”. Переважна більшість використаних справ вперше впроваджується до наукового обігу.

Більш вісімдесятьох років із моменту заснування харківської фортеці медична допомога населенню міста взагалі ніяк не організовувалася. Лише 1737 року офіційно були введені посади лікарів у “знатных городах в Империи” “для пользования обывателей в их болезнях”. Новий інститут міських лікарів підпорядковувався медичній канцелярії – органу, який створив ще Петро I (під назвою аптекарської канцелярії) для державного керування медичною справою в Росії [4, т.Х (1737-1739), №7245, с.136-137; 3, с.20; 5, с.14].

У зв'язку з реорганізацією слобідськоукраїнських козацьких полків у гусарські 1765 р. було наказано “городовых лекарей... вместить в штат тамошних гусарских полков, а во время выступления полков оставлять из каждого для пользования городовых жителей из лучших лекарей по одному, равно и медикаментов” [4, т.ХVII (1765-1766), №12397, с.133, 135]. Утім, ця вимога далеко не завжди виконувалася, і Харків часто залишався без кваліфікованої медичної допомоги. Тільки 1778 р. харківці вже остаточно одержали казенний постійно діючий медичний персонал, який підпорядковувався медичній канцелярії, що прийшла на зміну медичній колегії [1, 91-193].

Важливу роль в організації медичної допомоги населенню Російської імперії грали Прикази громадського опікування, створені за адміністративною реформою 1775 р. на чолі з губернаторами. У числі інших питань ці губернські органи повинні були піклуватися про народне здоров'я, забезпечуючи керування так званими “богоугодными заведениями”, до яких належали й деякі медичні заклади [6, 577]. У Харкові до “богоугодных заведений” Приказу громадського опікування належали, зокрема, Харківська губернська міська лікарня і будинок для божевільних. Уже в самій офіційній назві “Харківська губернська міська лікарня” підкреслювалася, що ця лікарня була одночасно губернською і міською для міста Харкова. До того ж обслуговувала вона насамперед харківців. А з губернії до неї

потрапляли ті пацієнти, яким, за будь-яких причин, не могла бути надана допомога в місцевих лікарнях. Послугами лікарні “богоугодных заведений” користувалися як військові, так і цивільні особи [7, арк.1-2; 8, арк.31].

19 січня 1797 р. імператором Павлом I була “высочайше” затверджена доповідь медичної колегії, а 1 квітня того ж року вийшов указ про лікарські управи [4, т.ХХІV (с 6 ноября 1796 по 1798), №17743, с.287; 9, арк.2-5]. Лікарські управи створювалися в губернських містах. Відповідно в Харкові була сформована слобідськоукраїнська лікарська управа. Вона складалася з трьох членів: лікарського інспектора, оператора й акушера. До складу управи входив і “письмоводитель”, але він не був її членом, а виконував чисто технічні функції. Очолював лікарську управу інспектор. Усі без винятку медичні працівники, які знаходилися в губернії, будь-то медичні чиновники, приватнопрактикуючі лікарі, військові або університетські медики, повивальні бабки та сповитухи, фельдшери, а також цирульники в частині лікувальної роботи були підвідомчі лікарській управі [4, т.ХХІV (с 6 ноября 1796 по 1798), №17743, с.288, 293]. Сама ж лікарська управа мала подвійне підпорядкування. По-перше, вона підпорядковувалася спочатку медичній колегії, а після організації міністерств, із 1802 року, міністерству внутрішніх справ, у якому згодом був створений спеціальний медичний департамент. 1812 р. у ньому була запроваджена посада цивільного генерал-штаб-доктора, якому стали підпорядковуватися всі невійськові медики. По друге, управа була підпорядкована губернатору [2, с.138; 4, т.ХХІV (с 6 ноября 1796 по 1798), №17743, с.289; 9, арк.2-5; 10, арк.11; 11, арк.65-66; 12; 13, арк.4, 9; 14, арк.4, 5, 6, 12]. Відповідно до адміністративно-територіального поділу Російської імперії губернська лікарська управа спочатку називалася слобідськоукраїнською, а з 1835 р. – харківською. Першим лікарським інспектором у Харкові був доктор Міндерер [1, т.1, с.193].

Функції губернської лікарської управи були дуже широкими. На неї покладався весь попереджувальний і поточний санітарний нагляд [15, арк.27-31; 16, арк.1-7; 17, арк.13; 18, арк.1-24], а також нагляд за лікарнями, військовими шпиталями, аптеками й медичним персоналом губернії [12]. При цьому харківська губернська міська лікарня, будинок для божевільних і лікарня харківського в'язничного замку оглядалися по декілька разів на місяць, а харківські аптеки “ревизувались” не рідше двох разів на рік кожна [17, арк.10]. Найважливішою сферою діяльності лікарської управи була організація протиепідемічних заходів. Управа здійснювала безперервний контроль над віспощепленням та над “публичними жінками” [19, арк.21-23; 20, арк.33]. Вона контролювала лікарську практику в губернії і медичну діяльність цирульників, стежила за дотриманням заборони лікарської практики особам, які не мають на неї права. Дозволи на “вільну” практику видавалися лікарською управою [20, арк.36; 21; 22, арк.154]. Остання екзамінувала осіб, що претендували обійняти посаду фельдшерів при наявності в них відповідних документів про фельдшерську освіту [23, арк.1-5], а також осіб, які побажали стати цирульниками [24, с.49]. Ще одним напрямком діяльності управи був медичний огляд фізичних осіб. За найрізноманітнішими приводами оглядалися цивільні особи, військовослужбовці, кантоністи, пожежні, поліцейські, особи духовного звання, в'язні [25, арк.1-79; 26]. Саме лікарська управа видавала свідчення про хвороби чиновникам і військовим, у тому числі відрядженим до Харкова й транзитним. Вона ж здійснювала медичні огляди абітурієнтів у військові навчальні заклади й рекрутів; оглядала осіб, які перебували на державній службі (як

цивільній, так і військовій) на предмет виходу у відставку за станом здоров'я і призначення пенсії; "снимала" побої та інші тілесні ушкодження; обстежувала розумові здібності людей, яких підозрювали в божевільлі. Крім огляду живих осіб, управа проводила судово-медичні експертизи. І, нарешті, вона займалася медичною статистикою [21; 27; 28; 29; 30].

Ще однією структурною ланкою в системі охорони народного здоров'я, що складалася, покликані були стати комітети "общественного здравия".

14 грудня 1851 р. медичний департамент МВС направив за підписом міністра харківському цивільному губернатору О.С. Траскіну циркулярне розпорядження про заснування в губернії "по Высочайшему соизволению" "Особого Комитета общественного здравия", "дабы меры, принимаемые в видах охранения народного здравия и ограничения действий эпидемических болезней..., приносили ожидаемую от них пользу...". Комітети "общественного здравия" замислювалися як координаційні центри "из местных Начальников разных ведомств и других лиц" для зосередження в них усієї інформації, що стосувалася охорони здоров'я, у межах компетенції кожного відомства, і щоб за вказівками комітетів "делаемы были нужные по обстоятельствам распоряжения" [31, арк.1].

Харківський губернський комітет "общественного здравия" був створений у лютому 1852 р. До його складу ввійшли: губернський предводитель дворянства, управитель палатою державного майна, інспектор лікарської управи, харківський поліцмейстер, представник православного духівництва й деякі інші особи. Очолював комітет за посадою начальник губернії [31, арк.48-64]. У Харкові діяльність комітету "общественного здравия" обмежилася деякою роботою в царині санітарного просвітництва населення. В інших аспектах комітет покладених на нього надій не виправдав і відразу перетворився в чергове марне бюрократичне утворення [32].

Таким чином, структура керування харківською охороною здоров'я, що складалася до початку великих реформ XIX століття, була примітивною, громіздкою і малоефективною. Одна її частина (лікарська управа) була функціонально переважана, діяльність іншої (комітету "общественного здравия") носила формальний характер.

Література:

1. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905). Ист. монография: В 2-х т. – Репринт. изд. – Харьков, 1993. – Т.1. – 572 с.; т.2. – 982 с.
2. Верхратский С.А. Первые городские и уездные врачи и первые больницы на Украине // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / Под ред. Б.Д. Петрова и др. – Киев: Госкомиздат УССР, 1954. – С.130–150.
3. Верхрацький С.А. Сторінки історії медицини на Україні // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / Під ред. канд. мед. наук К.Ф. Дупленко. – Київ: Держмедвидав УРСР, 1957. – С.15–57.
4. Полное собрание Законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830–1839.
5. Заблудовский П.Е. Медицина в период дворянской империи (XVIII век). – М.: Медгиз, 1955. – 40 с.
6. Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. / Гл. ред. А.М.Прохоров. – изд. 3-е. – М.: Советская Энциклопедия. – Т.20: Плата – Проб. – 1975. – 608 с.

7. ДАХО, ф.3, оп.41, спр.79.
8. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.777.
9. ДАХО, ф.3, оп.55, спр.33.
10. ДАХО, ф.3, оп.55, спр.155.
11. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.638.
12. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.762-765.
13. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.780.
14. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.815.
15. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.100.
16. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.603.
17. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.1416 (а).
18. ДАХО, ф.12, оп.2, спр.58.
19. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.787.
20. ДАХО, ф.3, оп.166, спр.295 (а).
21. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.112.
22. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.1158.
23. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.263.
24. Робак І.Ю. Кадрове забезпечення медико-санітарної частини Харкова в доземський період // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип.13. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. – С.45–51.
25. ДАХО, ф.3, оп.129, спр.230.
26. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.350, 351, 357, 364.
27. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.488.
28. ДАХО, ф.12, оп.1, спр.1140 (а).
29. ДАХО, ф.12, оп.2, спр.180.
30. ДАХО, ф.3, оп.63, спр.2, 56.
31. ДАХО, ф.314, оп.1, спр.1.
32. ДАХО, ф.314, оп.1, спр.1-11.

П.П. Моціяка

“Душа інститутської гімназії”: штрихи до портрета Йосифа Добіаша

Постать Йосифа В'ячеславовича Добіаша наприкінці ХІХ–початку ХХ ст. була помітною у провінційному Ніжині. Як було не знати людину, що майже чотири з половиною десятиліття (з 1878 р. до 1923 р.) віддала справі виховання і навчання молоді? Як було не знати людину, яку директор Історико-філологічного інституту князя Безбородька називав “душею інститутської гімназії”?

На жаль, сьогодні ми практично нічого не знаємо про життя і діяльність цього вихователя, викладача і адміністратора, який до кінця своїх днів не міг уявити себе поза межами справді рідних йому і гімназії, й інституту. У радянський період виховання та навчання молоді ґрунтувалося на інших принципах і цінностях, які кардинально відрізнялися від того, що сповідували і чого дотримувалися “старорежимні” професори і вихователі. Що “цінного” могли запозичити в них молоді люди та їхні наставники, озброєні “передовим” марксистсько-ленінським вченням? І тому ім'я Й. Добіаша у кращому випадку тільки згадувалося з-поміж інших відомих імен дореволюційного періоду інституту. До цього часу немає жодного дослідження життя і діяльності Йосифа В'ячеславовича Добіаша. Єдиним

джерелом для такого дослідження є архівні матеріали фондів інститутської гімназії і власне Історико-філологічного інституту, що знаходяться у відділі державного архіву Чернігівської області в Ніжині. Саме на основі цих службових і особистих документів і буде зроблено спробу дослідити основні віхи життєвого шляху та навчально-виховної діяльності Й.Добіаша.

Народився Йосиф Добіаш 28 лютого 1853 р. у містечку Хотусіце в Чехії (сьогодні це Середньочеська область), що входила тоді до складу Австрійської імперії, в римокатолицькій сім'ї. Батько – Венцеслав (Венцль) Добіаш був шевцем. Мати – Марія (Кроупилова) Добіаш [1].

Якою була початкова освіта Йосифа Добіаша, на жаль, за архівними матеріалами не вдалося з'ясувати. У першій половині 70-х рр. XIX ст. він навчався і закінчив повний курс історико-філологічного факультету Празького університету. А далі його доля (як і багатьох інших чехів) закинула до Росії. Чому Росія? Пояснити це можна такими двома моментами. По-перше, чеське суспільство середини XIX ст. із симпатією ставилося до Росії, оскільки росіяни були тоді фактично єдиним слов'янським народом, який мав державність, і розрахунки на слов'янську єдність і підтримку з боку Росії в реалізації національних прагнень чехів були тоді злободенними. По-друге, старший брат Йосифа Антон уже перебував у Росії і був слов'янським стипендіатом у Санкт-Петербурзькому університеті.

У 1877 р. після закінчення Празького університету Йосиф Добіаш приїхав до Санкт-Петербурга, де став (як і брат) слов'янським стипендіатом місцевого університету. Після річного стажування Й.Добіаш склав екзамен на звання вчителя давніх мов у російських гімназіях [2]. У квітні 1878 р. його було призначено викладачем давніх мов гімназії Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині, де вже з 1 липня 1875 р. працював його брат Антон.

Того ж 1878 р. сталися ще дві важливі події в житті Йосифа Добіаша – перехід до православної віри і присяга на підданство Росії. Першу подію засвідчує рапорт настоятеля інститутської церкви священика Андрія Хойнацького, де, зокрема, він зазначав: "...Й.В.Добіаш, римокатолицького віросповідання, у вересні цього року 2-го дня прилучений мною до Православної церкви, про що й зроблений відповідний запис у метричній книзі інститутської церкви..." [3]. Тепер його повне ім'я було таким – Йосиф Вячеславович Добіаш. А 5 листопада 1878 р. у поліцейському відділку м. Ніжина було вимовлено Й. Добіашем клятву на підданство Росії: "...хочу вірним, добрим, слухняним і вічно підданим з моєю сім'єю бути..." [4].

Перший період життя і діяльності Й. Добіаша в Ніжині обіймає час з квітня 1878 р. по жовтень 1887 р., коли він працював учителем грецької і латинської мов у гімназії інституту. Треба зауважити, що в навчальних планах тодішніх гімназій саме давні мови (грецька і латинська) посідали досить чільне місце за кількістю навчальних годин і цим визначалася, так би мовити, "класичність" навчального процесу. Отже, особливістю навчального плану було визнання пріоритету за давніми мовами. Число уроків з латинської мови (з 1-го по 8-й клас) було доведено до 49 год. на тиждень, а з грецької (3-ї – 8-ї класи) – до 37. Щоправда, в 1890 р. за новим навчальним планом цю кількість годин було дещо зменшено – 42 і 33 години відповідно (для порівняння: на історію відводилося – 13 год., а на закон Божий – 16) [5]. Разом з тим, така значна кількість навчальних годин аж ніяк не свідчила про повальну любов учнів до цих "неживих" мов. Скоріше навпаки.

Переважна більшість учнів мали задовільні оцінки як з грецької мови, так і з латини. І це не вина особисто Й. Добіаша (чи інших викладачів будь-де), що начебто не зуміли прищепити любові і потяг до цих предметів, а це було цілком закономірним явищем за такого статусу давніх мов. Знання ж (хай і посереднє) давніх мов для випускника гімназії було адекватним гарному вихованню і гарним манерам.

Другий період навчально-виховної діяльності Й. Добіаша припадає на час з 17 жовтня 1887 р. до 10 січня 1910 р., коли він був наставником-керівником гімназії, офіційно вийшов на пенсію після виповнення 50-ти років життя і після 25-річної роботи в гімназії (у квітні 1903 р.) продовжував бути наставником-керівником, а також 9 років був секретарем Педагогічної Ради Історико-філологічного інституту. За статутом гімназії, класний наставник (по одному на кожен клас) повинен був наглядати за успіхами, розвитком та моральністю учнів і бути своєрідним посередником між школою і сім'єю. Звичайно, робота вихователя вимагала повсякденної копіткої діяльності, коли потрібно було бути по-справжньому другим батьком гімназистів. Йосифу В'ячеславовичу Добіашу вдавалося цього досягати в його багаторічній роботі. Крім того, з кожним новим навчальним роком, з кожним новим класним колективом зростав досвід і вміння наставника, його авторитет серед гімназистів і колег. Робити це в умовах наростання політичної напруги в суспільстві напередодні і в роки революції (1905–1907 рр.) було вкрай складно. Бурхливі події революції затягували у вир потрясінь й історико-філологічний інститут з гімназією. Особливо складною була ситуація восени 1905 р. і, зокрема, після “Маніфесту” 17 жовтня Миколи II. Політичні пристрасті тоді досягли критичної межі і провінційний Ніжин був схожий на розворушений вулик. За тиждень після “Маніфесту” заняття були припинені через загрозу розправи чорносотенців “Союза русского народа” над студентами і викладачами, яких вони називали “демократами”. Заняття поновилися тільки через декілька місяців, коли ситуація в Ніжині стала спокійнішою. Сім'я Й. Добіаша тоді не покинула Ніжина (у той час, як деякі студенти й викладачі так і не повернулися до інституту), а ці тривожні дні провела вдома, наражаючись на небезпеку розправи. Й. Добіаш був далеким від політики, на мітингах революційної доби не виступав і ніякою політичною активністю не відзначався. Проте разом з іншими службовцями інституту він 29 листопада 1906 р. підписав зобов'язання не брати участь у будь-яких політичних партіях, товариствах і спілках [6].

Третій період педагогічної діяльності Й. Добіаша припадає на час з 18 січня 1910 р., коли його було призначено директором гімназії, і до 26 грудня 1922 р., коли наказом ректора Ніжинського інституту народної освіти він був звільнений. На цій посаді Й. Добіаш виявив високі якості вчителя, вихователя, адміністратора. В умовах, коли всі аспекти діяльності гімназії були розписані її статутом і ніяких “вольностей” не дозволялося, він зумів внести живильний струмінь новизни чи навіть новаторства. Так, саме в цей час систематичними (згідно з планом) стають виховні заходи гімназії. Було започатковано практику прийняття на новий навчальний рік планів виховних заходів, ранків, вечорів, святкувань річниць і ювілеїв тощо. Організація цих виховних заходів була покладена на особливу комісію під керівництвом Й. Добіаша. Вироблені комісією плани і програми вносилися на обговорення і схвалення педагогічної ради гімназії [7].

Особливо пам'ятними і резонансними заходами були: святкування 19 лютого 1911 р. 50-річного ювілею визволення селянства, коли після літургії і подячного молебну з учнями гімназії були проведені бесіди про значення реформи 1861 р. [8]; святкування 100-річного ювілею Вітчизняної війни 25 серпня 1912 р., коли після заупокійної літургії і панахиди з відповідними промовами були урочистості в гімназії [9]; відзначення 200-літнього ювілею М.В. Ломоносова [10]; святкування 21 лютого 1913 р. 300-ої річниці Дому Романових, коли після виступу директора гімназії Й.Добіаша відбувся історико-літературно-вокальний вечір [11].

Велике пізнавальне значення для гімназистів мали навчальні екскурсії, які теж стали систематичними після 1910 р., коли гімназію очолив Й. Добіаш. Географія екскурсій була великою – від Києва до Криму. Найчастіше ж гімназисти бували, ясна річ, у Києві [12].

Розуміючи величезне значення фізичного виховання для формування особистості і, мабуть, бачивши на власні очі розвиток сокольського (спортивного) руху в себе на батьківщині, в Чехії (а сім'я Й. Добіаша наприкінці ХІХ–початку ХХ ст. майже щорічно літню відпустку проводила в Чехії), директор ініціював у 1914 р. облаштування при гімназії майданчика для ігор і фізичних вправ. Цей майданчик був обладнаний відповідними спортивними снарядами і мав площу в 555 кв. сажнів. Обійшовся цей проект в досить значну на ті часи суму – 3805 рублів [13].

Успішна адміністративна робота Й. Добіаша на посаді директора гімназії, певний відхід від усталеного роками порядку речей у навчально-виховному процесі, його принциповість і послідовність у роботі призводили (як це часто буває) до появи недоброзичливців, а то й ворогів. Перший прояв такого недоброзичливого ставлення до Й. Добіаша відбувся ще в 1908 р., коли (згідно з доповідною запискою директора інституту губернаторові) “в ніч з 28 на 29 квітня...невідомими зловмисниками камінням було побито шибки у вікнах квартири наставника-керівника інститутської гімназії Добіаша і, незважаючи на те, що майже навпроти квартири п.Добіаша знаходиться поліцейський пост, винні у цьому вчинку залишилися нерозшуканими...”[14]. Другий випадок стався 7 травня 1911 р. і мав такий же результат, як і перший. У рапорті ніжинського поліцеймейстера від 9 травня читаємо: “... у коробці, знайденій на підвіконні в квартирі статського радника Добіаша, за проведенням поручиком 44-ої артилерійської бригади Сімчевським оглядом, виявилось – одна коробка з-під кави, а в ній коробка з ¼ фунта мисливського пороху і фітиль, який був запалений, але потух через сирість” [15]. Дивовижно, але вже через день після спроби замаху на життя директора гімназії і його сім'ї поліцеймейстер ухвалює: “...справу припинено за невиявленням винних” [16]. Мабуть, це комусь було потрібно, щоб так поспішно закрити справу.

Коли навесні 1913 р. виповнювалося 35 років служби Йосифа В'ячеславовича Добіаша, була зроблена спроба усунути його від посади руками вищого начальства. На ім'я попечителя Київського навчального округу хтось із недоброзичливців Й. Добіаша надіслав листа, у якому прагнув запламувати особу директора гімназії. Найбільшим “тріхом” директора називалося нібито падіння дисципліни в гімназії. Крім того, додавався ще один “вагомий” аргумент – 60 років Й. Добіаша. Можливо, у попечителя округу були й особисті мотиви стосовно Йосифа В'ячеславовича, і він рекомендував директорові інституту не продовжувати термін служби

Й. Добіаша. До честі колективу інституту й особисто його директора Й.Є. Леціуса та внаслідок тривалого листування з навчальним округом і міністерством, удалося відновити справедливість і відстояти чесне ім'я Й. Добіаша. Показовим у цьому відношенні є лист директора інституту міністру освіти Л.О. Кассо від 19 листопада 1913 р. Варто навести його зміст якомога повніше, щоб зрозуміти місце і роль Й. Добіаша в діяльності не тільки гімназії, але й інституту: "...Дисципліна в інститутській гімназії дійсно була розхитана до призначення п.Добіаша на місце завідувача, оскільки вона була розхитана в ті роки в багатьох навчальних закладах імперії, проте саме п.Добіаш її відновив і це його велика заслуга. Відновив він її застосуванням необхідної суворості і накладенням відповідних стягнень, а також і своїм особистим, облагороджуючим впливом на учнів і тим, що прийнято називати моральним авторитетом. Цей авторитет п.Добіаша визнається всіма учнями і його заслуга по відновленню дисципліни визнається всією ніжинською публікою без винятків. Запевняю, що за час мого перебування в Ніжині не було жодного випадку, жодного інциденту, який міг би кинути найменшу тінь на дисципліну в інститутській гімназії...

На моє глибоке переконання, таких людей потрібно цінувати і утримувати, поки вони в силах нести той тягар, який на них покладено... Ми не такі багаті серйозними, досвідченими і знаючими свій предмет педагогами, до того ж знавцями грецької мови, щоби завчасно позбавити себе таких сил, як п.Добіаш, котрий як викладач, як керівник, як адміністратор беззаперечно стоїть на висоті своєї задачі" [17].

Схожого рапорта було надіслано також і попечителю Київського навчального округу, в якому, зокрема, була прекрасна, на нашу думку, констатація особи Й.Добіаша: "п.Добіаш є центральною особистістю і душею інститутської гімназії" [18]. Таким чином, саме позиція колективу і директора інституту дозволили Й. Добіашу продовжити керувати гімназією до весни 1918 р., тобто ще п'ять наступних років.

Проте вже невдовзі колектив гімназії і сім'ю Й. Добіаша чекало нове випробування – воєнне і революційне лихоліття 1914–1918 рр. З початком Першої світової війни навчально-виховний процес серйозно ускладнився – громадянський обов'язок не дозволяв залишатися обабіч проблем воєнного часу. Інститут і більша частина гімназії (третій і частина другого поверхів будівлі інституту) були відведені під госпіталь для поранених. Частина гімназистів старших класів була закликана до діючої армії. До честі колективу, очолюваного Й. Добіашем, навчально-виховний процес тривав і, більш того, в ньому з'явилося нове, що засвідчувало і патріотичні почуття, і високу громадянську свідомість гімназистів та їхніх наставників. Педагогічний колектив гімназії ухвалив співпрацювати з Ніжинським повітовим благодійним комітетом і щомісячно перераховувати йому на добродійну діяльність 2% свого заробітку. Такі відрахування були регулярними до літа 1917 р. Крім того, колектив гімназії неодноразово влаштовував виховні заходи, концерти і вистави, що супроводжувалося збором коштів на благодійну діяльність. У 1916 р. було утворено т.зв. "воєнно-шкільний фонд" на стипендії для дітей з тих сімей, що постраждали на війні чи для самих учнів-учасників війни. Так, зокрема, в травні 1916 р. було зібрано 458 рублів, а в грудні після проведеного гімназистами благодійного вечора – 155 руб.85 коп. [19].

Коли в жовтні 1914 р. Київським навчальним округом було створено санітарний поїзд із 42 вагонів, то учні й педколектив гімназії багато разів збирали кошти на утримання цього поїзда [20]. Тільки за період з початку війни до 1 серпня 1916 р. (тобто рівно за два перших роки війни) щомісячні 2% відрахування із зарплатні педколективу і стипендій гімназистів склали 2129 руб.63 коп., з яких 1345 руб.18 коп. було передано “на потреби війни” до Київського навчального округу і 784 руб.45 коп. – Ніжинському повітовому благодійному комітету [21]. Йосиф В’ячеславович Добіаш був ініціатором багатьох заходів, а його особисті грошові пожертви були найбільшими.

Велике виховне і мобілізуюче значення мала звитяга на фронтах війни колишніх гімназистів, які зі шкільної лави пішли в діючу армію. Так, наприклад, ефрейтор Костянтин Кочетов воював на південно-західному фронті і був нагороджений Георгієвським орденом 4 –го ступеня. Підпоручик 44 артилерійської бригади Володимир Григор та Олександр Гойденко – також нагороджені Георгієвським хрестом 4-го ступеню, а рядовий 146 піхотного Царицинського полку Георгій Сременко – Георгієвською медаллю [22].

Слід згадати також і створення в 1916 р. з учнів гімназії трудової дружини для допомоги найбільш нужденним сім’ям (члени яких були мобілізовані на фронт) на городніх і польових роботах. До 10 гімназистів приєдналися також 5 учнів місцевої чоловічої гімназії і 5 учнів технічного училища. Вони працювали під керівництвом завідувача фермою Ніжинського технічного училища і службовця агрономічного відділу Ніжинського земства Є.В.Потолапо та під наглядом помічника класних наставників гімназії А.І.Левковцева [23].

Протягом 1917–1919 рр. колектив гімназії, очолюваної Й. Добіашем, декілька разів опинявся немовби на роздоріжжі. Загальний параліч влади, революційне бродіння в країні зумовили руйнування російської державності, а слідом за тим і часту зміну режимів – від Центральної Ради до вирішальної перемоги більшовиків. Керівництво гімназії змушене було час від часу вносити корективи до навчальних планів. Першою серйозною зміною була ухвала від 3 грудня 1917 р. про введення в гімназії викладання предметів українознавства. Ухвала зазначала, що з 2-го півріччя 1917/1918 навч. року як обов’язкові в I–VIII класах вводяться українська мова, українська література, географія України, історія України. Разом з тим, зазначалося, що для викладання цих дисциплін немає переважної більшості необхідних підручників і посібників [24]. Тільки один цей випадок показує, в яких складних умовах цих років доводилося працювати керованому Й.Добіашем колективу гімназії.

Наприкінці 1919 р. гімназія змінила свій статус. 9 грудня 1919 р. директор гімназії Й. Добіаш склав свої повноваження, проте був обраний виконуючим обов’язки голови шкільної ради, а 18 грудня колишня гімназія отримала нову назву – “Ніжинська 1-а радянська школа 1-го і 2-го ступенів” [25]. Останнім місцем роботи Й. Добіаша став підготовчий відділ Ніжинського інституту народної освіти, де він протягом 1921/1922 навч. року читав грецьку мову. Наказом ректора ІНО від 26 грудня 1922 р. він був звільнений у зв’язку із закриттям підготовчого відділу [26]. Так завершилася майже 45-літня педагогічна діяльність Йосифа В’ячеславовича Добіаша.

За свою довготривалу педагогічну діяльність Й. Добіаш невпинно піднімався щаблями “Табелю про ранги” – від колезького асесора до дійсного статського

радника (у січні 1917 р.) [27]. Був нагороджений орденами: св.Анни 2-го ступеню, св.Станіслава 2-го і 3-го ступенів, св.Володимира 4-го ступеню, а також двома медалями [28].

Його творча спадщина була відносно невеликою. Світ побачили:

1. Комментированные издания речей Демосфена против Филиппа: Вып.1. Введение, первая речь против Филиппа и три Олинфских речи. Изд.2-е. – Нежин, 1899; Вып.2. Введение, речи о мире и о делах Херсонесских. – Нежин, 1893; Вып.3. Введение, вторая и третья речи против Филиппа. – Нежин, 1894.

2. Перевод всех речей Демосфена против Филиппа. – Нежин, 1896.

3. Краткая этимология греческого языка с практическими упражнениями. – Нежин, 1899 [29].

Своїм успіхам на важкій педагогічній ниві Й. Добіаш завдячував перш за все своїй великій сім'ї. Його дружина – Пауліна (Секвард) Добіаш була матір'ю п'ятох дітей – Олександра, В'ячеслава, Олени, Людмили (померла малолітньою) і Ольги. Діти навчалися в гімназії, а потім отримали і вищу університетську освіту. Саме в колі своєї великої родини (а всі члени сім'ї жили разом) і помер Йосиф В'ячеславович Добіаш. На жаль, точної дати смерті у справі Й. Добіаша не виявлено. Ймовірно, це сталося 1925 року, коли вдова Й. Добіаша прохала Ніжинський інститут народної освіти видати їй довідку про роботу в історико-філологічному інституті її померлого чоловіка.

Переважна частина життя Йосифа В'ячеславовича Добіаша належить гімназії історико-філологічного інституту. Його талант викладача, наставника, керівника без залишку був відданий справі навчання і виховання підростаючих поколінь.

Література

1. Відділ державного архіву Чернігівської області в Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 121, арк. 24.

2. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875-1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – С.25.

3. Відділ державного архіву Чернігівської області в Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 121, арк.4.

4. Там само, арк.16-17.

5. Рудаков В. Гимназии / Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 11. – С.214.

6. Відділ державного архіву Чернігівської області в Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 121, арк. 97.

7. Там само, ф. 1367, оп. 1, спр. 2406, арк. 11.

8. Там само, ф. 1367, оп. 1, спр. 2278, арк. 9.

9. Там само, ф. 1367, оп. 1, спр. 2417, арк. 22.

10. Там само, ф. 1367, оп. 1, спр. 2406, арк. 11.

11. Там само, ф. 1367, оп.1, спр. 2418, арк. 15.

12. Там само, ф. 1367, оп. 1, спр. 2421, арк. 1-3.

13. Там само, ф. 1367, оп. 1, спр. 2546, арк.1.

14. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 121, арк. 99-100.

15. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1730, арк. 3.

16. Там само, арк. 8.

17. Там само, ф. 1105, оп.1, спр. 121, арк. 155.

18. Там само, арк. 157.

19. Там само, ф. 1367, оп.1, спр. 2768, арк.17, 36.

20. Там само, ф. 1367, оп. 1, спр. 2550, арк. 18.
21. Там само, арк. 117.
22. Там само, ф. 1367, оп. 1, спр. 2768, арк. 43, 45, 52, 54.
23. Там само, ф. 1367, оп. 1, спр. 2777, арк. 6, 27.
24. Там само, ф. 1367, оп. 1, спр. 2909, арк. 4, 16.
25. Там само, ф. 1367, оп. 1, спр. 2964, арк. 19-20.
26. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 121, арк. 169.
27. Там само, арк. 169.
28. Там само, арк. 169.
29. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. – С. 25–26.

О.В. Крупенко

Внутрішня політика царського уряду та її вплив на промисловий розвиток Лівобережжя у 60-х–90-х рр. ХІХ ст.

Друга половина ХІХ ст. для Російської імперії стала періодом значних змін як у політичному, так і економічному житті. Відбувся перехід до капіталістичного способу господарювання, з'явилися нові сучасні форми виробництва, змінилася структура соціально-економічних відносин. Генератором таких перетворень стало індустріальне будівництво. Досягнутий на цьому шляху технічний і соціальний прогрес зумовив значне зростання виробництва в усіх основних галузях капіталістичного господарства.

Під поняттям “торгово-промислова політика” розуміємо систему державних заходів, спрямованих на покращення розвитку промисловості й торгівлі. Для досягнення цього застосовуються різні методи, з урахуванням інтересів певного соціального стану або впливової групи людей. У Російській імперії таким винятковим представником виступало самодержавство в особі царського уряду. В умовах пореформеної модернізації держава повинна була піклуватися про свій престиж на міжнародній арені, що залежав як від політичної стабільності, так і сприятливих економічних умов для товарообміну, кредитоспроможності.

Необхідність вирішення цих задач впливала на внутрішній курс царизму протягом усього ХІХ ст. Для більш повної характеристики економічної політики уряду у період індустріалізації та її вплив на розвиток господарства Лівобережжя необхідно проаналізувати як об'єктивні заходи, зокрема, суть торгово-промислового законодавства, стан фінансової системи, розвиток залізничного будівництва, так і суб'єктивні фактори – усвідомлення проблем імператорами та їх оточенням, результати міжвідомчої боротьби, що значно ускладнює дослідницьку роботу. Варто зазначити, що для вивчення даної проблеми наукове значення мають не тільки конкретні заходи царизму, але й умови їх появи, аналіз проектів, які не були реалізовані.

В економічній історії важко назвати ще одну проблему, яка б протягом десятиріч не втратила своєї актуальності, залишилася перспективною і доцільною для даної галузі й на сьогодні. Це пояснюється як відсутністю цілісної концепції у сучасній історіографії щодо оцінок суті та наслідків економічної політики уряду у пореформену добу, так і впливом модернізаційних процесів на формування господарства Наддніпрянщини вже у ХХ ст.

Сучасні українські дослідники питанням економічного розвитку України у XIX ст. приділяють недостатньо уваги. Можна назвати окремих істориків [1], які на основі різних джерел подають комплексний аналіз основних напрямків промислової політики уряду, акцентуючи на суперечностях її наслідків для економіки Наддніпрянщини. Незначне місце при цьому відводиться характеристиці особливостей регіональної політики, виняток становить Південь.

Більше у вивченні даної проблеми просунулись зарубіжні вчені [2]. Для них економічна історія – це не тільки кількісні показники, а більше аналіз якісних змін у законодавчому процесі урядового курсу, характеристика нових моральних та соціальних цінностей, пояснення модерних тенденцій зовнішніми і внутрішніми чинниками. Це сприяє більш об'єктивному поясненню протиріч індустріального розвитку.

Важливу роль у процесах модернізації економіки відіграло державне регулювання. Ще у дореформений час було здійснено спробу реформування господарства, спрямовану на лібералізацію соціально-економічного життя. Але ці зміни не могли докорінно поліпшити ситуацію в імперії через низку гальмівних чинників. Збереження кріпацтва, практична відсутність нових сучасних галузей промисловості, проблема формування ринкової інфраструктури, нестабільність фінансової системи, нестача кваліфікованих кадрів і слабкість вітчизняної буржуазії – все це послужило важливим стимулом для кардинальних змін у політиці царського уряду другої половини XIX ст.

Першим кроком, який започаткував епоху якісних структурних економічних перетворень, стало скасування кріпацтва. Аграрна реформа 1861 року, незважаючи на суперечливість і незавершеність, була прогресивною для промислового сектору. Особиста свобода, можливість самостійного господарювання відкривали селянам широкий простір для приватновласницької ініціативи, стимулювали окремих поміщиків удосконалювати форми і методи сільськогосподарського виробництва.

Уряд намагався різними заходами сприяти процесам індустріалізації. Зміни в аграрній сфері, соціальній структурі потребували перегляду законодавства. Так, закони від 1 січня 1863 року і 9 лютого 1865 року установили нові для російської практики принципи безстановості і рівності громадян у заняттях торгівлею та промисловістю [3]. Згідно з “Уставом про промисловість фабричну і заводську”, приватні промислові підприємства могли засновуватись як особами, так і товариствами, компаніями у містах і повітах [4]. Для селян установлювались додаткові правила при організації підприємства. Крім обов'язкової сплати податків, виконання різних повинностей, вони повинні були отримати свідоцтво на дозвіл займатися підприємницькою діяльністю від місцевої влади та Міністерства фінансів. Враховуючи те, що основним джерелом прибутків для селян і козаків залишалася земля, можливості для накопичення достатнього стартового капіталу були досить обмеженими.

Загострилася у пореформений період проблема малоземелля. Так, максимальний розмір земельної ділянки Місцевим положенням для Чернігівщини визначався у чотири десятини на рев'язьку душу, тоді як для забезпечення нормального господарювання за оцінками тодішніх економістів потрібно було мати як мінімум п'ять. Реально ж, по повітам тимчасово зобов'язані отримали значно менше – 0,9 десятин у середньому. Однак, незважаючи на ряд труднощів, сільські жителі поступово включались у ринкові відносини (наприклад, на 1865 рік у Чернігівській губернії власниками 10-ти із 63-х шкіряних заводів були селяни) [5].

Розширювалися можливості для занять торгівлею і промисловістю купцям-іноземцям, записаних у гільдії, навіть без отримання підданства. Євреям дозволялося відкривати фабрики і заводи у межах визначеної території для проживання [6].

Незважаючи на ряд негативних моментів, зокрема, посилення бюрократизації і хабарництва, значення цих правових актів очевидне. Тепер власники капіталів, незалежно від соціального походження, мали змогу вкласти гроші в організацію фабрик і заводів. Розширення пропозиції на ринку товарів, боротьба за споживача зумовлювали покращення форм, методів і засобів виробництва.

Не останню роль відігравали при цьому етнічний та релігійний чинники. Серед промислової буржуазії домінували росіяни, євреї, німці. Українці займалися переважно дрібним підприємництвом, яке не вимагало значних витрат, при кількості робітників до 10 чоловік. Відомий етнограф П. Чубинський зазначав: “Малорос малопідприємливий, єдиним джерелом багатства вважає землеробство” [7]. Взагалі, для українців характерними були домінування традиційного і патріархального світосприйняття, порівняно невелика економічна рухливість, надзвичайно розвинені земляцько-корпоративні зв’язки.

Одним із першочергових заходів самодержавства в економічній політиці стало створення сучасної ринкової інфраструктури. Це будівництво розгалуженої мережі доріг, формування ефективної кредитно-банківської системи. Важливою умовою, а також показником промислового розвитку країни є її шляхи сполучень. Їх завдання – сприяти налагодженню внутрішніх і зовнішніх економічних зв’язків, полегшувати обмін між регіонами своїми винаходами і товарами. Тільки при добре організованій транспортній системі можна досягти швидкого економічного та технічного росту, тобто ефективного використання природних і суспільних факторів виробництва. Розвинута мережа доріг мала б задовольняти основні вимоги ринку – це швидкість, неперервність, безпечність і дешевизну перевезень. На жаль, для пореформеної Російської імперії ці процеси залишалися рідкістю. Нерозвиненість шляхів сполучення перешкождала встановленню міцних зв’язків, товарообміну між важливими економічними регіонами, обмежувала можливість експорту вітчизняної продукції.

У пореформений період виник і значно розвинувся новий вид транспорту – залізничний. Його поява у такій територіально великій державі сприяла прискоренню індустріалізації імперії. У доповідній записці М.Х. Рейтерна Комітету Міністрів за 1876 рік зазначалось: “Одним із важливих заходів, який сприятиме економічному піднесенню країни, є дарування Росії залізничних сполучень у розмірах, відповідних до потреб вітчизняної промисловості і торгівлі” [8]. Уже протягом 1865–1900 років залізнична мережа імперії зростає з 3500 до 56130 км, а в Україні відповідно – з 227 до 8417 км [9]. Це сприяло розвитку продуктивних сил і розширенню та поглибленню внутрішнього ринку. Так, будівництво державної Транссибірської залізниці, розпочатої у 1891 році, дозволило збільшити видобуток корисних копалин. Уряд брав кредит за кордоном для фінансування будівництва казенних доріг і надавав гарантії приватним залізничним компаніям, сприяв освоєнню сучасного обладнання для виробництва інструментів із заліза та сталі.

Однак ці позитивні заходи вплинули на швидкий розвиток, у першу чергу, Південно-Східної України, яка стала металургійним центром. У зв’язку із розширенням транспортної мережі значно зростають товаропотоки, посилюється процес міграції трудового населення, поглиблюється сільськогосподарська спеціалізація регіонів. Проте, незважаючи на такі помітні зрушення, об’єднання економічних

регіонів України в одну господарську систему не відбулося. Так, за своїм географічним розташуванням Чернігівська і Полтавська губернії були позбавлені зручних шляхів сполучення, що утруднювало збут товарів. У період збільшення залізничного будівництва ситуація кардинально не змінилася, особливо із розбудовою доріг у Новоросії та сусідніх районах.

Законодавчі зміни другої половини ХІХ ст. стосувалися і фінансової системи, стабільність якої є необхідною умовою функціонування ринку. На 60-ті роки Росія мала постійний дефіцит державного бюджету і великий грошовий борг. Спостерігалось зростання товарних цін і падіння курсу паперових грошей. Царський уряд поступово зменшував, а згодом взагалі припинив розмін кредитних білетів на метал, що означало крах системи срібного монометалізму.

Фінансові і податкові імперські заходи, починаючи з 1870 року, спрямовувалися на приєднання до світового золотого стандарту. З метою досягнення твердої валюти російські міністри фінансів проводили політику бюджетних надходжень і обмежень росту грошової маси. Так, у 1862 році, за ініціативою М.Х. Рейтерна, було відновлено розмін паперових грошей на дорогоцінний метал за поступово зростаючим курсом, який оголошувався напередодні. Згідно з указом від 25 квітня 1862 року, Державний банк розпочав обмін кредитних білетів на золоту і срібну монети [10]. Однак через внутрішню нестабільність (спекуляції), відмову західноєвропейських банкірів надати чергову металеву позику оздоровити фінансове господарство країни не вдалося. Потреба була у проведенні серії ефективних заходів для покращення грошової системи.

Аналізуючи заходи свого попередника, М.Х. Бунге розробив теоретичну концепцію грошової реформи і програму поступових дій міністерства. Вона передбачала: вилучення з обігу надлишкової кількості паперових грошей і їх заміну монетою; перехід до протекційного митного тарифу; встановлення рівноваги між доходами і витратами державної скарбниці, удосконалення кредиту і податків [11]. На 80-ті роки вдалося виконати лише частину цих заходів при збереженні великого дефіциту. Усвідомлюючи необхідність переходу до золотого монометалізму, Бунге пропонував шукати нові джерела нагромадження золотого розмінного фонду. Цьому сприяло успішне проведення ним податкової реформи. Вона дозволила поетапно знизити викупні платежі селян на 12 млн. крб. і ліквідувати подушне. Реформаторська ініціатива міністра фінансів не знайшла підтримки серед консервативного крила уряду, яке захищало інтереси землевласників і перешкоджало впровадженню грошової реформи.

Нові напрямки політичного курсу у фінансовому питанні були запропоновані І.О. Вишнеградським і санкціоновані Комітетом фінансів на засіданні 27 червня 1887 року [12]. Визначалось за доцільне дозволити укладати угоди на золоту і срібну монету, провести девальвацію грошової одиниці. Тобто основні зусилля зосереджувалися на подальшому нагромадженні золотого запасу. Паралельно відбувалося надмірне форсування експорту й обмеження імпорту, що стало причиною промислової депресії.

Одне із найбільш актуальних завдань фінансової політики – введення твердої валюти – було вирішено в ході грошової реформи 1895–1897 років. Заходи, запропоновані Вітте, дали змогу стабілізувати грошову одиницю, створити в Росії значний золотий запас, який використовувався при проведенні подальших значних економічних кредитно-фінансових заходів уряду. Завдяки цьому збільшується кількість державних позик, фінансування залізничного та промислового

будівництва. Крім нагромадження золотого запасу і стабілізації курсу паперового карбованця, велике значення мало також утворення в імперії внутрішнього металевого ринку. Таким чином, грошова реформа Вітте дозволила встановити в Російській імперії систему золотого монометалізму, яка сприяла входженню її до світового економічного простору.

Промислове будівництво потребувало значних витрат із державного бюджету. Перед урядом постала необхідність вирішення важливого стратегічного завдання – створення ефективної системи поповнення бюджету, яка б забезпечила постійне надходження фінансів до казни і не гальмувала економічний розвиток країни. На той період такими основними джерелами надходження були: податки, доходи від державної монополії та митного обкладання зовнішньоторгівельних операцій.

Реформа податкової системи, яка проводилась у 80-х рр. XIX ст., носила яскраво виражений фіскальний характер, коли надавалися переваги виробникам за рахунок споживачів із низькими доходами [13]. Таке спрямування податкової політики зменшувало реальні споживчі прибутки та скорочувало сукупний попит. Це створювало необхідність розширення державної підтримки галузей промисловості з метою недопущення скорочення обсягів виробництва. Відмінявся подушний податок, зменшувались викупні платежі. Паралельно збільшився податок на тютюн, землю, нерухоме майно у містах, гербовий збір та митні ставки на окремі товари. Відбулося підвищення плати за патенти, закордонні паспорти, вводився податок на грошові капітали, спадщину, дарування. Значно збільшити доходну частину держави дозволило запровадження винної монополії у 1894 році. Протягом 1895–1898 рр. казенний продаж горілки вводився у 35 губерніях [14]. Такі заходи сприяли скороченню бюджетного дефіциту.

Зростання кількості підприємств вимагало розширення системи кредитування, яка продовжувала залишатись малоефективною. До 60-х рр. в Україні існувало лише кілька приватних банківських домів, які надавали позики під високі відсотки і тому були доступні вузькому колу підприємців. Банківська мережа в Україні почала формуватися після урядового рішення про заснування у 1860 році Державного банку, який узяв на себе основний тягар кредитування. Його контори існували майже в усіх губернських містах. Крім безпосередньої фінансової підтримки окремих галузей промисловості, значна увага з боку уряду приділялась проблемі створення у країні мережі комерційних банків. Постанови від 26 червня 1889 та 3 липня 1894 років деталізували правові засади банківської діяльності. На початок 90-х рр. у Росії існувало 36 комерційних банків і 107 товариств взаємного кредиту, які діяли на основі затверджених урядом статутів і зобов'язувались періодично публікувати у пресі інформацію про стан своїх рахунків і результати річної діяльності [15].

Не залишалися поза увагою держави і торговельні доми та біржі, узаконені в 1870 році. Якщо в першій половині XIX ст. виділялися своїми масштабами за обсягом товару тільки Одеська та Кременчуцька, то у пореформену добу крупні біржі діяли вже у Миколаєві, Херсоні, Сімферополі, Катеринославі, Харкові, Києві. Саме вони взяли на себе роль посередника як у внутрішній, так і зовнішній торгівлі.

Важливим заходом, що дозволив перебудувати промисловість за капіталістичним зразком, стало акціонерне засновництво, особливо поширене у цукровій та важкій промисловості. Розширення і зміцнення банківсько-кредитної системи,

стабілізація карбованця зумовили початок монополізації виробництва в усіх галузях народного господарства.

Курс на форсований розвиток великої фабрично-заводської промисловості при недостатній кількості внутрішніх резервів спонукав уряд до залучення іноземних інвестицій. “Якщо країна небагата власними капіталами, а їх постійно потребує як держава, так і промисловість, то немає іншого виходу як залучення їх із-за кордону”, – такою була позиція реформатора свого часу С.Ю. Вітте [16]. На кінець XIX ст. іноземні компанії зайняли впевнені позиції у найприбутковіших галузях, поступово перетворювалися на справжніх донорів для важкої індустрії, яка була найбільш капіталоємною, а тому непосильною для вітчизняної буржуазії. На 1900 рік із 911 млрд. крб. – 437,9 млн. було вкладено у гірничо-видобувну промисловість; 145,3 – у металургію; 29,3 – у хімічну; 26,6 – у керамічну [17]. Вторгнення досвідчених іноземців перешкоджало вітчизняним підприємцям проникати у рентабельні галузі.

Щодо “національності” іноземних капіталів, то у Російській імперії домінували французькі (складали на 1890 рік 66,6 млн. крб), бельгійські (24,6 млн.крб.), англійські (35, 3) та німецькі (79 млн.крб.). Власне, на Україні французький капітал становив 32,6% всієї суми закордонних інвестицій, англійський – 22,6%, німецький – 19,7%, бельгійський – 14,3% [18].

Наслідки цих процесів не можна оцінити однозначно. З одного боку, це сприяло викачуванню грошових ресурсів із країни у вигляді багатомільйонних відсотків, величезних дивідентів від акцій, знижуючи темпи зростання внутрішніх капіталовкладень. З іншого боку, приплив зарубіжних інвестицій прискорив зростання важкої індустрії, суттєво вплинув на створення залізничної мережі, сприяв технічному переоснащенню промисловості. За таких умов відбувалася поступова інтеграція української економіки у загальноімперську структуру.

Масовий вплив зарубіжних капіталів припадав на 80–90-ті рр. XIX ст. Це було пов’язано із протекційною політикою російського уряду, яка здійснювалася у таких формах: митна політика, з метою забезпечення конкурентоспроможності власного виробника на внутрішньому ринку, та фінансова підтримка підприємств і окремих капіталістів. До 1877 року митна політика мала ліберальний характер, коли більшість товарів обкладалися невисоким митом, а для деяких він узагалі відмінявся. Це було пов’язано, насамперед, із технічною модернізацією підприємств, будівництвом залізниць, що потребувало великої кількості дешевої та якісної сировини.

У 70-х рр. відбувається перехід до охоронної системи, з метою захисту тих галузей промисловості, які приносили державній скарбниці найбільше прибутків. У першу чергу, до таких належали металургія і машинобудування. Промисловці вживали всі можливі заходи для впливу на рішення тарифної комісії: діяли через земства, свої зібрання, пресу, закликаючи уряд захистити вітчизняного виробника. Перший крок у цьому напрямку було здійснено у 1877 році із введенням золотого мита. Подальші зміни тарифів 1881, 1886, 1887 років сприяли розвитку вугільної промисловості Донбасу, а рішення 1898 року дозволило ввозити деталі для сільськогосподарських машин, які не вироблялися у Росії [19]. У цілому, така митна політика у другій половині XIX ст.–поч. XX ст., з одного боку, сприяла розширенню внутрішнього ринку, з іншого, посилювала залежність пріоритетних галузей промисловості від експорту.

Важливим і поширеним напрямком протекційної політики уряду в період індустріалізації була фінансова підтримка прибуткових галузей промисловості, насамперед, гірничодобувної, металургійної, машинобудівної, харчової (цукрова та винокурна). Серед різноманітних заходів найпоширенішими були: державні гарантії і субсидії, які надавались у вигляді премій; участь казенних коштів у формуванні капіталів підприємств; позики та авансування казначейських грошей; дозвіл на безмитне ввезення обладнання і матеріалів [20].

Значну підтримку отримували й окремі капіталісти – засновники промислових підприємств. Зокрема, їм надавались багаторічні відстрочки платежів за поставки продукції на зовнішній ринок, а також безпроцентні аванси за державні замовлення. У вигідному становищі перебували ті підприємства, що експортували вітчизняні товари за кордон. Значні державні субсидії отримували найпотужніші заводи, переважно металургійні. Особливе опікування спостерігалось у кризові роки.

При очевидному підвищенні продуктивності праці, зростанні виробництва неоліберального протекційного курсу уряду протягом XIX ст. було стимулювання розвитку переважно великих підприємств. За таких умов відбувається поступовий занепад дрібних та середніх форм промисловості, які залишалися історичною основою господарства аграрних регіонів Російської імперії, у тому числі Чернігівської і Полтавської губерній. Такі дестабілізуючі фактори у розвитку захищених і незахищених урядом галузей зумовлювали регіональні диспропорції.

Таким чином, економічну політику російського уряду на українських землях протягом усього XIX–поч. XXст. слід розглядати у контексті загальноімперського інтеграційного курсу, який передбачав органічне включення регіону в єдиний політичний, соціальний та господарський простір. Якщо адміністративна асиміляція здійснювалась успішно ще на початку XIX ст., то процес економічної інтеграції став цілеспрямованим і інтенсивним саме у пореформений період. Це пов'язано, насамперед, із виходом на перший план в урядовому курсі завдання якнайшвидшої модернізації соціально-економічної сфери. Досягалось це шляхом застосування широкого спектру заходів, у першу чергу, внесено зміни до законодавства, реформовано кредитно-банківську систему, створено сучасну мережу комунікацій.

Головним результатом та рушієм змін став розвиток великої промисловості та механізованого транспорту, що розвивалися із дивовижною швидкістю. Створена мережа залізниць дала потужний поштовх зростанню промислового капіталізму, частково консолідувала економічно розрізнені райони в єдиний господарський простір. Однак на заваді подальшому зростанню України стояли пережитки в аграрному секторі та імперсько-централістське спрямування політики самодержавства.

На території Лівобережної України процеси економічної модернізації проходили порівняно повільно. На кінець XIX ст. характерною рисою її господарства залишалось співіснування великого машинізованого виробництва капіталістичного типу та мануфактури і кустарних промислів. Економіка продовжувала зберігати аграрний профіль, що підтверджують низька частка зайнятості населення у промисловості, а також домінування дрібних форм виробництва.

Література

1. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні. – К.: Інститут історії України НАН, 1999. – 232 с.; Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / За редакцією Б.Д. Лановика. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.

2. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII–нач.XX в.): В 2 т. – СПб.: Изд-во “Дмитрий Булавин”, 1999; История предпринимательства в России: В 2 т. – М.: Росспэн, 2000; Пол Грегори. Экономический рост Российской империи (конец XIX–XX в.). Новые подсчеты и оценки. – М.: Росспэн, 2003. – 256 с.; Рондо Камерон. Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней. – М.: Росспэн, 2001. – 543 с.
3. История предпринимательства в России: В 2 т. – М.: Росспэн, 2001. – Т.2. – С.28.
4. Шендзиковский И.А. Полный сборник узаконений и распоряжений правительства, касающихся фабричной и заводской промышленности. – СПб., 1875. – С.118–120.
5. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные генералами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 277–281.
6. Там само. – С.125–126.
7. Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. – Чернигов, 1887. – С.123.
8. Горбоватий М.Д. Основні напрями промислової політики Росії (2-га пол.XIX–поч. XX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України. – Вип. 31–32. – К., 2000. – С.122.
9. Там само. – С.122–123.
10. Дерев’янкін Т.І., Сайкевич О.Д. З історії державного регулювання ринкової економіки Російської імперії (друга половина XIX–поч.XX) // Історія народного господарства та економічної думки України. – Вип. 31–32. – К., 2000. – С. 56–57.
11. Там само. – С. 57–58.
12. Там само. – С. 56.
13. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней. – СПб., 1909. – С. 134–136.
14. Там само. – С. 138–139.
15. Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. – Л.: Наука, 1991. – С. 23–24.
16. Витте С.Ю. Избранные воспоминания. 1894–1911 гг. – М.: Мысль, 1991. – С. 235.
17. Яворський М. Україна в епоху капіталізму: В 3 т. – Харків: Держвидав. України, 1924–1925. – Т. 3. – С.135–136.
18. Там само. – С. 126–127.
19. Пол Грегори. Экономический рост Российской империи (конец XIX–начало XX в.). Новые подсчеты и оценки. – М.: Росспэн, 2003. – С. 157–159.
20. Там само. – С. 174–175.

Є.М. Страшко, Н.М. Ковтун

Український фемінізм на тлі європейського жіночого руху (XIX–поч. XX ст.)

Проблеми соціального становища жінки, а відтак і фемінізму як суспільного явища, не вичерпують своєї актуальності й у новітню добу, чи це стосується політико-економічного, культурного, національного, чи-то історичного вимірів. Особливо пізнавального інтересу та практичного значення, стосовно даного кола проблематики, набуває досвід минулого.

У зарубіжній історіографії вже склалася дослідницька традиція розробки гендерної та “жіночої історії”, сформувалися різні концепції фемінізму, і як наслідок постала така наука – фемінологія. Історія жінок, становлення якої пройшло кілька етапів, пережила швидку трансформацію – від історії видатних осіб, що

мали відверто популярний і нерідко публіцистично-феміністичний характер, до появи спеціальних досліджень біографічного напрямку. Але й у цьому випадку часто-густо жінка розглядалась як декор на фоні чоловіків. Проте мета написати “жіночу історію”, що повернула б “слабку стать” в історичний процес (і не тільки видатних її представниць, а й пересічну жінку з власним світом цінностей), привела до переродження “her story” (кін. 60–поч. 70 рр.) у нову, що дістала назву гендерної [1, 41–58].

Лідерство у відповідних студіях належить перу зарубіжних фахівців, наприклад, Д. Келлі, Д. Скотт, С. Александер, С. Еванс, Б. Берг, М. Фокаулт, Ж. Лакан, Е. Джейнуей, К. Флекснер, Л. Репіна, Т. Колмакова, Н. Пушкарьова, С. Айвазова та ін. [2]. Вони не лише визначили коло досліджень із гендерної історії, її теоретико-методологічні основи, а й апробували власну періодизацію. Вивчаючи становище жінок у різних сферах суспільного життя багатьох країн, вони почали створювати узагальнюючі праці, як приклад “Історія жінок Заходу” [3, 31]. На 60–80-ті рр. також припадає і піднесення так званої другої хвилі фемінізму. Серед зарубіжних дослідників, що вели розробки у даній сфері і певним чином здійснили вплив на практику та теорію жіночого руху, доцільно назвати С. де Бовуар [4], Б. Фрідан [5], К. Мілет [6], М. Бенстон, А. Дворкін, Г. Мур, Р. Унгер, М. Дейлі, К. Хольмберг, Л. Татл, Ю. Крістева, Г. Сіксу [7] та багато ін.

Своєрідний “жіночий бум” в історичній науці, який пережила Західна Європа та Америка у 60–80-х рр. і коли виникла дискусія про сутність соціальних ролей чоловіків і жінок та їх внесок у цивілізацію, з часом зачепив і наукове поле України. Про це свідчать численні статті у періодичних виданнях, науково-практичні конференції, семінари, де обговорювалися проблеми становища сучасної української жінки на ринку праці та в сім’ї, її місце у розбудові держави та рольове значення серед сучасної політичної еліти.

Проте науково-теоретичний та пізнавальний інтерес до жіночої історії в нашій державі в цілому перебуває на етапі становлення, коли історіографічний фокус його проблематики лише формується. Слід відзначити також, що деякі вузлові проблеми жіноцтва в Україні досліджені недостатньо, а подекуди й фрагментарно. Наразі до невивчених належить питання формування українського фемінізму та специфіки його розвитку, особливо у порівнянні з аналогічними процесами в інших країнах світу. На сьогодні немає жодної комплексної роботи, яка б висвітлювала взагалі місце українського жіноцтва у суспільно-політичних рухах, становлення жіночих об’єднань, їхню діяльність та ідеологічне підґрунтя. Серед найбільш авторитетних дослідників даної теми, праці яких заслуговують на увагу, можна назвати поки-що невелике коло осіб, як-то: М. Богачевська-Хомяк [8], Л. Смоляр [9], С. Павличко [10], І. Жеребкіна [11], Б. Савчук [12].

До вищесказаного додамо, що наукові розвідки з “жіночої історії” мають стати не суто “наукою для науки”, а живим джерелом знань, завдяки якому можемо отримати по-новому прочитану соціальну історію. Зрештою, приклад минулого допоможе чіткіше з’ясувати перспективи розвитку відродженого жіночого руху нашої держави, який знаходиться на історичному перехресті. Тому ми поставили за мету: по-перше, розкрити базові загальнотеоретичні засади, найбільш характерні риси та особливості жіночого руху як у національному, так і в європейському вимірах періоду його зародження, становлення та розвитку; по-друге, з’ясувати специфіку українського фемінізму у контексті боротьби жінок за рівноправ’я у розвинутих капіталістичних країнах Західної Європи в ХІХ–на поч. ХХ ст.

Насамперед, визначимося з поняттям розглядуваного явища. При наявності на сьогодні широкого спектру тлумачень фемінізму (від лат. *femina* – жінка) [13, 227] та його багатогранності ми схильні уявляти дане явище у двох аспектах: як теорію, в основу якої покладена ідея гендерної рівності чи-то концептуалізація сексуальної відмінності; як суспільний рух, спрямований на ліквідацію всіх проявів статевої дискримінації та здобуття природних прав і рівних можливостей жінки.

Перші відомі ідейні “маніфести жіночої емансипації” кін. XVIII ст. (О. де Гуж, М. Уолстонкрафт, Дж. Муррей, Т.Г. Гіпель), що виникли під впливом ліберальних ідей Просвітництва, не були сприйняті належним чином і не здобули міцної опори в масах. Проте саме вони створили прецедент в історії, заклали умови та дали поштовх подальшому розгортанню нової суспільної радикальної сили – фемінізму [14]. Зрозуміло, що організований жіночий рух постав не відразу й не скрізь досяг широких масштабів (залежно від національних та регіональних особливостей), але завжди був спрямований на актуалізацію жіночої особистості, покращення її становища в усіх царинах патріархального світоустрою.

У процесі формування і розвитку даного феномену ми виокремлюємо три етапи: початковий (кін. XVIII–сер. XIX ст.) як зародження ідеологічних засад і перших спроб “жіночої протидії”; перша хвиля феміністичного руху (сер. XIX–поч. XX ст.) з гаслом “рівності статей”, що означало вимогу формального юридичного рівноправ’я; друга хвиля феміністичного руху (60–80-ті рр. XX ст.) із основним закликком “рівності в різниці”, що вже відкидало вимоги “безликого зрівняння” чоловіка та жінки.

Виходячи з теорії класичного фемінізму, чітко окреслились три основні напрямки емансипації, які так чи інакше вказували жінці шлях до опанування нової для неї ролі соціального суб’єкта історії: суфражистський рух за надання жінкам виборчих прав; гуманістичний – звільнення вбачалось у розвитку жіночого інтелекту та підвищенні рівня освіченості; марксистський – емансипація пов’язувалась із загальними завданнями боротьби пролетаріату.

Можна констатувати, що представниці даного періоду обмежувалися критикою різних соціальних і політичних інститутів патріархату за відсутність юридичної рівності; роль жінки в цілому не переглядалась, а лише частково розширювалася за рахунок включення її у структури, що діяли за маскулініним зразком. Боротьба за право жінок здобувати належну освіту, особливо вищу, і займатися професійною діяльністю на рівні з чоловіком, тобто домагання загальної емансипації праці – були одним із ключових моментів під час оформлення феміністичного руху. Найгострішим же питанням даного періоду вважалося завоювання виборчого права, політичних свобод та можливості брати участь у громадських справах для жіноцтва. Саме це й було каталізатором інших досягнень фемінізму.

Вимоги політичного рівноправ’я, що стали підґрунтям жіночого руху, вже чітко звучали у закликах однієї з перших французьких феміністок О. Де Гуж: “Якщо жінка має право підійматись на ешафот, то вона має право сходити й на трибуну!.. Конституція недійсна, якщо створена лише частиною народу!..” [15, 244]. Відповідний принцип було покладено в основу програмного документу першого феміністичного з’їзду американок – “Декларації почуттів” (1848р.): “Жінка створена рівною чоловікові, і в ім’я блага роду людського вона має бути визнана такою!” [16, 114]. Таким чином, забезпечення громадянської рівності бачилося, перш за все, шляхом ліквідації дискримінаційних державних законів і моральних

норм, які стосувалися “слабкої статі”, що, звісно, й передбачало відповідний “тиск” на органи влади.

Першими жінкам надали право голосу Нова Зеландія, Південна Австралія, Норвегія, Данія, Швеція [17, 351]. Як не дивно, але “передова” Європа у цьому відношенні відрізнялася значним консерватизмом. Історичну роль, мабуть, відіграли й традиційні вікторіанські ідеали жіночності, й сильний вплив католицької церкви на суспільне мислення, й реакційне законодавство. Отож, жінки повинні були більше століття вести уперту боротьбу, щоб отримати принаймні юридичне визнання себе в якості “людини і громадянина”.

Фемінізм мав особливості свого вияву, координати поширення та впливу залежно від історичних, культурних, політичних, соціально-економічних умов тієї чи іншої держави, на теренах якої розгортався. Наприклад, для США й Англії були характерні найбільша масовість та яскраві радикальні форми суфражистського руху, постійні вуличні демонстрації та паради прихильниць з петиціями та вимогами, пікетування законодавчих органів влади, зрив бомб у громадських місцях, побиття вікон і підпал будинків, розгром виборчих дільниць, затримка транспортного руху та телеграфного зв'язку, індивідуальні жертви і багато ін. При цьому американки також виступали за загальне виборче право, а що ж до англійок, то вони обмежувалися “поступкою” лише для заможних жінок-платників податків [18, 105]. Натомість у Франції прослідковується більш поміркована реформістська спрямованість діяльності жіночих організацій, поширення християнського фемінізму, однією з причин якого був вплив реакційного Наполеонівського законодавства. Німеччина вирізнялася відчутною вагою, так званого соціалістичного різновиду жіночого руху, якому була притаманна орієнтація на робітниць, відповідні професійні об'єднання задля покращення умов праці, взаємодопомоги, просвіти перш за все працюючого жіноцтва [19, 391]. Цікаво, що вагому роль у даному процесі відігравали й чоловіки соціал-демократи. Наприклад, зазначимо, що теоретиком німецького соціалістичного фемінізму був відомий А. Бебель, який наслідував ідеї К. Маркса та Ф. Енгельса щодо жіночого питання [20].

До спільних рис розвитку жіночого руху в європейських країнах й Америці можна віднести такі: 1) “траєкторія” формування і розвитку – від філантропних аж до суфражистських (політичних) організацій; 2) визрівання в лоні чи під впливом інших рухів соціального протесту; 3) основна соціальна база – освічене жіноцтво середніх та вищих класів; 4) ідеологічна основа, а відтак і вимоги повного зрівняння у правах із чоловіком; 5) еволюція від поміркованих до радикальних форм вияву протесту; 6) розкол руху на реформаторську та екстремістську течії; 7) використання широкої парадигми засобів і методів боротьби – від петицій до терористичних актів (хоча й у різних концентраціях); 8) слабка підтримка в масах, різка протидія консервативних елементів суспільства, особливо з боку чоловіків.

Одним із найбільших успіхів першого етапу фемінізму стала зміна принизливого суспільного та юридичного становища жінки. Адже привілейований статус чоловіка, хоча й де-юре, був зламаний. Крім того, відбулося становлення системи жіночої освіти, широкої благодійницької та соціальної діяльності, надання жінкам громадянських та політичних прав (щодо власності, розлучення, професійної праці тощо) або принаймні внесення цих проблем у порядок денний. І все ж даний період розгортання жіночого руху вбачається нам як “незавершений”. Адже здобуття виборчого права повинно було бути не кінцевою метою, а лише початком грандіозних змін у становищі жіночої частини населення та реальної гендерної

рівності, індикатором яких мали виступити феміністичні організації у руслі єдиного жіночого фронту. Однак із реалізацією завдань суфражизму активність руху, навпаки, пішла по низхідній, що й привело взагалі до його згасання (до 1920 р. у 26 країнах жінкам було надано деякі громадянські та виборчі права) [21, 138].

Переконані, що зведення “жіночої революції” до одного питання було суттєвою помилкою феміністичного руху так, як і його по суті “буржуазний” характер. Ніколи, навіть на пізніх етапах розвитку, він не був достатньо наближеним до вимог жінок нижчих класів та іншої раси, а тому не зміг стати тією могутньою об’єднуючою силою, яка б репрезентувала інтереси всього жіноцтва. Отже, жіночий рух першої хвилі емансипації виявився неспроможним кинути всеохоплюючий і радикальний виклик патріархальній ідеології, щоб перешкодити прищепленню кожній статі уявлень про нібито тільки їй властиві соціальний статус, характер і роль. Вислів однієї з французьких суфражисток пані Шлюмберг-Вітт цілком підтверджує вищесказане: “... дружинами і матерями ми є ними ж ми хочемо й зостатись...” [22, 76]. Натомість, здобуті результати лише репрезентували формальне загальне рівноправ’я.

В українському суспільстві, як у своєрідному дзеркалі, відображалися характерні закономірності феміністичного руху, хоча, безперечно, були й свої специфічні вияви та шляхи жіночого розвитку, визначені історичним становищем нації під чужим пануванням. До поч. ХХ ст. сформувалися дві теоретично протилежні точки зору щодо ролі й місця української жінки: ліберальна та марксистська. Перша тлумачила емансипацію як явище соціокультурного порядку, як особливий процес становлення та самореалізації особистості. Друга наполягала на соціально-економічній закономірності її виникнення і зводила емансипацію до суто “жіночого питання”, вирішення якого ставилось у залежність від радикальних суспільних змін [23, 83]. Так формувався пролетарський напрям, у якому визначалися завдання підвищення класової свідомості працівниць, залучення їх до громадсько-політичного життя, революційного руху. Одними з основних вимог жінок стали право на вищу освіту та працю в усіх сферах, де були зайняті лише чоловіки.

В силу історичних обставин, коли Україна не становила єдиного цілого як держава і була розчленована між Росією та Австро-Угорщиною, умови виникнення та формування жіночого руху мали свою специфіку ще й у кожному з регіонів: суттєвий вплив несли відмінності політичного режиму. Як інтелектуальна течія, культурна традиція і рух фемінізм виникає найперше у Західній Україні з часу заснування Н. Кобринською першої світської жіночої організації у Станіславі – Товариства руських жінок (1884 р.), яке первісною метою мало “впливати на розвій жіночого духа через літературу” [24, 316]. За це дослідники іменують її “піонеркою”, “трибуном українського жіноцтва”, “смолоскипом у темряві” [25, 10]. Надалі відбувалося кількісне зростання та видове урізноманітнення жіночих об’єднань, як-то Клуб русинок, Гурток українських дівчат, Жіноча громада, нарешті, Союз українок – найпотужніше утворення галичанок, що мало загальнонаціональний рівень та міжнародне значення. Вони вели культурно-просвітницьку, суспільно-громадську працю серед жіноцтва, займаючись однаковою мірою економічними, культурними та національно-політичними проблемами (Г. Шухевич, О. Кобилянська, О. Герасимович, К. Малицька, М. Рудницька та ін. видатні представниці) [26].

Візьмемо на себе відповідальність говорити, що на теренах підросійської України подібних організацій не існувало, принаймні до поч. ХХ ст. Хоча

зародження емансипаційних ідей спостерігається під час революційної ситуації в епоху падіння кріпосного права. Найчастіше жіночі товариства носили професійний, так званий “взаємодопомоговий” характер, на зразок Київського і Харківського товариств взаємодопомоги працюючих жінок, або ж мали морально-етичне спрямування, як Одеське товариство оборони жінок. Їх функції, головним чином, були сфокусовані на наданні матеріальної та моральної підтримки жінкам, захисті їх інтересів, освіті, правильній організації праці, а також – благодійній роботі. Після 1905 р. у дев’яти містах України діяли відділи Всеросійської спілки рівноправності жінок, яка одним із завдань проголошувала політичну рівність без різниці за ознакою статі. Однак діяльність цих осередків була спорадичною і не набула широкого розголосу [27]. До активісток Наддніпрянщини, чия громадська праця та енергійність яскраво ілюстрували приклад “нових жінок”, “рівноправок”, як їх називали, слід віднести О. Пчілку, Х. Алчевську, С. Русову, Л. Старицьку-Черняхівську, Л. Українку, В. Білоконську та ін.

Проаналізований матеріал дає нам змогу говорити, що у суто європейському розумінні феміністичного руху в Україні не існувало. Скоріше це був такий собі симбіоз загальних елементів “емансипації західного варіанту”, забарвлений власне українськими специфічними рисами, що склалися за умов історичної ситуації та в силу національної ментальності.

Виокремимо деякі відмінності. По-перше, український жіночий рух мав більш обмежені політичні можливості розгортання (особливо у Наддніпрянщині). Наше суспільство не знало власних радикальних закликів – ідеології “феміністичних маніфестів” прогресивного жіноцтва на зразок “Декларації прав жінки і громадянки”. А перші ідеї “жіночого визволення” багато в чому завдячують чоловікам – І. Франку, М. Павлику [28]. В умовах загального політичного безправ’я фемінізм розглядався як рух за звільнення особистості. Він поширювався у своїй гуманістичній версії і ніколи не впадав у крайність на зразок “оголошення війни статей”. Повноцінний суфражизм був відсутній чи не мав домінуючої переваги; натомість, українським жіночим організаціям була характерна багатопрофільність, соціально-професійна, просвітницька та громадська спрямованість, практичність, що ґрунтувалися на концепції “самозахисту і самодопомоги”. У зв’язку з цим нам вбачається близькість і спорідненість української та німецької моделі фемінізму. По-друге, російське законодавство визнавало за жіноцтвом значно ширші права у сфері власності, яких на Заході треба було ще досягти шляхом тривалої боротьби. По-третє, міжстатеві відносини в Україні здавна формувалися на демократичних засадах. Українська жінка ніколи не відчувала тієї залежності від чоловіка, яка так суттєво впливала на жінку Західної Європи. Додамо, що у своєму історичному розвитку вона не знала й абсолютного впливу “Домостроя”, на відміну від росіянок.

Загалом, у порівнянні з європейським жіночий рух на українських землях у складі Росії та Австро-Угорщини був ширшим і глибшим, оскільки ніс у собі не лише антифеодальні, а й ліберально-демократичні та культурно-національні ідеї. Водночас, слід відмітити, що в українському суспільстві склалася парадоксальна соціальна ситуація: з одного боку, воно, хоч і з певним застереженням, все ж сприймало процес соціалізації жінок, а з іншого, відкидало його ідейний вираз – фемінізм, можливо, як занадто радикальне вчення. Складність полягала ще й у тому, що першочерговими були невирішені гострі соціальні, національно-політичні та національно-культурні проблеми, на фоні яких питання емансипації жінки виглядало другорядним. Тому феміністична ідеологія в українській інтерпретації дуже часто поєднувалася з ідеєю національного відродження, пошуком шляхів

вирішення соціальних питань, і, головне, не тільки тих, що стосувалися безпосередньо “слабкої статі”.

Реальні обставини змушували шукати таку ідеологічну програму, яка б сприймалася найширшим загалом жіноцтва, відповідала б їх розумінню і водночас була б історично перспективною. Ідейно-теоретичний доробок фундаторів українського жіночого руху, практика їх організаційної роботи дають нам підстави стверджувати, що була створена концепція, котра у пізніших дослідженнях утвердилась під назвою прагматичний (практичний) фемінізм [29]. Вона ґрунтувалася на широкому демократизмі, національній ідеї самостійного поступу, реальній культурно-освітній і громадсько-політичній праці. Слушною, на наш погляд, є думка М. Богачевської-Хомяк, що жодне з визначень фемінізму – від найліберальнішого до найрадикальнішого – не можна прикласти повністю до українського жіночого руху. І не тому, що українське жіноцтво було наділене якимось унікальними рисами, а радше тому, що “одне з перших застосувало у повсякденному житті прагматичний фемінізм” [30, 19]. Він виникає у доіндустріальних суспільствах, а його речниці через участь у громадських справах роблять внесок в обстоювання національної окремішності та економічний поступ свого народу; ідеї емансипації поширюються повільно, і жінки виконують важливі громадські функції, незважаючи на свою працю під кутом зору ідеології. Отож, жіночі об’єднання формувалися не стільки для того, щоб подолати другорядну роль жінки, скільки, щоб виконати цілком конкретні соціальні завдання. “У тих суспільствах, де серед причин підпорядкованого становища жінки стать не є головною, даремно кидати політико-феміністичні гасла: вони не збудять відлуння, а поширюються тільки там, де забезпечені всі права і свободи людини... Так виростає модерний фемінізм” [31, 26]. Тому, ми вважаємо, український варіант – це скоріше фемінізм не ідеології, а фемінізм дії. Як писала багаторічна голова Союзу українок М. Рудницька, “українські діячки зосереджувались не на конфлікті між суспільними клітинами і жіночими змаганнями, а на тому, що повновартісна сім’я, в якій мати розуміє не тільки свою родину, але й суспільну роль, скріплює і ціле суспільство, і сім’ю” [32, 14]. І в цьому вона вбачала “здоровий фемінізм”, котрий розумівся як свідома участь жіноцтва у творенні національної культури.

Таким чином, аналіз проблеми феміністського руху дає змогу говорити, що даний феномен на бездержавних українських землях слід розглядати у двох аспектах – як громадський рух і, разом з тим, як одну з форм фемінізму, тобто участі жінок у громадському житті і боротьбі за свої права. На основі проведеного дослідження, ми маємо право зробити висновок, що український фемінізм доцільно вважати незаперечною реальністю, яка ґрунтується на історичних засадах і є інтегрованою у загальноцивілізаційний процес. Безперечно, дане соціальне явище має свою специфіку у контексті європейського жіночого руху, вирізняючись передовсім тим, що українські жінки були глибоко пов’язані з національно-визвольними та державотворчими тенденціями своєї нації. Крім того, рух українок за здобуття рівності у політичних, електоральних та економічних правах не мав суто статевого емансипаційного забарвлення. Його традиції багато в чому зумовили наступність жіночих організацій і на сучасному етапі вже незалежної української держави. З огляду на вище сказане, ми цілком погоджуємося з думкою О. Раскіної, що Україна вважається країною “культурного фемінізму.., коли жінка воліє видобути максимум користі із своїх традиційних ролей, а не бореться за радикальну перебудову “чоловічого світу” [33, 22].

Література

1. Репина Л. Гендерная история: проблемы и методы исследования // Новая и новейшая история. – 1997. – № 6.
2. Эванс С. Рожденная для свободы. История американских женщин. – М., 1993; Берг Б. Утрата памяти: истоки американского феминизма.; Скотт Дж. Гендер: полезная категория исторического анализа // Гендерные исследования. – 1999. – № 3; Пушкарева Н. Женщины России и Европы на пороге нового времени. – М., 1996; Айвазова С. Русские женщины в лабиринте равноправия. Очерки политической теории и истории. – М., 1995; Колмакова Т. Феминизм как современная социально-политическая теория: Автореферат диссертации канд. истор. наук. – М., 1991 та ін.
3. Шевченко Н. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 1.
4. Бовуар С. Друга стаття. – К., 1994. – Т. 1.
5. Фридан Б. Загадка женственности. – М., 1993.
6. Мілет К. Сексуальна політика. – К., 1998.
7. Кісь О. Гендерний підхід в історичних науках. – К., 1999.
8. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939. – К., 1995.
9. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух в Наддніпрянській Україні (сер. ХІХ–поч. ХХ ст.) – Одеса, 1998.
10. Павличко С. Фемінізм. – К., 2002.
11. Жеребкіна І. Прочти мое желание... Постмодернизм, психоанализ, феминизм. – М., 2000; Женское политическое бессознательное. Проблема гендера и женское движение на Украине. – Харьков, 1997.
12. Савчук Б. Жіноцтво в суспільно-політичному житті Західної України (остання третина ХІХ ст.) – 1939 р. – Івано-Франківськ, 1998.
13. Феминология: Словарь / Под ред. М.Дубликаш – Х., 2002.
14. Бовуар С. Друга стаття. – К., 1994. – Т.1.
15. Миловидова Э. Женский вопрос и женское движение: Хрестоматия. – М., 1929.
16. Декларация чувств // Феминизм: проза, мемуары, письма. – М., 1992.
17. Бебель А. Женщина и социализм. – М., 1959.
18. Кэй Э. Женское движение. – М., 1909.
19. От аграрного общества к государству всеобщего благосостояния. Модернизация Западной Европы с XV века до 1980 г. – М., 1998.
20. Бебель А. Вказ. праця. – М., 1909.
21. Мілет К. Сексуальна політика. – К., 1998.
22. Александер Г. История развития женского буржуазного движения во Франции, Англии, Германии, Америке. – М., 1930.
23. Смоляр Л. Фемінізм в Україні: традиції та сучасність // Віче. – 1995. – № 9.
24. Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1958.
25. Книш І. Смолоскип у темряві: Н. Кобринська і український жіночий рух. – Вінніпег, 1957.
26. Савчук Б. Вказ. праця. – Івано-Франківськ, 1998.
27. Смоляр Л. Вказ. праця. – Одеса, 1998.
28. Книш І. І. Франко та рівноправність жінки. – Вінніпег, 1956.
29. Богачевська – Хомяк М. Вказ. праця. – К., 1995.
30. Там само. – С. 19.
31. Там само. – С. 26.
32. Рудницька М. Статті. Листи. Документи / Під ред. М. Дадок – Львів, 1998. – С.14.
33. Раскіна О. Ахіллесова п'ята привілеїв // Дзеркало тижня. – 2002. – 7 грудня. – С. 22.

Горлівські події 16–17 грудня 1905 р.: подолання стереотипів

На Україні в грудні 1905 році найбільшого розмаху досягли події в Донбасі. Тут при діяльній участі страйкових і розпорядницьких комітетів, у руках яких знаходилася реальна влада, були створені бойові дружини з робітників у Гришино (зараз Красноармійськ), Єнакієве, Авдіївці, Харцизьку і деяких інших містах Донбасу. Вони і стали рушійною силою тих кривавих грудневих подій.

Події 17 грудня 1905 р. в Горлівці, де відбувся бій між об'єднаними дружинами робітників Донбасу і царськими військами, стали улюбленою темою радянських істориків Л.В. Богуцької, Л.М. Іванова, П. Свежинського, Ф.Є. Лося, П.М. Шморгуна, О.М. Максимова та багатьох інших, які писали про першу народну революцію в Російській імперії протягом багатьох десятиліть [1]. Але вони відображали події схематично та стереотипно. Це третя стаття автора протягом останніх років, яка присвячена горлівським подіям [2]. У ній вперше побачать світ архівні матеріали, пов'язані з проблемою, що вивчається. Серед них звинувачувальний акт, метричні книги тощо. Автор ставить за мету подолати стереотипи і схеми радянських часів, які продовжують використовуватись і зараз або інколи подаються як новий погляд, розглянути відомі всім події під іншим кутом зору. Практична значимість цього матеріалу полягає в тому, що він може бути використаний при підготовці спеціальних курсів для студентів вищих навчальних закладів, у факультативній і красназничій роботі з учнями загальноосвітніх шкіл.

Приводом для збройного зіткнення з військами стали події на місцевому машинобудівному заводі. Там ще 1 грудня директор заводу Лев Лоєст оголосив робітникам, що у зв'язку з кризою збуту продукції і скороченням виробництва робочий день буде зменшений з 10 годин до 6 і відповідно знижена заробітна плата. На мітингу 2 грудня робітники вирішили не погоджуватися на умови адміністрації і з цього дня припинили роботу, почавши страйк. 8 грудня було отримане повідомлення про початок загального політичного страйку, і наступного дня вся Горлівка застрайкувала – "... за загальною угодою станційних службовців, заводських, рудничних робітників, майстрів, усіх селян Горлівського району в кількості більше 5 000 осіб. Вирішили здійснити загальний страйк, щоб підтримати наших передових борців за волю всього народу, давши клятву лягти кістками або вийти переможцями..." [3].

За цими подіями було обнародоване нове оголошення директора, в якому повідомлялося, що небажаючи працювати на нових умовах 17 грудня будуть звільнені з роботи. Загальний жовтневий страйк підняв настрій робітникам, але зупинка залізниць робила виступ на заводі і руднику недоречним, тому що виробництво в цих умовах неминуче скорочувалося, крім того, робітники, оголосивши страйк, відчували нестатки. Тому з 12 грудня вони стали до роботи, але керівники розпорядницького комітету вирішили домогтися свого іншим шляхом.

Під час переговорів, що відбулися 16 грудня 1905 р. між делегацією робітників і директором Л. Лоєстом, з ініціативи робітників було запропоновано при 10-годинному робочому дні платити як за 6 годин, а за інші 4 години завод повинен доплатити кожному робітникові згодом, коли підприємство буде працювати

нормально [4]. Робітників очолював професійний революціонер О. Зубарев-Кузнецов, який прибув за завданням Ростовського комітету РСДРП з Єнакієвського Петровського заводу [6]. Як стверджує Звинувачувальний акт, саме він відіграв головну і, на нашу думку, трагічну роль у всіх горлівських подіях [6]. Лоест відмовився вести переговори, тоді робітники захопили контору і змусили директора погодитися на їхні умови.

До заводської контори прибув викликаний збірний загін, що складався з неповної роти, до якої входили частина 5-ї роти 136-го Таганрозького піхотного полку, посилена солдатами з 135-го Керч-Єнікальського полку й ескадроном драгун 23-го Вознесенського драгунського полку, що знаходилися в Горлівці. Вони отримали наказ заарештувати керівників виступу, які захопили будинок заводоуправління. Однак робітники відмовилися видати О. Зубарева-Кузнецова. Більше того, при спробі його арешту околдочний наглядач Ткаченко і городовий Запорожан були збиті з ніг, а керівник його особистої “охорони” Г. Євтушенко і 3 інших робітники почали стріляти з револьверів по приставу О. Неміровському, капітанах Угриновичу, Корнеєву та солдатах, які були на відстані 3–4 кроків [7]. Тільки через щасливий збіг обставин ніхто не був убитий та поранений, одна куля, зрикошетивши об пряжку портупей і гудзик, застрягла в підкладці пальта капітана Угриновича [8]. В наслідок цього солдати відкрили вогонь по О.Зубареву, який намагався сховатися в юрбі. Залпом було вбито 10 чоловік, серед яких, крім робітників, були і зовсім випадкові люди – підлітки. Каменецька Ганна і ще двоє 17-літніх юнаків – М. Гриньов і Ф. Маслов – померли від отриманих поранень через добу. У такий спосіб ми можемо стверджувати, що всього 16 грудня загинуло 13 чоловік* [9]. Був поранений і сам О.М. Зубарев-Кузнецов у ліву руку, яку йому ввечері того ж дня ампутували лікарі Шошников і Клингенберг (але ніяк не відрубали драгуни, як написано на одному з пам’ятників у м. Горлівці по вул. Катеринича). Після цього А. Гречнев і І. Снежко, щоб помститись військам, прикриваючись ім’ям страйкового комітету станції Горлівка, не тільки не зібравши членів комітету, але навіть нікого не сповістивши, у другій половині дня склали текст телеграми до дружин Єнакієва і Гришина з проханням про допомогу:

* Загинули 16 грудня 1905 року біля прохідної машинобудівного заводу:

1. Тоткало Сергій Савич, 16 років – Горлівка.
2. Северин Кирило Микитович, 16 років – Горлівка.
3. Зайцев Стефан Леонтійович, 32 роки – Горлівка.
4. Суздаєв Ананій Трохимович, 28 років – Горлівка.
5. Данджев Федір Кирилович, 29 років – Горлівка.
6. Табахін Олексій Петрович, 30 років – Горлівка.
7. Шестаков Григорій Захарович, 20 років – Горлівка.
8. Симонін Григорій Миколайович, 26 років – Горлівка.
9. Галушкін Семен Леонтійович, 22 роки – Горлівка.
10. Бабін Михайло Андрійович, 44 роки – Горлівка.

Померли від поранень 17 грудня, отриманих під час розстрілу 16 числа:

11. Каменецька Ганна – 18 років.
12. Гриньов Михайло Олександрович, 17 років.
13. Маслов Федір Олексійович, 17 років.

Поховані на загальному цвинтарі 20 грудня 1905 року (зараз територія машинобудівного заводу ім. С.М. Кірова, територія складу паливно-мастильних матеріалів).

“Бойовій дружині. Ми усі без зброї, вимагаємо негайної допомоги з усіх боків. Комітет” [10]. Її передав телеграфіст Осипович. Про це вони розповіли, преспокійно прийшовши на обід до Воевуцького, у якого столувалися, і на слова останнього, що вони не мали права самі цього робити, І. Снежко обізвав його провокатором і сказав, що це не його справа, а всі дружини згодні [11].

До 8 години вечора 16 грудня в Горлівку прибули дружини з наступних станцій: Алчевської, Дебальцеве, Єнакієве, Харцизька, Ясинуватої. Вранці 17 грудня до них приєдналися найбільш озброєні бойові дружини з Гришина й Авдіївки, що прибули одним потягом, який складався із санітарного і 4 класних вагонів. Уночі виїхала додому Ясинуватська дружина, якою керував фельдшер М. Гриценко, не впевнений в успішному результаті бою. Таким чином, за тими даними, які ми маємо, видно, що в Горлівку прибуло 7 бойових дружин. Після від'їзду Ясинуватської дружини в Горлівці залишилося 6 загонів. У журналі “Напередодні” ще в 1906 році повідомлялося, що в Горлівку прибуло 6 загонів із загальним числом до 1 тис. чоловік [12]. За повідомленням прокурора Катеринославського окружного суду Ганнота, прибуло 9 загонів з бойовими загонами [13].

Беручи за основу рапорт генерала Сандецького і матеріали звинувачувального акта, проаналізувавши їх, можна встановити, що в Горлівку дійсно прибуло 9 потягів по 3–5 вагонів у кожному, з яких один повернувся до Ясинуватої. Звичайно, у 8 потягах, де знаходилося не більш 30 вагонів, не могли приїхати 4 тис. дружинників. Щоправда, необхідно врахувати, що в Горлівці зібралися шахтарі із прилеглих шахт, селяни, а також горлівчани, які не мали зброї і не входили до загону самооборони, більшість із них залишилися на станції Горлівка і ніякої участі в подіях не брали. Але навіть з урахуванням усієї цієї маси загальна чисельність тих, що зібралися, навряд чи могла досягти 4 тисяч осіб. Усього в Горлівку прибуло близько 1 тис. дружинників, із яких 200 осіб були озброєні рушницями центрального бою, 200 – мисливськими рушницями, 100 – гвинтівками, а 500 – револьверами [14]. Робітникам протистояли 114 солдатів і 90 драгунів [15].

Вранці з прибулих дружинників нашвидкоруч були сформовані 3 загони, які очолили робітник І. Мазанов із Єнакієва, учитель А. Гречнев і штейгер П. Гуртовий із Горлівки. Вони зайняли надшахтні споруди рудника № 1, естакаду і відвали породи терикона – перший, а два інших, пройшовши вулицею Садовою до казарм, де розташовувалися солдати і драгуни, сховалися в прилеглих до них подвір'ях. Погода сприяла, йшов густий сніг, мело. Після млявої майже двогодинної перестрілки солдати і драгуни під прикриттям заметілі відступили в степ у напрямку до Єнакієва. Цей відступ робітники сприйняли як перемогу і не стали переслідувати супротивника, який випадково неподалік зустрів козачу півсотню кількістю у 60 осіб, що ішла на допомогу з Волинцева поста, розташованого біля Петровського заводу.

Одержавши підкріплення, об'єднані війська на чолі з капітаном Угриновичем повернулись і повели наступ під прикриттям густого снігу на вокзал станції Горлівки, де знаходилися дружинники з другого і третього загонів, що святкували перемогу і не знали куди себе подіти, і резерв – частина Гришинської дружини, якою керував учитель П. Дейнега. Тут же знаходився і санітарний загін на чолі з його нареченою, учителем словесності – Л. Добровою. Зав'язалася перестрілка, що тривала близько 3–4 годин, і тільки після того, як при спробі провести переговори

було важко поранено у стегно П. Дейнегу, що від втрати крові помер, і була смертельно поранена Л. Доброва, робітники, які захищали вокзал, здалися. Навряд чи можна погодитися з думкою радянських істориків, які завжди відзначали слабкість резерву дружинників, що за стереотипом у них був озброєний лише саморобними піками. Як ми бачимо, він чинив опір військам майже 4 години.

Бойові дружини, втративши 14 чоловік убитими і понад 30 пораненими, потерпіли поразку й залишили Горлівку* [16]. Але і “переможці” не були упевнені у своїй перемозі. У військ були наступні втрати: убито 2, помер від поранення 1, важко поранених – 4, легко – 8 нижніх чинів і капітани Угринович і Корнєєв [17]. Крім того, ефрейтор 5-ї роти 136-го Таганрозького піхотного полку 26 літній Дмитро Григорович Терпіков, який загинув у перестрілці, був похований разом із робітниками 20 грудня на загальному Горлівському цвинтарі [18].

Легко поранений у руку капітан Угринович, нікого не заарештувавши і навіть не переписавши затриманих, котрих було близько 500 осіб, змусив їх проспівати гімн, привівши таким чином усіх до присяги, відпустив [19]. Він доповідав на суді, що був так вражений криками і непідробленим розпачем тих, хто здався, їхнім жалюгідним виглядом і малодушністю, що і сам розгубився і не здогадався їх навіть переписати. Охороняти ж цю юрбу він не мав уже ні сил ні можливості, оскільки загін був стомлений роботою в попередню ніч по укріпленню казарми на випадок нападу дружинників і самим боєм [20]. Після цього війська і поліція залишили Горлівку, пішовши в бік ртутного рудника.

Через два дні в Горлівку, яку залишили і поліція, і війська, приїхав земський санітарний загін Червоного хреста. Очолював його Бахмутський повітовий проводир дворянства Ф.О. Бантиш, щоб допомогти пораненим, котрих, як і убитих, мало бути дуже багато, виходячи з повідомлення повітового справника Федоренка. Саме він у телеграмі дезінформував губернатора, спираючись на неперевірені дані, визначивши число тільки загиблих у 300 осіб [21]. От що Ф.О. Бантиш доповів губернаторові в терміновій телеграмі повернувшись до Бахмута:

* Загинули 17 грудня 1905 року в перестрілці з військами.

Поховані на загальному цвинтарі Горлівки 20 грудня 1905 року.

1. Семенов Михайло Олександрович, 26 років – Горлівка.

2. Колесников Дмитро Павлович, 25 років – Горлівка.

3. Паршиков Федір Тимофійович, 24 роки – Горлівка.

4. Невідомий.

Поховані в Алчевску, Гришино і Єнакієвому:

5. Мірошниченко – ст. Алчевська, ДЮЗ, Жиллівський рудник.

6. Фесенко – ст. Алчевська, ДЮЗ, Жиллівський рудник.

7. Дейнега Прохор Семенович – Гришине.

8. Доброва Лідія – Гришине.

9. Трубка Андрій – Єнакієве.

10. Апостолов Дмитро – Єнакієве.

11. Білокур – Єнакієве.

12. Бодров – Єнакієве.

13. Невідома – Єнакієве (якась єврейка).

Помер від поранень 21 грудня отриманих у перестрілці 17:

14. Ярошенко Мокей Юхимович, 23 роки – Горлівка, поховано 22 грудня на загальному цвинтарі.

Катеринославському губернатору із Бахмута.
№ 746 від 20 грудня 1905 р.

19-го о третій годині дня приїхав у Горлівку земський санітарний загін Червоного хреста зробити допомогу пораненим, застав повну анархію. Війська відсутні, поліція, судові влади також. У казенній винній крамниці тисячі цеберок горілки без охорони, починається пияцтво. Шістнадцятого був перший день придушення заколоту військами. 17 грудня бій між солдатами і робітниками з 8 до 4 дня, у різних будинках лежить 21 труп, не поховані, серйозно поранених 30 тчк. Справник приїхав тільки зі мною, не наважується ввести солдат, відновити дію поліції тчк. Зараз горять казарми, необхідно негайно відновити порядок, положення вкрай гостре.

Повітовий проводир дворянства Бантиш [22].

Дані Ф.О. Бантиша перевірені нами зробленими розвідками в Центральному державному історичному архіві м. Києва і державному архіві Донецької області. Зведення, отримані згідно з метричними книгами реєстрації померлих у грудні 1905 року в окремих містах області, а також відповідно до Звинувачувального висновку, дозволили нам за прізвищами назвати загиблих у горлівських подіях 16–17 грудня 1905 року – їх 28 осіб. Із них 14 осіб убито, плюс 4 померлих від поранень 17 і 21 грудня – горлівчани і 1 невідомий. Крім того, у Єнакієві поховали чотирьох загиблих, в Алчевську трьох, а в Гришино П.С. Дейнегу, тіло якого було доставлено 18 грудня, і померлу через смертельну кульову рану Л. Доброву [23]. У такий спосіб легендарні зведення повітового справника Федоренка, що так довго повторювалися й офіційною владою, і радянськими істориками, про втрати заколотників кількістю 300 осіб, м'яко кажучи, були далекими від дійсності.

Далекою від дійсності є і телеграма, яку він відправив днем раніше від тієї, про яку ми вже вели мову і до якої ще повернемося. Це теж про події в Горлівці, але ще 16 грудня. Всі радянські історики знають про неї, вона є в усіх архівах і збірниках документів, але вона ніяк не вкладалася в існуючу схему зображення події і на неї не звертали увагу. А коментарі тут зайві, бо це справжня дезінформація або повне непорозуміння. Наводимо її текст повністю:

Катеринославському губернатору із Бахмута.
№ 631 від 17 грудня 1905 р.

Страйковим комітетом був затриманий (у) конторі Горлівського рудника директор Кнотте. Військами (був) визволений. Війська стріляли, убито нападаючих 3, поранено 9. Комітет послав в Авдіївку за підкріпленням.

Справник Федоренко [24].

Навіть знаючи, що в Горлівці від рудника № 1 (шахта “Кочегарка”) та залізничного вокзалу станції до машинобудівного заводу відстань в 1 кілометр, хіба ж можна так помилитись? Та все одно така телеграма залишалася без коментарів та поза увагою радянських істориків, бо не можна було ставити під сумнів офіційні документи. Вона прийшла їм до вподоби, найкраще революціонізуючи грудневі події. Це тільки підтверджує те, що в ній іде мова про те ж, що й у нас, але ж Федоренко тоді ще не знав, що в той час, коли він відправляв свою “кумедну”

телеграму, в Горлівці вже ішов справжній бій... А потім йому треба було будь-що спочатку налякати губернатора, а згодом отримати кредит, бо він у телеграмі сповістив все правдиво за винятком першої фрази – “У Горлівці військами убито близько трьохсот дружинників, напало на війська більше чотирьох тисяч...” [25].

Значний інтерес для нас у цьому питанні становлять і висновки, зроблені К.Г. Єршовим, який у своїй праці, майже повністю написаній на мемуарах та дослідженнях істориків 20-х років, теж піддавав сумніву зведення поліцейських органів, що були побудовані на телеграмі Федоренка, щодо кількості прибулих у Горлівку 16–17 грудня дружинників та загиблих [26]. Він схиляється до цифри близько 5 тисяч осіб прибулих, виходячи з того, що йому здавались найбільш правдивими спогади М. Борового і його такий підрахунок дружинників: “Склад, за моїм особистим спостереженням, був такий: гвинтівок близько 100 шт., рушниць центрального бою до 200, берданок 150 шт., і шомпольних близько 200 шт., револьверів до 500 шт. і інші до 3 000, озброєних піками” [27]. Ці зведення підтверджують і наші висновки. Але там само автор пише, що з цього питання в джерелах велика розбіжність, а далі наводить такі зведення: поліцейські відомості – понад 4 тис., Анісімов – до 3 тис, М. Боровий – понад 4 тис., В.Г. Березницький – понад 2, О.В. Рабинович – 1–1,2 тис. осіб. Втрати дружинників джерела обчислюють теж по-різному, але він пише: “У підсумку треба визнати, що 300 забитих – цифра перебільшена, не сотнями визначається це число, а десятками” [28]. Такий висновок К.Г. Єршова базується на спогадах, які містяться в архіві Артемівського істпарта: Г.Ф. Кільчик – 32 загиблих, К.В. Прилипченко – 29, Р.У. Прохоров – 18, на станції, І.А. Ольшанський до 29, на станції, П.М. Клочков – 8 осіб [29]. Це писалось у 1930 році, і всі провідні радянські історики знали про ці підсумки, але ніде не обмовились про них жодним словом.

Бойові дружини, маючи велику перевагу в живій силі (на кожного із солдатів і драгунів припадало по 5–6 озброєних робітників, до цього слід додати пристойне озброєння, великий запас і патронів, і динаміту), зазнали поразки [30]. Головними її причинами, на нашу думку, були по-перше, повна відсутність загального керівництва загонами дружинників з боку розпорядницьких комітетів і міфічного “штабу повсталих”, вигаданого радянськими істориками і не підтвердженого ні документами, ні спогадами учасників, і, по-друге, “мирні настрої” дружинників, які розраховували, якнайбільше тільки роззброїти солдатів у Горлівці. Цю думку підтверджує й один із гришинських робітників П., котрий ще в 1908 році писав: “Пам’ять про вдачу в Ясинуватій значно зашкодила Горлівській справі. Усі рвалися в бій, але в схованках душі жевріла надія, що серйозної справи не буде й усе закінчиться якщо не здачею, то швидким відступом військ. Тому не було зроблено належних приготувань, не вироблено ніякого бойового плану... До чого, думалося, приймати такі різкі заходи, за яких проллється кров людська, коли війська, побачивши наші сили, відступлять...” [31]. Проти таких висновків нічого заперечити. Це ще зайвий раз доводить стихійний характер горлівських подій, у яких немає і натяку на керівну роль ні більшовиків, ні Рад. Були, звичайно, й інші причини поразки, але вони мали в основному тактичний і військово-організаційний характер і не настільки важливі.

20 грудня в Горлівку вступили війська і побоювання влади, що робітники чинитимуть опір, не виправдалися. Почалися арешти. У 1908 році був улаштований судовий процес у справі про захоплення Катерининської залізниці. Вирок

Одеського воєнно-польового суду вразив усіх своєї суворістю. Вісім осіб, які відмовилися писати прохання про помилування на ім'я Миколи II, з 32 підсудних засуджених до страти за участь у грудневих подіях 1905 року в Донбасі, в ніч з 3 на 4 вересня 1909 року були повішені на балках пожежного сараю 4-ї поліцейської частини м. Катеринослава. Це – Олександр Михайлович Кузнецов-Зубарев – професійний революціонер, Григорій Федорович Ткаченко-Петренко – ливар (Єнакієве), Петро Лукич Бабич – слюсар (ст. Гришине), Андріан Іванович Ващаєв – слюсар (ст. Дебальцеве), Василь Петрович Григоращенко – слюсар (ст. Горлівка), Андрій Пилипович Щербаков – електрик (Єнакієве), Володимир Володимирович Шмуйлович – слюсар (Горлівка) й Ілля Денисович Мітусов – помічник машиніста паровоза (ст. Авдіївка). 12 осіб були відправлені на безстрокову каторгу, а 48 отримали каторжні роботи на термін від 8 і до 2,8 років. 39 із підсудних були виправдані. Отак безглуздо закінчилася трагедія Горлівського бою.

Тепер, коли зняті політичні стереотипи, що існували в радянській історіографії протягом кількох десятиліть і спрямовувалися на штучне визначення в загальнореволюційному процесі місця революції 1905–1907 років як “Генеральної репетиції Великого Жовтня ...”, самі події виглядають досить жалюгідно. Розвиток і поглиблення керівної ролі більшовицької партії в грудневих подіях зафіксований тільки на папері в істориків, а самі події виглядають досить буденно, безглуздо і криво. Адже переможців у Горлівському бою не було і бути не могло. Спроба втілити в життя неспроможну, нічим не обґрунтовану ідею, запропоновану О.М. Зубаревим-Кузнецовим 16 грудня, призвела до нерішучої, непродуманої і неорганізованої спроби повторити неписаний сценарій подій, що відбулися напередодні в Ясинуватій і Авдіївці по роззброєнню солдатів. Але капітан Угринович тактично перехитрив об'єднані сили дружинників, що не мали ні досвіду, ні єдиного загального керівництва. Його величність ВИПАДОК у Горлівці розпорядився по-своєму і призвів до нічим не виправданого кровопролиття, за яким, як виявилось, нічого й не було, крім 30 загиблих з обох боків, більш ніж 30 поранених, 8 повішених, 12 осіб, які отримали безстрокову каторгу, а на 48 підсудних із “Горлівської справи” загалом припало 232,5 років каторги [32].

Підводячи підсумок, необхідно зазначити, що настав час тверезо подивитися на події майже столітньої давності без прикрашання і революційного романтизму, нарешті знайти в собі мужність і сили, щоб визнати, що цими подіями потрібно не пишатися, як ми це робили багато років, а напевно, скоріше соромитись. Завдяки радянській історіографії на них виховували лжегероїзм і лжепатріотизм радянських громадян не одного покоління. На наш превеликий жаль, ще й сьогодні можна зустріти в поодиноких роботах сучасних українських істориків з досліджуваної теми дані, запозичені з історії тих часів. Що це – страх правди чи небажання її прийняти? Зрозуміло одне, і це головне – події бурхливого і трагічного грудня 1905 року необхідно пам'ятати й об'єктивно розглянути, відкинувши всі непотрібні на сьогодні стереотипи і нашарування, і дати їм правдиву оцінку.

Література

1. Богуцкая Л.В. Очерки по истории вооруженных восстаний в революции 1905–1907 гг. – М.: Госполитиздат, 1956; Иванов Л.М. Революция 1905 г. на Украине // Вопросы истории. – 1940. – № 5–6; Иванов Л.М. Революция 1905–1907 гг. на Украине // Революция 1905–1907 годов в национальных районах России. – М.: Госполитиздат, 1949; Лось Ф.Є. Україна в буржуазно-демократичній революції 1905–1907 рр. – К.: Рад. школа, 1949;

Лось Ф.Є. Формування робітничого класу на Україні. – К.: Держполітвидав, 1949; Лось Ф.Є. Революція 1905 року на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955; Максимов А.М. На баррикадах. – Донецьк: Донбасс, 1973; Свежинский П. Горловское вооруженное восстание в 1905 году // Исторический журнал. – 1940. – № 12; Шморгун П.М. Советы рабочих депутатов на Украине в 1905 году // Исторические записки. – 1954. – № 49; Шморгун П.М. Ради робітничих депутатів на Україні як органи революційної влади в дні грудневого збройного повстання 1905 року // Революція 1905–1907 рр. на Україні. – К.: Держполітвидав, 1955; Шморгун П.М. 1905-й рік на Україні. – К.: Політвидав України, 1980; Шморгун П.М. Україна в період першої російської революції 1905–1907 років. – К., 1985; Шморгун П.М. З історії соціал-демократичних організацій України напередодні і в період першої російської революції (1903–1907 рр.): новий підхід // Український історичний журнал. – 1990. – № 2 та інші.

2. Евсеенко С.А. Горловские события декабря 1905 года в историографии // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. – Кн. 10 / Голов. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2003; Евсеенко С.А. О некоторых стереотипах в историографии Горловских событий декабря 1905 года // Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції (25–26 жовтня 2001 р.) – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.7(9).

3. Донбас у революції 1905–1907 років. Збірник документів. – Сталіно: Сталінське обласне видавництво, 1957. – С. 114–115.

4. Гірничозаводський листок. – 1906. – № 1.

5. Зубарева А.І., Титлянова Н.І. Відновити правду про одного з героїв Горлівського повстання 1905 р. // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С.149–152.

6. Єршов К.Г. Грудневе збройне повстання в Донбасі // Каторга і заслання. – 1930. – № 10 (71). – С. 50.

7. Державний архів Донецької області (ДАДО), фонд Р-2109, опис 1, справа 89, аркуш 281.

8. Революція 1905–1907 рр. на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1949. – С. 340.

9*. ДАДО, ф. 374, оп. 1, спр. 7, арк. 229-230.

10. Донбас у революції 1905–1907 років: Збірник документів. – С. 121.

11. ДАДО, ф. Р-2109, оп.1, спр. 89, арк. 94.

12. Дейнега и Доброва // Накануне. – 1906. – № 3. – С. 137.

13. Революція 1905–1907 років на Україні. – С. 345.

14. Євсеєнко С.А. Горлівський бій. Бойові дружини робітників Донбасу в грудневому збройному повстанні 1905 року – Донецьк: ТОВ “Лебідь”, 2000. – С. 54.

15. Вищий підйом революції 1905–1907 рр.: Збірник документів. – Ч. III, кн. 1. – С.110.

*16. ДАДО, ф. 374, оп. 1, спр. 7, арк. 229-230.

17. ДАДО, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 89, арк.98.

18. ДАДО, ф. 374, оп. 1, спр. 7, арк. 229-230.

19. Донбас у революції 1905–1907 років.: Збірник документів. – Сталіно: Сталінське обласне видавництво, 1957. – С. 122.

20. Революція 1905–1907 рр. на Україні: Збірник документів і матеріалів. – С. 341.

21. Донбас у революції 1905–1907 років: Збірник документів. – С. 122.

22. Матеріали з історії революційних подій 1905 року на території, що нині входить в Артемівський округ (До 20-ти річного ювілею революції 1905 р.). – Артемівськ, 1925. – С. 49.

23. Там само. – С. 148.

* Дані публікуються вперше.

24. ДАДО, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 89, арк. 11; Донбас у революції 1905–1907 років: Збірник документів. – С. 121-122; Революція 1905–1907 рр. на Україні.: – Т. 2, ч. I. – К., 1955. – С. 515.
25. Донбас у революції 1905–1907 років: Збірник документів. – С. 122.
26. Єршов К.Г. Грудневе збройне повстання в Донбасі // Каторга і заслання. – 1930. – № 10 (71).
27. Там само. – С. 56.
28. Там само. – С. 61.
29. Там само. – С. 61.
30. Євсєєнко С.А. Горлівський бій. – С. 32; Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 347, оп. 1, спр. 299, арк. 152, 174.
31. Былое. – 1908. – № 8.
32. Донбас у революції 1905–1907 років. – С. 139.

Н.О. Ципляк

Студентські заворушення у Чернігівській духовній семінарії в 1905–1907 рр.

Чернігівська духовна семінарія, яка проіснувала майже півтора століття, давала можливість своїм випускникам займати церковнослужительські місця та вчительські посади, а також продовжувати навчання у духовних і світських вищих навчальних закладах. Семінарія була не лише духовним навчальним закладом, а й своєрідним науковим та культурним осередком Чернігівщини. Незважаючи на певну ізольованість від зовнішнього світу, її вихованці взяли активну участь у революційних подіях 1905–1907 рр.

Слід зауважити, що порушена проблема не була предметом спеціального дослідження. Існує низка розвідок, присвячених студентському руху 1905–1907 рр., автори яких лише принагідно торкалися подій у Чернігівській духовній семінарії. Так, у студії Б. Тітлінова “Молодежь и революция” йдеться про зародження революційного руху серед вихованців середніх та духовних навчальних закладів Російської імперії [1]. Першому Всеросійському студентському страйку присвячена розвідка В. Соломонова “Об участии Московского студенчества в первой Всероссийской студенческой забастовке 1899 г.” [2]. У статті Т. Леонтьєвої “Быт, нравы и поведение семинаристов в начале XX ст.” порушено деякі питання, що зумовлювали наростання протиурядових настроїв у духовних навчальних закладах тієї доби [3]. Історії учнівського руху присвячено дослідження Г. Шкловського “Ученическое движение 1905 г. на Черниговщине”, в якому наведено відомості про заворушення в семінарії та інших навчальних закладах регіону [4]. Стаття В. Мурашка “Забастовка 1905 р. в Чернігівській семінарії” містить стислий опис подій, що відбувалися в семінарії під час заворушень у 1905 р. [5]. У неопублікованому нарисі колишніх вихованців семінарії І. Подвойського та А. Комарова “К истории революционного движения среди учащихся Черниговской духовной семинарии”, який зберігається в Державному архіві Чернігівської області, використано спогади семінаристів про заворушення 1905–1907 рр. [6].

Наша розвідка написана на основі аналізу архівних джерел, що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області та Російському державному історичному архіві [7]. Використані також матеріали періодичних видань цього періоду, зокрема “Черниговских епархиальных известий”, що містять дані про тимчасове закриття семінарії [8].

Заворушення в Чернігівській духовній семінарії були зумовлені усім попереднім розвитком цього навчального закладу. Відомо, що ще у 1899 р. у духовних семінаріях поширювались заклики до масових виступів із метою домогтися для семінаристів права вступу до університетів. Напружена ситуація в країні вплинула на семінаристів, але заворушення в семінарії мали особливі причини. Як зауважив Б. Тітлінов, “ни в одной школе не было столько волнений, сколько в духовных семинариях, особенно в 1890–1900 гг.” [9]. Ще одним важливим поштовхом для розвитку семінарського руху був загальний студентський страйк, який розпочався у Петербурзькому університеті й прокотився країною у лютому 1899 р. [10]. Св. Синод 1 червня 1899 р. видав постанову, згідно з якою єпархіальне керівництво мало вплинути на батьків і зобов’язати їх контролювати поведінку семінаристів. Дозволялося негайно закривати навчальні заклади, якщо участь у виступах братимуть усі класи, або припиняти заняття у тих класах, де вони спалахнуть. Усі вихованці закритих класів мали бути негайно відраховані з семінарії. Відновити можна було лише тих вихованців, яких визнають благонадійними за умови, що кожен із них дасть письмове зобов’язання виконувати усі встановлені в семінарії правила. У 1902 р. Св. Синод знову звернув увагу на засоби боротьби із заворушеннями і наполіг на негайному виключенні призвідців з семінарій [11]. Звітуючи Синоду за 1901–1902 навчальний рік, ректор семінарії К. Єфремов визнав, що настрої вихованців “був дещо збудженим”. Під впливом агітації, яку проводили у Чернігові вихованці вищих навчальних закладів, семінаристи 17 березня склали звернення з такими вимогами: збільшення кількості годин із загальноосвітніх дисциплін, можливість вступу до усіх університетів після закінчення чотирьох класів семінарії, дозвіл учнівських зібрань, читання усіх книг та газет, дозволених цензурою. Але жодних наслідків це звернення не мало [12]. Слід також згадати, що в грудні 1901 р. міністр внутрішніх справ видав постанову про заборону газетам та журналам друкувати будь-які відомості про заворушення у духовних навчальних закладах [13].

Організованого характеру семінарський рух набув лише наприкінці 90-х рр., а найвищого розмаху досягнув у 1905–1906 рр., коли з 57 семінарій були закриті 44, у тому числі й Чернігівська [14].

Як згадує І.П. Львов, який тоді викладав у Чернігівській духовній семінарії, “мне было известно, что, действительно, в тогдашней России было движение общесеминарское, руководимое каким-то центром из активных представителей духовных семинарий. Это движение началось ещё за год или за два до Революции 1905 г., первое время проходило под знаком коренной учебной реформы с требованием расширения программ по учебным предметам общеобразовательного цикла, дабы дать семинаристам возможность по окончанию четырёх классов, на общих основаниях, поступать и учиться в светских высших учебных заведениях разного типа и профиля” [15].

У суботу 22 січня 1905 р. після богослужіння та вечері чималий гурт учнів вийшов з їдальні й попрямував до гардеробу, але знайшов його зачиненим.

Вважаючи, що закриття гардеробу було здійснено за наказом інспектора, щоб запобігти відлученням вихованців із гуртожитку після богослужіння, вони розбили кілька ламп та віконниць. Присутні в їдальні помічник інспектора та наглядач, вийшовши у коридор, у темряві не змогли побачити ініціаторів заворушень, а чули лише масове незадоволення вихованців. Про заворушення помічник інспектора М. Корнієвський негайно доповів ректору. Тим часом вихованці піднялися на другий поверх і почали гасити лампи. Під час розмови ректора з інспектором з'явився черговий наглядач В. Фесіков і доповів, що в семінарії “почалися заворушення, вихованці б'ють лампи в коридорах, б'ють скло в коридорах та вимагають до себе інспектора”. Зважаючи на дуже збуджений стан вихованців, ректор порадив інспектору не виходити до них, а вирішив поговорити з ними сам. Але розмовляти з натовпом було неможливо, й усі зусилля ректора заспокоїти вихованців не дали результату. З класних коридорів натовп вихованців із вигуками попрямував до переходу в інший корпус, де на верхньому поверсі знаходилися спальні кімнати вихованців старших класів. Під час переходу верхнім коридором було розбито кілька віконниць у спальнях, а також частково виламані перила сходин. Розбивши кілька ламп у нижньому коридорі, група вихованців намагалася вдертися до квартири інспектора, але, не досягнувши своєї мети, з галасом зникла. Близько одинадцятої години заворушення припинилися, й усі семінаристи розійшлися по своїх кімнатах. Наступного дня, у неділю, усі вихованці були на богослужінні в церкві й поводитися спокійно. Але після літургії незадоволення знову почало зростати. Намагання інспектора поговорити з вихованцями в актовому залі не мали успіху. Близько дванадцятої години учні зібралися в актовому залі, куди запросили ректора, і запропонували йому прийняти “Петицію від вихованців Чернігівської духовної семінарії”. Петиція складалася з 3 частин: педагогічної, виховної та економічної. У першій частині семінаристи вимагали заміни викладачів, які не задовольняли їх. Друга частина була присвячена відносинам між викладачами і вихованцями. Останні вимагали належної поваги до себе, а також надання більшої самостійності у використанні вільного часу. У третій частині йшлося про покращення харчування та одягу. Ректор не міг не прийняти петицію, але відразу пояснив семінаристам, що більша частина висунутих вимог, особливо щодо звільнення деяких викладачів семінарії, безумовно, не підлягає обговоренню, бо є виключно прерогативою Св. Синоду. Такі ж роз'яснення були зроблені вихованцям і духівником семінарії та деякими з членів інспекції. Вихованці, мабуть, зрозуміли неможливість виконання своїх вимог і заспокоїлись. Під час бесіди з ними з'ясувалося, що вони особливо прагнули послаблення наказу Св. Синоду стосовно заборони післяобідніх відпусток. Вважаючи, що ситуація досить серйозна, ректор вирішив повідомити поліцію, що події можуть мати своє продовження. О п'ятій годині вечора до семінарії з'явився загін поліції, але невдовзі залишив територію семінарії, оскільки вихованці заспокоїлись і дали обіцянку не продовжувати заворушення. Наступного дня, 24 січня, вони з'явилися на заняття, і порядок ніхто не порушував [16].

Аналізуючи на педагогічному зібранні події 22 січня, викладачі прийшли до висновку, що заворушення були спровоковані закриттям гардеробу. Вихованці зрозуміли це як заборону виходити з семінарії увечері. Петиція семінаристів була складена без попередньої підготовки, вже після початку заворушень. Було прийнято рішення негайно доповісти про студентські заворушення єпархіальному

начальству. Семінарською корпорацією було складено лист до батьків із закликом переконати їх не брати участі у масових виступах [17]. Через тиждень почалися заворушення у Чернігівській та Ніжинській чоловічих гімназіях, Ніжинському технічному училищі й тамтешньому історико-філологічному інституті [18].

Д. Тихомиров, який, за розпорядженням Учбового Комітету Св. Синоду, 24 березня–7 квітня 1905 р. здійснив ревізію семінарії, прийшов до таких висновків: хоча заворушення і мали загальні причини, в житті семінарії для них існують певні передумови. Семінаристи вказували на те, що викладачі недостатньо пояснюють новий матеріал, викладання ведеться лише за підручниками, і тому у них немає жодного інтересу до навчання. Вивчивши думку семінаристів, ревізор наголосив на тому, що, хоча у викладанні деяких вчителів дійсно наявні певні недоліки, вони можуть бути лише приводом, а не головною причиною заворушень. Вістря незадоволення було спрямовано проти інспектора, який стримував “свободу” семінаристів, а інші вимоги були додані пізніше [19]. Д. Тихомиров виділив також загальні причини заворушень, які були притаманні не лише Чернігівській семінарії. Це, по-перше, двоякість семінарської освіти (підготовка до служіння церкві та проходження загальноосвітнього курсу навчання), тому семінарія часто розглядалася як перехідна ланка до здобуття вищої освіти. По-друге, становість духовної школи. По-третє, її невідповідність вимогам часу. До цього слід також додати сувору дисципліну і постійний нагляд за вихованцями [20].

На засіданні Учбового Комітету, що відбулося 27 липня 1905 р., розглядаючи доповідь Д.І. Тихомирова, було виділено ще одну причину заворушень – бідність учнівської бібліотеки. Ще раз було наголошено на тому, що дуже гостро постало питання про відпустки семінаристів до міста. Це було пов’язано, зокрема, з тим, що в 1905–1906 навчальному році вихованці перейшли з приватних квартир до гуртожитку, який розміщувався у новому корпусі семінарії.

Вихованці припинили заворушення на таких умовах: жодних покарань, свобода відпусток з 17.00 до 20.30, послаблення вимог з боку викладачів та інспекції [21].

Винуватці заворушень залишились офіційно не з’ясованими. І.П. Львов наголошує на тому, що прізвища призвідців були відомі, але ніхто з них не постраждав. Особливо активну участь брали вихованці п’ятого класу – Архип Красновський та Семен Куриленко [22].

У березні 1905 р. ректор наголошував на тому, що вихованці до активних дій більше не вдаються, але залишаються досить збудженими. Потенційних призвідців інспекція знала, але спрямовані проти них дії могли викликати нові заворушення, тому за ними було встановлено нагляд. Жандарми також знали прізвища лідерів, але не квапились притягати їх до відповідальності [23].

Восени 1905 р. у страйковому русі, хвиля якого знову прокотилася країною, знову взяли участь вихованці Чернігівської духовної семінарії. Відомо, що існувала навіть загальна програма дій на осінь 1905 р.: кожна семінарська громада мала подати петицію місцевому начальству для подальшої передачі до Синоду, а потім страйкувати з метою задоволення вимог. За таким сценарієм 7 жовтня почалися заворушення у Чернігівській духовній семінарії. Шляхом голосування 290 вихованців (проти – 30, 21 – утримались) вирішили припинити заняття, поки не задовольнять їхні вимоги. У поданій на ім’я ректора петиції семінаристи вимагали

права вступу до вищих навчальних закладів після закінчення семінарії незалежно від розряду без вступних іспитів, за винятком технічних вищих навчальних закладів [24]. На вимогу ректора припинити заворушення семінаристи відповіли відмовою [25]. Деякі семінаристи пішли до інших навчальних закладів міста із закликом припинити навчання, але проникнути їм вдалося лише до Єпархіального жіночого училища. Семінарія була закрита відповідно до розпорядження Синоду: “если ученики прекращают занятия, надобно всех распустить и закрыть семинарию. Петиции не принимаются. Допущение в университеты давно разрешено Синодом, но университеты не принимают”. Відтоді семінарія перебувала під постійним наглядом губернського жандармського управління [26].

Поодинокі виступи траплялись і надалі. Так, у лютому 1907 р. один з учнів шостого класу запропонував відзначити 20 лютого як день відкриття російського парламенту, не йти на заняття, а вирушити до інших навчальних закладів міста. Заняття в семінарії були зірвані, але проникнути до інших закладів не вдалося. Цього разу семінарію закрито не було. У 1907–1908 навчальному році семінарію спіткала ще одна ревізія [27].

Слід зауважити, що причинами заворушень зазвичай були незначні події: недоброякісна їжа, зайвий іспит, додаткове завдання. Було вироблено і тактику проведення заворушень – вони починались у місцях найбільшого зосередження вихованців: їдальні, класі, бібліотеці; семінаристи починали тупотіти ногами, а ввечері гасили лампи та били скло.

Чого ж домоглися семінаристи? Докорінна реформа духовної освіти так і не відбулась, якщо не рахувати збільшення кількості годин на світські предмети і впровадження в навчальний план французької або німецької мови. Раніше семінаристам дозволялося вступати на всі факультети Томського, Юр'ївського та Варшавського університетів, до Петербурзького університету (факультет східних мов), Лазаревського (в Москві) та Владивостоцького інститутів східних мов та Ярославського юридичного ліцею, але тільки після закінчення шести класів по першому розряду, по другому розряду – лише до ветеринарних та комерційних інститутів. Із 1906 р. дозволялося також вступати до Харківського та Казанського університетів після закінчення чотирьох класів. І лише з 1915 р. семінаристам було дозволено вступати до усіх вищих навчальних закладів країни після закінчення чотирьох класів [28].

Література

1. Титлинов Б.В. Молодёжь и революция. – Л., 1925. – С. 166.
2. Соломонов В.А. Об участии Московского студенчества в первой Всероссийской студенческой забастовке 1899 г. // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 1994. – № 2. – С. 26–31.
3. Леонтьева Т.Г. Быт, нравы и поведение семинаристов в начале XX в. // Революция и человек. – М., 1997. – С. 20–38.
4. Шкловский Г. Ученическое движение 1905 г. на Черниговщине // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С. 60–73.
5. Мурашко В. Забастовка 1905 р. в Чернігівській семінарії // Більшовик. – 1941. – № 18. – С. 4.
6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-8860, оп. 1, спр. 155.
7. Див: Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), ф. 802; ДАЧО, ф. Р-1495; Р-8860.

8. Черниговские епархиальные известия. – 1905. – № 23. – Часть неофициальная. – С. 769–772.
9. Титлинов Б.В. Молодёжь и революция. – Л., 1925. – С. 11.
10. Соломонов В.А. Об участии Московского студенчества в первой Всероссийской студенческой забастовке 1899 г. // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 1994. – №2. – С. 27.
11. РДИА, ф. 802, оп. 16, спр. 256, арк. 43.
12. РДИА, ф. 802, оп. 10, спр. 63, арк. 2-8.
13. РДИА, ф. 802, оп. 16, спр. 256, арк. 46.
14. Там само, арк. 52.
15. ДАЧО, ф. Р-1495, оп. 1, спр. 114, арк. 6.
16. РДИА, ф. 802, оп. 10, спр. 52, арк. 53–54.
17. Там само, арк. 56.
18. Шкловский Г. Ученическое движение 1905 г. на Черниговщине // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С. 64.
19. РДИА, ф. 802, оп. 10, спр. 52, арк. 32.
20. Тихомиров Д.И. О реформе духовной школы. – СПб., 1905. – С. 6–8.
21. РДИА, ф. 802, оп. 10, спр. 52, арк. 49.
22. ДАЧО, ф. Р-8860, оп. 1, спр. 155, арк. 16.
23. РДИА, ф. 802, оп. 10, спр. 52, арк. 62.
24. По поводу прекращения занятий в Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1905. – № 23. – С. 772.
25. Мурашко В. Забастовка 1905 р. в Чернігівській семінарії // Більшовик. – 1941. – № 18. – С. 4.
26. ДАЧО, ф. Р-1495, оп. 1, спр. 114, арк. 7.
27. РДИА, ф. 802, оп. 10, спр. 52, арк. 122.
28. Леонтьева Т.Г. Быт, нравы и поведение семинаристов в начале XX в. // Революция и человек. – М., 1997. – С. 33.

О.П. Кривобок

Петро Дятлов – забута постать в українському революційному русі початку XX століття

Серед сучасних видань, присвячених революційному руху в Україні в період революції 1905–1907 років, зовсім мало таких, що хоча б між іншим згадують особу Петра Георгійовича Дятлова. Нечасто про нього писали і радянські історики (ще б пак, репресований у жорстоких 30-х). Та й історики еміграції, окрім хіба що Дорошенка Дмитра [1], не знаходили місця у своїх дослідженнях людині, яка пов'язала життєвий вибір із протилежною ідеологією.

А втім, ця особа, що змінила за своє життя, як справжній революціонер, безліч місць проживання, що належала двом народам (росіянин за походженням, усе свідоме життя присвятив українському соціалістичному руху), один із найактивніших учасників громади РУП на Чернігівщині, відомий діяч УСДРП (три роки був членом Центрального комітету), активіст КПЗУ, голова одного з видавництв УСРР і професор харківських вузів, варта уваги історика. Варта хоча б як прикметний приклад трагічної людини-борця, помилки якої були закономірними і типовими для бурхливих обставин початку XX століття.

Досліджень, присвячених цій постаті, в Україні, як можна здогадатися, небагато. Після жорстокого періоду сталінщини перші з них з'явилися нескоро. Це невеликі за обсягом повідомлення Ярошенка А.Д. [2], Волошка Є. [3], деякі фрагменти біографії аналізуються в статті Юрченка О. [4]. Серед місцевих чернігівських авторів увагу до нього виявив публіцист І. Дудко [5]. В сучасних дослідженнях епізоди діяльності Дятлова П. включено в роботи Головченка В. [6], а також у том 1 “Політичної історії України” [7].

Як бачимо з вищезазначеного, портрет життя та діяльності Петра Георгійовича Дятлова не лише далекий від повноти, але за нього навіть не брались історики, що можна пояснити непопулярністю активних діячів націонал-комунізму в останні 15 років. На жаль, дана стаття також не може претендувати на повний опис цієї постаті, з огляду як на її об'єм, так і на великий обсяг роботи, переважно архівної, який слід провести для цього в Україні і за кордоном. Тому метою дослідження є з'ясувати обставини ранньої біографії П. Дятлова, простежити його стосунки з РУП, діяльність і місце в українському соціал-демократичному русі початку ХХ століття.

Народився П.Г. Дятлов 6 лютого 1883 року, хоча в іншому документі, атестаті зрілості, вказано 1 лютого 1883 року [8], в місті Стародуб Чернігівської губернії. 1891 року він вступає до підготовчого класу Стародубської прогімназії. Перед тим навчався у міському приходському училищі [9]. У прогімназії навчався 6 років (враховуючи те, що 2 роки провів у 4-му класі), причому був звільнений від плати за навчання. Закінчивши її у 1897 році з успіхом (середній бал – 4,75), Петро отримав свідоцтво з правом вступити без іспитів до 5-го класу гімназії [9].

1897 р. Дятлов вступив до Ніжинської класичної гімназії. Очевидно, цей навчальний заклад було обрано під впливом і за прикладом старшого брата – Михайла, який щойно сам його закінчив і вступив до Московського університету [10]. Саме Михайло і написав прохання про зарахування Петра до гімназії. Гімназія розміщувалась у стінах історико-філологічного інституту, в ній працювали викладачі цього закладу.

Навчатися в чужому місті було нелегко, тим більше юному підлітку, та ще й із незаможної родини. Уже в 1897–98 навч. році, будучи у 5-му класі, Петро подає прохання про звільнення від плати за навчання у другому навчальному півріччі. До прохання додано свідоцтво Стародубської міської управи, яка в ході дізнання встановила факт перебування у бідності матері Петра, Мотрони Дятлової (батька, напевно, уже не було на світі), яка не мала жодних засобів для існування [11]. Прохання учня було задоволене (власне, в Ніжинській гімназії такі звільнення, як видно з архівних матеріалів, тоді застосовувалися часто). Полегшувало становище Дятлова те, що під час перебування в гімназії він отримував стипендію. Такі стипендії призначалися для кращих учнів, які давали обіцянку після закінчення гімназії вступати до історико-філологічного інституту. Розмір стипендії протягом чотирьох років склав 683 крб,32 коп. (очевидно, отримував не весь час навчання, адже однокласник, В. Баланін, отримав 800 крб). В документи учня було додано традиційну приписку про обов'язок виплатити ці гроші після закінчення навчання у тому випадку, якби він не працював по відомству міністерства народної освіти [12].

Життя підлітка змінила подія (точніше, події), яка була на той час спільною для багатьох кращих, допитливих учнів шкіл Російської імперії – участь у

таємному гуртку самоосвіти шкільної молоді. Про це пишуть А. Ярошенко і І. Дудко [13]. Чомусь не згадує про Дятлова В. Данилов, який закінчив гімназію 1900 р., у спогадах про гуртки в Ніжині. Напевно, тут річ у тому, що гуртків було декілька. Петро входив до гуртка гімназистів та гімназисток разом із В. Баланиним, С. Калиновським, К. Чайковською та ін.; до них приєдналися також три брати Селіхановичі – студенти історико-філологічного інституту. Гурток збирався у Графському саду та в урочищі Ветхе, слухаючи реферати на літературні, історичні та революційні теми [14]. Очевидно під впливом перших знайомств із нелегальною літературою в кондуїтному списку поведінки учня Петра Дятлова 23 жовтня 1899 року зафіксовано повторний пропуск церковного богослужіння. Цілком імовірно, що в цьому почав виражатися протест проти існуючого устрою, закладаючи трагедію багатьох чесних революціонерів, що разом із соціальною несправедливістю відкинули і Бога. Цікаву характеристику дав юному Дятлову класний керівник після 7-го класу (1900 р.): “грубоват и раздражителен, однако скоро сознает свою виновность и извиняется...” [15]. Незважаючи на ці порушення, Петро навчався і далі досить успішно, витримав на відмінно у травні–червні 1901 року всі випускні іспити і закінчив гімназію зі срібною медаллю.

Далі шлях юнака проліг до Москви, де він вступає на юридичний факультет Московського університету (можливо, теж за прикладом брата). Престиж і широкі перспективи кар’єри не змінили його поглядів, і Дятлов активно включається в революційний рух. 9 лютого 1902 року Петра арештували жандарми за участь у революційній сходці студентів і кинули до Бутирської в’язниці. Закінчилася ця історія, природно, виключенням з університету без права вступу до інших навчальних закладів, після чого юнак кілька місяців проживав на умовах адміністративного заслання в Курську, Ворожбі, Ніжині, Глухові та інших містах [16]. Втім, 1903 року Петро Дятлов знову став студентом, тепер уже Санкт-Петербурзького політехнічного інституту. Очевидно, допомогли друзі, а також не дуже пильний політичний контроль керівництва інституту, садибу якого, за свідченням очевидця подій Д. Дорошенка, називали “російською Швейцарією” [17].

Не з’ясованим до кінця питанням залишається участь Дятлова в українському русі. Гімназійні гуртки Ніжина в часи його навчання не мали ще чіткої партійної спрямованості, хоча два його старші товариші по гімназії – П. Канівець і М. Ткаченко – стали першими членами київської організації РУП, що вказує на поширення українських ідей. Відомо також, що і в Московському університеті існувала численна українська студентська громада. Тому слова А. Ярошенка про належність Дятлова до іскрівської організації у той час можна трактувати дуже двозначно. В усякому разі, Д. Дорошенко згадує, як весною 1903 року його послали з партійним дорученням до Ніжина, де “також була громада Р.У.П. і до неї належало багато моїх товаришів, з якими я зустрічався в Петербурзі. ...В Ніжині бачився я з Калиновським, П. Дятловим, Ол. Корольовою... та іншими товаришами й товаришками, що були добре відомі в кругах тодішньої молоді України” [18]. Цілком природно, що зі вступом Петра до політехнічного інституту він поповнив ряди української студентської громади; до речі, саме в його кімнаті в інтернаті інституту відбувалися збори громади в кінці 1903 року [19]. На той час майже всі члени громади (до якої, між іншим, входили і такі відомі у майбутньому особи, як Микола Скрипник) входили до РУП або солідаризувались із нею. П. Дятлов став членом т. зв. “Північного комітету”, створеного громадою для фінансової та

практичної допомоги РУП. Комітет, до якого належали також Д. Дорошенко, В. Мазуренко, колишній однокласник Дятлова В. Баланін та ще 3 особи, найбільше займався транспортуванням нелегальної літератури з-за кордону (з Австрії вона висилалась у Фінляндію без перегляду, члени комітету повинні були перевезти її звідти до Петербургу, а потім в українські міста) [20].

Як бачимо, ніжинський період діяльності не закінчився для П. Дятлова в 1901 році. Він мусив брати певну участь в організаційній роботі РУП у цьому місті, яка почалася, за даними А. Жука, з 1902–1903 рр., а особливо активно з літа 1903 року [21]. Звичайно, у зв'язку зі вступом до інституту і від'їздом до Петербургу, участь була, швидше за все, епізодичною. Однак А. Жук свідчить, що Дятлов разом із С. Солохненко, К. Чайковською та ін. належав до ніжинських партійних кадрів, що виростили під впливом Миколи Порша [22]. М. Порш провадив пропагандистську роботу в Ніжині орієнтовно в 1903–1905 рр., тому швидше за все до Петербургу Дятлов приїхав уже будучи членом партії, і це пояснює доволі високу довіру до нього з перших днів.

Довго поєднувати революційну і навчальну діяльність не вдалося. Восени 1904 р. Петра виключили і з політехнічного інституту за участь у студентських та робітничих сходках. Важко сказати, чи переживав він із цього приводу, але з кінця того ж року він найактивніше включається в роботу Вільної Громади РУП на Чернігівщині, центр якої перебував у Ніжині. К. Чайковська обережно згадує, як він разом із ніжинським студентом Степаном Пастернаком “дуже вдало “сіяли” по селах листівки: ночами на своїх велосипедах вони охоплювали чималий радіус” [23]. Взагалі, Чернігівська організація партії була однією з найбільших і найсильніших, мала багато дочірніх осередків по селах, у Прилуках, Конотопі, Глухові, Борзні. За спогадами М. Равича-Черкаського, який відвідав Ніжин у червні–серпні 1905 року, вона була найбагатша культурними силами порівняно з осередками інших партій у Ніжині [24].

П. Дятлов та Андрій Гук (член ЦК РУП з серпня 1903 по грудень 1905 рр.) очолювали всю цю мережу. У травні 1905 року сам Ніжинський комітет складався із 3 членів, одного пропагандиста, 2 пропагандистських робітничих гуртків по 5 осіб; при ньому діяли також гурток інтелігенції з 12 членів, 10 осіб “хуліганів” (неясний термін), а також 20 гімназистів та учнів технічного училища [25]. Звіт комітету за жовтень 1905 року відображає широку роботу, що велася: лише за червень–вересень 1905 року видано власними силами 9800 примірників листівок різного роду, проводились масовки, демонстрації, велася співпраця з іншими партіями [26]. 19–24 жовтня у відповідь на спробу ніжинських революціонерів (перш за все осередку РУП) провести заворушення під гаслом остаточного повалення монархії чорносотенці за сприяння влади розгорнули великий погром і по суті зруйнували партійну мережу Ніжина. П. Дятлов рятується виїздом до Києва. Тут він поселився за адресою Підвальный провулок, № 4, п.10, але необережні дії арештованого 29 листопада товариша по партії М. Гехтера “провалили” Петра, схопленого вдома під час зустрічі зі З. Скляревською, С. Солохненко та К. Чайковською* [27]. Арешт припинив участь П. Дятлова у партійній роботі більш як на рік.

* Під час обшуку приміщення знайшли серед прокламацій відозву РУП “К обществу. Лишь несколько дней тому назад...”, присвячену контрреволюційним виступам після 17 жовтня 1905р., яка закликала до збройного повстання під лозунгом демократичної республіки та установчих зборів [29].

Під час ув'язнення стався розкол партії у грудні 1905 року на “Спілку” та власне РУП, перейменовану в УСДРП. Ідеологічна розгубленість в партії виявилась, зокрема, в тому, що група товаришів Петра по партії і по помешканнях в Лук'янівській в'язниці на чолі з М. Троцьким та Л. Юркевичем у березні 1906 р. запропонували ЦК розпустити партію і перейти до РСДРП, щоб зміцнити і потім відколотися. Характерно, що П. Дятлов на їхню пропозицію “заявив, що ніяких переговорів у сій справі провадити з нами не хоче” [28]. Цей спогад спростовує твердження А. Ярошенка про те, що Петро Дятлов був діячем лівого крила РУП і виступав за об'єднання з РСДРП, а практика боротьби за вплив між осередками РУП та Бунду в Ніжині, з одного боку, та організацією РСДРП, з іншого, засвідчена М. Равич-Черкаським, ставить під сумнів і його прихильність до співробітництва з цією партією у той час.

У жовтні 1906 р. відбувся суд. Дятлов відмовився відповідати на питання, але знайшли досить доказів, щоб засудити його на рік ув'язнення за звинуваченням у свідомій діяльності з повалення існуючого державного устрою. Втім, врахувавши час досудового ув'язнення, Петра незабаром випустили, і він активно включився в діяльність київської організації УСДРП. А. Жук згадував про поїздку до Києва на початку березня 1907 року, що “там провід у роботі мав Дятлів” [30]. Незабаром Петро став до праці в Полтаві, де до червня 1907 р. брав участь у редагуванні партійного органу – часопису “Соціал-демократ”. Пізніше, у 1911 році, він згадував про цю справу як про приклад продуктивної практичної роботи, важливішої за ідеологічну чистоту. 4–10 квітня 1907 року Дятлов узяв участь у партійному з'їзді саме як делегат від Полтави [31]. З'їзд обрав його кандидатом у ЦК УСДРП. Але поразка революції поставила її активних учасників у важке становище. Петру довелось емігрувати. Наводяться різні версії, коли саме це сталось. А. Ярошенко та О. Юрченко, опираючись на заяву Дятлова до ЦК КП(б)У 1926 року, називають грудень 1908 року [32]. А. Жук, навпаки, пише про перехід кордону Дятловим у жовтні 1907 року [33].

На еміграції П. Дятлов проживає в Цюріху до 1911 року. Займається літературною, перекладацькою діяльністю, та не залишає й участі у справах УСДРП. Зокрема, архівне зібрання А. Жука містить лист Петра та Ніни і, очевидно, дружини Дятлова, до закордонної групи УСДРП за 26 грудня 1909 р. з Цюріху з проханням зарахувати їх членами групи і вислати партійні видання [34]. Дятлов співпрацював деякий час з обома центрами партії – і закордонною групою у Львові, і ЦК у Києві (зокрема, зі спільним журналом “Наш голос”). Але за поглядами він залишався твердим марксистом, що зближувало його з останнім. Так, коли після чергового конфлікту з ЦК закордонна група розіслала анкету, на питання про участь у безпартійних національних організаціях він зазначив, що соціал-демократам слід брати в них найактивнішу участь, але робітників об'єднувати в українські соціал-демократичні групи і захищати пролетарські позиції по всіх питаннях мети і тактики, навіть якщо це вело до закриття організації [35]. Судячи з відповідей, П. Дятлов виступав взагалі проти розходжень в партії, закликаючи до головної справи – відбудови місцевих партійних організацій. Тим не менше, тоді він солідаризувався з позицією опонентів групи – Л. Юркевича і Г. Чорного, а потім, у жовтні 1911 року, увійшов до ЦК УСДРП (до 1914 р.). Тоді ж, у 1911 році, Петро переїхав до Праги, де продовжив навчання (на цей раз із успішним фіналом) на машинобудівному факультеті Празького університету. Напевно, саме в ті роки

відбувається його еволюція до більшовицьких позицій. За даними В. Головченка, ще в Цюриху Петро зблизився з місцевою російською соціал-демократичною колонією, а з переїздом до Праги він особисто засновує політичне об'єднання марксистів з участю українських соціал-демократів, більшовиків, плеханівців, бундівців та латиських соціалістів [36]. Поновлюються і його контакти з В. Леніним, встановлені ще в 1903 році. Однак більшовиком Петро ще не став. Природно, в конфлікті всередині українських соціал-демократів він підтримав Л. Юркевича, тому 19 вересня закордонна група УСДРП виключила його зі своїх лав.

Співробітництво з Л. Юркевичем стало для П. Дятлова мостом переходу до націонал-комунізму. Поділяючи з ним у роки Першої світової війни позиції інтернаціонального соціалізму, виражені в газеті “Боротьба”, Дятлов не підтримав ні австрійської, ні російської орієнтації своїх колишніх товаришів. Успіхи революції та більшовицького перевороту 1917 року, перемога більшовиків у боротьбі за Україну переконали його у слушності ленінських ідей. Перший перекладач праць В. Леніна на українську мову, член закордонного комітету Комуністичної партії Східної Галичини і видавець її закордонного органу – газети “Наша Правда” – ось неповний перелік результатів його еволюції. Д. Дорошенко, з яким його знову звела доля, згадував на схилі віку: “..зустрічаючись зі мною у Відні і в Берліні, [Дятлов] все умовляв мене вертати на Україну, щоб узяти участь над відбудовою рідного краю. Він не вірив, що в Україні лютує терор” [37]. 1925 року Петро Дятлов таки виїхав до УСРР. Попереду була найактивніша викладацька, перекладацька, видавнича діяльність, участь у розгортанні “українізації” під проводом М. Скрипника (Дятлов був ученим секретарем наркомату освіти УСРР). Втім, ці обставини життя Дятлова (як і його діяльність в рядах КПЗУ) ще чекають свого дослідника. А доля Петру як “ідейному комуністу і дуже милій, лагідній людині” (за висловом Д. Дорошенка) була визначена така ж сама, як і іншим послідовникам М. Скрипника: бути жертвою “підлого наклепу і безпідставних репресій” 1933 року.

Література

1. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. – Прага, 1936.
2. Ярошенко А.Д. Невтомний солдат революції (до 80-річчя з дня народження П.Ю. Дятлова) // Український історичний журнал. – 1963. – № 1. – С. 94–96.
3. Волошко Є. Таємничий емігрант // Вітчизна. – 1967. – № 9. – С.127–135.
4. Юрченко О. Ліві з УСДРП // Вітчизна. – 1970. – № 10. – С.160–171.
5. Дудко І. Зачинатель української ленініани // Деснянська правда. – 1983. – 13 лютого. – С. 3.
6. Головченко В.І. Від “Самостійної України” до союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х.: Майдан, 1996. – 190 с.
7. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002–2003. – Т.1: На зламі століть (кінець ХІХ ст.–1917 р.). – 2002. – 494 с.
8. Ніжинський філіал Державного архіву Чернігівської області (НФ ДАЧО), ф.1367, оп.1, од.зб. 1251, арк.2,7.
9. Там само, арк. 2 і 2 зв.
10. Там само, арк. 1.
11. Там само, од. зб. 1304, арк. 20–21.
12. Там само, од. зб. 1251, арк. 11.
13. Ярошенко А.Д. Вказ. праця. – С. 94.

14. Чайковська-Бухановська К.Я. Ніжин в моєму житті /Фонди Ніжинського краєзнавчого музею. – Рукопис, 1962. – С. 7.
15. НФ ДАЧО, ф. 1367, оп. 1, од.зб. 1251, арк. 10.
16. Ярошенко А.Д. Вказ. праця. – С. 94.
17. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). – Вінніпег, 1949. – С. 45.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВОВУ), ф. 3807, оп. 1, од. зб. 4, арк. 171.
19. Дорошенко Д. Мої спомини... – С. 45.
20. Там само. – С. 48.
21. ЦДАВОВУ, ф. 3807, оп. 1, од. зб. 4, арк. 168.
22. Там само, оп. 2, од. зб. 34, арк. 40.
23. Чайковська-Бухановська К.Я. Вказ. праця. – С. 10.
24. Равич-Черкасский М. Мои воспоминания о 1905 годе // Летопись революции. – 1925. – № 5–6. – С. 316–317.
25. ЦДАВОВУ, ф. 3807, оп. 1, од. зб. 4, арк. 177.
26. Там само, оп. 2, од. зб. 21, арк. 18-20.
27. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1: Революційна Українська партія (РУП). – Бм.: Книгоспілка, 1926. – С. 115.
28. Рибалка Л.Про одну заяву // Наш голос. – 1911. – № 6–8. – С. 359.
29. ЦДАВОВУ, ф. 3807, оп. 1, од. зб.1, арк. 86.
30. Там само, оп. 2, од. зб. 35, арк. 11 зв.
31. Там само, арк. 8.
32. Юрченко О. Вказ. праця. – С. 167.
33. ЦДАВОВУ, ф. 3807, оп. 2, од. зб. 35, арк. 20.
34. Там само, од. зб. 48, арк. 62.
35. Там само, арк. 72.
36. Головченко В.І. Вказ. праця. – С. 156.
37. Дорошенко Д. Мої спомини... – С. 46–47.

О.В. Оніщенко

Жіноцтво у виборчих кампаніях 1917 року: крок до демократії?

Революційні події 1917 року спричинили зрушення у царині політичних прав та свобод громадян колишньої Російської імперії, що спонукало жінок рішучіше відстоювати власні інтереси.

Останнім часом досить стрімко зросло наукове зацікавлення політичною історією нашої країни, історією становлення політично-правих інституцій та діяльністю жінок зокрема. На сьогодні, більшість наявних робіт переважно загального характеру присвячені становленню та теоретичним засадам українського жіночого руху, його видатним представницям, жіночим організаціям, історії правових норм, що регламентували правове становище жінок, етнографічним дослідженням. Зовсім мало уваги зосереджено на регіональному аспекті проблеми. Актуальність же такого підходу виявляється у необхідності збагачення загальної історії національно-демократичної революції 1917 року, а також жіночих студій для створення більш повної картини перебігу подій даного періоду. Крім того, розгляд та аналіз організації, проведення та результатів виборчих кампаній у минулому має стати у

пригоді майбутнім поколінням, а для сучасників ці проблеми вже є надзвичайно актуальними.

На шляху висвітлення даної теми однією з найскладніших проблем є брак джерельного матеріалу, такого потрібного для більш об'єктивного висвітлення питання. За таких обставин вагомим є багатий матеріал для дослідження проблеми участі жінок у виборчих кампаніях 1917 р., що містять документи Головної комісії по справах виборів до Установчих зборів УНР, котрі знаходяться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Особливо відзначимо фонди Чернігівської окружної комісії з виборів до Всеросійських Установчих Зборів, які зберігаються у Державному архіві Чернігівської області. Не менш цінними є замітки та повідомлення у тогочасній пресі. На шпальтах газет “Черниговская земская неделя”, “Известия Черниговского губернского исполнительного комитета”, “Вестник Полтавского Губернского Общественного Комитета”, “Волянь” тощо відбилися всі аспекти виборчих кампаній, ставлення до них населення та влади, агітаційні заклики, результати виборів.

Отже, метою даної розвідки є на базі архівних джерел, періодичних публікацій та інших матеріалів якнайповніше відтворити роль та заангажованість жінок у політичному житті країни, з'ясувати, чи дійсно залучення жіноцтва, окрім декларування та спроб введення в дію інших ознак демократизму, позитивно вплинуло на проведення виборів.

Загалом протягом 1917 р. пройшло чотири виборчих кампанії: до міських та земських органів влади, Всеросійських та Всеукраїнських установчих зборів.

Наприкінці червня 1917 р. розпочалася перша з чотирьох виборчих кампаній – муніципальна. Згідно з Законом про міські вибори, жінки мали повне право брати в них участь. Позбавлені права голосу були божевільні, глухонімі, засуджені, утриманки будинків терпимості та ченці.

Хоча зрівняння жінок у виборчих правах з чоловіками і призвело до певного пробудження політичного мислення у жінок, переважно з освічених та інтелігентських кіл, але більшість ще мало усвідомлювала важливість та значення такого здобутку. Приклад такого ставлення знаходимо у спогадах Віктора Андрієвського про події на Полтавщині під час виборів до Полтавської міської думи: “Продовжуючи подорож до дому, натикаюся проти Першої гімназії на цікаву групу. Бруком іде компанія салдат душ 20–30. Між ними жінчини: видно – покоївки, кухарки й інших в тім роді професій. Дехто в парах. На палиці несуть картоновий плакат з написом “№ 3” (Список соціалістів). Попереду один грає в якусь білу бляшану дудку і всі п'яненькими голосами вигукують і підспівують... Очевидно, йдуть голосувати “оптом” [1].

До Житомирської міської думи по 17 спискам балотувалося всього 522 особи, з них знаходимо прізвища 32 жінок [2]. До складу думи потрапило всього 2 жінки: пані Щелковська, 43 років, яка пройшла за списком від Польського Комісаріату, та пані Андреева, місцева вчителька, яка представляла партію “Народної Свободи” [3].

Закон про вибори до земств, окрім того, що вибори мали проходити за мажоритарною системою, нічим не відрізнявся від закону про вибори до міських дум. Таким чином жінки залучалися до виборів до волосних та повітових земських зібрань.

І хоча жінки мали повне право на загальне, рівне, пряме та таємне голосування, проте досить часто жителі містечок та сіл навіть не мали уявлення, що воно таке. В основній своїй масі неписьменне сільське жіноцтво досить легко

потрапляло під вплив забобонів. Так, наприклад, у с. Хотівля Городнянського повіту номер списку визначали за допомогою ворожіння [4]. Не розуміючи, що відбувається, селяни і селянки вбачали у виборах повернення кріпацтва, старої влади, тому і цуралися будь-якої причетності до них.

Крім того, щодо участі жінок у виборах лунали обурені голоси чоловіків: “Оце, дожилися, – і баби у діло пішли. Що це за вибори, – коли і баба записку пише?” [5]. Проте нічого дивного у цьому не було, адже вони звикли, що жінок раніше не рахували навіть при обліку населення. Загалом, перший і останній загальний перепис людної імперського періоду відбувся у 1897 р. До цього часу проводилися лише ревізії податного чоловічого населення [6].

У певних місцевостях тільки завдяки зусиллям місцевої інтелігенції, переважно вчителів, вдавалося хоч якось зорганізувати селян до виборів. Так, учитель Марковецького народного училища Козелецького повіту Василь Михайлович Демченко та його дружина Марія Іванівна, сільська вчителька, влаштовували читання серед селян на актуальні теми про земельне питання, Установчі збори, процедуру виборів тощо [7].

Загалом кампанія не мала успіху через байдужість населення, недбалість місцевих та центральних органів влади. Отже, держава та суспільство виявилися ще не готовими до демократичних виборів.

Всі надії на встановлення дійсної демократії у державі покладалися на Всеросійські установчі збори.

У розділі II “Положення про вибори до Установчих Зборів” у п. 3 зазначалося: “Правом участі у виборах до Установчих Зборів користуються російські громадяни обох статей, яким на день виборів виповнилося 20 років” [8].

Таким чином, надання жінкам права голосу у виборах до Установчих зборів зробило Росію країною найширшого виборчого права у Західній Європі. До речі, на той час лише у Норвегії, Швеції та автономній Фінляндії жінки мали виборчі права, і то лише до місцевих органів влади [9].

Слід зазначити, що залучення жінок до виборів спричинило чимало труднощів у проведенні виборчої процедури, адже до числа виборців додавалося ще 50 млн. голосів по всій країні.

У виборах, що тривали у жовтні–грудні 1917 р., жінки дійсно склали значну частину виборців. Про це свідчать дані окремих повітових комісій Чернігівської губернії. Так, за нашими підрахунками, у с. Берлози Козелецької волості Козелецького повіту з 434 виборців жінок було 256 [10], у с. Данівка цієї ж волості із 815 виборців – жінок 460 [11], на виборчій дільниці № 3 цього ж повіту із 847 виборців-жінок 499 [12].

Підрахунки показали, що у с. Бригінці Чернігівського виборчого округу до списків було внесено 821 виборець, з них 409 жінок, які за віком поділяються на такі групи: від 20 до 24 років – 78 осіб; 25–29 років – 50; 30–39 років – 107; 40–49 років – 59; 50–59 років – 59; 60–69 років – 34; 70–79 років – 16; більше 80 років – 4; більше 90 років – 2 [13]. Таким чином, найбільш численними були групи жінок молодого та середнього віку від 30 до 39 років та від 20 до 24.

На жаль, не маємо можливості дізнатися про професійний склад жінок-виборців. У протоколі № 1 Чернігівської окружної виборчої комісії від 16 вересня 1917 р. зазначалося, що немає можливості вносити в списки виборців дані про рід занять [14].

Енергійні жінки прагнули активної громадської діяльності та не бажали залишатися поза такою важливою подією як вибори. Так, Надія Петрівна Андрієвська, 27 років, яка прибула до Козельця 24 вересня 1917 р. і не була внесена до списків, навіть зверталася 20 жовтня зі скаргою до Козелецької повітової комісії, яку задовольнили вже 25 жовтня [15]. Під час виборів Андрієвська допомагала роботі комісії, заповнюючи списки виборців [16]. З цього можна зробити висновок, що це була дівчина з певною освітою.

Але і неписьменні селянські жінки теж бажали не залишитись осторонь від участі у виборах. 22 листопада 1917 р. жителі с. Гарбузин просили Козелецьку повітову виборчу комісію внести до списку виборців 5 неписьменних жінок із двох сімей, за яких розписалися чоловіки Олексій Євменович Крищенко та Омелян Даріндович Жума [17].

Політичні партії та організації Чернігівщини представили 12 списків своїх кандидатів до Установчих Зборів. Тільки до трьох із них були включені жінки. За списком № 1 від соціалістів-революціонерів висувалися 73-річна Катерина Костянтинівна Брешко-Брешковська, яка проживала у Петрограді, та Олександра Адольфівна Ізмайлович, 38 років, із с. Семенівка Новозибківського повіту [18]. У списку № 2 Чернігівської організації російських соціал-демократів була одна жінка – мешканка Чернігова Варвара Василівна Полуботок [19]. До списку більшовиків було внесено ім'я відомої більшовички Євгенії Готлібовни Бош, яка мешкала у Києві [20].

У зборі підписів на підтримку списків кандидатів брали участь найсвідоміші жінки. Список № 2 РСДРП (об'єднаної) підписали 136 осіб, серед яких було 38 жінок з Чернігова, зокрема, Євгенія Миколаївна Андрієвська, 33 років [21], Олена Павлівна Янкевич, 30 років, Варвара Георгіївна Саксаганська, 27 років, Ольга Петрівна Дроздова [22]. Список № 3 від блоку партій трудовиків – народних соціалістів та українських соціалістів-федералістів підписали 111 осіб, серед яких – 34 жінки, зокрема, такі відомі у Чернігові, як Віра Гаврилівна Божинська-Божко, 37 років, Віра Устимівна Коцюбинська, 50 років, Анна Іванівна Морачевська, 28 років, А.С. Разумовська, 29 років [23].

Список № 4 від Єврейського виборчого комітету підписали 132 особи, серед них 22 жінки. Список № 5 від старообрядців підписала 101 особа, серед яких 37 жінок [24]. Найактивнішими були жінки Новозибкова – переважно домашні господарки, підприємці, службовки, одна сестра милосердя [25].

Список № 7 від Партії народної свободи в Чернігові підписали 130 осіб, серед яких була 31 жінка, зокрема, Юзефа Руфіновна Мокієвська-Зубок.

Список № 13 від безпартійних службовців та колишніх працівників урядових та громадських установ підтримали 103 особи, серед яких було 23 жінки, зокрема, Олександра Олександрівна Милорадович, 39 років [26].

Під списком № 16 від позапартійних діячів знаходимо 185 підписів, серед яких 77 жінок віком від 22 до 70 років [27], і зустрічаємо імена Анни Антонівни Андрієвської, 22 років, з Чернігова, Софії Петрівни Ізабелло, 46 років, із хутора Ізабелло Кролевецького повіту [28].

Значно менше жінок залучалося до збору підписів за списки кандидатів у сільській місцевості. Так, список від селян Мглинського повіту підписали 135 осіб, із них лише 17 жінок [29], а у с. Андрійковичі зі 100 підписів тільки 3 належали жінкам [30]. За список кандидатів від партії соціалістів-революціонерів с. Добротове Кролевецького повіту та групи “Земля і мир” Суразького повіту підписалися 36

осіб, серед яких було 10 жінок. За двох неписьменних – Епістимію Степанову та Марію Гузь – підписалися родичі [31].

Як представники списків кандидатів різних партій та організацій жінки залучалися до роботи у виборчих комісіях. Головою групи Чернігівської організації РСДРП (об'єднана) у м. Кролевіці була Наталія Юріївна Реріх [32], головою групи, що представляла список № 3 в окружній комісії, – Віра Гаврилівна Божинська-Божко, заступником голови групи, що представляла список № 1, – Інна Олексіївна Ситенська [33]. Двейра Абрамівна Карлінська одержала мандат заступника представника Козелецького повітового виборчого комітету єврейського національного списку № 4 у Козелецькій повітовій та міській виборчих комісіях [34].

Жінкам довіряли відповідальну роботу у складі окружних та повітових виборчих комісій. В окружній виборчій комісії з 16 вересня до 23 грудня активно працювали Віра Гаврилівна Божинська-Божко, співробітниця оціночно-статистичного відділу Чернігівської земської управи [35], Інна Олексіївна Ситенська та Марія Андріївна Ганжа від міської управи [36]. Остання була присутня на 24 із 26 засідань комісії, брала активну участь в обговоренні ініціативи про відстрочку виборів, виступала проти цього, переконуючи інших, що це справить негативне враження на населення, яке з нетерпінням чекає на вибори [37]. У Ніжинській повітовій дільничній комісії працювала Фаня Григорівна Козарновська, випускниця юридичного відділу Вищих Жіночих Курсів [38]. До Чернігівської міської виборчої комісії від партії соціалістів-революціонерів була направлена Катерина Михайлівна Хмелевська-Яценко [39].

Повітові та дільничні виборчі комісії на місцях досить рідко залучали жінок. Як виняток можна сприймати призначення на посаду голови Івангородської дільничної виборчої комісії Борзенського повіту Катерини Іванівни Онопрієнко [40].

Здебільшого освічені жінки обіймали посади секретарів місцевих дільничних комісій. За нашими підрахунками, в Городянському повіті у 14 із 58 волосних дільничних виборчих комісій працювали жінки: Ольга Яківна Ковальова [41], Катерина Дмитрівна Приходько [42], Надія Прокопівна Мойсюка, Марія Іванівна Подорванова [43] та інші.

У Круничпольській дільничній виборчій комісії Борзнянського повіту секретарем працювала вчителька Клавдія Михайлівна Зборовська [44].

Дільничні виборчі комісії на місцях зверталися за допомогою до освічених жінок, які допомагали складати списки виборців. За заповнення бланків іменних посвідчень вони одержували платню у розмірі 15 рублів за 1000 екземплярів [45].

Загалом вибори до Всеросійських Установчих Зборів, на роботу яких небезпідставно покладали великі надії представники всіх політичних сил, пройшли досить успішно, але напруга у суспільстві та пропаганда більшовиків унеможливили демократичний шлях розвитку держави.

Проте українські політики відчайдушно намагалися організувати вибори до Всеукраїнських Установчих Зборів. Виборча комісія працювала, попри всі негаради, досить наполегливо, і вже на середину грудня кандидатські списки були готові.

Серед кандидатів від всіх округ України налічувалося 28 жінок.

По Катеринославській окружній комісії проходили: Боголюбова Зінаїда Георгіївна, від красевої організації РСДРП (об'єднаної); Винокурова Пелагея Іванівна, від Всеросійської організації “Єдність”.

Списки кандидатів по Полтавській окружній комісії включали: Фукс Сару Берівну з Києва, від “Бунду”; Котеленець Антоніну Іванівну з с. Ряшки Прилуць-

кого повіту, від УСДРП; Ковбу Євгенію Іполітівну з м. Лубни, від Трудової Народної Соціалістичної Партії; Янушек Уляну Василівну зі станції Полтава-Сортировочна, від РСДРП (об'єднаної); Стовбуну Віру Павлівну з м. Кременчук, від партії соціалістів-революціонерів.

У списках по Подільській окружній комісії були такі жінки-кандидати: Ніренберг Фейгя Фроїмівна з м. Бердичів, від "Бунду"; Орловська Анна Леопольдівна із с. Удріявці, від Подільського окружного списку; Русова Софія Федорівна з Києва, від блоку української трудової партії і партії соціалістів-федералістів; Харитон Маріка Марківна з м. Хмельник, від РСДРП (об'єднаної).

По Чернігівській окружній виборчій комісії проходили: Полуботок Варвара Василівна, мешканка Чернігова, від РСДРП (об'єднаної); Бош Євгенія Готлібівна, Київ, від партії більшовиків; Гордон Есфір Хапаанівна, м. Семенівка, від партії більшовиків; Терещенко Марія Сергіївна, с. Сосниця, від Сосницької селянської спілки; Сітенська Інна Олексіївна, м. Чернігів, від губернiального комітету партії соціалістів-революціонерів; Русова Софія Федорівна, Київ, від УПСФ; Коцюбинська Віра Устимівна, Чернігів, від УПСФ; Левицька (Шкуркіна) Феодосія Степанівна, Чернігів, від УПСФ.

У списках кандидатів по Херсонській окружній комісії знаходимо прізвища таких жінок: Павловської Марії Костянтинівни з м. Ново-Георгіївськ, від РСДРП (об'єднаної); Бош Євгенії від більшовиків; Шаравської Насті Костянтинівни з Одеси, від УПСР за участю Ради селянських депутатів та Селянської Спілки; Гладунівни Антоніни Антонівни з Києва, від УПСР за участю Ради селянських депутатів та Селянської Спілки; Флоровської Софії Степанівни, Одеса, від виконавчого комітету губернiальної Ради селянських депутатів Херсонщини і лівих соціал-революціонерів.

Волинська окружна комісія у списках репрезентувала: Шубіну Марію Іванівну з м. Житомир, від Волинської української трудової партії; Грудзінську Анну Георгіївну з с. Деревічи Новоград-Волинського повіту, від Волинсько-польського списку; Шековску Ванду Михайлівну з Житомира, від Волинсько-польського списку; Андрієву Раїсу Михайлівну, Житомир, від партії "Народної Свободи" [46].

Однак через наступ більшовиків та розгортання військових дій Всеукраїнські установчі збори так і не було скликані.

І хоча жінки засвідчили свою спроможність брати участь у виборах і як виборці, і як депутати, і як вже обрані члени місцевих та центральних органів влади, нарівні з чоловіками, а у прийнятій 29 квітня 1918 р. Конституції УНР у ст.11 проголошувалося зрівняння в громадських та політичних правах чоловіків та жінок, однак на заваді втілення цього принципу в життя стали політичні події, які відклали це питання на невизначений термін.

Негативу до залучення українського жіноцтва до політичного життя, особливо на місцях, додавало несхвальне ставлення чоловіків щодо надання жінкам права обирати і бути обраними.

Таким чином, отримання жінками виборчого права як такого, активна участь жіночого загалу у виборах, ініціативна робота освічених та інтелігентних представниць жіночого кола у виборчих комісіях різного рівня та агітаційних кампаніях політичних партій, безперечно, сприяли демократизації ситуації у суспільстві. І хоча жіноцтво виявилось безсилим у протистоянні зовнішнім політичним чинникам, однак здобутий досвід допоміг усвідомити свої права і реальні практичні можливості впливати на перебіг подій у суспільстві.

Література

1. Андрієвський В. З минулого (1917 рік на Полтавщині). – Нью Йорк, 1963. – Т. 1. – Ч. 1–2. – С. 102.
2. Волинь. – 1917. – 29 июля. Підрахунки автора.
3. Волинь. – 1917. – 9 августа.
4. Черниговская земская газета (далі – ЧЗГ). – 1917. – 12 сентября.
5. ЧЗГ. – 1917. – 1 сентября.
6. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – СПб., 2000. – Т.1. – С. 201.
7. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 27 июля.
8. Вестник Полтавского Губернского Общественного Комитета. – 1917. – 3 августа.
9. Киевлянин. – 1917. – 27 апреля. – С. 2.
10. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), спр. 40, арк. 2–9.
11. ДАЧО, спр. 41, арк. 1–9.
12. Там само, спр. 43, арк. 1–8.
13. Там само, спр. 48, арк. 1–27.
14. Там само, спр. 5, арк. 4.
15. Там само, спр. 37, арк. 79.
16. Там само, спр. 39, арк. 4.
17. Там само, спр. 37, арк. 146.
18. Там само, спр. 13, арк. 2.
19. Там само, спр. 5, арк. 81.
20. Там само, спр. 5, арк. 25.
21. Там само, спр. 5, арк. 140.
22. Там само, спр. 5, арк. 141.
23. Там само, спр. 5, арк. 146.
24. Там само, спр. 5, арк. 155–156.
25. Там само, спр. 2, арк. 21–22.
26. Там само, спр. 25, арк. 24.
27. Там само, спр. 24, арк. 1.
28. Там само, спр. 24, арк. 9.
29. Там само, спр. 5, арк. 157–159.
30. Там само, спр. 26, арк. 25.
31. Там само, спр. 26, арк. 2.
32. Там само, спр. 5, арк. 126.
33. Там само, спр. 27, арк. 64.
34. Там само, спр. 37, арк. 100, 139.
35. Там само, спр. 37, арк. 3.
36. Там само, спр. 5, арк. 30.
37. Там само, спр. 5, арк. 39.
38. Там само, спр. 10, арк. 69.
39. Там само, спр. 10, арк. 70.
40. Там само, спр. 3, арк. 24.
41. Там само, спр. 34, арк. 31.
42. Там само, спр. 34, арк. 101.
43. Там само, спр. 34, арк. 107.
44. Там само, спр. 30, арк. 26.
45. Там само, спр. 36, арк. 119, 129.
46. Центральний державний архів органів влади та управління України, ф. 1133, оп. 1, спр. 26, арк. 25–30. Підрахунки автора.

Територіальний устрій української автономії в березні–жовтні 1917 р.: російський, український, польський погляд

Проблема самовизначення українського народу, що розв'язувалася після Лютого 1917 р., природно, мала найпервинніший і водночас найважливіший зріз – територіальний. Справа полягала не лише в тому, що модерний образ української нації, виплеканий інтелігенцією, потребував “територіалізації”. Можливе набуття тієї чи іншої території новоствореною українською державністю (нехай і в формі автономії) значною мірою передвизначало її потенціал і змінювало співвідношення сил між новоствореними націоналізмами – польським, російським та українським. Гостроти цій ситуації додавало те, що перші два перебравли на себе своєрідний “політико-історичний спір за Україну”, що його вели традиційні польська та російська еліти протягом ХІХ ст. (пізніший радянсько-польський конфлікт 1920 р. та підходи до української проблеми, продемонстровані в його ході обома сторонами, зрештою, несуть на собі відбиття цього давнього спору). В 1917 р. їм уже доводилося мати справу не з маленькою купкою інтелігентів-“українофілів” на фоні несформованої етнографічної маси селян, а з потужним масовим рухом, що переживав розквіт (за справедливою оцінкою А. Каппелера). І мав загально визнане керівництво в особі Центральної Ради. Оскільки кожен із цих трьох суб'єктів політики в Сх. Європі не надто вже довіряв решті двом (для цього існувало більш ніж достатньо підстав історичного порядку), територіальні спори між ними завжди відображали ледь приховану напругу у взаємних відносинах (здається, що таке поняття як “добра воля” зовсім не властиве політикам того часу). А також – зміни в реальному співвідношенні сил, зокрема – неухильний розпад центральної російської влади в особі Тимчасового уряду та поступальну динаміку українського руху. Звертає на себе увагу той факт, що й уряд, і кадетсько-меншовицько-есерівська коаліція, що його підпирала, звернулися до територіальних аспектів українського питання досить пізно – лише в кінці травня 1917 р., реагуючи на відому “Доповідну записку” Центральної Ради (представлену кабінетові кн. Є. Львова в середині травня). Причому реакція виявилася вочевидь не адекватною масштабіві питання. Показово, що “звернення Української Центральної Ради” (малася на увазі та сама “Доповідна записка”) поставили на розгляд лише 30 травня, лише в кінці повістки денного засідання уряду (10-м пунктом), та й то – “серед усних зауважень міністра внутрішніх справ” [21, арк. 23]. Справу передали, як відомо, на розгляд юридичної наради при уряді, що являло собою апробовану вже форму бюрократичного затягування проблеми. В числі іншого уряд не мав позиції і щодо територіальних меж України – звернемо увагу хоча б на зауваження майбутнього глави уряду, а в той час військового міністра О. Керенського, якому незабаром (29 червня 1917 р.) випадууть нелегкі переговори в Києві з Центральною Радою: “навіть територія неясна”. І Всеросійський з'їзд Рад, який відкрився 16 червня, теж не вніс суттєвої новизни в розуміння питання, хоч і продемонстрував більшу чутливість лівого соціалістичного крила російської еліти до національного питання загалом, українського – зокрема. Пропозиція урядові – увійти в згоду з Центральною Радою на предмет створення “тимчасового органу для розробки начал автономного устрою краю” [14, 236] – саме зафіксувала відсутність змістовного бачення

проблеми, хоч і мала непросту мотивацію. Постійним і визначальним складником позиції обох цих угруповань – ліберально-центристського та лівого – було т. зв. “непредрешенчество”, згідно з яким найвищою компетенцією для розв’язання всіх головних проблем демократичної Росії надіялись Установчі Збори (щоправда, з не визначеним терміном скликання). Те, що українське питання має саме загально-російську вагу, публічно зазначив кн. Є. Львов на початку червня. Тому “уряд ні в якому разі не дасть згоди на українські притязання до Установчих Зборів,” заявив він у бесіді з київським панросійським націоналістом В. Шульгіним, демонстративно розрекламованій пресою [10]. Водночас ліберали та їхня провідна партія – кадети (під новомодною назвою Партія народної свободи) взагалі прохолодно ставилися до самого “національного принципу” територіального поділу Росії. VIII з’їзд ПНС, який працював у столиці Росії саме напередодні прибуття першої делегації Центральної Ради (зі згаданою вже “Доповідною запискою”) (9–12 травня) взагалі його відкинув, віддавши перевагу чисто територіальним засадам набуття автономії – її суб’єктами мали стати переобрані губернські та обласні земства. Для специфічних же національно-культурних потреб народів, на думку доповідача з’їзду Ф. Кокошкіна, було достатньо й персональної екстериторіальної автономії. Й на наступному IX з’їзді ПНС, що зібрався вже після липневої кризи, в доповіді Б. Нольде “національно-територіальний принцип” знову дістав негативну оцінку [18]. В лоні російського соціалізму він, здавалося, знаходив розуміння і в усякому разі сприймався без від’ємного ригоризму. Право неросійських народів на самовизначення аж до територіального відокремлення стало загальним місцем програмних резолюцій партій цього спрямування й логічно дістало визнання I Все-російського з’їзду Рад. Однак на практиці ряд чинників зводили його до чистої декларації: психологічна інерція культурного домінування в тих чи інших національних регіонах, поєднана з т. зв. класовим підходом до національного питання та побоюванням міжнаціональних конфліктів. Свою роль – і далеко не найкращу – зіграли й політичні зобов’язання по коаліції з кадетами. В сумі позиція російської еліти щодо територіального самовизначення України надалі набула характеру ситуативної доганяючої реакції на поступ українського руху. І поєднала в собі декілька компонентів. Насамперед, йшлося про територіальне звуження української автономії. Найбільш відверто це намагання проступило у відомій історикам “Тимчасовій інструкції Генеральному Секретаріату”, опублікованій 5 серпня 1917 р., яка насправді лише відлунювала “точку зору кадетських кіл з українського питання”, висловлену 1 серпня відомим нам уже Ф. Кокошкіним [19]. Від “української області” віднімалися 4 губернії з найвищими торгово-економічними потенціалами і з найменш значним кількісним переважанням етнічних українців (Таврійська, Катеринославська, Харківська, Херсонська). На місцях подібний підхід знаходив, щонайменш, розуміння в російського партійного політикуму. Так, пропозиції фракції українських соціал-демократів у Катеринославській міській думі стосовно включення губернії до складу України були 12 жовтня дружно відкинуті російськими соціалістами – до більшовиків включно [4, арк. 184, 192]. Можна згадати в даному контексті й довгу історію протистояння “українізації” загальноросійських партій Одеси та інших міст Півдня. Уже в 20-х числах травня їхня міжпартійна нарада в Одесі (за участю лише лівих партій) відмежувалася від тих “буржуазних націоналістичних партій”, які “виявляють центробіжні сепаратні устремління” [11]. Через місяць виконкоми впливових в Одесі Рад робітничих,

солдатських та офіцерських депутатів, керованих тими ж партіями, фактично усунулися від офіційного заявлення власної позиції щодо автономії України [9]. Цілком солідарний підхід продемонструвала й Одеська, соціалістична за складом, Дума. У своїй ухвалі 31 жовтня 1917 р. вона “завбачливо” підкреслила, що визначення кордонів, меж тих чи інших утворень належить до виключної компетенції Всеросійських Установчих Зборів. Коли ж у III Універсалі Центральна Рада заявила про свої наміри поширити суверенітет Української Народної Республіки й на губернії, “вилучені” “Тимчасовою інструкцією”, окремі політичні кола в південному регіоні зайняли відверто обструкціоністську позицію. “Та обставина, що населення Херсонської губернії досі не висловилося з питання про українізацію, не дає змоги визнати Центральну Раду. Тому-то більшовики відстоюють принцип визнання Центральної Ради для всієї України, але не для Херсонської губернії”, – говорив, наприклад, більшовицький лідер Д. Рuzер, виступаючи 14 листопада 1917 р. на об’єднаному засіданні виконкомів Рад та ін. громадських організацій [13, с. 238]. Ці слова можна розглядати й як пролог до майбутньої “Чорноморської Республіки”. В ще одній “вилученій” губернії – Харківській – ситуація характеризувалася протистоянням. Однією з його сторін стала губернська Рада селянських депутатів, яка ще 31 липня окремою резолюцією визнала владу Центральної Ради [24, арк. 112–113]. Таке рішення стало можливим завдяки порозумінню між місцевими російською та українською есерівськими організаціями (домінуючими в селянському русі Харківщини), яке намітилося ще в березні й дістало логічне продовження у федераралістських ухилах II Південноросійського обласного з’їзду ПСР наприкінці липня [8]. Такий варіант можна розглядати радше як виняток, ніж правило. Він, однак, не знаходив підтримки у впливовій Раді робітничих та солдатських депутатів Харкова, що не визнавала належність краю до України. По-своєму логічною стала її різка реакція на III Універсал – у формі резолюції протесту “проти анексії Харкова та частини Донбасу Радою” [7]. Інший момент цієї ж резолюції (від 24 листопада) – про визнання влади лише Рад – дав життя ще одній республіці на території України – т.зв. Кривдонбасу.

Окреслена нами щойно позиція вела де-факто до позбавлення української автономії її індустріального потенціалу та звичної торгово-транспортної інфраструктури, в основному закільцьованої на порти Причорномор’я. А отже – й до девальвації майбутньої української державності.

Звичайно, щодо решти 5-ти губерній, що їх – згідно з буквою “Тимчасової інструкції” – уряд вирішив вважати “Україною” (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська губ.), подібний підхід не спрацьовував, хоча б тому, що їхню “етнографічну українськість” годі було заперечувати (за даними перепису населення 1897 р., в них розмовляло українською мовою в середньому 75% населення – що, втім, було нижче відповідних показників по Харківщині – 81% і не набагато вище по Катеринославщині (69%)), а значить – право на автономію. Показово, наприклад, що при анкетуванні, проведеному кадетською газетою “Полтавський день” в др. половині червня на предмет ставлення до українського питання, жодна з організацій загальноросійських партій, які діяли в цьому губернському місті, не висловилася проти автономії України (крім кадетів) [15; 16; 17]. Місцева Рада робітничих та солдатських депутатів теж майже одноставно підтримала I Універсал [6, арк. 24–26]. Схожу позицію зайняли (точніше – змушені були зайняти) й київські організації цих самих партій, причому включно з

кадетами. Щоправда, вона супроводжувалася різноманітними застереженнями на кшталт “непотрібної поспішності в справі автономії” чи забезпечення інтересів нацменшин (на які ніхто й не посягав).

Тому щодо даного регіону було обрано лінію на позбавлення його нормального національно-територіального представництва та реальних механізмів відстоювання інтересів. Дослідники (на жаль, лише українські) вже безліч разів коментували положення “Тимчасової інструкції”, які, за точним висловом того ж Ф. Кокошкіна (в ранзі голови Юридичної комісії уряду), залишали Генеральному Секретаріатові Центральної Ради лише “право представництва центральної влади, а зовсім не право правління” [19]. Цілий ряд життєво важливих сфер – залізниця, засоби зв’язку, юстиція, військова справа – просто вилучалися з компетенції київського уряду.

Менш відомий ще один документ, який проливає світло на справжній стан справ, – доповідна записка урядового комісара в справах України П. Стебницького (кадета за партійною належністю), датована 25 вересня 1917 р. В ній, зокрема, ставилося питання про правове унормування становища Генерального Секретаріату, бо ж, виявляється, його не існувало навіть через більш ніж півтора місяця після появи “Тимчасової інструкції.” А тому, продовжував автор записки, “місцева адміністрація не вважає для себе обов’язковим погоджувати свої дії з наявністю та видами нового обласного органу управління” [22, арк. 1]. Ясніше не скажеш! Зазначимо, що тут теж не обійшлося без “стримуючих впливів” місцевих філій російських партій. Так, коли в Центральній Раді все-таки пройшла ухвала про скликання Українських Установчих Зборів (10–11 жовтня), вочевидь, спрямована на розблокування описаної щойно “патової” ситуації, обласний комітет ПСР терміново “прореагував” протестуючою резолюцією, терміново надісланою до канцелярії Тимчасового уряду [23, арк. 41–44]. Вожаки російських есерів встигли “забути” навіть постанови власної обласної конференції (8 травня в Києві), у яких “доцільність національно-територіальної автономії” пов’язувалася, зокрема, з “наявністю достатньої внутрішньої організації даного народу” [3]. Додамо, що деструктивна тактика, обрана російською есерівською організацією даного регіону, зовсім не становила якийсь виняток, а скоріш навпаки, відповідала своєрідному негласному кодексові політичної поведінки російської політичної еліти в Україні. Все, на що вона спромоглася в аспекті українського державотворення до Жовтневого перевороту в Петрограді, вміщувалося в острахи, застереження, окрики та протести – без того конструктиву, на який могла бути спроможною ця еліта, враховуючи її потенціал.

На відміну від “общероссов”, позиція польської політичної еліти – як у самій Україні, так і за її межами – щодо географії української автономії та її територіального устрою протягом 1917 р. залишалася стриманою і в усякому разі – значно менш окресленою. Лише після Холмського з’їзду наприкінці серпня 1917 р., який підтвердив українську належність цієї західної околиці Волині, в самій Центральній Раді активізувалися дискусії між українською більшістю та представниками “польшизни” щодо територіального розмежування на заході України [29]. Однак навіть тоді більшість поляків (зокрема, це стосується соціалістів) продовжувала діяти в “єдиному руслі з українською демократією” [30, 294], що, звичайно, дозволяло уникати зайвої напруги в даному досить “болючому” питанні.

Взагалі ж, складається враження, що польські політичні кола та їхнє об'єднання в Україні – створений 19 березня 1917 р. Польський Комітет Виконавчий на Русі (далі – ПКВ) – в той момент ще не були готові до розгорнутої відповіді на нього. Польські соціалістичні партії й їхні фракції в Центральній Раді зберігали мовчанку з цього приводу. Ліберали ж – ендеція – висловлювалися по-різному. Зокрема, Є. Старчевський – лідер Польського демократичного централу (який утворився після розколу на з'їзді ПКВ 6 липня 1917 р.) визнавав права Польщі лише на “околиці з населенням русинським на захід від Бугу та Сяну” [31, 165–166], в той час як інші, маючи на увазі власні ж концепції “східних кресів” та культурно-цивілізаційної місії поляків вкупі зі старими претензіями на українське Правобережжя [28, 1–3; 32, 7–8], поки що обмежувалися загальними заявами про етнографічний принцип формування кордонів у майбутньому. А на поточний момент – концепцією т. зв. “внутрішньої автономії” поляків, яка в територіальному плані мала обійняти ту ж саму “п'ятірку” губерній, що була окреслена. “Тимчасовою інструкцією” [30, 265; 2]. Зі змістовної точки зору, вона нагадувала популярні в той час доктрини національно-персональної автономії. Очевидно, що польсько-український територіальний спір ще був попереду. Як і польське державотворення. Саме неясність його перспектив в 1917 р. не в останню чергу стримувала територіальні апетити польських політиків.

В цьому логічному зв'язку настала черга поставити питання: а що ж третя сторона – українці? Доводиться констатувати як факт, що, незважаючи на чималі етнографічні напрацювання (за рік до революції в столиці Росії вийшов фундаментальний двотомник [27], багатий на різноманітний статистичний матеріал з україністики, включаючи й географію розселення українців), політики з українських партій Центральної Ради довгий час залишали невизначеними свої територіальні притязання. Деякий час, на весні 1917 р., вони заявляли лише про етнографічний підхід до розмежування та суверенний арбітраж Всеросійських Установчих Зборів в даному питанні. В цьому ж дусі орієнтувалися й їхні численні прихильники на місцях. Так, в ухвалі Одеського обласного з'їзду селян-хліборобів (6–8 квітня) ставилася вимога “повної автономії України”, при тому, однак, що “межі” автономії мали бути затверджені Всеросійською Конституантою [5]. Навряд чи такий підхід виглядав переконливим у “проблемному” регіоні. В тексті “Доповідної записки”, направленої Центральною Радою урядові в середині травня 1917 р., теж нічого не говорилося стосовно географії майбутньої автономії. Що, звичайно ж, було слабким місцем документу, вміло обіграним петроградськими політиками та бюрократами. Лише влітку 1917 р., зустрівшись із кваліфікованою протидією опонентів, українська сторона стала більш чітко формулювати свої вимоги, маневруючи та виявляючи готовність до компромісів. За деякими даними (які потребують уточнень), уже на переговорах у Києві (28–29 червня) делегації Центральної Ради та Тимчасового уряду досягли усної (!?) домовленості стосовно “дев'ятки” губерній з переважаючим українським населенням, що мали утворити майбутню українську автономію. А в своєму інтерв'ю для преси на початку серпня голова Генерального Секретаріату В. Винниченко висловив готовність поступитися Таврією, 4-ма північними повітами Чернігівщини (населеними переважно росіянами) та українською Бесарабією (малася на увазі її південна частина) [19]. Ціну цим домовленостям та заявам відміряли кадетські юристи своєю “Тимчасовою інструкцією”.

Зауважимо, що сама Центральна Рада, відверто принижена згаданим щойно документом, зі свого боку, не запропонувала якихось ініціатив та політико-правових механізмів, які йшли б у руслі національно-територіальної консолідації майбутньої автономії. Постанова її VI сесії щодо “Інструкції” фактично оминула увагою територіальний аспект [1]. Щоправда, в якості можливого альтернативного варіанту на сесії пропонувався референдум” населення всієї етнографічної України.” Однак, за свідченням одного з депутатів – відомого поета Г. Михайличенка, ця ідея знайшла підтримку тільки в частини однієї з фракцій – українських есерів, – “в межах якої й померла” [20]. Тодішній український політикум на ділі не виявляв готовності до рішучих радикальних дій.

В такому разі процес територіальної “добудови” майбутньої автономії надалі набув переважно стихійного характеру, будучи лише фрагментарно керованим та стимульованим діяльністю місцевих структур Центральної Ради – її інструкторів-організаторів, партій, “селянських спілок”, “просвіт.” Він виражався в постановах різних з’їздів, маніфестацій із вимогою приєднання до України. Головним чином йдеться, звичайно, про масові зібрання селянства, яке слугувало головною опорою Центральної Ради. Уже на початку вересня відповідну ухвалу виніс Катеринославський губернський селянський з’їзд [12]. Приблизно з кінця вересня 1917 р. “українізаційні” тенденції стали набирати силу і в найпівденнішій губернії – Херсонській, де прибічники Центральної Ради залишалися досить нечисленними ще влітку 1917 р., й приступили до своєї регіональної консолідації лише наприкінці червня, після проголошення I Універсалу Центральної Ради. В 20-х числах вересня за приєднання до України виступили делегати Херсонського повітового селянського з’їзду [26, арк. 29], а незабаром такі ж з’їзди ще 3-х повітів – Єлисаветградського, Олександрійського та Ананьївського. “Стихійна українська хвиля докотилася вже й сюди,” – ця образна фраза зі звіту Єлисаветградського повітового інструктора Центральної Ради [25, арк. 88] доволі точно передає доміную політичних змін.

При всій своїй значимості – а йшлося про волевиявлення селянства – основи тодішнього суспільства – подібні ухвали не могли замінити загальноєвропейських легітимних форм самовизначення, яких бракувало. Час для “збирання земель українських” Центральна Рада втратила. Її III Універсал (від 20 листопада 1917 р.), де практично вперше публічно окреслені територіальні контури Української Народної Республіки, став політичним жестом навздогін подіям. Так стався ще один історичний парадокс: територіальне визначення української державності дісталася в спадщину її противникам в 1917 р. – більшовикам.

Література

1. Вісті з Української Центральної Ради (Київ). – 1917. – №22–23.
2. Волинь (Житомир). – 1917. – 28 квітня.
3. Воля народа (Петроград). – 1917. – 14 мая.
4. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 469, оп. 1, спр. 1
5. Державний архів Одеської області. – Фонд листівок. – № 1260.
6. Державний архів Полтавської області, ф. 1057, оп. 1, спр. 6.
7. Донецкий пролетарий (Харьков). – 1917. – 9 декабря.
8. Земля и воля (Харьков). – 1917. – 28 июля.
9. Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота (Одесса). – 1917. – 20 июня.

10. Киевская мысль (Киев). – 1917. – 2 июня.
11. Крестьянин и рабочий (Одесса). – 1917. – 24 мая.
12. Крестьянский союз (Екатеринослав). – 1917. – 2 сентября.
13. Летопись революции (Харьков). – 1931. – № 1–2.
14. Первый Всероссийский съезд Советов: Стенографический отчет. – Т. 2. – М.; Л., 1931.
15. Полтавский день (Полтава). – 1917. – 27 июня.
16. Полтавский день (Полтава). – 1917. – 29 июня.
17. Полтавский день (Полтава). – 1917. – 3 июля.
18. Речь (Петроград). – 1917. – 8 августа.
19. Русское слово (Киев). – 1917. – 15 августа.
20. Труд и воля (Харьков). – 1917. – 30 августа.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління Російської федерації (далі – ЦДАВО РФ), ф. 1779, оп. 1, спр. 9.
22. ЦДАВО РФ, ф. 1779, оп. 1, спр. 209.
23. ЦДАВО РФ, ф. 1779, оп. 1, спр. 296.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 1400, оп. 1, спр. 1.
25. ЦДАВОУ, ф. 1115, оп. 1, спр. 38.
26. ЦДАВОУ, ф. 3156, оп. 1, спр. 29.
27. Украинский народ в его прошлом и настоящем: У 2 т. – Пг., 1916.
28. Bartoszewicz J. Na Rusi polski stan posiadania. – Kijow, 1917.
29. Dziennik Kijowski. – 1917. – № 204.
30. Jablonski H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918 // Pisma wybrane. Z rozważan o II Rzeczy Pospolitej. – Wrocław, 1987.
31. Starczewski E. Ku odbudowie. – Kijow, 1917. – S.165–166.
32. Nalecz-Dobrowolski M. Polski lud a cresy wschodnie. – 1917.

А.Г. Нітченко

Комплексний підхід до вивчення проблем регіональної історії в період революції 1917 р.

На сьогодні регіональна історія – один із найперспективніших методів вивчення вітчизняної історії. Ще завдяки зусиллям М. Грушевського у 20-ті рр. почала втілюватись у життя концепція “історичного районознавства”, витоки якої він вбачав в історико-географічному підході до вивчення історії М. Костомарова та В. Антоновича. Але в радянській історіографії регіональна історія неминуче ставала другорядним додатком всеросійської (тобто – столичної) історії, утиснутої в спрощені лєнінські шаблони*. Поява краєзнавчих робіт із проблем революції на Чернігівщині: В.К. Щербакова., З. Табакова, С.М. Королівського, М.А. Рубач, Н.І. Супруненко, П.І. Гарчева, А.І. Левенка, В.І. Черноуса, В.Ф. Шевченка, Є.Є. Маленка, Т.Д. Бондаря та дисертації В.Г. Федоренка були приречені селек-

* Симтоматично, що в монументальній “Історії Великого Жовтня” І. І. Мінца подіям у провінції відведено приблизно десяту долю тексту, а специфіці регіональних процесів уваги практично не приділяється. Те ж саме можна стверджувати про сотню робіт, виданих радянськими істориками з проблем повсякденності революційної пори.

ціювати історичні теми під тиском державної ідеології та ілюструвати стрімке розповсюдження влади Рад [1].

Ситуація кардинально змінилася після краху радянської системи. У вивченні революції почало чітко прослідковуватись ускладнення проблематики. Російська революція все більшою мірою стає об'єктом історії української революції. З цього приводу треба зауважити, що російська революція спалахнула у багатоаціональній імперії. Тому вона мала як соціальний, так і національний виміри. Російський царський режим зробив відносини між різними національностями в Росії такими напруженими, а антагонізм між неросійськими національностями і Російською владою таким великим, зазначає Ю. Борис, що лозунг самовизначення націй, включаючи право на відокремлення, був прихильно зустрінутий більшістю націй [2]. Визвольний рух, як стверджує С. Кульчицький, у національних окраїнах набув усіх ознак революції. І, отже, українську революцію слід вважати одним із втілень російської [3]. Теза про “українську революцію” має “виключне методологічне значення” для дослідження процесів конституціоналізації України у розглядуваний період [4]. Саме грубі політичні прорахунки Центральної ради не дають підстав стверджувати про якусь українську революцію як окреме суспільно-політичне явище. Революційні події в Україні, у ході яких робились спроби відновлення української державності, точились у рамках певним чином перманентних Лютневої і Жовтневої загальноросійських революцій [5]. Тому з теоретичного погляду говорити про явище окремішньої “української революції” у зв'язку з цим підстав немає. Таким чином, до вивчення революційних подій на Чернігівщині треба підходити без заганжованості та догматичності поглядів.

Поява нової історико-краєзнавчої роботи “1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис” [6] стала важливою віхою в краєзнавчих дослідженнях. Власне кажучи, на сьогодні це перша і єдина у своєму роді науково-популярна праця з історії Чернігівщини 1917 р. Це погляд крізь роки, осмислення нашої історії, можливість поглянути на великий шлях, яким простував український народ до своєї заповітної мети, – побудови незалежної держави.

Головною метою колективу авторів при написанні нарису стало відтворення “подій, що мали місце в Чернігівській губернії доленосного 1917 р.” [6, 5]. Але виникає питання: чому автори закінчують своє дослідження утворенням УНР? Ми вважаємо, що логічно було б закінчити дослідження падінням Центральної ради. Це дало б змогу виявити деякі специфічні особливості діяльності політичних сил в губернії після проголошення IV Універсалу. Залишається відкритим питання: яка доля спіткала місцеві органи влади та самоврядування на початку 1918 р.? Яким чином змінилась соціально-політична ситуація?

Предметом дослідження стала проблема реформування органів влади та місцевого самоврядування в умовах революції та розвиток українського руху в регіоні.

Структурно книга “1917 рік на Чернігівщині ...” поділяється на вступ, два нариси, післямову та додатки, у яких вміщено таблиці, що демонструють результати виборів до міських дум, Всеросійських та Всеукраїнських Установчих зборів на теренах Чернігівської губернії та бібліографічні довідки про маловідомих діячів, діяльність яких була пов'язана з губернією.

Праця відкривається вступом, у якому наголошується на науковій новизні роботи, що полягає у постановці та розробці актуальної регіональної проблеми, яка

не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в попередніх краєзнавчих дослідженнях. Але, на наш погляд, з цього приводу авторам доречно було б зробити послідовний і детальний аналіз історіографії з обраної проблеми, проаналізувати, які проблеми вже вивчалися краєзнавцями, які ще ні або потребують критичного переосмислення. Слід особливо наголосити на необхідності історіографічного осмислення проблем формування урядів (Тимчасового уряду, Центральної ради та Радянського уряду), оскільки в праці, як зазначають автори, досліджується криза “системи державної влади та місцевого самоврядування, яка, зрештою, завершилася її ліквідацією та встановленням принципово іншого радянського режиму” [6, 4], в зв'язку з чим ці питання не можна розглядати автаркічно, ізольовано від того, що робилося в країні у той час. Вони потребують аналізу роботи цих урядів по реформуванню місцевих органів влади та самоврядування, розуміння, якими оцінками супроводжуються ці процеси у сучасній науковій літературі.

Характеризуючи переддень та початок революції на Чернігівщині, реорганізацію органів влади, розгортання українського національно-визвольного руху, наростання суспільної кризи та встановлення влади УНР в регіоні, автори подали інформацію пунктирного і багато в чому другорядного характеру. Стислу розповідь про територію, яку займала Чернігівська губернія на початку ХХ ст., економіку та життя в переддень революції звичайних людей, в зв'язку з метою дослідження, доречно було б розширити аналізом кількісного складу населення: проаналізувати статеву і вікову структуру та етнічні групи. Це один із факторів формування соціально-демографічних процесів, які в подальшому зіграли не останню роль (наприклад, у проведенні виборчих кампаній 1917 р). Зробити структурний аналіз дореволюційних місцевих органів влади та самоврядування. Це дало б змогу прослідкувати в динаміці зміни, які відбулися в їх системі після революції.

Аналізуючи економіку губернії, автори наголошують, що “незважаючи на доволі активну скупку землі селянами, її явно не вистачало” [6, 8]. Але ж неzapepечним є факт того, що до революції селянам губернії належало 2.287.928 дес. землі, а це становило понад 74% фонду регіону і тільки майже 19% угідь володіли держава, церква та поміщики [7]. Зазначимо, що завершується цей підрозділ розповіддю про реакцію губернії на революційні події в центрі та зміну влади в Чернігові. Але, на нашу думку, питання зміни влади в Чернігові, тобто заміну губернаторів губерньськими комісарами доречно, було б розглянути в наступному, другому підрозділі, в якому досліджується питання реорганізації органів влади. Послідовний підхід до розкриття проблем дав би змогу уникнути таких речень: “як уже згадувалося...”, “ми вже подекуди зачіпали цю тему...”, “ми вже писали...”. Зміст другого підрозділу фактично є нарис історії реорганізації місцевих органів влади Чернігівщини, який подається без загального аналізу практичних кроків Тимчасового уряду щодо формування цих органів, в той час як ця система більшою мірою зазнала змін, ніж центральні урядові і державні заклади. Мабуть, тому поза увагою дослідників залишився процес зміни статусу комісарів. Зазначимо, що спочатку їх розглядали як посередників між урядом та місцевими органами влади, але поступово їх права розширювалися. Згідно з затвердженим 25 вересня 1917 р. “Тимчасовим положенням губерньських (обласних) і повітових комісарах”, вони наділялися широкими повноваженнями по управлінню губернією та повітами [8].

Досліджуючи реорганізацію виконавчих органів навесні 1917 р. губернських і повітових комісарів, комітетів громадських об'єднань, а саме: губернський виконавчий комітет, місцеве самоврядування – земство, продовольчі та земельні комітети і ради робітничих і солдатських депутатів, – дослідники накреслили лише штрихи щодо розуміння їх структури і повноважень навесні 1917 р., але навпаки детально прослідкували їх українізацію і відношення до Центральної ради. Такий підхід виявляє певну однобічність у конструюванні матеріалу.

Автори наголошують, що українське національне життя в губернії розвивалося активно й орієнтувалося на Київ” [6, 35]. І як доказ приводять детальну інформацію про перший і останній Український з'їзд у Чернігові, який “продемонстрував значний потенціал українства в губернії” [6, 39]. Та все ж залишаються не розкритими проблеми: які практичні кроки зробила Центральна рада по закладенню фундаменту місцевої влади? Що собою уявляли губернські, повітові і волосні українські ради? Чи мали вони широку мережу в губернії? Кому насправді підпорядковувалися місцеві органи влади та самоврядування?

Аналізуючи політичне життя Чернігівщини, автори роблять висновок, що на Чернігівщині розвиток партійно-політичного спектру 1917 р. проходив по загальноросійській схемі з деякими регіональними особливостями [6, 40]. Але ми вважаємо, що доречніше було подати цю інформацію у II Нарисі, констатуючи, що апогеєм вільної партійної конкуренції в губернії стали виборчі кампанії 1917 року.

На нашу думку, матеріал, який зібрали автори, вельми втрачає від недостатньої структуризації, не вистачає також ситематичного і критичного підходу.

Документи переконливо свідчать, що більша частина 1917 р. пройшла в умовах досконало невизначеної перспективи: преславуте “двовладдя” рад і органів влади Тимчасового уряду на периферії колишньої імперії реально обернулося багатовладдям численних державних, громадських та партійних органів і закладів. Всі ці органи входили в структуру один одного і намагалися вирішувати одні й ті ж самі питання, нерозумна конкуренція яких на ділі означала безвладдя, параліч управління. Тому ми не можемо погодитися з колективом авторів, які стверджують, що однією з головних причин занепаду губернського виконавчого комітету були кошти [6, 23]. Ми вважаємо, що головна причина полягала в тому, що перевибори на демократичних принципах земств та дум породили непотрібність повітових виконавчих комітетів, які почали самоліквідуватися. А оскільки їх представники входили до складу губернського виконавчого комітету, то він уже не міг формуватися з втрачених своїх повноважень членів [9].

Наслідком того, що в країні не залишилося жодної функціональної організованої структури, стала повсюдна втрата влади, міжцарювання в усіх галузях життя країни. Отже, на передодні Жовтня “кістяк російської імперії був готовий підкоритися будь-якій силі, яка мала на це бажання і була готова прийняти його” [10], чим і скористалися більшовики.

Розкриваючи атмосферу жахливого розгулу злочинності, насилля, повного беззаконня, яке виникло восени 1917 р., зазначаючи, що “солдатський” дестабілізуючий фактор у поєднанні з селянськими виступами та анархією “вкрай загострив ситуацію, зробивши її просто-таки вибухонебезпечною” [6, 50], слід наголосити, що стихійний загарбницький рух не наштовхнувся на скільки – небудь енергійну відповідну реакцію з боку влади і тому швидко розповсюджувався. Все це сигналізувало про агонію суспільства, яке дійшло до останньої межі.

Щодо причин того, що відбулося в Росії в 1917 р., слід виділити насамперед складне переплетіння соціально-економічних і політичних протиріч, які суспільство намагалося подолати упродовж двох десятиліть ХХ століття. Жертвами цього процесу опинилися і царський, і Тимчасовий уряд, які виявилися не тільки нездатними ліквідувати кризу, а навпаки, ще більше загострили її, завершивши Жовтневим переворотом і небаченими стражданнями власного народу.

З цих позицій ми виходимо при вивченні революційних подій на матеріалах місцевої історії. Вивчення регіональної історії – процес нелегкий, але вкрай важливий. Він, можливо, єдиний спосіб з'ясування сукупності ключових подій у складній країні, якою тоді була Росія. Регіональний підхід дозволяє історикам дослідити складні взаємозалежності, які нерідко важко відокремити на загальнонаціональному рівні, знайти відповіді на різні проблеми, які раніше розглядалися ізольовано чи однобічно. Обрання об'єктом вивчення революційні події на Чернігівщині дозволяє отримати відповіді на питання не тільки локального характеру, але й більш узагальненого, оскільки економічна і соціально-демографічна структура губернії являла собою типові картини, властиві загальнодержавним вимірам.

Зрозуміло, не всі періоди в історії 1917 р. на Чернігівщині досліджені авторами вичерпно і ґрунтовно. Тому цей період потребує подальшого дослідження. Поряд із завданням – з'ясування, що ж відбувалося на Чернігівщині в 1917 р., треба прагнути визначити і те загальне, що пов'язувало місцеву історію як з Україною, так і з долею Росії в цілому. Намагатися розкрити альтернативи розвитку подій в губернії. Треба визначити ставлення державної влади до місцевих органів влади і самоврядування. Який був їх стан, чи могли вони забезпечити виконання важливих державних завдань. Які були наслідки впровадження в 1917 р. принципу пропорційності. Які умови успіху більшовиків. І насамперед намагатися знайти відповідь на питання: “Чому Україна стала країною “нереалізованих можливостей”?”

З огляду на сказане, можна констатувати: незважаючи на певні вади й огріхи книги, про які йшлося вище, світ побачила загалом оригінальна за своїм задумом праця, яка вводить у науковий обіг нові джерела з історії Чернігівщини. Безперечно, особливий інтерес у читача викличуть сторінки, присвячені розвиткові українського руху в регіоні. Вона буде корисна всім, хто на професійному чи аматорському рівні цікавиться історією рідного краю.

Література

1. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. // *Летопись революции*. – 1927. – № 2. – С. 32–185; Його ж. Жовтневий період на Чернігівщині // *Летопись революции*. – 1927. – № 5–6. – С. 299–314; 1928. – № 1. – С. 114–137; Його ж. Жовтнева революція і роки громадянської війни на Чернігівщині. – Чернігів, 1927; Табаков З. Октябрьская революция на Черниговщине // *Летопись революции*. – 1922. – № 1. – С. 143–170; Быструков. Городнянщина в 1917–1920 гг. // *Летопись революции*. – 1925. – № 4 (13); Королівській С.М., Рубач М.А. Супруненко Н.І. Перемога радянської влади на Україні. – К., 1967. – 579 с.; Гарчев П.І. Зброєна боротьба за владу Рад на Чернігівщині наприкінці 1917 р. // *Питання історії народів СРСР*. – Х., 1968. – С.3–11; Черноус В.І., Левенко А.І. Трудящі Чернігівської губернії в боротьбі за перемогу соціалістичної революції // *Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: У 2. – Т.2. Встановлення радянської влади на місцях / За заг. ред. М.А. Рубач*. – К., 1967. – С.179–208; Черноус В.І. Партійні організації Чернігівщини в перші роки

радянської влади. – Чернігів, 1957; Левенко А.І. Трудящі Чернігівщини в боротьбі за владу Рад (1917–1920 рр.). – Чернігів, 1957. – 57 с.; Шевченко В.Д. Більшовицька організація Чернігівщини в боротьбі за перемогу Радянської влади (1917–1918 рр.) // Наукові записки. – Ніжин, 1957. – Т. X; Вип.1. – С.3–38; Маленко Е.Е. Борьба большевиков Украины за крестьянские массы в период подготовки и проведения Октябрьской революции (июль 1917–декабрь 1917 гг.): на материалах Черниговской и Харьковской губерний // Труды Харьковского инженерно-строительного института. – X., 1962. – Вып. 22; Бондар Т.Д. Більшовицькі організації Чернігівщини у боротьбі за встановлення Радянської влади // Наукові праці з історії КППС. – К., 1967. – Вип. 14; Федоренко В.Г. Ради робітничих і солдатських депутатів Лівобережної України в боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні (лютий 1917 р.–січень 1918 р.) (на матеріалах Полтавської і Чернігівської губерній). – К., 1964.

2. Borys J. The Russian communist party and the sovietization of Ukraine. A study in the communist doctrine of the self-determination of nations: Diss. Iuniv. of Stocholm. Fak. of numanities. – Stocholm, 1960. – P. 2.

3. Кульчицький С. Вибір шляху для України. Роки 1917–1920 // Україна incognita / За заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2002. – С. 235–236.

4. Мироненко О.М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917 – 1920 рр. Теоретико-методологічний аспект. – К., 2002. – С. 20, 22.

5. Докладніше про питання: скільки ж революцій відбулося в Росії в 1917 році? Чим є революція в житті суспільства? Див.: Бойко М.К., Нітченко А.Г. До вивчення революційного процесу в Росії у 1917 році: зауваження і поради // Педагогічні обрії. – 2002. – 1 (9). – С. 52–55.

6. Бойко В.М., Демченко Т.П., Оніщенко О.В. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів, 2003. – 126 с.

7. Бойко М.К., Лазаренко В.М. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. – Вип.ІV: Селянство краю у 20–30-ті роки ХХ ст. – Чернігів, 2002. – С. 15.

8. Центральний державний архів Санкт-Петербургу (ЦДАСПБ), ф. 8309, оп. 1, спр. 2, арк. 1–20.; Там само, спр. 3, арк. 4–6 звор.

9 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України м. Київ (ЦДАВОВУ), ф. 1457, оп. 1, спр.6, арк. 9.

10 Мартін Маля. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 рр. – К., 2000. – С. 121.

В.В. Мартиненко

Роль і місце Чернігівщини в українсько-білоруському територіальному протистоянні 1918 року

Україна посідала і нині займає одне з провідних місць у співробітництві з Республікою Білорусь. Поясненням цього може бути наше спільне коріння, спільні культура та історія, зрозуміло при збереженні їх національної самобутності. Шлях до незалежності України й Білорусі був складним і тернистим.

Початок ХХ століття позначився трагічними й жахливими сторінками в житті двох народів, пов'язаних з Першою світовою війною та революціями і Громадянською війною в Росії. Україна і меншою мірою Білорусь втратили шанс відстояти свою незалежність в 1917–1918 рр. На заваді цьому стали несприятлива зовнішньополітична кон'юнктура та внутрішні чинники. Не сприяли консолідації зусиль і міждержавні територіальні протиріччя.

З розпадом Радянського Союзу склалися сприятливі умови для вивчення даної проблеми. Головні чини в Білорусі. Плідна робота проводиться періодичними виданнями республіки “Спадчына”, “Беларускі гістарычны часопіс”, “Беларуская мінуўшчына” та іншими.

Активізація наукових досліджень сприяла перевиданню робіт діячів білоруського національного руху (Я. Воронко, А. Луцкевича, К. Єзовітова).

Значний пласт архівних матеріалів знаходиться в ЦДАВО України та Національному Архіві Республіки Білорусь.

Вагомий внесок в розробку питання зроблений академіком І. Ігнатенком [1], який відводить одне з чільних місць ідеї національного самовизначення в Білоруській Народній Республіці (далі БНР – авт.). Він не заперечує факт існування БНР, проте одночасно наголошує на тому, що вона не користувалася підтримкою народних мас.

На думку білоруських науковців Р. Платонова і М. Сташкевича [2], БНР зазнала поразки через ізольованість її діячів від народу, захоплених ідеєю Рад.

З 1993 р. в історичній науці Республіки Білорусь все предметніше починає розгортатися дискусія з питання БНР. Було вироблено три підходи до вивчення проблеми.

Перший – проголошення БНР стало спробою окремих політичних партій здійснити самовизначення білоруського народу на основі буржуазної державності. Другий – БНР – незалежна самостійна держава. І, нарешті, третій – утворення БНР і БРСР – процеси одного напрямку, що відрізнялися лише якісними параметрами.

Білоруський дослідник В. Круталевич [3] схиляється до думки, що самовизначення Білорусі обумовлювалося не тільки правом на самостійне державне існування, але й прагненням відокремитись від більшовистської Росії.

Заслуговує на увагу праця вітчизняного вченого В. Матвієнка [4]. В ній на багатому архівному матеріалі, публікаціях тогочасної періодичної преси та спогадах безпосередніх учасників подій проаналізовані стосунки УНР (як доби Центральної Ради, так і Директорії) та Гетьманату П. Скоропадського, зокрема і з Білоруссю. Значне місце виводиться питанню міждержавних кордонів, шляхам його вирішення. Центральним воно є і у працях білоруських істориків Т. Павлової [5] та В. Мазеца [6].

Метою дослідження є розкриття становлення і перспектив українсько-білоруських стосунків в політичній і економічній сферах 1917–1918 рр.

Завданнями – дослідження комплексу протиріч, що стояли на заваді вирішення питання кордонів; аналіз обґрунтованості і законності намірів обох сторін щодо територіального розмежування.

Саме проблема кордонів була актуальною і потребувала нагального вирішення після повалення царизму в Росії, Жовтневої революції 1917 р., коли в політичних і урядових колах України і Білорусі стала активно культивуватися ідея національного самовизначення. Особливої гостроти вона набула з підписанням сепаратної угоди між представниками Української Народної Республіки (УНР) та Німеччини (лютий 1918 р.), а пізніше угоди від 3 березня 1918 р. між Радянською Росією і країнами Четвертого союзу. За Брестським договором, Білорусь фактично ділилась на три частини. Західна – Гродненська губернія і частина Віленської з Вільно – відійшла до Німеччини і отримала назву Нова Східна Прусія; населення даних територій ставало громадянами Німецької імперії. Центральна частина Білорусі – Мінська губернія, частина Вітебської і Могильовської губерній – вважалася тимчасово окупованою територією. Білоруське Підляшшя – Біла, Яново, Терасполь, Кодень, Константинів, Немирів, Межиріччя; Берестейщина – повіти

Берестя, Кобрин, Пружани; Полісся – повіти Драгичин, Косів, Лунінець, Пінськ, Столін, Мозир, Речиця, Гомель визнавались Німеччиною за Україною і лише східні райони Білорусі залишались у складі Радянської Росії.

Вже 19 лютого 1918 р. на неокуповану територію Білорусі увійшли німецькі війська. В ситуації, що склалася, Виконком I Всебілоруського з'їзду звернувся до народу з I Статутною грамотою, в якій проголосив себе тимчасовою владою в Білорусі. Був сформований уряд – Народний Секретаріат. 9 березня 1918 р. Виконавчий комітет з'їзду прийняв II Статутну грамоту – проголошена Білоруська Народна Республіка (БНР). Законодавчим органом оголошувалась Рада Всебілоруського з'їзду, а виконавчим – Народний Секретаріат. Рішення про незалежність було оформлено III Статутною грамотою від 25 березня 1918 р.: “Від цього часу Білоруська Народна Республіка проголошується незалежною і вільною державою... Білоруська Народна Республіка повинна охопити усі землі, де живе і має чисельну перевагу білоруський народ, а саме – Могильовщину, білоруські частини Мінщини, Гродненщини (з Гродно, Белостоком і ін.), Віленщини, Вітебщини, Смоленщини, Чернігівщини, і суміжні частини сусідніх губерній, заселених білорусами” [7].

Чим же керувалися представники білоруської політичної еліти приймаючи відповідне рішення? По суті, Рада БНР декларувала територію, але, природно, прикордонного розмежування з сусідніми державами і прикордонної служби не мала. Зауважимо, що протягом всієї новітньої історії Білорусі неодноразово поставало питання про її етнічні та державні кордони. Теоретичною розробкою питання на початку XX ст. займався професор Є. Карський, пізніше один із учасників білоруського національного руху, делегат і почесний голова Всебілоруського з'їзду в грудні 1917 р. Саме ним вперше були опубліковані етнічні кордони і складена етнографічна карта Білорусі. В праці “Этнографическая карта Белорусского племени” (1903 р.) вчений детально окреслив етнічну територію Білорусі: область, в якій білоруси складають абсолютну чи відносну більшість. Ця область, згідно з працею Є. Карського, розташовувалася по обидва боки Балтійсько-Чорноморського вододілу в басейні верхнього Дніпра, верхнього Немана і верхньої та середньої Західної Двіни; охоплювала, крім нинішньої території республіки Білорусь, також деякі райони Брянської, Смоленської, Псковської губерній. На заході професор Є. Карський відносив до Білорусі Віленську і більшу частину Белостокської губернії; на північному-заході – повіти Двінський, Люцинський і Режицький Ліфляндської губернії (Латгалії) [8].

В одному з наказів членам делегації БНР на ведення переговорів з представниками УНР підкреслювалось: “Делегація добиватиметься встановлення кордонів Білорусько-Великоросійського і Білорусько-Українського за виключно етнографічним принципом і порушуватиме питання (перед Німеччиною – авт.) про можливість сприяння УНР по зміні західних і північних кордонів Білорусі за етнографічною ознакою” [9].

Сподівалися представники Білоруської Народної Республіки і на підтримку Австрійського уряду, щоб залишити за Білоруссю територію Гродненської губернії за винятком, можливо, південної частини Брестського повіту, всієї південної частини Мінської губернії, тобто течію р. Прип'ять і басейн р.Сож з північними повітами Чернігівської губернії... І, нарешті, білоруси хотіли бачити свій кордон на сході в його природних межах, тобто включаючи Смоленську область [10].

14 квітня 1918 р. десятитисячним мітингом білорусів-біженців і громадян Білорусі, що відбувся в Петрограді, було прийнято Звернення до польського, українського і литовського народів. Щодо українців зазначалось: “Ви, українці,

намагаєтесь свої північні кордони розширити за рахунок Білоруських повітів Чернігівської, Мінської і Гродненської губерній” [11].

Квітень 1918 р. був позначений активізацією переговорного процесу між керівництвами УНР та БНР, головною темою якого залишалися територіальні протиріччя. 17 квітня в радіограмі на ім'я товариша Міністра Закордонних Справ УНР йшлося про те, що невизначеність точної прикордонної лінії між Українською Народною Республікою та Білоруською Народною Республікою породжує на місцях багато непорозумінь як щодо функціонування державних і громадських організацій між собою, так і в повсякденному житті населення. Представники БНР просили з метою якнайшвидшого встановлення нормального життя в прикордонних місцевостях створити спільну комісію, яка могла б з точністю встановити і закріпити у відповідній угоді державні межі обох республік [12].

18 квітня відбувається чергова зустріч представників українського керівництва з делегацією БНР, на якій порушувалися питання про принципи, якими повинні керуватися комісії при встановленні державного кордону, про карту і про відповідні кінцеві точки на заході та сході. З першого питання було вирішено прийняти за основу етнографічний принцип, але в тісному зв'язку з економічним і географічним. З другого – білоруська делегація буде керуватися, як основною, етнографічною картою професора Є. Карського, виданою 1917 р., а українська – німецькою етнографічною картою, а також іншими етнографічними і географічними картами. З третього питання згоди не було досягнуто. Білоруси наполягали, що відправною точкою на сході слід вважати злиття р. Судості з Десною біля м. Гремяч, а українці – м. Мглин, вважаючи всі північні повіти Чернігівщини своїми. Український уряд керувався міркуваннями зберегти за Україною Прип'ять і залізницю Пінськ–Гомель. Натомість, представники БНР дали чітко зрозуміти, що не збираються поступатися Прип'яттю, втрачати залізницю Брест–Брянськ, а також північні повіти Чернігівщини [13].

6 травня білоруська делегація звертається зі скаргою на неправомірні дії українців, приводячи як доказ заяву Гомельського міського громадського самоуправління з протестом проти приєднання міста до України і передачі влади українському комісарові. Для зняття напруженості у стосунках, пов'язаних з анексіоністськими актами попереднього уряду країни, делегація вбачала вихід у відкликанні українських комісарів і заміні їх комісарами Білоруської Ради, й нарешті, що протести населення білоруських повітів будуть задоволені [14].

Однак через декілька днів білоруси знову були змушені звернутись на адресу українського уряду, вказуючи на факти останнього часу, а саме призначення українських комісарів не лише у спірні території, але й у міста та повіти суто білоруські. Рада і Народний Секретаріат Білоруської республіки були переконані в тому, що призначення українських комісарів в білоруські повіти є явищем тимчасовим і жодним чином не може розглядатися як акт захоплення білоруської землі і приєднання її до України [15]. Щодо спірних територій, про які йшлося, то це частини Новгород-Сіверського і Городнянського повітів Чернігівської губернії, південні волості Мозирського і Пінського повітів Мінської губернії, частини Пружанського, Кобринського і Брест-Литовського повітів Гродненської губернії [16].

Під час переговорів українського уряду з Радянською Росією Україна зайняла жорстку позицію щодо повітів губерній суміжних з нею держав, які мають належати саме їй, включаючи: ...Мінської губернії – Пінський та Мозирський з частиною Річицького; Могильовської – частину Гомельського; Гродненської – Берестейський, Кобринський, частина Пружанського та Більського [17].

В архівних фондах збереглися схематичні описи кордонів Білорусі, складені групою членів Ради і Народного Секретаріату (до складу якої входили такі відомі діячі білоруського національного руху, як Я. Воронко, В. Захарко, А. Цвікевич, Я. Серета). Дані кордони практично співпадають з кордонами, запропоновані професором Є. Карським у його праці “Этнографическая карта белорусского племени”, а також із німецькими картами, що з’явилися в Мінську в березні 1918 р. Розпочинаючись біля перетину р. Десни з кордоном Чернігівської губернії, кордон Білорусі спускається по Десні, повертаючи на захід і відсікаючи північну частину Чернігівської губернії, йде до р. Дніпро нижче впадіння р. Сож, біля села Любеч і Лушиво; по Дніпру кордон простягається до межі Київської губернії, проходячи по ній, досягаючи кордону Волинської губернії, йдучи по цьому кордону до зіткнення з кордоном Гродненської губернії і по кордону цієї губернії доходить до м. Влодава – пункту перетину кордонів Білорусі, Польщі та України [18].

Наприкінці 1918 р. за пропозицією комісії, утвореної Північно-Західною обласною партійною конференцією, пропонувалося чотири повіти Чернігівської губернії – Суражський, Мглинський, Стародубський, Новозибківський – включити до складу Радянської Білорусії.

Як бачимо, становлення українсько-білоруських стосунків відбувалося на тлі несприятливої зовнішньополітичної ситуації в Європі і внутрішньополітичної в обох республіках, що не дозволило остаточно вирішити питання міждержавних кордонів, ареною яких була й Чернігівщина, зокрема, північні її повіти.

Література

1. Игнатенко И. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. – Мн., 1992. – 420 с.
2. Платонов Р., Сташкевич Н. // Советская Белоруссия. – 1991. – 16 июля–9 августа; Неман. – 1992. – № 10. – С. 129–155; № 11. – С. 131–161.
3. Круталевич В. Гісторыя Беларусі: станаўленне нацыянальнай дзяржаўнасці (1917–1922). – Мн., 1999. – 385 с.
4. Матвієнко В. Українська дипломатія на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – 397 с.
5. Павлова Т. К вопросу о границах БНР // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1991. – № 1. – С. 77.
6. Мазец В. Межы БНР // Спадчына. – 1993. – № 2. – С. 110.
7. Павлова Т. Вказана праця. – С. 77.
8. Там само.
9. Національний архів Республіки Білорусь, ф. 325, опис 1, спр. 10, арк. 242.
10. Там само, арк. 264–265.
11. Канчер Е. Белорусский вопрос. Сборник статей. – Петроград, 1919. – С. 126.
12. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі: В 2 т. – Вільня – Нью-Ёрк- Менск– Прага, 1998. – Т. 1. – С. 60.
13. Там само. – С. 109.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО), ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 1–2.
15. ЦДАВО, ф. 3766, оп. 1, спр. 68, арк. 2–3.
16. Там само.
17. Там само, ф. 3766, оп. 1, спр. 187, арк. 40.
18. Мазец В. Вказана праця. – С. 110.

Українська інтелігенція та “трудоий принцип” Директорії УНР

У сучасних умовах одним із пріоритетних напрямів вітчизняної історичної науки є розробка та дослідження історичного досвіду національного державотворення. Цей досвід вимагає від науковців розробки широкого спектру проблем, що становлять підвалини нинішнього національного державного відродження незалежної України. Одне з головних місць в історичному процесі розбудови держави займають події української революції 1917–1920 рр. і особливо доба Директорії УНР. Даний період характеризувався прагненням українців до самоутвердження та самореалізації як нації, багаточисельними спробами побудови незалежної держави, активними пошуками нових державних моделей. Саме тому досвід періоду Директорії може стати в нагоді для побудови соціальних, політичних та державних засад сучасної української держави. Події національно-визвольної революції засвідчують, що одним із найактивніших суб'єктів політичних перетворень в країні була національна інтелігенція. На відміну від європейських країн, де також відбулися революції, в Україні основною рушійною силою була не національна буржуазія, а інтелігенція. Діяльність цього соціального прошарку значною мірою зумовила характер революційних процесів та перетворень, визначила перебіг подій і, деякою мірою, результати самої революції. Особливе місце в державотворчих процесах того часу займає т. зв. “трудоий принцип”, запроваджений Директорією як альтернативна модель незалежної держави. Він чітко визначив місце і роль різних соціальних прошарків суспільства в державі та системі управління нею.

Останнім часом з'явилася значна кількість праць вітчизняних дослідників, присвячених проблемам української держави та дослідженню “трудоого принципу” зокрема. Це солідні монографічні дослідження В. Верстюка [1] та В. Солдатенка [2]. Серед періодичних публікацій слід назвати статті В. Лозового [3], О. та М. Копиленків [4], С. Грабовського [5]. Автори аналізують причини, суть та характер перетворень у сфері державного будівництва, досліджують причини невдач, уроки та історичне значення. Проблемами української інтелігенції на початку ХХ ст. та в роки революції займалися такі дослідники, як Г. Касьянов [6], Ю. Кондуфор [7], Е. Бойко [8], О. Кривицька [9]. У цілому можна констатувати: незважаючи на значну кількість публікацій, на даний час немає узагальнюючої праці, яка б усебічно аналізувала місце та роль української інтелігенції в державотворчих процесах першого етапу діяльності Директорії УНР.

Досліджуючи обрану тему, автор намагався вирішити ряд конкретних завдань: проаналізувати суспільно-політичне становище в державі та визначити місце інтелігенції у структурі українського суспільства даного періоду, з'ясувати її політичний та державотворчий потенціал, розкрити процес вибору та становлення нових державних форм та інститутів Української Народної Республіки, основні напрями партійної роботи інтелігенції.

Загострення кризових явищ, послаблення політичних позицій гетьмана на міжнародній арені та в країні дали можливість на середину осені 1918 р. активізувати діяльність політичної опозиції, об'єднаної в Український Національний

Союз. УНС являв собою солідну політичну організацію національних сил. Зокрема, до нього ввійшли українські соціал-демократи, центральна течія партії українських соціалістів-революціонерів, соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, представники української трудової партії. У Союзі також були представлені: Всеукраїнська вчительська спілка, Лікарська спілка, Селянська спілка, Союз залізничників, Поштово-телеграфний союз, Юридичне товариство, Галицько-буковинська спілка, Холмський комітет, Всеукраїнський земський союз, бюро профспілок, “Селянська громада”, “Просвіта” та інші впливові організації [10]. Програмні цілі Союзу полягали в утворенні міцної самостійної української держави, боротьбі за законну владу, відповідальну перед парламентом, боротьбі за демократичний виборчий закон і демократичні вибори в усі установи. Відсутність у програмних документах УНС соціальної програми свідчила, що перевага віддавалася національним інтересам. Так само в Статуті Союзу не йшла мова і про шляхи досягнення намічених цілей. Спочатку домінуючі позиції у Союзі займали партії поміркованих настроїв (центристи та ліберали), що виступали за зміни конституційним шляхом. Однак після того як переговори опозиції та гетьмана зайшли у глухий кут, “українізація” уряду, за яку ратували “помірковані”, не дала бажаних результатів (гетьман не погодився на широке представництво українців в уряді, справедливо зауваживши, що серед них мало державних, а тільки політичні діячі, які не можуть займати вищих державних посад [11]). А коли гетьман підписав федеративну грамоту про союз Української держави з небільшовицькою Росією, ініціативу до себе перебрали “ліві” (есери та ліве крило УСДРП). Як зазначав голова УНС Володимир Винниченко, “іншого виходу до врятування України, її самостійності і незалежності, крім одного останнього, в цей час не мається ... є тільки один спосіб – взятися за зброю” [12]. У результаті збройного повстання, підготовленого соціал-демократами та есерами, влада гетьмана була повалена, а сам він, зрікшись влади, утік за кордон. До влади прийшла Директорія, яка проголосила себе вищим органом відновленої УНР, у складі п’яти осіб, троє з яких репрезентували “ліві” партії УНС. Таким чином, можна стверджувати, що Директорія була нічим іншим як диктатурою представників частини українських соціалістичних партій. Решта політичних партій та організацій, які входили до початку повстання до складу УНС, “випали” з новоутвореної політичної конструкції і залишились на деякий час поза межами політичних процесів у країні. Ще більше позиції партій-лідерів зміцнилися після утворення 26 грудня 1918 р. Ради Народних Міністрів на чолі з соціал-демократом В. Чехівським. Соціал-демократи отримали шість портфелів, есери – чотири, а соціал-самостійники та есефи по три [13]. Причина швидкої перемоги полягала в тому, що гетьман не мав широкої підтримки в українському суспільстві, на відміну від Директорії, яка звернулася до широких верств суспільства, залучивши в свої ряди значні народні маси. Саме тому, щоб не повторювати помилок попереднього режиму, який загинув через вузькість соціальної бази, Директорія негайно розпочала вирішувати питання, які б могли змінити її владу і зробити популярною. Необхідно було визначитися, на які верстви спиратись і в інтересах кого проводити подальші політичні, економічні та соціальні перетворення в державі. На початку повстання, проголосивши себе національною силою, яка постала для відновлення незалежної української держави, Директорія могла спиратись на досить значний, масовий прошарок українського селянства. На початку ХХ ст. воно складало близько 90%

від усього населення України. Однак, незважаючи на свою масовість, селянство як клас мало слабку національну свідомість, хитку економічну базу, було слабо організоване і готове до сприйняття програм, які поєднували в собі національні та соціальні питання. Це змусило Директорію в подальшому тісно поєднувати соціальні та національні гасла. Відстале, політично інертне селянство не могло стати рушійною силою революційних процесів та демократичних перетворень. Не підходив для цієї ролі й пролетаріат України. Він був слабким, зрусифікованим, а безпосередньо український пролетаріат (саме він був представлений УСДРП) був нечисельним і тісно зв'язаним із селом. Прагнучи створити на Україні “безбуржуазну” державу та “безбуржуазне” суспільство, Директорія ніколи серйозно не розглядала національну буржуазію як свою політичну базу. В. Винниченко неодноразово наголошував на тому, що “безбуржуазність” є чинником єдності народу в боротьбі за національну та соціальну справедливість. Українська буржуазія, представники якої нараховували близько 100 тис. (0,5% від всього населення), вважалась одним із найголовніших ворогів, бо саме вона була однією з соціальних підвалин гетьманату. Українська інтелігенція – політично активна, певною мірою економічно міцна – була на даний період головним рушієм національного відродження. Інтелігенція вже остаточно сформувалась як самостійний соціальний прошарок, що мав свою власну психологію, свідомість та усвідомлював свою відповідальність за долю народу і претендував на право бути політичним лідером у державі. Окрім того, саме цей прошарок населення мав солідний досвід управлінської та державотворчої роботи в російській бюрократії та національно-державних утвореннях (Центральна Рада, Гетьманат). Інтелігенція була організаційно об'єднана і представлена в основних національних партіях – УПСР, УСДРП, УПСС, УПСФ. Хоча інтелігенція не була чисельною порівняно з іншими соціальними верствами (300 тис. або 0,7%), однак була представлена в усіх регіонах України. У губерніях Південно-Західного краю відсоток власне української інтелігенції складав 37%, у трьох губерніях Лівобережжя та на Слобожанщині – 41%, на півдні – тільки 22%. [14] Але існував ряд особливостей, що позначився на методах діяльності даного суспільного прошарку. По-перше, серед інтелігенції України виділялося декілька значних національних груп. Досить солідний відсоток складали росіяни–30%, євреї–15%, поляки–5%, а безпосередньо українців було тільки 32% [15]. Ще однією особливістю даної групи населення був поділ на міську (60%) та сільську (40%) інтелігенцію, причому представники українства переважали саме на селі, що фактично виключало їх із процесу активної суспільно-політичної діяльності. У своєму дослідженні Георгій Касьянов, підкреслюючи неоднорідність даного прошарку, виділяє дві основні групи, які значно відрізнялись одна від одної [16]. До першої, яку він називає “інтелектуальним пролетаріатом” відносяться кооператори, агрономи, дрібні службовці, юристи, земські службовці – їх в Україні було понад 160 тис., більше ніж половина від усієї чисельності класу [17]. Саме сільська та дрібна міська інтелігенція прагнула очолити націоналістичний рух, оскільки мала також і матеріальну зацікавленість у створенні національної української держави, бо в ній вони склали б еліту [18]. Інша група – люди, професії яких забезпечують специфічні потреби, самої інтелігенції – історики, філософи, письменники, мистецтвознавці. Представники цієї групи виступали як генератори основоположних ідей розбудови нової держави, часто не рахуючись з інтересами представників першої групи, що призводило до

непорозумінь та конфліктів. Така етносоціальна структура тогочасного суспільства зумовила українській політичній провід обрати форму влади, яка б, задовольняючи потреби домінуючого класу селянства, була спроможна ліквідувати суспільно-класову “неповноту” українського народу [19]. Саме ці завдання і повинна була вирішити власна модель політичної організації суспільства, що ґрунтувалась на “трудоному принципі”.

Обговорення питання вибору форми влади відбулося ще на початку грудня 1918 р. на закритій нараді у Вінниці, де були присутні лідери Директорії та представники УПСР, УСДРП та УПСС. Представники лівих фракцій УСДРП та УПСР на чолі головою Директорії виступали за впровадження на Україні системи радянської влади. На їх думку, система Рад змогла б розширити соціальну базу “українського національного відродження” за рахунок пролетаріату села та міста і позбавила б російських більшовиків бажання прагнути захопити владу. Але більшість учасників наради на чолі з С. Петлюрою виступили проти радянської системи державного будівництва. Вони відстоювали парламентську систему влади і розбудову української держави за європейським зразком. Логіка відбудови УНР вимагала відновлення демократичних інституцій Центральної Ради, але цього не сталося. М. Грушевський звинувачує в цьому українські партії та Директорію, які прагнули зберегти в своїх руках необмежену владу. Результатом довгих дискусій став компроміс у вигляді “трудоного принципу”, який задовольнив не всіх (соціалісти-самостійники голосували проти). Володимир Винниченко, який приписував заслугу появи нової державної моделі лише собі, згадував: “Тоді я свідомо пішов на хитрість..., партії згоджувались з тим аргументом, що нам, українцям, зовсім нема ніяких підстав боронити інтереси національно чужої нам буржуазії. Отже, ґрунтуючись на цьому, я на другий день по одкиненню системи чисто радянської влади вніс нову пропозицію: прийняти систему “трудоних рад”, себто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Другими словами: це мала бути диктатура не пролетаріату й незаможного селянства, а диктатура трудоного люду” [20]. Але у такому важливому питанні, як майбутня форма державного устрою навряд чи ініціатива вибору могла належати одній особі, хай і голові держави. Володимир Кирилович не був автором “трудоного принципу”, а скоріш за все оприлюднив ідею, яка давно вже була розроблена партією есерів. Ще в червні 1918 р. у резолюції ЦК УПСР зазначалося, що “...можлива передача влади революційному трудоному люду в особі рад робітничих і селянських депутатів” [21]. Ця пропозиція була підтримана на засіданні ЦК УСДРП у кінці грудня, коли було прийнято рішення “Про організацію влади в Україні”, в якому наголошувалося “...що основою державної влади в Україні повинна стати коаліція трудоної демократії – пролетаріату і селянства, без будь якої участі нетрудоних буржуазних класів” [22].

Нова “вертикаль” влади передбачала створення повітових та губернських трудоних рад на місцях, а в центрі – скликання Конгресу трудоного народу, який повинен був виконати функції передпарламенту об’єднаної України. В основу формування нової системи влади було покладено відверто класовий “трудоний принцип”, що передбачав усунення від влади в республіці “класів нетрудоних, експлуаторських, що живляться з праці класів трудоних”. Останні й повинні були отримати всю повноту влади в УНР. До них, окрім селянства та робітництва, була додана ще й “трудова інтелігенція”, до якої, згідно з Декларацією Директорії УНР

від 26 грудня 1918 р., були віднесені “робітники на полі народної просвіти, лікарські помічники, службовці в народних кооперативах, в конторах та інших установах” [23]. Така модель відкривала народним масам широкі можливості в управлінні державою й одночасно виключала з політичних процесів експлуататорські верстви. Саме тому відомий політичний діяч А. Гольденвейзер небезпідставно називав “трудовий принцип” “аристократією на виверт”. На думку творців “трудового принципу”, лівих соціал-демократів та есерів, запропонована система трудових рад дозволила б установити тісний зв’язок між політичним проводом та широкими масами суспільства, сприяла б успішному розв’язанню соціально-економічних завдань революції, зберегла б українську державність та усунула зовнішню небезпеку з боку більшовиків та Антанти.

Але в новій державній структурі соціальні верстви, що склали “трудовий клас”, опинились у нерівних умовах. Намагаючись посилити позиції українського селянства, політичні лідери нехтували інтересами інших соціальних груп. Причина такої позиції лідерів УНР полягала не лише в тому, щоб забезпечити абсолютне панування наймасовішого прошарку суспільства в країні, а в тому, що саме селяни були основною силою, що підтримувала соціалістичні партії, які опинилися при владі. Дана ситуація дала підстави стверджувати, що з часом “трудовий принцип” перетворився на диктатуру “економічно-реакційного селянства”.

Інтелігенції у новій політичній структурі відводилася лише другорядна роль. Директорія вирішила спиратись не на весь соціальний прошарок, а лише на його частину – “трудова інтелігенція”, тобто на ті її кола, які в своїх політичних інтересах та симпатіях тяжіли до села. Влада не зробила жодного кроку, щоб залучити на свій бік представників інтелігенції інших етнічних груп населення України. Ні Директорія, ні уряд, ні партійні лідери ніколи серйозно не розглядали національну інтелігенцію як політичного союзника в боротьбі за державність. Така позиція політичного проводу була зумовлена рядом об’єктивних причин. По-перше, в Україні склалась ситуація, коли інтелігенція формувала й політичний провід національного руху, і головний склад його учасників, що не дало змоги консолідувати сили. По-друге, в середині української інтелігенції існували різні політичні течії, які були об’єднані на базі загальної опозиції гетьманському режимові. Однак після перемоги єдність зникає. Натомість приходить жорстка політична боротьба за владу. Проголошуючи спільну мету – побудову незалежної української держави – різні угруповання інтелігенції бачили різні шляхи до неї, зміст та форми, часто діаметрально протилежні. До цього слід додати специфічні соціально-психологічні риси, притаманні даній соціальній верстві (тяжіння до внутрішньогрупового антагонізму, нелюбов до маси й масового, індивідуалізм).

Реалізацією на практиці “трудового принципу” було скликання і проведення Конгресу Трудового Народу. 5 січня 1919 р. було затверджено “Інструкцію для виборів на Конгрес Трудового Народу.” Згідно з цим документом, інтереси “трудова інтелігенція” були представлені 33 депутатами (5 від Київщини, по 4 від Поділля, Харківщини, Херсонщини, Волині та Полтавщини, Чернігівщина та Катеринославщина – по 3 і один від Таврії та один від Холмщини, Підляшшя, Поліської округи), у той час як селянських обранців – 377, а депутатів від робітників – 118 [24].

У ході роботи Конгресу відбувся остаточний розкол українського визвольного руху, розкол інтелігенції України. Ліворадикальна інтелігенція (боротьбисти та

незалежники) відстоювала ідею впровадження на Україні радянської влади, “центристи” (соціал-демократи та есери) виступали за подальшу розбудову країни на основі “трудового принципу”, ліберальна інтелігенція (представники УПСФ) рішуче вимагали запровадження буржуазно-демократичного устрою, консервативні кола інтелігенції (УПСС та УНРП) схилилися до військової диктатури. Роз’єднання українських політичних сил призвело до розколу між новоствореною державою та суспільством, міжнаціонального розколу в середині українського суспільства, утворення опозиції владі як “справа”, так і “зліва”, розвалу армії.

У ході національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. українська національна інтелігенція відіграла визначну роль організатора та одного з рушіїв революційних процесів. Але, на жаль, ряд об’єктивних та суб’єктивних причин не дозволили здійснити покладену на неї історією місію – разом з іншими соціальними верствами суспільства вибороти та побудувати незалежну українську державу.

Література

1. Верстюк В. Українська Народна Республіка під проводом Директорії // Історія України: нове бачення: У 2 т. – К., 1996. – Т. 2.
2. Солдатенков В. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999.
3. Лозовий В. Пошуки Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С.32–37.
4. Копиленко О., Копиленко М. “Друга” УНР: спроба історико-теоретичного аналізу // Право України. – 1996. – № 8. – С.54–60.
5. Грабовський С. Українське державотворення революційної доби: виклики часу і відповіді нації // Розбудова держави. – 1997. – № 12. – С.3–16.
6. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993.
7. Кондуфор Ю. Великий Жовтень і доля інтелігенції // УІЖ. – 1989. – № 12. – С.3–14.
8. Бойко Е. Украинская интеллигенция и революция: общее и особенное // Украина в 1917–1921 гг. – К., 1991. – С. 218–227.
9. Кривицька О. Українська інтелігенція головний суб’єкт національної революції (1917–1918 рр). // Наука і педагогічна практика. – 1998. – № 4. – С.58–62.
10. Семененко В. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.). – Харків, 1995. – С. 117.
11. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917–грудень 1918 р.). – К., 1995. – С. 303.
12. Винниченко В. Щоденник: У 3 т. – Н-Йорк., 1980. – Т.1. – С. 306.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1092, оп. 4, спр. 13, арк. 31.
14. Касьянов Г. Вказ. праця. – С. 42–43.
15. Там само. – С. 43–44.
16. Там само. – С. 18.
17. Там само. – С. 19.
18. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине (1918–1919гг). – М., 1997. – С. 21.
19. Лозовий В. Вказ. праця. – С. 33.
20. Винниченко В. Відродження нації: У 3 т. – К., 1990. – Т. 3. – С.141.
21. Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 43, оп. 1, спр. 2, арк. 3.
22. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 5, спр. 24, арк. 13.
23. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 5, спр.6, арк. 8.
24. ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 4, арк. 23.

Наукова діяльність О.І. Покровського у 20-х рр. ХХ ст.: конформізм чи методологічне переродження?

Розвиток української історичної науки в період становлення тоталітарної системи в СРСР у 20–30-х рр. ХХ ст. проходив у досить складних політичних, економічних і психологічних умовах. Незважаючи на численні розвідки, що з'явилися за останнє десятиліття і які присвячені висвітленню цих умов, залишаються ще далеко не розкритими соціально-психологічні й морально-індивідуальні чинники, які спонукали представників української науки відмовлятися від своїх наукових поглядів, переконань, методологічних підходів, політичних уподобань тощо. Це стосується, в першу чергу, десятків і сотень представників “старої” наукової інтелігенції України, ставлення до яких “нової влади” було не завжди однозначним.

Проблема взаємодії суспільства й особистості, соціуму й індивіда в умовах панування авторитаризму і тоталітаризму в американській і західноєвропейській соціології, філософії та соціальній психології була поставлена ще в середині – 2-й пол. ХХ ст. (Е. Фромм, Т. Адорно, Г. Маркузе, Д. Майерс та ін.). Однією із фундаментальних соціально-психологічних основ функціонування цих систем вони вважали *конформізм* – некритичне прийняття і дотримання панівних думок та стереотипів масової свідомості, традицій, беззастережне наслідування авторитетів, принципів, настанов і пропагандистських кліше, пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил, відсутність власної позиції [1]. За радянської доби в українській науці це поняття по відношенню до суспільних відносин, що панували в СРСР, практично не використовувалося. Лише в останнє десятиліття ХХ ст. “конформізм” як одна із основ сталінської тоталітарної системи з'являється в науковому обігу.

Серед праць сучасних українських істориків, які намагаються привідкрити завісу трагічних 20-30-х років й розкрити загально-теоретичні засади і конкретно-історичні фактори розвитку українського суспільства, слід відзначити наукові розвідки і дослідження С. Білоконя, С. Кульчицького, Г. Касьянова, В. Даниленка, Ю. Шаповала, В. Пристайко, О. Рубльова, Б. Яроша та ін. [2]. Паралельно велася і розробка питань, пов'язаних із проектуванням загальноукраїнських процесів і явищ на місцях, дослідженням регіональних особливостей даної проблеми, персоналістики тощо. У цьому напрямку певний внесок у висвітлення окремих питань здійснили О. Бойко, І. Верба, О. Коваленко, В. Ткаченко, В. Кондрашов, А. Остряко, Г. Самойленко, О. Самойленко, А. Шевченко та ін. [3].

Одним серед сотень таких представників “старої” інтелігенції, яким довелося пережити революційні лихоліття і пристосовуватись до нових політичних та економічних умов життя, був Олексій Іванович Покровський, знаний в Україні у 1-й третині ХХ ст. історик-античник, ім'я якого відоме нині лише вузькому колу фахівців.

Народився О.І. Покровський у 1868 році у Петербурзі, де пройшли його дитячі роки, де він закінчив 3-тю гімназію, а в 1889 р. – історико-філологічний факультет Петербурзького ун-ту. Широка ерудиція і природний талант виділяли його серед однокурсників. За студентське дослідження “Про оракулів Аскліпія й Амфіарія” О.І. Покровського нагородили золотою медаллю і залишили в університеті для

підготовки до професорського звання по кафедрі всесвітньої історії, а з 1892 р., після успішного складання магістерського іспиту, молодого науковця було допущено в якості приват-доцента до читання лекцій. Вже в цей період О.І. Покровський ґрунтовно готувався до своєї подальшої професійної праці, вивчав досягнення європейської науки в напрямку дослідження античної історії, про що свідчать його перші наукові розвідки, надруковані у фахових виданнях “Историческом обозрении” та “Журнале Министерства народного просвещения”: “Нові явища в галузі розробки давньогрецької історії”, рецензії на праці Скали, Гольма та Шеффера. Становлення молодого науковця відбулося під керівництвом відомого російського вченого Ф.Ф. Соколова, засновника російської античної епіграфічної школи, під пильним наглядом якого він розпочав написання дисертації.

У червні 1894 р. О.І. Покровський переїхав до Ніжина, обійнявши посаду екстраординарного професора по кафедрі загальної історії, на якій перебував до 1905 р. [4]. Саме від свого вчителя він перейняв любов до античної історії, інтерес до хронології, увагу до фактів і питань, навіть найбільш дріб’язкових. “Не існує безумовно великого і безумовно малого, не має незначної або нікуди непридатної істини” [5] – ця методологічна теза Ф. Соколова була надовго засвоєна О.І. Покровським, хоча слід відмітити, що в цілому він перебував поза епіграфічним напрямом російської історіографії.

Наукові розвідки О.І. Покровського “До питання про головний характер давньоелінської держави”, “Про “Введение” в історію Греції професора В. Бузескула”, як і два його дисертаційні дослідження: “Про красномовність у давніх елінів” (1906 р.) та “Про хронологію Афіньської історії VI ст. до Р.Х.” (1915 р.), захищені у Харківському ун-ті, визначалися високою ерудицією їх автора, вимогливістю та самостійністю висновків і, що вирізняло його серед тогочасних дослідників, величезними примітками, які виступали часто самостійними дослідженнями. На думку В. Бузескула, ці примітки були інколи важливіші за сам текст [6]. Не будучи однобічним дослідником, О.І. Покровський “цікавився всіма суміжними науковими ділянками; він був такою ж мірою істориком, як і філософом, соціологом і етнологом, що забезпечувало і ґрунтовність його висновків і широту поглядів” [7]. Для представників західноєвропейської науки цього періоду було характерним скептичне ставлення до багатьох свідоцтв античних авторів, яке призвело до гіперкритицизму. Молодого науковця, який уважно стежив за розвитком світової історіографії, теж не обминула ця тенденція, що найбільш яскраво виявилось в його докторській дисертації про хронологію Афіньської держави [8]. В основу дослідження було покладено аналіз “Політики” Арістотеля, на якій базувалася афіньська хронологія, але надзвичайний скепсис вченого призвів до окремих парадоксів, як, наприклад, хронологічне визначення діяльності Драконта після реформ Солона, хоча вже тогочасна історична наука визначила за Арістотелем, що закони Драконта були прийняті на поч. 20-х рр. VII ст. до н.е. (621 р. до н.е.), а реформи Солона проведені в середині 90-х рр. VI ст. до н.е. (594 р. до н.е.) і т. п.

Більш вдалою і вагомою для історичної науки стала праця О.І. Покровського “До питання про основний характер давньоелінської держави”, у якій дослідник намагався на основі аналізу грецького державного права з’ясувати риси, які визначали основний, споконвічний характер грецької державності. Подібну спробу в європейській історіографії робив Віламовіц, але він охопив більш широкий спектр проблем. Провівши ґрунтовне дослідження, автор прийшов до висновку, що

в своїй основі елінська держава завжди була демократією [9], але, як доводять сучасні дослідження, ця думка виявилася хибною. Незважаючи на певні недоліки праць О.І. Покровського фактологічного і методологічного характеру, їх рецензенти В.П. Бузескул, Є.Є. Кагаров, Г.Ф. Шульц – дали в цілому високу оцінку за їх жвавість, легкість викладу, інтерес та велику ерудицію [10]. Цей короткий аналіз “дореволюційної” наукової діяльності вченого, його методологічних засад, на нашу думку, дозволить краще зорієнтуватися у змінах наукових інтересів і підходів О.І. Покровського, які сталися у подальшому.

Повернення О. Покровського до Ніжина сталося на поч. 1920-х рр., коли проходила реорганізація колишнього Історико-філологічного інституту в навчальний заклад нового зразку. Початок 20-х років ХХ ст. були часом складних і суперечливих взаємовідносин між радянською владою та старою “дореволюційною” інтелігенцією, потенціал якої планувалося використати в інтересах побудови нового суспільства.

Вже у 1920 р. при Наркоматі освіти УРСР було створено спеціальне управління – Головополітосвіта, до функції якого входила й цензура друку, а з 1922 р. в його складі було створене головне управління у справах друку, яке займалося виключно цензурними справами. У жовтні 1922 р. при ЦК КП(б)У була створена комісія по боротьбі із дрібнобуржуазною ідеологією, до якої входили і керівники ДПУ УРСР. Вже в середині 20-х рр. контроль за друком з боку партії був повним і всеосяжним. Цензурна система, контрольована партійним апаратом, практично перекривала можливості для інтелігенції творити в дусі “непролетарської ідеології”, хоча в Україні, завдяки проголошенню політики українізації, до кінця другого десятиліття зберігалася певна свобода творчості.

З початку 20-х рр. посилювався тиск на частину інтелігенції, що проповідувала “буржуазну ідеологію”. XII Всеросійська конференція РКП(б) 1922 р. підтвердила завдання боротьби з буржуазною ідеологією, зазначивши, “що буржуазному впливові необхідно протиставити цілу систему заходів агітаційно-пропагандистського порядку”. При цьому зазначалося, що не можна відмовитися і від репресій щодо розповсюджувачів ворожих ідей [11].

Антиінтелігентські настрої в партії простежувалися на всіх рівнях – від секретарів ЦК КП(б)У – Д. Лебеда і Л. Кагановича до партійних низів. Навіть незначний прошарок партійної інтелігенції відчував серйозний моральний тиск. У ході партійної чистки 1925 р., проведеної по партійних осередках вузів, “чужим елементом” для партії став професорсько-викладацький склад і студентство.

Від жорстоко прагматичної політики щодо інтелігенції на початку 20-х років партія поступово перейшла до політики деінтелектуалізації суспільства. Значно знизився рівень підготовленості студентів радянзованих вищих навчальних закладів. Як зазначав колега О.І. Покровського по НІНО, професор М.М. Бережков на початку 20-х рр., “был на лекции А.И. Покровского о Востоке, т. е. о значении его истории в культурной истории человечества... Очень интересная лекция, особо, что касается Египта и Вавилона. Остроумная, блестящая лекция, но, конечно, не по плечу, не по развитию наших институтских слушателей и слушательниц...” [12].

У серпні–жовтні 1922 р. відбулися арешти близько 70 професорів і викладачів вузів України, яких вислали за кордон і на Північ СРСР (боротьба зі “зміновіхвістством”), після чого секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь констатував, що “зараз настрої серед інтелігенції, в тому числі професури, що залишилася, можна характеризувати –

готові служити і не роздумувати” [13]. Більшість представників інтелігенції під впливом цих обставин обрала позицію політичного нейтралізму, який із часом поступився місцем байдужості, або офіційній “вірнопідданості” [14].

В таких умовах розпочалася робота О.І. Покровського в Інституті народної освіти у Ніжині. Продовжуючи дослідження на ниві давньої історії, вчений, разом з тим, змінив тематичне навантаження, переорієнтувавшись із політико-правової і культурологічної проблематики на соціально-економічну, що в 20-х рр. ХХ ст. стало притаманним явищем для багатьох представників молодого “радянської” науки. Все сильніше над науково-методологічним плюралізмом пошукової роботи істориків почали нависати адміністративні та організаційні методи партійно-ідеологічного тиску, відзеркаленням якого стала поява пролетароцентристської теорії суспільного розвитку, що методологічно базувалася на сплаві вульгаризованого марксизму з позитивізмом. Ці зміни яскраво відзеркалились на напрямках наукової роботи, що проводили члени секції історії античної культури науково-дослідної кафедри, до складу якої увійшов, а потім і очолив О.І. Покровський. Маючи значний науковий потенціал, члени секції розробляли широкий спектр проблем, що стосувалися античної історії та культури, але під впливом радянсько-партійної ідеології все ж головна увага в дослідженнях була спрямована на три провідні напрямки: 1) аспекти, важливі з боку емпіричної соціології античності та сучасності; 2) проблеми, що мають значення для з’ясування марксизму (уявлення Маркса і Енгельса про старий світ); 3) справи, що з’ясовують античні елементи у складі первісних християнських уявлень в українському фольклорі та старовинному письменстві [15]. Навіть старшому поколінню науковців, що звикло до методологічного плюралізму, до якого належав учений, довелося пристосовуватися до “нових дослідницьких умов”.

Наслідком цього стала поява з-під пера вченого низки статей і доповідей, не характерних для його попередньої наукової діяльності (“Proletarii”, “Пролетарии древнего Рима”, “Революция у древней Елладе”, “Селянські війни древності”, “О материалистическом понимании истории в первичном его виде” та ін.). Провівши тривалий час в навчальних закладах і наукових установах Києва, О.І. Покровський і після повернення до Ніжина не втрачав з ними зв’язок, ставши дійсним членом Київської філії Всеукраїнської асоціації сходознавства, кафедри марксизму-ленінізму при УАН, “науковим співробітником з окремими дорученнями”, розробляючи за ухвалою Історико-філологічного відділу індивідуальну тему [16]. Саме співпраця з підрозділами УАН і визначила коло його наукових інтересів. За дорученням Академії наук він опрацьовував грецькі джерела “про територію і людність теперішньої України” [17], наслідком чого стала поява цілої низки цікавих друкованих розвідок: “Уявлення елінів про Скіфію”, “До історії ідеалізації первісних народів в античній літературі”, “Уявлення елінів про той світ”, “Скіфи і Іліада”, “Торговий шлях від Чорного моря до Китаю у IV ст. до Р.Х.” і т. д. Але ці серйозні наукові дослідження все частіше під тиском ідеологічних установок перегукувалися із популяризаторськими нарисами, замовником яких виступала кафедра марксизму-ленінізму (“Вопросы древней истории у Маркса и Энгельса”, “Маркс и Аристотель”, “Давній світ у творах Маркса і Енгельса”, “Экономическая история античного мира в толковании Маркса и Энгельса”, “Маркс и Энгельс как историки”, “Наука і народна освіта у соціальних вченнях від Платона до Леніна”,

“История представлений о значении науки в социалистическом обществе (от Платона до Ленина)” та ін.).

Конформізм О. Покровського цілком зрозумілий. Щоб мати змогу займатися улюбленою справою – наукою, щоб не випасти із контексту історії, вчені НІНО все частіше у 2-й пол. 20-х рр. намагалися продемонструвати свою лояльність до офіційного політичного курсу. Незважаючи на це, наукові розвідки вченого високо цінувалися в наукових колах. “Всего недели за три до отъезда моего из Харькова я закончил и отнёс в премиальную комиссию при Главнауке рецензию на последние его работы, представленные им на премию, и разумеется с вполне благоприятным отзывом, какого они заслуживали, и с заключением о присуждении автору полной премии” [18], писав В.П. Бузескул до ніжинського історика М.М. Бережкова. Крім того, харківський учений повідомляв про свої клопотання перед С. Єфремовим і В. Перетцом про обрання О. Покровського членом УАН [19].

Важливим фактором, який мав вплив на “методологічне пристосування”, крім власне наукових причин, було і матеріальне забезпечення власної родини. Саме це стало однією із головних причин повернення вченого з Києва до Ніжина. Як професора 3-ї категорії НІНО заробітна плата О. Покровського становила 150 крб., ще 55 крб. науковець отримував як член НДК, що на той час був більш-менш пристойний рівень [20] і дозволяв утримувати сім'ю.

Слід зазначити, що конформістські риси не відразу затвердилися у О. Покровського та його колег по інституту. Як згадував випускник тих років О. Пулинець, “...Професор історії Покровський Олексій Іванович твердо був упевнений в тому, що, які б соціальні процеси не проходили, студенти повинні знати давню історію, і тому, не дивлячись ні на програму, ні на навчальні плани, ні на вимоги декана, – читав нам 2 роки історію Єгипту... Взагалі, ті курси, які читались раніше в Ніжинському Історико-філологічному інституті, читались у нас на високому, як говорять, рівні” [21].

Більш того, в грудні 1923 р. О.І. Покровський у відповідь на директиву про необхідність зазначати науково-теоретичне і практичне значення своїх досліджень заявив, що робити це “він вважає зайвим і не знаходить можливим” [22], що було своєрідним реактивним опором, який, на думку американського психолога Д. Майєрса, виникає при загрозі свободи дій [23]. Але подібні виступи надалі ставали все більш рідкими.

Першим попередженням для дотримання нових теоретичних догм стало відрахування із аспірантури НДК в 1923 р. К. Штеппи за розробку “зовсім непотрібних для пролетарської держави питань” [24] в дослідженні “Віра у демонів в античному суспільстві II ст. християнської віри”, яке писалось під керівництвом І.І. Семенова. Тому зовсім не дивно виглядала згода О.І. Покровського, разом з двома іншими професорами НІНОБ – М. Бережковим та Г. Максимовичем, – взятися за написання роботи про діяльність і подвиги червоних партизанів на Ніжинщині й Чернігівщині [25] – теми досить далекої від наукових інтересів кожного з них.

У 2-й пол. 20-х рр. про О. Покровського вже говорили лише як про історика-марксиста. Академік А. Кримський у своєму звіті про розвиток історико-філологічних наук в Україні за перше десятиліття радянської влади безапеляційно констатував, що “в Нежине профессор всеобщей истории О.И. Покровский читал историю средних веков “на марксистской основе”, а также разработал курс

“истории марксизма” [26]. Ще більш переконливо про марксистські уподобання ніжинського дослідника стверджував О. Гермайзе, “бувши істориком античного світу, учений дбав за свої історично-філософські погляди, і, працюючи над питанням методології та філософії історії, ще за давніх часів брав теорію Маркса й Енгельса за основу для свого розуміння історичних процесів і теорії історичного знання. Цілком натурально, що Олексій Іванович після революції скерував свої інтереси на висвітлення питань, що безпосередньо стосуються інтересів марксистської науки. Наприклад, він пише розвідку про походження слова пролетарії й починає друком свої надзвичайно цікаві історичні коментарі до Комуністичного Маніфесту Маркса й Енгельса” [27]. Але ці твердження про “методологічне переродження” Олексія Івановича Покровського викликають сумнів. Знаючи про трагічну долю і Агатангела Юхимовича Кримського, і Осипа Юлійовича Гермайзе, розумієш, що іншого вони написати й не могли. Бажання жити й працювати примушували О.І. Покровського, як і сотні інших українських вчених, пристосовуватись, виконувати ідеологічні замовлення і перетворюватись на політичну служницю тоталітарного режиму. Саме це, на нашу думку, примусило його обґрунтувати важливість значення Комуністичного Маніфесту [28].

Під тиском жорстких методів управління наукою, її силової політизації та встановлення єдиної “марксистсько-ленінської методології” на кінець 20-х – поч. 30-х рр. більшість викладачів Ніжинської вищої школи або ж остаточно перейшли на конформістські позиції, або ж дійсно увірували у комуністичну ідеологію. Але й тих, і інших ще очікували страшні випробування 30-х рр. Важко передбачити, що доля готувала О.І. Покровському, якби не його передчасна смерть у вересні 1928 року.

Література

1. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.: Вища школа, 2002. – С. 210–211.

2. Білоконь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Едмонтон, 1992; Шаповал Ю.І. Контраргумент – правда. – К., 1989; Його ж. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990; Його ж. Україна 20–50-х років: сторінка неписаної історії. – К., 1993; Його ж. Людина і система: Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. – К., 1994; Його ж. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001; Шаповал Ю., Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996 та ін.; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття: Історико-політологічний аспект. – Луцьк, 1995; Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – К.; Херсон, 1998; Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994 та ін.

3. Бойко О.Д. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови в історичному контексті 20–30-х рр. // Література та культура Полісся. – Вип. 4. – Ніжин, 1994; Його ж. Здійснення українізації Ніжинського інституту народної освіти (1923–1926) // Там же. – Вип. 1. – Ніжин, 1990; Коваленко О.Б., Острянюк А.М. Розгром ніжинської історичної школи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія. – К., 2000. – Ч. 2; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Євфимовський Володимир Степанович // Репресоване краєзнавство. – К., 1991; Вони ж.

- Єршов Анатолій Григорович // Там само; Острянюк А.М. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і–початок 30-х рр. ХХ ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5; Кондрашов В.Ф. Події 1933 року в Ніжинській вищій школі // Література та культура Полісся. – Вип. 6. – Ніжин, 1995; Його ж. Дослідження А.Г. Єршова з історії Лівобережної України // Там само. – Вип.18. – Ніжин, 2002; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000; Самойленко О.Г. М.С.Грушевський та Ніжинська вища школа: до проблеми творчих та наукових зв'язків // Наукові записки НДПІ. – Вип. 1. – Ніжин, 1997; Його ж. Справа Загрецького – черговий акт сталінського “правосуддя”// Література та культура Полісся. – Вип. 20. – Ніжин, 2002; Шевченко А.Ю. Український історик в умовах тоталітаризму (до 50-ї річниці смерті М.Н. Петровського) // Борисфен. – 2002. – № 2 та ін.
4. ВДАЧО, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3228, арк. 28 зв.
 5. Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и нач. XX ст. Ч. 2. – Л., 1931. – С.147.
 6. Там же. – С. 147–148.
 7. Штепа К.Ф. Професор Олексій Іванович Покровський // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – 1929. – № 4. – С. 280.
 8. Покровский А.И. О хронологии Афинского государства VI в. до Р.Х. – К., 1915.
 9. Покровский А.И. К вопросу об основном характере древнеэллинического государства. – Нежин, 1905. – 101 с.
 10. Див.: Бузескул В.П. Рецензия на сочинение А.И. Покровского “К вопросу об основном характере древнеэллинического государства. Нежин, 1905” // ЖМНП. – 1905. – Май. – Отд. II. – С. 159–170; Його ж. Рецензия на сочинение А.И. Покровского “О хронологии Афинской истории VI ст. до Р.Хр. Киев, 1915” // ЖМНП. – 1916. – Январь. – Отд. II. – С. 148–157; Байбаков Е. Рецензия на сочинение А.И. Покровского “О хронологии Афинской истории VI ст. до Р.Хр. Киев, 1915” // Гермес. – 1916. – № 1. – С. 2–5; Шульц Г.В. Рецензия на сочинение А.И. Покровского “О красноречии у древних эллинов. Нежин, 1903” // ЖМНП. – 1904. – Ноябрь. – Отд. III. – С. 225–226 та ін.
 11. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х–1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік, 1992. – С.28–30.
 12. Інститут рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського, ф.ХХІІІ, архів М.М. Бережкова, од. зб. 50, дневник. ХХХV-а [тетрадь], 1922 г., арк. 13.
 13. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х–1930-х років... – С. 42–43.
 14. Там само. – С. 41.
 15. Верба І.В. Кость Штеппа // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 100;
 16. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С. 34.
 17. Там само.
 18. Інститут рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського, ф.ХХІІІ, архів М.М. Бережкова, од. зб. 785, Бузе[скул] [Владислав] [Петрович] [Бережкову] Михаїлу Николаевичу. Письмо 5 окт. 1928 г. из Ленинграда в [Нежин], арк. 1.
 19. Там само.
 20. ВДАЧО, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3228, арк. 28 зв.
 21. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000. – С. 121–122.
 22. Бойко О. Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури і мови (20–30-ті рр.) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 123.
 23. Майерс, Дэвид. Социальная психология. – 6-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2002. – С. 305.

24. Бойко О.Д. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови в історичному контексті 20–30-х рр. // Література та культура Полісся. – Вип. 4. – Ніжин, 1994. – С. 4.

25. Острянюк А. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови: нові джерела чи історія по-новому? // Література та культура Полісся. – Вип. 20. – Ніжин, 2002. – С. 110–112.

26. Кримський А. Що зроблено на Україні в царині історико-філологічних наук за десятиліття 1917–1927 рр. // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1928. – Т. XVI. – С. 66.

27. Г-зе О. Проф. О.І. Покровський // Нове село. – 1928. – 23 вересня. – С. 2.

28. Див.: Покровский О. Про II-й розділ Комуністичного Маніфесту (1928); Його ж. Про III-й розділ Комуністичного Маніфесту (1926); Його ж. Науковий коментар до Комуністичного Маніфесту (1929); Його ж. Роз'яснення до 2-ї глави Комуністичного Маніфесту (1929).

Т.Г. Бобко

Духовенство в громадсько-державних організаціях в 20-х рр. ХХ ст.

У сучасному житті спостерігаємо активізацію церковних процесів. Її викликали фактори різного характеру, передусім – міцна православна традиція, що стала складовою української ментальності, природна необхідність заповнення світоглядного вакууму, що утворився після краху комуністичних ідей, чинник моди. Все це сприяло збільшенню кількості релігійних громад, заповненню храмів людьми різного віку. Церква та духовенство ведуть соціальну роботу, підтримують культурницькі заходи, беруть участь у громадських акціях, відкрито демонструють своє ставлення до подій державного життя.

Вплив церкви та релігії на суспільство неминуче привертає до себе увагу науковців, в тому числі й істориків. Особливу зацікавленість викликала церковна історія першого післяреволюційного десятиліття, яка за насиченістю і динамічністю церковних процесів споріднена з сучасним релігійним життям. Опубліковані узагальнюючі праці з історії православних конфесій, державно-церковних відносин в 20-х рр. А. Зінченка, О. Ігнатуші, В. Пащенко, В. Силантьєва [1].

Об'єктом дослідження обираються і видатні постаті церковного життя, вивчаються передусім їх взаємовідносини з владою [2]. Однак поза увагою дослідників ще залишається багато аспектів суспільного становища православного духовенства. На наш погляд, більш ретельного дослідження потребує питання участі духовенства в громадсько-державних установах в 20-х рр. ХХ ст. Воно не отримало належного висвітлення. В літературі панує теза про повне витіснення духовенства з громадських організацій та державних установ після приходу до влади більшовиків. Безперечно, встановивши владу, більшовики взяли курс на ліквідацію “класововорожих” елементів, але цей процес не був одноденним. Розгляд питання участі духовенства в громадсько-державних установах дасть можливість краще зрозуміти ставлення віруючих різних прошарків до священнослужителів, рівень релігійності населення, а отже, місце духовенства в суспільному житті.

Декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви (22 січня 1919 р.), конституція 1919 р., що не поширила виборче право на духовенство, заклали законодавчу основу для позбавлення священно- та церковнослужителів

обов'язків світського характеру. В повноваження духовенства більше не входило ведення записів актів громадянського стану. Однак налагодження роботи радянських державних органів потребувало освічених кадрів. Відсутність необхідної кількості письмених людей стала причиною залучення духовних осіб до роботи в державних структурах.

Повноваження духовенства в цих установах регламентувала постанова РНК “Про порядок дозволу праці служителям релігійних культів” від 7 березня 1921 р. Влада прагнула не допустити духовенство до роботи в селах, оскільки розуміла високу релігійність селянства та вплив на нього священника. Також священнослужителям заборонялося працювати у стратегічно важливих для здійснення більшовицької політики відділах виконкомів. У постанові з цього приводу зазначалося: “духовенству можна дати роботу в радянських установах лише повітових і губернських міст, але ні в якому разі у волосних виконкомах, сільських радах і взагалі в сільській місцевості”, а також у відділах виконкомів: народної освіти, юстиції, земельних справ, робітничо-селянської інспекції, управління та продовольства” [3].

Незважаючи на постанову, священнослужителі, а значно більшою мірою – церковнослужителі все ж ставали службовцями. Працювали у виконкомах, в сільських органах, у військових частинах. Про це свідчать факти з різних регіонів України. Відомо, що псаломщик В. Сахновський перебував в 1920 р. чотири місяці в учбовому батальйоні в якості переписчика. Священик О. Богославський в 1922 р. працював у відділі Держстраху на Чернінігівщині [4]. Псаломщик П. Староконенко в 1922 р. виконував обов'язки секретаря Залив'янського волосного виконавчого комітету [5]. Псаломщик І. Федерів був технічним виконавцем в Жеребецькому волосному виконавчому комітеті Катеринославської губернії [6].

Та все ж приклади участі священнослужителів в державних органах нечисленні. Серед них зовсім не бачимо єпископів, благочинних.

Прийняття духовенства до державних установ здається нам досить природним, з огляду на те, що в цих організаціях працювали віруючі службовці. Наприклад, в 1923 р. службовці Гайсина не тільки відвідували автокефальний собор, де правив єпископ Миколай Борецький, а навіть співали на кліросі [7]. В 1926 р. в місті Пирятині окремі службовці “брали помітну участь в релігійному русі”. Член райсекретаріату профспілок не тільки відвідував церкву, а й співав у церковному хорі [8]. Тому звичайно віруючі службовці й не були проти праці священно- та церковнослужителів в державних органах.

Окремі представники духовенства працювали в історико-краєзнавчій та музейній сфері. Протоіерей Харківської єпархії Петро Фомін – відомий дослідник пам'яток церковного мистецтва Слобідської України, продовжував в 20-х рр. проводити краєзнавчу роботу. П. Фомін виконував обов'язки хранителя Церковно-історичного музею (з 1922 р. – Музею українського мистецтва). В 1930-ті рр. протоіерей переходить на посаду художника-реставратора до Української картинної галереї. В цей період П. Фомін займався вивченням та реставрацією староруського іконопису [9].

Зумів продовжити плідну краєзнавчу роботу і протоіерей І.О. Шипович (з 1924 р. настоятель церкви при Браїлівському жіночому монастирі). На початку 20-х рр. знавець археології передав значну кількість археологічних знахідок (череп та кістки мамонта, кам'яні знаряддя праці, кераміку, нумізматику) до краєзнавчого музею. Дослідницькі здібності священника стали корисні створеному у 1924 р. у

Вінниці Кабінету виучування Поділля. В установі І. Шипович виконував функції консультанта з археології. З організацією співробітничало 50 наукових товариств Західної Європи, Америки, Близького Сходу та близько 180 установ УСРР та інших радянських республік, українознавчі центри Галичини, Закарпаття, Кубані, Канади, США. Сміливе призначення духовної особи на посаду консультанта безперечно говорить про високий професіоналізм та суспільно корисні здібності протоієрея. З інформаційних оглядів праці Кабінету дізнаємося, що І. Шипович передав до Кабінету наріжний камінь, який було покладено за Владислава IV під час закладин у Мурах Вінницького єзуїтського костюлу. Він же передав книгу, що містила текст декрету коронного суду від 11 жовтня 1790 р. в позові між містом Вінницею та князем Станіславом Понятовським. Документ надає цікаві матеріали з історії та устрою Вінницької міщанської громади XVI–XVIII ст. Про важливість праці І. Шиповича на ниві вивчення пам'яток історії та культури зазначено у передмові до першого тому дослідження з історії Вінниці керівника Кабінету В.Д. Отамановського. Він висловив подяку за “співпрацю і цінні відомості відомому знавцеві вінницької старовини І.О. Шиповичу”. Назвав його поряд з двома академіками – А. Кримським, М. Василенком та видатним поділезнавцем Ю. Сіцінським.

І. Шипович зробив свій внесок в організацію музею М. Коцюбинського. Ним були підготовлені до відкриття музею в 1926 р. спогади “Про Шаргородське духовне училище”, в якому навчалися в свій час письменник та автор [10].

Культурно-просвітницьку місію духовенство виконувало, працюючи і в закладах освіти. З давніх-давен православна церква відігравала провідну роль у ліквідації неписьменності, розвитку освіти. Декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви позбавив духовенство можливості діяти на освітній ниві. Однак реалії життя – відсутність необхідної кількості вчительських кадрів в умовах пануючої неписьменності, вимагали залучення духовенства до освітньої справи. Місцеві керівники шкіл розуміли реальну ситуацію в шкільній освіті і дозволяли священно- та церковнослужителям працювати вчителями. В реєстраційних картках священників, дияконів знаходимо відомості про їх діяльність в школах передусім в 1920–1921 рр. [11]. В цей період влада ще не встановила тотального контролю над церквою та життям духовенства. В подальші роки з метою формування нових світоглядних установок та позбавлення духовенства будь-якого впливу на суспільство, більшовики намагаються витіснити священно- та церковнослужителів, як і інших представників дореволюційної інтелігенції зі шкіл.

Духовенство мало можливість працювати на освітній ниві ще й тому, що школами керували, особливо на початку 20-х рр., представники “старої” інтелігенції – вчителі, які походили зі священницьких родин. Багато з них закінчили духовні училища. В Гайсинському окрузі завідуючий Комісаріатською школою Дмитро Васильович Шпановський був віруючою людиною, відвідував церкву. Інший завідуючий трудшколою при Гайсинському цукровому заводі 39-літній Степан Харитонович Скотинюк в 1922 р. подав прохання єпископу Миколаю Борецькому про рукоположення його в сан. Окрім нього, ще два вчителі в липні 1922 р. з цим же проханням звернулися до єпископа [12].

Залучення духовенства до шкільної освіти мало непоодинокий характер, оскільки стало об'єктом обговорень на всеукраїнській раді з питань народної освіти, що відбулася в червні 1928 р. На засіданні зазначалося, що в Старобель-

ському окрузі, внаслідок недостатньої кількості вчителів задіяні в освіті дякони та жінки духовенства [13].

Отже, в 20-х рр. представники духовенства, незважаючи на заборони влади на законодавчому рівні, продовжували брати участь в освітній справі. Факт запрошення духовенства до школи свідчить про авторитет священно- та церковнослужителів, про їх вищий культурно-освітній рівень, реальний вплив на суспільство.

Духовенству як особам, позбавленим виборчого права, законодавством заборонялося бути членами сільськогосподарських, споживчих кооперативних товариств. Однак у листах священників до НКВС, на сторінках радянських періодичних видань знаходимо інформацію про участь священнослужителів у цих організаціях. Всупереч законодавству, священнослужителі з дозволу парафіян займали посади рахівників, бухгалтерів у сільськогосподарських товариствах [14]. Прийняття духовенства до цих організацій може бути пояснено високим авторитетом духовенства. Священик сприймався селянами не як “класововорожий елемент”, а як пастир, духовний наставник. Традиційно вирішення будь-якого питання в селі не відбувалося без участі священника. Тому природно, що селяни не були проти участі духовенства в кооперативних товариствах.

Селяни приймали духовенство і до комітетів незаможних селян (КНС) [15]. Грошові дотації, певні пільги членам КНС зробили їх привабливими для усіх соціальних категорій українського села, в тому числі і для духовенства, яке намагалося в КНС вдовольнити свої власні потреби і передусім покращити рівень життя. На перший погляд, досить парадоксальним здається те, що священники були членами КНС – відверто продержавних органів, які мали проводити більшовицьку антицерковну політику в селі. Проте, враховуючи релігійність селян, їх поважне ставлення до священників, можна вважати досить природним членство священнослужителів в КНС. Окрім того, що віруючі в КНС становили значний відсоток, так і голови КНС, за повідомленням ЦКНС, в деяких округах не тільки відрізнялися релігійністю, а навіть брали участь у конфліктах між парафіями УАПЦ та РПЦ [16]. В Подільській губернії рада Сивівківської автокефальної парафії складалася з сільради та КНС [17].

Однак вже з середини десятиліття влада посилила “чистку” державних органів, громадських організацій від “ворожих елементів”. У 1923–1924 рр. духовенство було витіснено з державних установ. Довше працювали священнослужителі в музейній сфері, наукових товариствах – організаціях, не пов’язаних з органами влади та проведенням більшовицької політики. Газети в кінці 1920-х рр. рясніли статтями, в яких автори з обуренням зазначали про працю духовенства в крамницях, в сільськогосподарських товариствах, участь в КНС. Саме як про “велике зловживання” зазначалося в газеті “Вісті ВУЦВК” у статті під назвою “Комнезам, що складається з крамарів і попів” про участь священника в КНС у селі Жахнівці Тиврівського району [18]. В 1929–1930 рр. влада для встановлення тотального контролю над суспільством масово звільнила з державних, псевдогромадських організацій представників дореволюційної інтелігенції, людей, які брали участь в українській революції 1917–1920 рр. У 30-х рр. не тільки духовенство, а навіть члени їх родин не могли не тільки на державному рівні, а навіть у громадських організаціях задовольняти свої інтереси.

Таким чином, у 20-х рр. духовенство продовжувало брати участь у державних та громадських організаціях. Звичайно, повноваження їх були обмежені. Представники духовенства, а передусім церковнослужителі працювали технічними виконавцями в державних установах. Вищий освітній рівень, дозволив духовенству працювати в школі в умовах відсутності достатньої кількості кваліфікованих кадрів. Священнослужителі були рахівниками, рядовими пайщиками в кооперативних товариствах, членами КНС. Високий професіоналізм сприяв призначенню окремих представників духовенства на посади до наукових товариств, у музейні структури.

Ця участь в умовах шаленого політичного тиску з боку влади була можлива завдяки високому авторитету духовенства серед селянства, світської інтелігенції та свідчить про суспільно корисні здібності духовних осіб.

Звичайно, участь духовенства в державних та громадських організаціях не можемо назвати масовою. В кінці десятиліття духовенство цілеспрямовано витісняється з установ разом із представниками “старої інтелігенції”.

Література

1. Зінченко А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяльність митрополита В. Липківського. – К., 1997. – 424 с; Ігнатуша О. Українська Автокефальна Православна Церква (1917–1930 рр.): Дис... канд. істор. наук. – Х., 1993. – 255 с.; Пашенко В. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20–30-х рр. ХХ ст. – К., 1994. – 252 с.; Силантьев В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е гг. – Х., 1998. – 232 с.

2. Демиденко О. Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х рр. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 56–60; Жилюк С. Справа архієпископа Орлика // Людина і світ. – 2002. – № 2. – С. 46–49; Преловська І. Голгофа митрополита Василя Липківського // Історія релігій в Україні. – Кн. 1. – Львів, 2004. – С. 473–476.

3. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 4. – Ст. 121.

4. Демиденко О. Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х рр. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 59.

5. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р.316, оп. 3, спр. 22, арк. 242 зв.; Коммунист. – 1926. – 29 февраля.

6. ДАЗО, ф. Р.316, оп. 3, спр. 22, арк. 299–299 зв.

7. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. п. 30, оп. 1, спр. 30, арк. 72.

8. Державний архів Чернігівської області, ф. п. 342, оп. 1, спр. 227, арк. 58.

9. Бахтіна С. Дослідник церковного мистецтва – Петро Фомін // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С.114–119.

10. Лисий А. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії. 1795-1995. – Вінниця, 1995. – С. 108–111.

11. ДАЗО, ф. р. 316, оп. 3, спр. 23, арк. 141.

12. ДАВО, ф. п. 30, оп. 1, спр. 30, арк. 45 зв. 47.

13. Красное Запорожье. – 1928. – 28 июля.

14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 5, оп. 2, спр. 2278, арк. 31-32; ДАЗО, ф.р. 316, оп. 3, спр. 22, арк. 15; Красное Запорожье. – 1923. – 29 декабря; Коммунист. – 1925. – 25 марта; Вісті ВУЦВК. – 1928. – 17 жовтня.

15. Новь. – 1922. – 18 января; Вісті ВУЦВК. – 1923. – 17 червня.

16. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 190, арк. 127.

17. ДАВО, ф.р. 197, оп. 8, спр. 6, арк. 86.

18. Вісті ВУЦВК. – 1928. – 26 липня.

Спроба встановлення цивільної української адміністрації у повстанському запіллі восени 1943 року

Дослідження феномену Української повстанської армії, незважаючи на значну кількість публікацій, що з'явилися впродовж останнього десятиліття, не втрачає своєї актуальності. В рамках даної проблеми виокремлюється ціла низка питань, що потребують окремого вивчення та осмислення. Одним із таких виступає феномен повстанського запілля і, зокрема, організація на його теренах української цивільної адміністрації.

За останні роки з'явилося чимало науково-історичних розвідок, які всебічно розкривають причини, масштаби та наслідки українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни. Проте означена проблема досі не стала предметом комплексного наукового дослідження. Опосередковано торкаються її у своїх монографіях такі вчені-історики, як Ю. Киричук, А. Русначенко, А. Кентій [1]. Значну увагу питанню встановлення Головною Командою УПА цивільної адміністрації на тимчасово окупованих західноукраїнських землях приділив у своїй роботі український історик І. Патриляк [2].

Основою для написання статті стали джерела та матеріали, значна частина яких зберігається у Центральних державних архівах України: вищих органів влади і управління та громадських об'єднань.

Метою нашого дослідження є показати структуру органів української цивільної адміністрації повстанського запілля, способи і методи його формування та масштаби поширення.

Друга половина 1943 р. позначилася важливими змінами в середовищі українського національно-визвольного руху на Волині. Зокрема, відбулося перегрупування його внутрішніх сил. Домінуючу роль у ньому почали відігравати збройні загони ОУН(б), що склали ядро Української Повстанської Армії. Керівництво бандерівської ОУН та УПА, взявши на себе роль лідера українського руху Опору, змушене було вирішувати низку проблем, що прямо чи опосередковано впливали на якість повстанського руху. Серед найважливіших з них можна виділити питання організації адміністративно-господарського та політичного життя повстанського запілля.

1 вересня 1943 р. було поширене відоме "Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України", видане Головною Командою Української Повстанської Армії як найвищої і єдиносубверенної влади на звільнених землях України" [3]. Згідно з даним розпорядженням, "терени України під оглядом адміністративним ділилися на: 1) села й міста; 2) райони; 3) повіти (округи); 4) області... Органами адміністративної влади були: 1) у селі: а) сільська рада, б) сільська управа; 2) у місті: а) міська рада, б) міська управа; 3) у районі: а) районова рада, б) районова управа; 4) у повіті: а) повітова рада, б) обласна управа". Управи всіх рівнів виступали в якості виконавчих адміністративних органів вищої влади відповідної ради, та, водночас, контролювали діяльність нижчої адміністративної ланки. До компетенції відповідних управ входило вирішення усіх справ, що стосувалися забезпечення повноцінного життя в певній адміністративній одиниці: адміністративного, економічного, культурно-освітнього, поліцейного характеру.

Крім того, деякі справи військові і справи господарчого характеру. Згідно з задекларованою системою, ради виконували функції дорадчих органів при відповідних управах. Контроль за їх діяльністю посилювався ще й тому, що голова управи був, водночас, і головою відповідної ради.

Важливо зауважити, що даним Розпорядженням встановлювалися демократичні засади виборчого права. Так, вибори до сільської і міської ради відбувалися “рівним, таємним, загальним, безпосереднім стосунковим голосуванням з-поміж постійних мешканців відповідного села чи міста, що мають чинне виборче право і покінчили 21 років життя. Чинне виборче право мають всі умовно здорові, незалежно від статі, постійні мешканці відповідного села чи міста, що скінчили 18 років життя” [4]. Як бачимо, жодних обмежень за майновою чи гендерною ознакою не було узаконено, так само як і за національною, релігійною та партійною належністю. Проте вибори не були прямими, оскільки районна, повітова (окружна) та обласна рада не обиралася всіма виборцями певного територіального округу, а лише відповідними радами: сільською, міською, районною чи повітовою (окружною). Керівника кожної із ланок виконавчої влади мав затверджувати голова вищої управи. Така процедура унеможлилювала, по-перше, вибір на посаду голови управи людини некомпетентної або вороже налаштованої до ідеї української державності, по-друге, обмежувала прихід на ключові посади не членів ОУН(б), адже найвищу посадову особу області призначав міністр внутрішніх справ, політичні переконання якого не могли суперечити офіційній ідеології ГК УПА. В офіційних документах керівництва повстанського руху підкреслювалося, що тогочасна влада, встановлена у запіллі, носить тимчасовий характер. “...По устаткування громадянського життя по всіх населених пунктах, визволених від окупантів, пройдуть вибори людей на вищезгадані становища дорогою якнайширшої демократії” [5].

Основні положення вищенаведеного розпорядження лягли в основу низки документів, підготовлених керівниками окремих військових округ, у яких містилися більш детальні інструкції щодо розбудови адміністративної системи повстанського запілля. Зокрема, 10 жовтня 1943 року була видана “Інструкція для районних Рад і Управ” за підписом Ярослава Кармелюка, команданта ВО “Турів” (територія Волинської та півдня Берестейської областей) [6]. І. Патриляк схильний розглядати даний документ як своєрідний виборчий закон, згідно з яким мали відбуватися вибори до низових рад [7]. Районна рада обиралася терміном на 5 років. Кількість членів ради залежала від кількості населення району: “район, що має до 1000 мешканців, вибирає 10 радних, понад 1000 – 20 радних”. Використовуючи сучасну термінологію, можна сказати, що вибори відбувалися за мажоритарною системою відносної більшості. “Кандидат на радного, при голосуванні, мусить одержати більшу кількість голосів від загального числа представників громади”, – зазначалося в документі. Визначалися певні обмеження щодо права бути обраним. Так, членом ради не могла бути особа, “зв’язана з районною Управою, або її прилеглою установою підприємством, будь-якою умовою або контрактом, а також особи, які торгують алкоголевими напінками”.

До компетенції районної ради входило формування районної управи та керівництво через неї “цілою господаркою і майном району”. Структурно вона складалася з “голови, заступника і трьох членів управи”. Найвищою посадовою особою, що “репрезентувала район на землі, був голова району або його заступник”.

Наступна Інструкція команданта ВО Ярослава Кармелюка адресувалася провідникам сіл, районів та міст, керуватися якою слід було під час організації влади на місцях. Нею визначалися обов'язки адміністрації села та району. На голову села покладалися обов'язки слідкувати за вчасним та належним обробитком сільськогосподарських угідь; організації допомоги вдовам, сиротам, сім'ям військовиків тощо; забезпечення умов для нормального функціонування шкіл; не допускати нищення лісів, рибних господарств, торфовищ і т. п. Адміністрація району включала в себе голову, заступника голови, секретаря та керівників референтур (відділів). Кількість референтур сягала 15: “адміністраційна, господарчо-рільнича, шляхова, фінансова, освіти і культури, соціального забезпечення, охорони здоров'я, промислово-торговельна, статистики, страхова, цивільно-громадського стану, військова, пожарництво, суд, архіви”. У документі зазначалося, що “необняті в цій інструкції інші ділянки адміністрації голова району в порозумінню зі своїми зверхниками організує непередбачені референтури” [8].

Як засвідчують оунівські документи, розпорядження про організацію цивільної влади на місцях з ентузіазмом почало втілюватися в життя з першого ж дня його підписання. “Впродовж кількох місяців УПА стала найбільш популярним чинником в житті народних мас України. В ній бачив народ не тільки свого оборонця і месника, але й справжню народну владу. Під охороною збройних відділів УПА українське громадянство швидко і радо відбудовувало своє життя” [9]. Проте, зважаючи на об'єктивні умови військового часу, нова влада не могла бути довготривалою і носила швидше напівпідпільний, аніж легальний характер. Та й чітко встановлених постійних географічних меж свого поширення вона також не мала.

Інформація про кількість населених пунктів, контрольованих українською адміністрацією в період літа–осені 1943 р., носить розмитий, спорадичний характер. Частково погоджуємося з думкою проф. А. Русначенка, котрий вважає, що ступінь виконання наказів і планів УПА стосовно організації української адміністрації в районах, контрольованих повстанцями, був досить високим [10]. Принаймні у кожному щомісячному суспільно-політичному звіті політичних референтів надрайонів окремим пунктом йшлося про поширення української адміністрації у терені.

Динаміку встановлення нової адміністрації восени 1943 р. характеризують місячні інформаційні звіти за підписом команданта військової округи “Заграва”. Проведемо порівняльний аналіз звітів про стан та діяльність повстанського запілля даної ВО від 18 вересня [11] та 25 грудня 1943 р. [12], що допоможе нам скласти більш-менш типову картину динаміки та масштабів поширення повстанської влади на теренах ПЗУЗ ОУН та УПА впродовж осінніх місяців 1943 року.

<i>Райони та масштаби поширення української адміністрації у Костопільському надрайоні у:</i>	
<i>вересні</i>	<i>грудні</i>
Дераженський, Стиденський, Степанський – повсюди встановлено укр. адмін.;	Дераженський – у більшості сіл укр. адмін. не функціонує;
Костопільський, Березенський, Людвипольський – домінує українська адміністрація, проте окремі міс-	Стиденський – цивільна адміністрація діє лише по селах, районної немає;
	Степанський – приблизно в 15 селах працює цивільна адміністрація;

цевості перебувають під контролем німців, поляків та бульбівців; Городинський – частково перебуває під контролем української адміністрації, німців та радянських партизан.	Березенський – цивільна “адміністрація в терені (крім штіцпунктів) є і виконує свою роботу; Людвипольський – “в 27 селах працює наша сільська адміністрація”; Костопільський – “в цілому районі працює тільки наша адміністрація, за виїмком м. Костополя”.
У Сарненському надрайоні у:	
<i>вересні</i>	<i>грудні</i>
Сарненський – повсюди встановлено укр. адмін.; Дубровицький – у 38 селах встановлено українську адміністрацію, поза повстанським впливом – 2 села; Володимирський , відповідно – 39 і 19 сіл; Рокитнянський – 9 сіл; Рафалівський – 8 сіл; Клесівський – контролюється повстанцями частково.	Сарненський – “в 15-тьох селах є наші сільські управи”; Дубровицький – “в районі зорганізовано 27 сільських управ” Володимирський – “в районі зорганізовано 30 сільських управ”, проте, через об’єктивні причини, робота ведеться підпільно; Рафалівський – органи укр. адміністр. влади відсутні; Рокитнянський – поступово влада переходить під контроль радянських партизан, зовсім відсутня укр. адміністрація.
У Столинському надрайоні у:	
<i>вересні</i>	<i>грудні</i>
Березівський, Давидгородецький, Столинський: українська адміністраційна влада відсутня, хоча дієвою є сітка ОУН. В основному села районів перебувають під контролем радянських партизан та німців.	Березівський, Давидгородецький, Столинський та Висоцький: українська адміністраційна влада відсутня, хоча залишається дієвою сітка ОУН.
“Звіту не одержано”.	Пінський, Морочанський, Янівський, Жабчиський, Логишинський і Лунинецький – органи української адміністрації відсутні.

Як видно з поданої інформації, масштаби поширення цивільної української адміністрації не були значними. У більшості населених пунктів ВО “Заграва” вона була або зовсім відсутньою, або ж діяла напівлегально. Причина такого становища полягала в тому, що, з одного боку, регіон перебував під тиском німецьких окупаційних органів влади, а з іншого – досить потужну “конкуренцію” українському національно-визвольному рухові тут складав радянський партизанський рух (значною мірою на Поліссі) та наявність польського руху Опору.

Приблизно така ж ситуація спостерігалася у серпні–жовтні 1943 року на території терену “Ковель” (північний регіон теперішньої Волинської області). Суспільно-політичний звіт від 20.08. до 20.09. містить інформацію про ситуацію у Ковельському, Камінь-Каширському і Любомельському надрайонах. Загалом вказується, що цивільна адміністрація в даному регіоні майже не працює: “районна управа в Турійську вже від довшого часу не існує. Голови сільських

управ ... в цілій Ковельщині на відправи до районних управ не являються... В Головні районної управи немає. В інших районах управи є”. Причина такої ситуації полягала у тому, що “по всіх районних центрах, крім Любашева є німці, а в Камінь-Каширськ з’їхалося багато поляків з околиць, які співпрацюють з німцями... В Любомлі є шуцманшафт і поляки” [13].

Тим не менше, незважаючи на таку складну військово-політичну ситуацію, повстанцям вдавалося перебирати під свій контроль окремі території. У цьому ж документі стверджується, що “в терені, звільненому від окупанта, налагоджується українська адміністративна влада. Майже по всіх селах є уже наставлені сільські голови, які приступили до виконання своїх обов’язків від імені української влади. В більшості районів вже призначено голів районних управ та їх заступників” [14].

Відповідно до звіту політичної референтури за наступний період (вересень–жовтень 1943 р.), ситуація в даному терені дещо змінилася. Автор стверджує, що “Ковельський, Голобський, Головенський райони опановані нашою (українською. – Авт.) адміністрацією у 80%; Матіївський, Маневицький райони – 80%; Шацький, Любомельський, Заболоцький, Любешівський райони – на 20% і менше; Ратненський, Камень-Каширський, Седлищанський також на 60–70%...”. Основною силою, яка активно протистояла поширенню української адміністрації, були польські колоністи. У цьому ж документі виділяється “6 колоній, всеціло опанованих поляками: Застики, Зелена, Радомиль, Демитіанівка, Дуброва, Дарівка” [15].

Цікавим, на нашу думку, видається бачення тогочасних подій одним із сучасників. Він, зокрема, у своєму щоденнику пише: “Як не дивно, в державі була створена держава. Були школи, створені підпільним проводом, уряди, по селах – станиці, підрайони, округи, в селах були лікарні, школили молоді лікарські сили, по селах була електрика і сотні безстрашно гуляли, німця на лік не побачиш. Ставки збіжжя, молока, м’яса інші продукти селяни платили повстанцям” [16].

Таким чином, можна зробити висновок, що найбільш активним періодом організаційного структурування повстанського запілля був вересень–жовтень 1943 р. Саме в цей час ГК УПА та ОУН(б) було зроблено спробу встановити на контрольованих повстанцями територіях українську цивільну адміністрацію. Але об’єктивно українську присутність на теренах повстанського запілля демонстрували не стільки органи цивільної української адміністрації, скільки організаційна мережа ОУН(б). Автори вищезгадуваних нами документів окремо виокремлюють “працю організаційної сітки” та роботу “районних та сільських Управ” [17]. Це дає підстави стверджувати, що організаційна сітка ОУН(б) складала основу повстанського підпілля, яке, в свою чергу, складало ядро запілля УПА і було ініціатором проведення всіх заходів, спрямованих на розбудову та функціонування його структурних елементів, починаючи з другої половини 1943 року.

Література

1. Кентій А.. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – Київ, 1999; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – Київ, 2002. – 519 с.; Киричук Ю. Український національний рух 40–50-років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – 464 с.

2. Патриляк І. Спроби створення ОУН(б) та УПА української цивільної адміністрації (1941-1943 рр.) // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 63–70.
3. ЦДАВОВ України, ф. 3833, оп. 1, спр. 48, арк. 15.
4. Там само.
5. ЦДАВОВ України, ф. 3833, оп. 1, спр. 46, арк. 10.
6. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 535, арк. 129.
7. Патриляк І. Вказана праця. – С. 68;
8. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 364, арк. 19.
9. Макар В. Спомини та роздуми // Макар В. Зібрання творів: У 4 т. – Торонто; Київ, 2001. – Т. 4. – С. 412.
10. Русначенко А. Народ збурений... – С. 96.
11. Літопис УПА. Нова серія. – Том 2. – Київ; Торонто, 1999. – С. 244–251.
12. Там само. – С. 251–263.
13. ЦДАВОВ України, ф. 3838, оп. 1, спр. 58, арк. 24.
14. Там само, арк. 25.
15. Там само, арк. 29.
16. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 344, арк. 121.
17. Літопис УПА. – Т. 2. – С. 244.

І.В. Субботіна

Взаємовплив урбанізаційних та міграційних процесів в Україні у другій половині ХХ ст.

Процес урбанізації (зростання міст, особливо великих; розповсюдження міського способу життя) розпочався в Україні ще в ХІХ ст., але лише в ХХ ст., коли промисловість перетворилась на провідну галузь матеріального виробництва, урбанізація стала переважаючим напрямком просторової організації життєдіяльності суспільства. Розвиток індустріалізації, який зумовив зміни в географії господарства, водночас спричинив і зростання рухомості населення. При цьому найбільш масове переселення за досліджуваний період було спрямоване із сіл до міст. Таким чином, урбанізація формувалась передусім міграційними процесами, що аргументує дослідження цих процесів у щільному взаємозв'язку.

Розвиток процесу урбанізації в Україні протікав нерівномірно. Протягом ХХ ст. він декілька разів гальмувався, що було спричинено двома світовими війнами та суспільно-економічною кризою 90-х рр. Змінювалися й темпи і масштаби впливу міграційного фактору на інтенсивність зростання міст і міського населення республіки. Єдине що залишалось стабільним – це постійна взаємодія особливостей містоутворення і тенденцій механічного руху населення (який разом із природним його рухом формував соціально-демографічний потенціал міст).

Визначення сутності означеного взаємовпливу на різних етапах розвитку українського суспільства у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. і є метою даної статті. Актуальним вирішення цього завдання вбачається як у контексті відсутності комплексних досліджень у означеному напрямку, так і у зв'язку зі зміщенням дослідницьких акцентів у вивченні міграційних процесів.

Деталізуючи історіографічну характеристику, підкреслимо, що у вітчизняній науковій думці питання вивчення урбанізаційних процесів і міграційних зрушень має тривалу традицію. Щодо особливостей процесу урбанізації в Україні, то фахівці передусім фокусували увагу на аналізі причинно-наслідкових зв'язків та етапів цього суспільно-історичного явища. Найзмістовнішими слід назвати праці таких дослідників, як Демиденко Е.С., Доценко А.І., Коваленко П.С., Пітюренко Ю.І., Степаненко А.В. та ін. Автори, за фахом географи, економісти, не вирішували завдань залучення архівних відомостей, зосереджуючи увагу на економічних аспектах проблеми.

Аналогічними тенденціями характеризується й вивчення міграційних процесів. Фундаментальні демографічні та економічні за змістом праці Загребської А.Ф., Онікієнко В.В., Поповкіна В.А., Стешенко В.С., Хомри А.У. та ін. [2], як правило, базуються на чітко вивірених методиці дослідження, що посилює аналітичність предметного розгляду наукових проблем. Важливо підкреслити, що не менш репрезентативною за зміст цих досліджень є їх джерельна база, основу якої становлять дані загальних переписів населення. Механічний рух населення у республіканському і регіональному вимірах вивчався авторами переважно у контексті урбанізації.

Міграційний напрям досліджень з середини 90-х рр. окреслюють праці Малиновської О.А., Романюка М.Д. та ін. [3]. Фокус більшості сучасних досліджень зміщено з урбанізаційно-міграційної тематики на етно-міграційні проблеми. Окремо вивчаються методологія і практика регулювання міграційних процесів за умов ринкової економіки. Автори поки що нечисленних історичних наукових розвідок, методика проведення яких і зараз знаходиться у стадії розробки, також зосереджують увагу передусім на етно-політичних проблемах зовнішньої і внутрішньої міграції [4].

Розглядаючи процес урбанізації, слід зауважити, що існують суттєві відмінності при віднесенні населених пунктів до розряду міських поселень [5]. В УРСР до міст відносились населені пункти, кількість жителів яких складала не менше 10 тис. осіб, та селища міського типу із населенням не менше 2 тис. осіб, за умов, якщо переважна більшість населення зайнята не в сільському господарстві та робітничі селища [6]. В 1965 р., згідно з положенням Президії Верховної Ради УРСР, назва "робітничі селища" була ліквідована [7]. Відтепер ці населені пункти були віднесені до категорії селищ міського типу, що не вплинуло на загальну кількість міських населених пунктів.

Згідно з даними перепису населення 1959 р., в УРСР нараховувалося 1076 міських поселень (в т. ч. 332 міста) [8]. Протягом досліджуваного періоду кількість міських населених пунктів зросла на 24,8% і в 2001 р. становила 1343 поселення (в т. ч. 454 міста). Однак, незважаючи на те, що кількість міст зросла на 36,7%, у складі всіх міських населених пунктів їх питома вага зросла лише на 2,9%. При цьому тільки за період з 1989 до 2001 рр. названий показник зріс на 1,8%, що пов'язане з помітними збільшенням абсолютної кількості міст (на 20 одиниць) та зменшенням кількості селищ міського типу (на 38 одиниць).

Кількість міських поселень найшвидшими темпами зростала протягом 1959–1970 рр., що було пов'язане зі стрімкими темпами індустріалізації. Середньорічний темп приросту чисельності міських населених пунктів в 1959–1969 рр. становив

1,4%. Але в наступні роки цей показник значно зменшився, і в 1970–1978 рр. він склав 0,6%, в 1979–1988 рр. – 0,4%. В 1989–2001 рр. ситуація змінилась: відбулося зменшення кількості міст в середньому на 0,1%.

Аналізуючи темпи зростання (зменшення) міських населених пунктів, слід звернути увагу на зміни кількості міст різного розміру. Міста, різні за кількістю жителів, зростали неоднаковими темпами. В період з 1959 до 1989 рр. найвищі темпи росту мали великі (100 тис. і більше жителів) та середні (від 50 до 100 тис. мешканців) міста [9]. В період 1989–2001 рр. ситуація різко змінилася: відбулося різке зростання малих міст, особливо з кількістю населення від 5 до 10 тис. жителів, що було обумовлено змінами соціально-економічної та екологічної ситуації в країні. Крім того, протягом досліджуваного періоду зменшився розрив між темпами росту міст різних категорій людності.

В цілому в Україні переважають малі міста з кількістю жителів до 50 тис.; їх питома вага в загальній кількості міст в 1959 р. складала 85,2%, у 1970 р. – 79,5%, у 1979 р. – 77,6%, у 1989 р. – 75,3% та у 2001 р. – 77,3%. Але при цьому більшість населення країни зосереджувалась у великих містах. До 1989 р. навіть спостерігалася тенденція збільшення населення саме у великих містах, натомість питома вага населення малих міст неухильно зменшувалась. Урядом навіть проводилась політика, яка була спрямована на стримування росту найбільших населених пунктів. До негативних наслідків їх розростання відносяться: перенавантаження транспортних магістралей, збільшення маятникових міграцій у приміських зонах, зростання дальності поїздок трудящих від місць проживання до місць прикладання праці тощо [10]. Тому в Директивах ХХІV з'їзду КПРС було наголошено на необхідності припинення розміщення у великих містах нових промислових підприємств [11].

Однак ці постанови не завжди виконувалися. У ІХ п'ятиріччі найбільша кількість промислових новобудов була споруджена в Києві, Одесі, Дніпропетровську та Запоріжжі (тобто саме в тих містах, де було категорично заборонено нове промислове будівництво) [12], що й спричинило найінтенсивніші темпи зростання їх населення.

Ситуація дещо змінилася в період з 1989 до 2001 рр., коли найвищі темпи росту населення спостерігалися в малих містах з кількістю жителів від 5 до 10 тис, що було пов'язане в першу чергу із досить значним зростанням кількості міст вказаної категорії. За даними перепису 2001 р., 21,7% міського населення було зосереджено у малих містах (до 50 тис. жителів), 13,4% міського населення у середніх містах (від 50 до 100 тис. жителів), решта (64,9%) – у великих містах. Необхідно також відмітити високу концентрацію населення в містах із кількістю жителів від 500 тис. і більше (34,9% від загальної кількості міського населення).

Зростання кількості міст і міського населення супроводжувалося зменшенням абсолютної та відносної кількості сіл та сільського населення. Найвищі темпи скорочення сільських населених пунктів спостерігалися в період з 1959 до 1970 рр., коли кількість сіл зменшилася з 42 229 до 31 280 (або на 25,9%). Такі заходи перш за все були пов'язані із політикою уряду, яка спрямовувалася на ліквідацію “неперспективних” сіл. Лише за 11 років кількість сільських населених пунктів із кількістю жителів до 25 чол. скоротилася в 10 разів. Питома вага поселень вказаної категорії в загальній кількості сільських населених пунктів знизилася від 15,4% у

1959 р. до 2,0% у 1970 р. З приводу цих змін політика уряду була однозначною. В Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу вказувалося: “Постепенно колхозные деревни и села преобразуются в укрупненные населенные пункты городского типа...” [13]. Завдання по реорганізації сільських населених пунктів полягало лише в правильному визначенні перспективних населених пунктів, у яких повинно було концентруватись нове будівництво [14]. Політика “укрупнення” призвела до зменшення сіл майже всіх категорій, окрім великих (від 1 тис. жителів і більше).

Загальна кількість сільського населення за вказаний період скоротилась на 728 тис. осіб [15], натомість кількість міського населення збільшилась на 6,5 млн. осіб. Зростання міського населення відбувалося за рахунок природного приросту населення, механічного приросту та перетворення сільських населених пунктів на міські. Вирішальне значення у збільшенні міського населення відіграла міграція (механічний приріст). За період з 1959 до 1968 рр. механічний приріст населення в містах УРСР склав 3590,1 тис. осіб. За рахунок адміністративно-територіальних перетворень та природного приросту населення міст збільшилося на 2951,0 тис. осіб. Таким чином, протягом 1959–1969 рр. міське населення шляхом міграцій зросло на 18,7%. При цьому, якщо коефіцієнти природного приросту в містах неухильно знижувалися, коефіцієнти механічного приросту залишалися майже незмінними. Селяни у пошуках кращих умов життя масово вирушали до міста, незважаючи на ускладнення з отриманням паспортів. Дослідження цієї проблеми показали, що на причини міграції в першу чергу впливали соціальні (рівень обслуговування населення, незадоволеність житловими умовами) та економічні фактори (організація та оплата праці) [16].

Крім того, міграція до міст заохочувалася на державному рівні. Коли у 1961–1962 рр. різке зниження обсягів міграції в міста (майже удвічі менше, ніж у попередні роки) викликало дефіцит робочої сили на виробництві. Для збільшення припливу населення до міст прибулим передбачалися пільги: особам, що пропрацювали на будівництві не менше року, надавали квартири [17]. Питома вага міського населення внаслідок процесу урбанізації збільшилася з 45,5% у 1959 р. до 54,3% у 1970 р.

Однак, починаючи з 1970 р., темпи урбанізації поступово уповільнилися. За період з 1970 до 2001 рр. почала зростати кількість сільських населених пунктів із кількістю жителів до 100 чол. Процес “розукрупнення”, який розпочався наприкінці 70-х рр., є цілком закономірним і об’єктивним. Людність абсолютної більшості сіл зменшилася внаслідок значного відпливу сільського населення в міста, в результаті чого відбувся перехід багатолюдних сіл до розряду дрібних.

Із кінця 70-х рр. зменшився міграційний приплив у міста. Деякі дослідники зменшення міграційної рухомості населення в 70-ті – на початку 80-х рр. пов’язують із несприятливими темпами економічного зростання. На зменшення міграційного припливу до міст республіки також суттєво вплинули досягнутий високий рівень урбанізації та деформація вікової структури сільського населення – наприкінці 70-х рр. п’яту частину сільського населення складали особи віком від 60 років і старше. У 1989 р. їх питома вага у загальній кількості сільського населення складала вже четверту частину. Зрозуміло, що особи похилого віку менш схильні до змін свого місця проживання, ніж молоді люди. Тому якщо в 1959–1968 рр.

механічний приріст виступав вирішальним фактором формування міського населення, то в період 1979–1988 рр. він поступився за рівнем впливовості природному приросту населення. Збільшення кількості міського населення за рахунок природного приросту та адміністративно-територіальних перетворень за період з 1979 до 1988 рр. склало 2161,0 тис. осіб, за рахунок міграцій – 1915,0 тис. осіб.

У 90-х рр. ХХ ст., вперше за досліджуваний період, міграційне сальдо в сільській місцевості стало додатним, що дає підстави визначити цей процес як початок деурбанізації. На жаль, становлення державності України відбувалося в умовах всеохоплюючої суспільної кризи, яка призвела до істотного падіння життєвого рівня населення, зупинки підприємств, безробіття. Внаслідок цих чинників місто втратило свою економічну і соціальну привабливість для селян і навіть для міських жителів. За даними соціологічних опитувань, у 1992 р. кожен третій, а в 1993 р. кожний четвертий городянин розглядав переїзд до села як можливу перспективу [18].

В 1992 р. додатне міграційне сальдо збільшило кількість сільських жителів на 78,3 тис. осіб, в 1993 р. – на 43,7 тис. осіб. У 1992 р., завдяки механічному припливу та адміністративно-територіальним перетворенням, вперше за багато років відбувся загальний приріст сільського населення (на 13,4 тис. осіб). Цікавим є й той факт, що протягом 1992–1993 рр. додатне міграційне сальдо спостерігалось як у сільській, так і в міській місцевості. Скоріш за все це було пов'язано з наступними причинами: по-перше, із припиненням існування Радянського Союзу, внаслідок чого українці, які працювали в колишніх союзних республіках, поверталися на батьківщину, по-друге, конфлікти в Придністров'ї, Грузії, Таджикистані, Азербайджані, Вірменії, Росії спричинили хвилю біженців із цих країн, по-третє, в Україну повертались раніше депортовані народи, наприклад, кримські татари.

Але вже в 1993 р. загальний міграційний приріст порівняно з 1992 р. скоротився в п'ять разів. Починаючи з 1994 р., додатне міграційне сальдо спостерігалось лише в сільських населених пунктах. Протягом 1989–2001 рр. міграційний приплив до сіл України становив 149,1 тис. осіб. Завдяки адміністративно-територіальним перетворенням ще 70,8 тис. осіб отримали статус сільських жителів. Однак загального збільшення кількості сільського населення не відбулося: природне зменшення сільського населення майже в сім разів перевищувало його механічне зростання та приріст внаслідок адміністративно-територіальних перетворень. Починаючи з 2002 р., при збереженні тенденції природного зменшення населення, сальдо міграції знову стало від'ємним, що вказує на прогресуюче збільшення масштабів депопуляції у сільській місцевості.

Радянські вчені, досліджуючи міграційні процеси, дуже часто, особливо у 60-ті рр., відзначали їх позитивний внесок у розвиток соціальної структури населення СРСР та підвищення добробуту мігруючого населення [19]. Однак масовий від'їзд селян до міст спричинив деформацію всіх демографічних процесів в українському селі. Як відомо, міграція має безпосередній (прямий) та опосередкований (непрямий) вплив на вікову структуру [20]. Перший знаходить вираз у зменшенні абсолютної кількості осіб працездатного віку у місцях виходу населення. Оскільки мігранти були переважно молодими людьми працездатного віку, їх від'їзд викликав нестачу робочої сили у колгоспах. Другий обумовлює зміни коефіцієнтів смертності та народжуваності, що впливає на структуру вікового складу. Таким

чином, процес урбанізації став основною причиною депопуляції в сільській місцевості.

Підсумовуючи результати урбанізаційних та пов'язаних із ними міграційних процесів в Україні за період з 1959 до 2001 рр., доцільно виокремити три етапи розвитку цих процесів, які суттєво відрізнялися один від одного. Перший етап (1959–1970 рр.) характеризувався високими темпами зростання міст та міського населення. Другий (1970–1989 рр.) етап ознаменувався уповільненням урбанізаційних процесів. На третьому етапі (1989–2001рр.) внаслідок соціально-економічної кризи відбувся зворотний вплив населення з міст у села. Зараз ситуація дещо стабілізувалася щодо відновлення пріоритету міської імміграції. Цілком закономірний процес урбанізації призвів до суттєвої деформації вікової структури сільського населення, зростання великих міст (і соціально-демографічних проблем із цим пов'язаних).

Процес урбанізації був зумовлений розвитком промисловості, тому він спричинив нерівномірність міського розселення, чому безуспішно намагалися запобігти урядові заходи. Навіть через десятки років важко однозначно судити про доцільність масових переселень у промислові центри. З одного боку, вони були обумовлені необхідністю розвитку промисловості (хоча зараз і існує точка зору про недоцільність штучного розвитку промисловості за рахунок інших галузей). З іншого – заходи забезпечення промисловості робочою силою зазвичай супроводжувалися цілою низкою соціально-побутових проблем. Відсутність належних санітарно-житлових умов, порівняно низька зарплата, недостатнє забезпечення комфортності переїзду – все це свідчило про непідготовленість і непродуманість більшості переселенських заходів. Безумовно, лише переселення не могло змінити демоситуацію в Україні і її регіонах. Суттєво деформували процеси демографічного розвитку також рівні народжуваності і смертності, політичні катаклізми й інші фактори. Тому всі ці явища слід розглядати комплексно.

В цілому проблематика вимагає подальшої наукової розробки. Сподіваємося, запропоноване дослідження заохотить фахівців до подальшого структурного аналізу урбанізаційних та міграційних змін у республіці шляхом поєднання вивчення відомостей переписів населення і даних інших статистичних обстежень.

Література

1. Демиденко Э.С. Демографические проблемы и перспективы больших городов: (Урбанизация при социализме). – М., 1980. – 231 с.; Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи /НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 1994. – 196 с.; Коваленко П.С. Развитие городов. – К., 1990. – 189 с.; Пітюренко Ю.І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР (Особливості розвитку і розміщення, типологія, територіальні системи і перспективи). – К., 1972. – 187 с.; Степаненко А.В. Города в условиях развитого социализма. – К., 1981 та ін.

2. Загребська А.Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. – К., 1974. – 110 с.; Оникиєнко В.В., Поповкин В.А. Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграций населения УССР. – М., 1973. – 159 с.; Хомра А.У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования. – К., 1979. – 146 с.

3. Малиновська О.А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К., 1997. – 69 с.; Романюк М. Д. Міграції населення України за умов перехідної економіки:

Методологія і практика регулювання / НАН України. Рада по вивченню продуктивних сил України. – Львів, 1999. – 90 с.

4. Терлюк І. Приїхав росіянин до Львова... // Дзвін. – 1994. – №4. – С. 164–170; Терлюк І. Росіяни західних областей України. – Львів, 1997. – 175 с.; Куповецький М. Особливості етнодемографічного розвитку єврейського населення України в другій половині ХХ століття // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – №5–6. – С. 165–184; Бажан О. Силові методи подолання еміграційних настроїв серед єврейського населення в Україні в 60–70-их роках // Єврейська історія та культура в Україні. – К., 1996. – С. 16–22.

5. Население СССР за 70 лет / Отв. ред. Л.Л. Рыбаковский. – М.: Наука, 1988. – С. 22; Статистика населения с основами демографии: Учебник / Г.С Кильдишев, Л.Л. Козлова, СП. Ананьева и др. – М.: Финансы и статистика, 1990. – С. 64.

6. Відомості Верховної Ради УРСР від 30.12.1956 р. – № 10. – С.265

7. Відомості Верховної Ради УРСР від 9.07.1965 р. – № 28. – С.525–531

8. Наступні статистичні дані наведені і розраховані автором за зб.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. / Отв. за выпуск К.А. Орехов. – М., 1963. – 210 с.

9. Класифікацію міст за людністю див.: Ковтун В.В., Степаненко А.В. Города Украины: Экономико-географический справочник. – К., 1990. – С. 3.

10. Коваленко П.С. Развитие городов. – К., 1980. – С. 81.

11. Директивы XXIV съезда КПСС по пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1971–1975 годы // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). – Т. 12: 1971–1975. – 9-е изд., доп. и испр. – М., 1986. – С. 82.

12. Коваленко П.С. Развитие городов. – К., 1980. – С. 87.

13. Программа Коммунистической партии Советского Союза // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т.1: 1961–1964. – изд. доп. и испр. – М., 1986. – С. 82.

14. Загородний В.В. Сельское расселение Черниговской области Украинской ССР. Проблемы и пути их решения: Автореф. ... канд. геогр. наук (11.691). – К.: КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1971. – С.3.

15. Дані за 1959 р. приведені згідно з уточненнями на 1 січня 1961 р.

16. Докладніше див.: Загробская А.Ф. Миграция, воспроизводство и уровень образования населения. – К., 1982. – С. 86; Леонтьева Г.Г. Села Північного Сходу України. – Суми, 1998. – С. 115; Миркин В.Д. Опыт статико-социологического обследования миграции сельского населения и её факторов // Статистика миграции населения / Т.В. Рябушкин. – М., 1973. – С. 164–196.

17. Загребська А.Ф. Організовані переселення в системі міграції населення УРСР. – К., 1974. – С. 31.

19. Піскун О., Прибиткова І., Волович В. Міграційна ситуація в Україні // Політична думка. – 1996. – №3–4. – С. 45–72.

20. Див.: Вишневыский А.Г., Стешенко В.С. К вопросу о прогнозировании миграции // Демографические тетради. – Вып. 1. – К., 1969; Дараган М.В. Экономическое развитие и внутренняя миграция // Вопросы народонаселения и демографической статистики. – М., 1966.

21. Краснощек Ю.Т. Вопросы миграции сельского населения, (статистическое исследование на примере УССР): Автореф. дис. ... канд. экон. наук (08.00.11). – К.: Киевский институт народного хозяйства им. Д.С. Коротченко, 1976. – С. 15.

Закордонне українство як чинник історичного державотворчого процесу

Одним із питань української історії є питання мотивів і причин набуття частиною українців закордонності, формування їх відносин з етнічною батьківщиною, участі в українському державотворенні.

Український етнос один із найбільш розпорошених у світі. До найперших закордонних українців можна віднести поселенців, які переміщались з України як держави після Переяславської Угоди. Хоча в подальшому цей процес був перманентний, історія фіксує так звані “чотири хвилі” масової еміграції українців, пов’язані з війнами, революціями та іншими соціальними перетвореннями. Мали місце економічні причини переселення на межі 19–20 століть, примусове переміщення населення за часів колективізації й індустріалізації, заслання “ворогів народу”, а також у процесі відбудови народного господарства після Другої світової війни, таких акцій, як освоєння цілих земель та інших. Не менше українців опинилося за кордоном у результаті перерозподілу українських етнографічних територій.

Періодом масової еміграції українців необхідно вважати кінець 19 століття (з 1877 року) в основному у Північну та Південну Америку, Німеччину та Францію. А в 20-ті роки ХХ століття в Західну Європу, особливо Чехію, Польщу, Францію та Німеччину.

Нова хвиля емігрантів на захід пов’язана з економічними проблемами перших років Незалежності. Переміщення українського населення на захід та в межах Російської імперії і колишнього Союзу не співпадають за періодами. Загалом же перша і четверта хвилі переважно економічні, а друга і третя – політичні, хоча набуття частиною українців закордонності – постійний процес і має завжди і політичне, і економічне забарвлення.

За радянських часів закордонне українство вважалося другорядним, неактуальним фактором, нелояльним і навіть ворожим до існуючої системи.

Об’єктивно ж воно в усі часи намагалося брати участь в українських суспільних процесах. Однак до періоду отримання Незалежності мова могла йти про односторонність та обмеженість контактів. Організаційні та договірні механізми діяли тільки в середовищі закордонного українства за необхідністю забезпечення власної життєдіяльності та духовних потреб, а правові – в межах законодавчого поля країн перебування.

Практика останнього десятиліття показує, що активність закордонних українців і впливи на українське державотворення в зв’язку зі створенням української незалежної держави повсюдно зростають. Інакше кажучи, отримання державності вдихнуло в закордонне українство нову хвилю пробудження національної свідомості.

Сьогодні, незважаючи на те, що закордонне українство не є внутрішньою складовою системи суспільних відносин в Україні, в той же час має з нею різноманітні зв’язки.

Суспільна потреба щодо подальшого розвитку взаємодії влади, титульної нації, національних меншин України із закордонним українством набуває **актуальності** у зв’язку з нагальною потребою проведення якісних змін у розвитку

держави, формування її позитивного іміджу з метою рівноправного входження до Європейського і світового співтовариства [1].

Державотворчий процес ускладнюється тим, що думка про Україну в світі змінюється залежно від політичної кон'юнктури. Зрозуміло, що безпідставні, необґрунтовані, упереджені погляди необхідно спростовувати. І знову ж таки, у створенні інваріантних засобів підтримки України в світі особливо цінною бачиться роль закордонного українства.

Для успішного розвитку взаємовідносин із закордонним українством необхідно виявити, насамперед, головні чинники, які впливають на цей процес. На думку автора, такими є формування сучасних організаційно-духовних та договірно-нормативних механізмів.

Українська держава ставлення до закордонного українства визначила конституційно: *як до важливої складової національного відродження*. У ст. 12 Конституції сказано: “Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави” [2].

В Декларації про державний суверенітет України зазначається про піклування щодо задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, які проживають за межами України.

Показовою щодо серйозності реалізації намірів стала Національна програма “Закордонне українство” на період до 2005 року” [3], проведення вже трьох Всесвітніх форумів українців та 8-ми Світових конгресів.

Не менш важливо, що українська держава впливає на становище закордонних українців на основі безпосередньої участі у діяльності міжнародних організацій. За сприяння держави українством створені міжнародні організації, такі як Українська Всесвітня Координаційна Рада, товариство “Україна – світ” та інші.

Не меншу актуальність має вивчення та узагальнення досвіду та організаційної практики вирішення національних питань у країнах перебування українців. Знаходячись переважно в більш політично і соціально розвинутих системах, українці мають досвід щодо формування громадянського суспільства, забезпечення національного миру, подальшого розвитку демократії.

У зв'язку з тим, що співробітництво відбувається в економічному, політичному, гуманітарному, духовному просторі по всьому комплексу проблем – історичних, політичних, організаційних, гуманітарних, міжнародних, регіональних, – виникає потреба створення науково обґрунтованої системи відносин із визначенням у них місця і ролі кожної складової. Широкий спектр взаємодії, рівень теоретичних і практичних проблем потребує всебічного аналізу сутності такого явища, яким є закордонне українство, характерних рис, тенденцій, факторів, принципів розвитку.

Найбільшої уваги науковців потребує та частина закордонного українства, яка самоідентифікується з Україною на основі свідомого чи напівсвідомого відчуття і сприйняття української національної ідеї і здатна до консолідації, створення організаційних структур і проведення освітньої, культурно-мистецької, інформаційної роботи в країні перебування та використання засобів як матеріальних, так і духовного потенціалу для надання допомоги та створення її іміджу.

На практиці пропонується вирішувати проблеми на основі “взаємності”, заснованій на духовній єдності, почуттях дружби, поваги, довіри, потребі до спілкування, бажанні надавати допомогу і одночасно вигідності для України надавати сприяння закордонному українству у задоволенні потреб, стимулювати

його участь у формуванні української державності, а з боку українства – сприяти розвитку української державності, інвестувати духовну і матеріальну сферу, лобювати її інтереси в міжнародних світових і європейських організаціях та країнах перебування, отримуючи від цього матеріальні і моральні дивіденди.

Література

1. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 – 2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України. – К.: Інформ.-вид. Центр Держкомстату України, 2002.

2. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Просвіта, 1996. – С. 8.

3. Національна програма “Закордонне українство” на період до 2005 року, прийнята на III Всесвітньому форумі українців.

4. Вівчарик М., Панченко П., Чмихова В. Українська нація: шлях до самовизначення. – К.: Вища школа, 2000. – С. 3 – 9.

5. Винниченко І. Українська східна діаспора: набутки, труднощі та перспективи дослідження // Політологія. Етнологія, Соціологія. Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків: Охо, 1996. – С. 359–363.

О.В. Желіба

Історичні основи сучасного сільського герботворення в Лівобережній Україні на прикладі символів населених пунктів Яготинського району Київської області

Постановка проблеми, її зв'язок із важливими завданнями. Орієнтація України на європейські цінності, повернення до традицій місцевого самоврядування вимагають чіткого розмежування компетенцій держави та місцевої громади. Символом самоврядування сіл та міст країни повинна стати власна символіка, яка займе центральне місце на бланках та печатках самоврядної одиниці. Радянська традиція зображення на печатках місцевих громад державних символів має відійти у минуле.

На жаль, сьогодні процес муніципального герботворення в Україні тільки набирає обертів. Практично не існує цілісної системи розробки та впровадження символів місцевої громади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із проблеми. Серед вітчизняних геральдистів найбільш плідно у даному напрямку працює А. Гречило, який ще 1995 р. розробив проект основних засад муніципального герботворення в Україні [1, 3]. Наразі він працює над кандидатською дисертацією, яка оглядає історію української міської геральдики, аналізує сучасні здобутки української геральдики у даній царині та робить проєкцію на майбутнє [2]. Саме в цій дисертації А. Гречило визначає основні напрямки складання гербів для тих населених пунктів, які ніколи не мали гербів. Дані принципи він вдало використовує у своїх проєктах багатьох населених пунктів України [4].

Мета публікації. Зважаючи на те, що регіональні принципи використання історичних основ у сучасному сільському герботворенні досі не створено, метою даного дослідження є розробка основ сучасного сільського герботворення в Лівобережній Україні на прикладі символів населених пунктів Яготинського району Київської області. Поняття “Лівобережна Україна” в даній роботі охоплює територію

Гетьманщини середини XVIII ст.

Виклад змісту публікації.

Протягом 2002-2003 рр. автору даної публікації довелося працювати над створенням комплектів символіки для населених пунктів Яготинського району Київської області. Пошуки в архівах згадок про попередні геральдичні чи протогербові знаки не увінчалися успіхом, оскільки більшість населених пунктів були засновані протягом XVII-XVIII ст. як козацькі хутори і не мали претензій на геральдичні знаки в цей період геральдичного розквіту в Україні. Зважаючи на це, довелося аналізувати історичні та географічні особливості цих населених пунктів і створювати фактично нові проекти гербів.

Аналіз основ створення гербів дозволяє виділити такі їх групи:

1. Герби на основі використання елементів приватної геральдики засновників сіл. Дані заходи були здавна вживані в українській геральдичній системі традиційного землеробського осідку українців: Правобережної України, Галичини, Буковини, Закарпаття. На нашу думку, використовувати елементи власників сіл можна лише за умови приналежності їх до категорії визначних земляків. Варто відмітити, що елементи приватної геральдики у міській символіці практично чужі Південній та Східній Україні: більшість населених пунктів регіону було засновано у XIX-XX ст., коли зв'язок між приватною та міською геральдичною традицією у Російській імперії був у занепаді.

Двірківщина: щит розсічено і пересічено, у першому червоному чвертьполі перехрещені дві срібні козацькі шаблі, над якими – золотий лицарський хрест, у другому золотому чвертьполі – чорний крокуючий ворон із піднятими крилами у червоному озброєнні, у другому золотому чвертьполі – чорні розірвані кайдани, у четвертому червоному чвертьполі – увінчана золотим лицарським хрестом срібна підкова. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою хлібною короною.

Підкова з хрестом – елемент герба козацького старшини Черняхівського, засновника хутора Черняхівка.

Кулябієвка: у синьому полі дві срібні стріли в андріївський хрест вістрям догори, супроводжені зверху золотим лицарським хрестом, знизу – срібним перевернутим рогами догори півмісяцем. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою хлібною короною.

Герб села копіює герб засновника села – козака Кулябки, символізує перемогу християн над бусурманами, здатність збройно захищати свої ідеали.

Сулимівка: щит пересічений, у верхній золотій його частині виникаючий чорний орел у срібному озброєнні з червоним язиком, у нижньому червоному полі – три соняхи (2:1) із чорною ґратованою серцевиною та золотими пелюстками. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою хлібною короною.

Герб села складено на основі герба засновника села – Івана Сулими: чорний орел – символ мужності, хоробрості, благородства.

Черняхівка: у червоному полі – Спас Нерукотворний, під яким – увінчана золотим лицарським хрестом срібна підкова у супроводі двох золотих стріл вістрям донизу. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою хлібною короною.

Нижня частина герба (підкова, хрест та стріли) копіює частину герба засновника села, писаря Черняхівського, – символ козацької доблесті та звитяги.

2. Гласні герби. Графічне відображення назви міста чи села популярне не лише

в українській, а й у загальноєвропейській геральдичній традиції, тому дану основу геральдичних елементів не можна вважати специфічною для регіону.

Двірківщина: Ворон у другому чверть полі – символ хутора Воронівщина, символ життєвої мудрості та довголіття.

Засупоївка: у золотому полі – синій пояс, обтяжений двома срібними карасями, що пливають один одному на зустріч, у верхній половині – три зелені дубові листочки, у нижній половині – зелений колос пшениці. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою хлібною короною.

Синій пояс із срібними карасями – символ р. Супою, на якій стоїть село.

Лемешівка: в золотому щиті Пресвята Богородиця на чорному горбі тримає омофор над срібним плугом із золотим лемешем. Щит накладено на бароковий картуш, увінчаний золотою хлібною короною.

Срібний плуг із золотим лемешем – символ землеробства, як основного заняття мешканців села; срібний леміш є гласною назвою населеного пункту.

Лозовий Яр: щит розсічено на зелене та синє півполя, поверх яких зображено золотий сніп пшениці, оточений зверху золотим сонцем, та порваними чорними кайданами справа та зліва. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою хлібною короною.

Синьо-зелене поле щита – гласна назва села: Лозовий (зелений колір – уособлення лози) Яр (синій колір – уособлення води, яка утворює яри);

3. Відображення історії населеного пункту. Нові герби автори завжди намагаються зробити насиченими щодо історії, тому дану основу геральдичних елементів не можна вважати специфічною для регіону. Історію можна відобразити як за прямим значенням геральдичної фігури, так і за переносним.

Богданівка: у срібному полі – синій перев'яз управо, обтяжений золотим полковницьким пірначем, супроводжуваний двома пурпуровими із золотою серцевиною квітками жоржини. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою хлібною короною.

Синій перев'яз із полковницьким пірначем – символ того, що у XVIII ст. село довгий час було ранговим переяславських полковників.

Годунівка: у зеленому полі – золотий сніп пшениці, малинова балка, що обтяжена двома золотими монетами та золотим хрестом посередині, відділена від основного поля срібними зубцями. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою хлібною короною.

Верхня частина герба – символ ранньої історії села: власність польського шляхтича Годунова (перша золота монета), власність Переяслав-Хмельницького монастиря (срібний хрест), власність російських дворян (друга золота монета). Нижня частина герба – символ сучасності села, мешканці якого самостійно вирішують проблеми Годунівки, працюють заради свого добробуту, добробуту села, України (сніп).

Засупоївка: дубові листки – символ лісу, який був коло села Рокитне, символ мужності селян у справі захисту Батьківщини, натяк на ліс, коло якого було засноване село.

Супоївка: у срібному полі на зеленому пагорбі – реєстровий козак у синьому жупані з червоними вилогами, червоних шароварах, чорних чоботях, козацькій шапці з червоним верхом та чорним хутром, підперезаний золотим поясом, із чорною лядункою через ліве плече, срібною шаблею в піхвах при боці, що тримає на лівому плечі самопал. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою хлібною

короною.

Козак – згадка про реєстрових козаків, які у XVIII ст. заснували село Війтівці (перша назва Супоївки).

Червоне: у червоному полі – золотий сніп пшениці, чорна балка, обтяжена двома срібними восьмикутними зірками та золотим лицарським хрестом посередині. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою короною, створеною поєднанням трьох колосків та двох буряків.

Зорі та хрест – символ вознесення, натяк на Вознесенський монастир, монахи якого 1728 р. заснували хутір Причиський, який пізніше переріс у село Червоне.

4. Згадка про визначних земляків. Дану основу геральдичних елементів можна застосовувати для нових гербів. При цьому, якщо видатний земляк чи історичний діяч, доля якого пов'язана із даним населеним пунктом, мав власний герб, елементи цього герба можна внести у проект нового символу села, міста чи містечка.

Богданівка: пурпурові мальви – символ вічно молоді, квітучої, творчої душі мешканців села, згадка про Катерину Білокур, відому українську **художницю**.

Ничипорівка: у срібному полі – козак Мамай у червоних шароварах, синій корсетці, малинових чоботях, що грає на золотій бандурі, синя балка обтяжена золотою критою криницею, увінчаною хрестом в оточенні обабіч срібними лелеками у червоному озброєнні. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою хлібною короною.

Козак Мамай – згадка про козака Ничипора Бобира, засновника села, нащадок якого, А. Бобир, був відомим співаком-бандуристом.

5. Згадка про провідні заняття. Нові герби автори завжди намагаються зробити насиченішими щодо провідних занять, тому дану основу геральдичних елементів не можна вважати специфічною для регіону. Сільські герби мають корони з колосків (інколи, з додаванням буряків) – символ місцевого самоврядування та провідного заняття мешканців.

Жоравка: у синьому полі – золоте млинове колесо. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний червоною мурованою міською короною.

Млинове колесо – символ того, що селище розпочалося з козацького хутора, біля якого був водяний млин, згадка про основне заняття мешканців населеного пункту – хліборобство.

Годунівка: хлібний сніп – символ достатку, основного заняття годунівчан – землеробства.

Засупоївка: колосок – символ місцевого самоврядування й достатку мешканців села, хліборобської праці засупоївчан.

Лемешівка: срібний плуг із золотим лемешем – символ землеробства, як основного заняття мешканців села.

Лозовий Яр: хлібний сніп – символ достатку, основного заняття мешканців села – землеробства.

Панфіли: у синьому полі на зеленому горбі – золотий шестикрилий вітряний млин, оточений двома колосками пшениці. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою хлібною короною.

Вітряний млин – згадка про те, що колись село славилось своїми мірошниками, вільнолюбством мешканців. Колоски – символ місцевого самоврядування й достатку мешканців села, натяк на дослідну станцію насінневого господарства.

Сулимівка: три соняхи – символи хліборобської праці сулимівчан (вони замінили три камені герба Сулим).

Червоне: хлібний сніп – символ достатку, основного заняття червонівчан – землеробства.

Фарбоване: на зеленому тлі – золотий семизернистий колос, обтяжений сімома п'ятикутними зорями, – символ пшениці. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою хлібною короною.

Колос пшениці – символ провідної з с/г культур, що росте на 4 тис. га чорнозему навколо села.

6. Символ природних особливостей. Нові герби автори завжди намагаються зробити насиченими щодо природних особливостей, тому дану основу геральдичних елементів не можна вважати специфічною для регіону.

Засупоївка: синій пояс із срібними карасями – символ р. Супою, на якій стоїть село; дубові листки – символ лісу, який був поблизу села Рокитне.

Ничипорівка: лелеки – символ родинного щастя, домівки, кохання, це птахи-обереги села.

Райківщина: у срібному полі на зеленому пагорбі – дуб із зеленим листям та золотими жолудями, пронизаний двома залізними шаблями в андріївський хрест, під пагорбом – відділена срібною ниткою синя хвиля. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою хлібною короною.

Дуб – символ моці, сили стійкості, українського козацтва, священне дерево-оберіг давніх слов'ян.

Сотниківка: у чорному полі – золота зі срібними рогами голова дикого бика тура, що пронизана в андріївський хрест двома срібними козацькими шаблями з червоними китицями, у супроводі золотого лицарського хреста угорі та срібного перекинутого рогами догори півмісяця знизу. Щит накладено на бароковий картуш, що увінчаний золотою короною, створеною поєднанням трьох колосків та двох буряків.

Чорний фон щита – символ родючого чорнозему, який обробляють сотниківці; голова дикого бика тура – символ дикого Яготинського степу, який колонізували козаки (хрест), збройно (шаблі) відбиваючи його у бусурманів (півмісяць).

Сулимівка: чорний орел – згадка про пташине багатство краю, символ мужності, гордості, волі, хоробрості, благородства, козацтва.

7. Водойми. На жаль, замовники нових гербів часто намагаються втиснути в герб пам'ятку про найближчу водойму. Але, якщо врахувати, що практично поблизу кожного населеного пункту України (та й інших країн світу) є річка, ставок, озеро, море, то всі герби повинні б були мати синій пояс чи стовп. Тому дану основу геральдичних елементів не можна вважати специфічною для регіону, її варто вживати як виняток, використовуючи якомога більше геральдичних знаків.

Жоравка: синій фон щита – згадка про водойми поблизу містечка.

Засупоївка: синій пояс – символ р. Супою, на якій стоїть село.

Ничипорівка: криниця – символ життя, очищення, здоров'я, така криниця побудована у центрі села.

Райківщина: хвиля – втілення річки Іржавець.

Фарбоване: сім п'ятикутних зірок – символ семи ставків навколо села.

8. Згадка про козацьке минуле краю. Дані елементи поєднують традицію: Південної, Східної, частково Правобережної України. На нашу думку, використовувати елементи козащини можна лише за умови приналежності сіл до категорії козацьких чи значного внеску населеного пункту у повстанський рух на Україні. До козацьких знаків варто віднести зображення елементів гербів козацької старшини, зброю (стріли, шаблі, мечі, булави, пірначі, бунчуки), лицарські хрести, підкови,

астрономічні знаки (зорі та півмісяць), зображення козаків.

Богданівка: полковницький пірнач – символ того, що у XVIII ст. село довгий час було ранговим переяславських полковників.

Двірківщина: козацькі шаблі й хрест – згадка про козака Двірка, засновника хутора Двірківщина; підкова з хрестом – елемент герба козацького старшини Черняхівського, засновника хутора Черняхівка.

Кулябівка: лицарський хрест – віра, надія, любов, випробування, спасіння, готовність збройно захищати свою Батьківщину; стріли – символ цілеспрямованості, рішучості у досягненні мети, готовності збройно захищати свою Батьківщину; перевернутий півмісяць – символ поразки нападників-бусурманів; хрест над півмісяцем символізує перемогу християн над бусурманами, здатність збройно захищати свої ідеали.

Ничипорівка: козак Мамай – згадка про козака Ничипора Бобира, засновника села.

Райківщина: шаблі, увігнані у дуб біля річки, – згадка про двох козаків, Ройка та Черчикала, які на р. Іржавець поставили свій хутір і дали початок селу.

Сотниківка: шаблі – символ відваги, сміливості, мужності, завзяття, дружби, готовності збройно захищати свою Батьківщину; китиці на шаблях – знак сотенного рангу засновника села, сотника Йосипа Павловича.

Супоївка: козак – згадка про реєстрових козаків, які у XVIII ст. заснували село Війтівці (перша назва Супоївки).

Черняхівка: нижня частина герба (підкова, хрест та стріли) копіює частину герба засновника села, писаря Черняхівського, – символ козацької доблесті та звитяги; підкова – символ шляхетності, благородства, удачі у всіх добрих починаннях; лицарський хрест – віра, надія, любов, випробування, спасіння, готовність збройно захищати свою Батьківщину; стріли – символ цілеспрямованості, рішучості у досягненні мети.

9. Згадка про засновників села. Дані елементи геральдики у міській та сільській символіці зближують геральдику Лівобережжя із гербами міст, містечок та сіл у Південній та Східній Україні: більшість населених пунктів регіону було засновано у XIX-XX ст., коли залишилися досить достовірні пам'ятки про засновників населених пунктів.

Двірківщина: козацькі шаблі й хрест – згадка про козака Двірка, засновника хутора Двірківщина; підкова з хрестом – елемент герба козацького старшини Черняхівського, засновника хутора Черняхівка.

Кулябівка: герб села копіює герб засновника села, козака Кулябки.

Лемешівка: срібний плуг із золотим лемешем – натяк на легендарного засновника села, козака Лемеша.

Ничипорівка: козак Мамай – згадка про козака Ничипора Бобира, засновника села.

Райківщина: шаблі, увігнані у дуб біля річки – згадка про двох козаків, Ройка та Черчикала, які на р. Іржавець поставили свій хутір і дали початок селу.

Сотниківка: китиці на шаблях – знак сотенного рангу засновника села, сотника Йосипа Павловича.

Сулимівка: герб села складено на основі герба засновника села, Івана Сулими.

Супоївка: козак – згадка про реєстрових козаків, які у XVIII ст. заснували село Війтівці.

Червоне: зорі та хрест – символ вознесіння, натяк на Вознесенський монастир,

монахи якого 1728 р. заснували хутір Причиський, який пізніше переріс у село Червоне.

Черняхівка: нижня частина герба (підкова, хрест та стріли) копіює частину герба засновника села, писаря Черняхівського.

11. Відображення релігійних свят. Дані елементи були здавна вживані в українській геральдичній системі традиційного землеробського осідку українців. Більш індустріалізовані Південь та Схід на дані елементи геральдики мають незначні претензії.

Лемешівка: Свята Покрова – Свята покровителька села, день храмового свята Покрови Пресвятої Богородиці є одночасно і днем Лемешівки.

Черняхівка: Спас Нерукотворний – покровитель села, день храмового свята Спаса є одночасно і днем Черняхівки.

11. Обереги. Дані елементи були здавна вживані в українській знаковій системі Півночі та Заходу України. Більш індустріалізовані Південь та Схід на дані елементи геральдики мають незначні претензії.

Жоравка: млинове колесо – символ того, що селище розпочалося з козацького хутора, біля якого був водяний млин; колесо нагадує стародавній український хрест із церковних бань – символ християнських чеснот мешканців селища; колесо нагадує сонце, стародавній оберіг русичів – символ спадкоємності регіону від часів Переяславського князівства.

Лемешівка: чорний горб – натякає на курган “Святий горб”, який розміщений на схід від села, це символ давньої історії села, пам’ять про великих предків.

Лозовий Яр: золоте сонце – стародавній оберіг русичів, символ спадкоємності регіону від часів Переяславського князівства, символ тепла, світла, добра, злагоди, врожаю, надії, щастя.

Ничипорівка: криниця – символ життя, очищення, здоров’я, така криниця побудована у центрі села.

Висновки дослідження. Отже, ми можемо виділити такі групи основ створення гербів для місцевих громад Лівобережної України: 1) з використанням елементів приватної геральдики засновників сіл; 2) гласні герби; 3) відображення історії населеного пункту; 4) згадка про визначних земляків; 5) згадка про провідні заняття; 6) згадка про природні особливості; 7) водойми; 8) згадки про козацьке минуле краю; 9) згадки про засновників села; 10) відображення релігійних свят; 11) обереги. Із них специфічними для регіону є такі: на основі використання елементів приватної геральдики засновників сіл, згадки про козацьке минуле краю, згадки про засновників села, відображення релігійних свят та обереги. В цілому геральдика місцевих громад Лівобережної України знаходиться на межі традиційного геральдично заєвропеїзованого Заходу та Правобережжя України та модерного орієнтального Сходу та Півдня.

Перспективи подальших розвідок висвітленої проблеми варто відмітити такі:

- визначення основ сучасного сільського герботворення інших регіонів України;
- створення комплексів символіки для всіх сільських, селищних та міських громад Лівобережної України.

Література:

1. Гречило А.Б. Основи системи української муніципальної геральдики // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – 1995. – Березень. – С. 10–11.
2. Гречило А.Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку // Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1996. – 24 с.

3. Гречило А.Б. У справі сучасної української муніципальної геральдики // П'ята наукова геральдична конференція (Львів, 10–11 листопада 1995 року): Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С. 19–22.

4. Гречило А.Б., Терлецький Ю.П. Герби та прапори міст і сіл Рівненської області. – Київ; Львів; Рівне: УГТ, 2002. – 72 с.

Ю.С. Купрєва

Аб выніках этнаграфічнага даследавання беларуска-украінскага памежжа ў 2003-2004 гадах

Міжэтнічныя сувязі славян вывучаліся даследчыкамі розных навук і на сённяшні дзень назапашаны значны вопыт у гэтай галіне [1]. Разам з тым важнасць міжэтнічных кантактаў, іх разнастайнасць даюць падставу для працягу работы ў вызначаным напрамку. Гэтаму спрыяе магчымасць прыцягнення да даследавання значнай колькасці крыніц, якія яшчэ не ўцягваліся ў навуковы ўжытак. Вынікі праведзеных намі палявых экспедыцый на беларускіх тэрыторыях, прылягаючых да Чарнігаўшчыны, паказваюць, што існуе неабходнасць больш дасканалы і усебаковага, комплекснага вывучэння культуры або двух этнасаў. Актуальнасць этнаграфічнага вывучэння беларуска-украінскага памежжа прадыхавана і хуткім знікненнем з паўсядзённага жыцця многіх унікальных традыцый.

На працягу 2003–2004 г. аўтарам было здзейснена некалькі экспедыцый у вёскі Гомельскай вобласці на памежжы з украінскай тэрыторыяй з мэтай апісання побыту сучаснага жыцця вясковага насельніцтва і выяўлення падабенства і адрозненняў яго культуры і культуры жыхароў суседняй Чарнігаўшчыны. Даволі значныя памеры беларуска-украінскага памежжа прымушаюць засяродзіць увагу толькі на невялікай яго частцы. Аб'ектам вывучэння былі абраныя беларускія вёскі Займішча, Макаўе, Чарацянка, Маркавічы, Глыбоцкае Гомельскага раёна, што знаходзяцца недалёка ад украінскай Дабранкі. Фатаграфаваліся прадметы ткацтва і вышыўкі, прылады працы, прадметы паўсядзённага ўжытку, вясковае забудова і інш. Усяго было апытана 45 рэспандэнтаў і зафіксавана больш за 100 прадметаў матэрыяльнай культуры. Сярэдні ўзрост апытаных 70 – 80 гадоў, найбольш каштоўная інфармацыя атрымана ад Каўшаровай Матроны Антонаўны (1924 г.н., в. Маркавічы), Чайкінай Аляксандры Іванаўны (1929 г.н., в. Макаўе), Зюлевай Ефрасінні Пятроўны (1920 г.н., в. Чарацянка), якія з'яўляюцца карэннымі жыхарамі гэтых вёсак.

У сучасных вёсках мірна суіснуюць як “калісяшныя” (як кажуць у вывучаным рэгіёне старыя жыхары), так і “цяперашнія” драўляныя хаты, цагляныя адна- і двухпавярховыя, шматкватэрныя дамы. Традыцыйнымі планіровачнымі тыпамі двароў для вышэй названых вёсак з'яўляюцца Г і П падобныя, сучасныя двары маюць свабоднае размяшчэнне пабудовы. Забудовы пачатку ХХ ст. у выніку Вялікай Айчыннай вайны і пажараў амаль не засталася. Тыя даваенныя хаты, што захаваліся, ва ўсім вывучаным рэгіёне маюць вяночную канструкцыю зруба і вуглы “у чашку”, у якіх элементам злучэння вянка з'яўляюцца паўавальныя гнёзды. Пасляваенныя і больш познія будынкi па-ранейшаму маюць вяночную канструкцыю зруба. Акрамя вугла “у чашку” выкарыстоўваюць “просты замок” з прамавугольнымі гнёздамі і абчэсанымі бяргвеннямі, а таксама чысты, калі канцы бяргвенняў абрэзаны па плоскасці сцен. Трохкамерная планіроўка жылля складаецца з “пярэдняй” хаты,

“задняй” хаты і сенцаў. Таксама сустракаецца двухкамерная планіроўка. Вокны са стаўнямі багата аздоблены драўлянай разьбой. Істотных адрозненняў у жыллёвых пабудовах насельніцтва ўсіх вывучаных вёсак не назіраецца. На сумежных украінскіх тэрыторыях сустракаюцца вышэй азначаныя канструкцыі зрубаў, планіроўкі двароў і памяшканняў.

Традыцыйным у інтэр’еры драўляных хат з’яўляецца размяшчэнне яго элементаў па перыметру памяшкання. У пярэдняй хаце ложка разстаўлены ўздоўж тыльнай сцяны, ад астатняй прасторы яны адзелены перагародкамі або фіранкамі. Тут-жа, бліжэй да ўвахода, знаходзіцца грубка з “ляжанкай”. Стол са стуламі стаіць каля сцяны насупраць увахода, або ў вуглу пад іконамі. Канапа прыстаўлена да сцяны з вокнамі. Шафа размешчана справа або злева ад увахода. На сценах, акрамя дываноў вісяць: вялікае люстра, рамы са мноствам фотаздымкаў, карцінкі. Асобае месца займае чырвоны кут. Іконы пакрыты вышытымі ці тканымі ручнікамі – набожнікамі і адзелены фіранкай. У задняй хаце знаходзяцца: печ з ляжанкай, адзін ложка, стол са скрынямі і шуфлядкамі для посуду, услоны з розным начыннем. Захоўваецца чырвоны кут. Сцены ў абодвух пакоях абклеены шпалерамі. Мэбля, у асноўным, сучасная. Толькі ў хатах зусім старых людзей яшчэ сустракаюцца сталы, зробленыя на пачатку ХХ ст., шафы 1950-60 гадоў ці самаробныя драўляныя канапы. Куфар (у вывучаемай мясцовасці яго называюць сундуком), які раней выкарыстоўваўся замест шафы і знаходзіўся ў пярэдняй хаце, звычайна ставяць ў падсобным памяшканні, дзе ён служыць для гаспадарчых патрэб. Сучасныя цагляныя дамы маюць свабодную планіроўку пакояў. Іх інтэр’еры амаль не нясуць адбітак традыцыйных рыс (за выключэннем чырвонага кута, аднак, часцей за ўсё, ён складаецца толькі з адной іконы і ўжо не аздабляецца так багата).

Жыхары абследаваных вёсак карыстаюцца сельскагаспадарчымі прыладамі працы, у асноўным, завадской вытворчасці. Сярод прылад саматужнага вырабу прымяняюцца: рамныя папярочна-брусковыя бароны, косы, сярпы, граблі, цапы і інш. У Пехцеравай Л.А. (1941 г. н.) з вёскі Макаўе захоўваюцца жорны пачатку ХХ ст. вышыняй 62 см. Ніжняя пастава выраблена з дубовай калодкі, яе рабочая частка набіта жалезнымі пласцінкамі. Верхняя каменная пастава замацоўваецца на ніжняй пры дапамозе жалезнага абруча. Жорны прыводзяцца ў рух пры дапамозе драўлянага пляча з металічнай ручкай, прымацаванага да верхняга каменя. Але гэтыя жорны, як і некаторыя іншыя прылады працы насельніцтва рэгіёна, ўжо не выкарыстоўваюцца ў гаспадарцы.

Сярод помнікаў матэрыяльнай культуры вывучаемага рэгіёна знойдзеныя намі прадметы ткацтва і вышыўкі вылучаюцца сваёй колькасцю (больш за палову ад ўсіх зафіксаваных рэчаў) і разнастайнасцю відаў (ручнікі, поцілкі, прасціны, навалкі, сарочкі і г.д.). Ручнікі захоўваюцца амаль у кожнай хаце і выкарыстоўваюцца ў якасці набожнікаў, уціральнікаў і інш. Тканыя ручнікі сустракаюцца радзей за вышываныя. Яны выкананы як з адбеленага, так і з неадбеленага ільнянога палатна і датуюцца першай паловай ХХ ст. Геаметрычны арнамент у выглядзе простых ромбаў і ромбаў з падоўжанымі старанамі, квадратаў, крыжоў размешчаны папярэчнымі палосамі на канцах вырабаў. Колеры ўзораў – чырвоны альбо чырвоны з чорным ці шэрым. Для вышываных ручнікоў пачатку і сярэдзіны ХХ ст. характэрна выкарыстанне ільнянога палатна ці баваўнянай тканіны. Часцей за ўсё яны вышываліся крыжыкам пры дапамозе чырвоных і чорных льняных ці баваўняных нітак. Геаметрычны або геаметрызаваны раслінны, антрапа- і зааморфны арнамент часта дапаўняўся ініцыяламі вышывальшчыцы ці надпісамі. Напрыклад, у

Старосценкі Наталлі Рыгораўны з вёскі Макаўе зберагаецца вышыты ручнік з надпісам “Умывайся біленька, выцірайся сухенька”. Чырвоны колер і геаметрычны арнамент характэрны і для вышыўкі гэтага перыяду на Чарнігаўшчыне. Вышываныя ручнікі другой паловы і канца ХХ ст. адрозніваюцца выкарыстаннем разнастайных па фактуры тканін і нітак фабрычнай вытворчасці. Тэхніка вышыўкі – поліхромная гладзь. Старадаўнія арнаменты ўжо не ўжываюцца, замест іх ручнікі ўпрыгожваюцца расліннымі, пераважна кветкавымі ўзорамі. амаль усе ручнікі маюць на канцах карункі, вязаныя ўручную.

Посцілкі сустракаюцца, ў асноўным, у сем’ях, дзе традыцыі ткацтва падтрымліваліся да 1970 – 1980-х гадоў. У вывучаных намі беларускіх тэрыторыях, што прылягаюць да Чарнігаўшчыны, прымянялі рамізную, браную і закладную тэхнікі ткацтва. Большасць посцілак датуецца 1950 – 1980-мі гадамі. Аснова часцей за ўсё ільняная, цёмнага колеру, уток са льну, бавоўны, воўны. Ніткі фарбавалі набытымі фарбамі ў разнастайныя колеры. Арнамент посцілак геаметрычны або геаметрызаваны раслінны. Назвы і значэнне ўзораў ужо амаль ніхто не ведае.

Са слоў Старосценкі Наталлі Рыгораўны комплекс жаночага адзення ў 1930 – 1950-ыя гады складаўся з сарочкі, андарака, шваркі (безрукаўкі), фартуха. У якасці галаўных убораў служылі хусткі, замужнія жанчыны насілі чапцы. У Малюковай Марыі Нікіфараўны (1931 г.н.) з в. Макаўе захоўваюцца некалькі ільняных сарочак з палікамі пачатку ХХст. Іх рукавы “барабаны” багата аздоблены вышыўкай крыжыкам, геаметрызаваныя раслінныя ўзоры размешчаны гарызантальнымі палосамі. Колеры арнаментаў – чырвоны, чорны, шэры. Некаторыя рысы народнай вышыўкі і ткацтва вывучанага рэгіёна знаходзяць падабенства на Чарнігаўшчыне.

Асобае значэнне для параўнання матэрыялаў маюць музейныя этнаграфічныя калекцыі. Так, Гомельскі абласны краязнаўчы музей (далей: ГАКМ) захоўвае шмат помнікаў даўніны з памежных з Украінскім Палессем гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў Беларусі (Усходняга Палесся і Падняпроўя). З раёнаў Гомельскай вобласці, непасрэдна прылягаючых да украінскіх тэрыторый, ў музеі прадстаўлены рэчы з Лельчыцкага, Ельскага і Хойніцкага і іншых раёнаў.

У ГАКМ захоўваюцца некаторыя прадметы сялянскага быту канца ХІХ ст. – пачатка ХХ ст. з вёскі Глыбоцкае, набытыя у канцы 70-тых гадоў ХХ ст. Гэта драўляная ступка з таўкачом для апрацоўкі зерня на крупу, драўляная лава “услон”, медная кружка, дзве драўляныя маслабойкі “бойкі”. Адна з іх, поршневая, прадстаўляе сабой вузкую высокую кадку, крыху звужаную кверху. Нешырокія клёпкі замацаваны дзвюма абручамі і дротам. Уверсе маслабойка накрываецца крышкай з адтулінай, у якой свабодна рухаецца круглы “кій”. На яго ніжнім краі замацаваны драўляны кружочак. Другая у выглядзе шасціграннай скрыні з верхняй з’ёмнай крышкай. Металічная ручка справа прыводзіць у рух унутраны барабан. Планкі скрыні прымацаваны цвікамі. Таксама ў музеі зберагаюцца: драўляны грэбень для часання пражы, некалькі самапрадак “калаўротаў” і ткацкі станок “кросны”, асноўнымі часткамі якога з’яўляюцца “ставы”, “навой”, “насцілкі”, “берды”, “чаўнакі”, “панажы”, “сукала”, “цэўкі”.

Калекцыя прадметаў ткацтва і вышыўкі багацейшая за зборы іншых этнаграфічных экспанатаў. Яна змяшчае ў сабе больш за 50 адзінак асноўнага фонду з вёсак: Глыбоцкае (28), Макаўе (13), Маркавічы (12), набытых музеем на працягу 70–90-тых гадоў ХХ ст. Амаль палову ад гэтай колькасці складаюць ручнікі (22), настольнікаў–9, сарочак–8, навалак–6, безрукавак–5, прасціна–1, падзор–1, пояс–1. Гэтыя экспанаты датуюцца, у асноўным, канцом ХІХ – сярэдзінай ХХ ст. Напрыклад,

жаночая безрукаўка “шварка” з вёскі Макаўе зшытая ўручную і на швейнай машыны з баваўнянай тканіны. Яна аднабортная прыталеная з круглым зверху выразам. Ззаду ад таліі ўніз расходзіцца сустрэчнымі буйнымі складкамі, на спіныцы “падкройныя бачкі”, па лініі таліі прышытыя дэкаратыўныя ружовыя гузікі. Ніжэй лініі таліі на правай полцы–прапазіцы кішэнь. Безрукаўка апрацавана машыннымі строчкамі белымі і ружовымі ніткамі, узор–хвалі. Падкладка з клятчатой баваўнянай тканіны.

Безрукаўкі пачатку і сярэдзіны ХХ ст. у вывучаным рэгіёне падобны паміж сабой па крою, але адрозніваюцца разнастайнасцю аздаблення.

Ёсць падстава для сцвярджэння аб пэўным падабенстве культуры вясковага насельніцтва абследаваных вёсак з украінскай народнай традыцыяй, аднак поўнае і грунтоўнае асвятленне гэтага пытання патрабуе далейшай распрацоўкі. Вынікі вывучэння тых раёнаў Гомельскай вобласці, што памяжоўныя з Чарнігаўшчынай, сведчаць сёння пра некаторую захаванасць асобных элементаў традыцыйнай культуры і іх істотную трансфармацыю на працягу другой паловы ХХ ст. З гэтай прычыны ўяўляецца перспектыўным далейшае параўнальнае этнаграфічнае даследаванне беларуска-украінскіх тэрыторый.

Літаратура

1. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционной бытовой культуры. – М., 1988; Касперович Г.И. Этническая идентификация населения белорусско-русского пограничья // Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы. Материалы III международной научной конференции. – Гомель, 2003. – С. 194–195; Нячаева Г.Р., Штанкіна І.В. Архаічныя імпульсы ўзорнага ткацтва на памежжы Беларусі–Украіны–Расіі // Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Частка 1. – Гомель, 2004. – С. 17–23 та інш.

М.М. Великанова

Історичні передумови появи договорів на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт в цивілістиці

Останнім часом в літературі почало підніматися питання про науково-технічну діяльність та її правову регламентацію. Це зумовлене зростанням інтересу до використання прав на об'єкти інтелектуальної власності і загалом визнання об'єктів інтелектуальної власності об'єктами цивільно-правових відносин.

Питання сутності та змісту договорів на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт почало підніматися ще в радянській літературі. Цим питанням безпосередньо займалися: М.П. Ринг, Я. Бараш, Ч.Н. Азимов, В. Бурмістров, Н.П. Василевська, В.О. Рассудовський та ряд інших дослідників. Не минули цю проблему в своїх працях і такі відомі вчені, як О.А. Підпригора, К.В. Жудра, В.В. Луць та інші.

Так, наприклад, говорячи про сутність договорів на виконання науково-дослідних та конструкторських робіт, М.П. Ринг зазначав, що наукова і технічна організація, вуз, з одного боку, і замовник, для якого повинна бути виконана робота, –

з іншого, мають відповідно свої плани – тематичний і план нової техніки. Договір є сполучною ланкою між цими самостійними і кореспондуючими планами. Функція ув'язування планових актів для досліджуваних договорів має значно більш глибокий зміст, ніж для інших господарських договорів. Суть – у творчому характері досліджень та розробок і, як наслідок, в особливостях їхнього планування: роботи не можуть бути охарактеризовані плановим завданням у достатньому ступені виразно, повно і точно. У зв'язку з цим з'являється необхідність значної конкретизації і деталізації планових завдань самими сторонами, вироблення ними широкого кола договірних умов, потреба в контактах до початку роботи, а також у постійних зв'язках у процесі її виконання. Існує пряма залежність між новизною планованої роботи і простором для ув'язування планів за допомогою розглянутих договорів. Установленням госпрозрахункових зв'язків не тільки досягається своєчасне коректування планів, але і забезпечується більш повне відображення специфіки проведення робіт і особливих інтересів кожної сторони [1].

Проте необхідно пам'ятати, що більшість досліджень цього питання проводилося у 60-70-х роках ХХ століття, тобто у час адміністративно-планової економіки. Тому на сьогоднішній день, коли Україна взяла курс на побудову правової держави і створення ринкової економіки, має бути переосмислена сутність та зміст договорів на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт.

Згідно з преамбулою Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність” розвиток науки і техніки є визначальним фактором прогресу суспільства, підвищення добробуту його членів, їх духовного та інтелектуального зростання. Цим зумовлена необхідність пріоритетної державної підтримки розвитку науки як джерела економічного зростання і невід'ємної складової національної культури та освіти, створення умов для реалізації інтелектуального потенціалу громадян у сфері наукової і науково-технічної діяльності, цілеспрямованої політики у забезпеченні використання досягнень вітчизняної та світової науки і техніки для задоволення соціальних, економічних, культурних та інших потреб [2].

Сам же розвиток науки і техніки необхідно розглядати лише у поєднанні з виробничою діяльністю. Виробничий процес, як було зазначено професором О.А. Підпригорою, разом із розвитком науки і техніки утворюють єдиний діалектичний цикл, спіральний виток по висхідній [3]. На головне місце в цьому циклі має виходити виробництво, яке підпорядковане суспільним потребам. Нагальною економічною потребою на сьогоднішній день є вдосконалення і безперервне зростання виробництва саме на базі найновіших досягнень науки і техніки. В умовах ринкової економіки науково-технічна інформація стає дедалі ціннішим товаром. Без належного забезпечення суб'єктів господарського виробництва науково-технічною інформацією неможливий нормальний розвиток суспільних відносин, які складаються з приводу виробництва, обороту товарів, надання послуг тощо. Тому не випадково науково-технічний прогрес розглядається як найважливіший фактор розвитку господарства.

Суть науково-технічного прогресу можна визначити як безперервний і поступальний, що постійно вдосконалюється, взаємозумовлений процес пізнання закономірностей, явищ і властивостей матеріального світу, їх перетворення (уречевлення) і використання в цілеспрямованій діяльності людини [4].

Першоджерелом науково-технічного прогресу є наука, без якої прогрес техніки взагалі неможливий. Основу його становить технічна творчість, тобто створення, освоєння і впровадження нової техніки, що неможливе без такої стадії, як науково-дослідна робота. Важлива роль тут належить правовому регулюванню відносин, які

складаються в процесі науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт.

Зараз у нас склалась досить парадоксальна ситуація. З одного боку – Україна володіє достатньою кількістю вискоєфективних винаходів, а з іншого – здобутки нашого науково-технічного потенціалу не завжди знаходять попит в Україні, в той час, як у виробництві все ще використовуються розробки з низьким технічним рівнем. Тому назріло питання про необхідність використання договірної форми (контракту) у сфері науково-технічної діяльності.

Згідно зі ст. 892 ЦК України [5] за договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських робіт підрядник (виконавець) зобов'язується провести за завданням замовника наукові дослідження, розробити зразок нового виробу та конструкторську документацію на нього, нову технологію тощо, а замовник зобов'язується прийняти виконану роботу та оплатити її. Договір може охоплювати весь цикл проведення наукових досліджень, розроблення та виготовлення зразків або його окремі етапи. Тому суттю, призначенням цих договорів є регулювання відносин між засновником і виконавцем науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт.

Охарактеризувати правову природу договорів на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт означає з'ясувати місце цих договорів в системі договорів цивільного права.

Передусім визначимо, до якого виду в системі цивільно-правових договорів відносяться договори на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт. Логічно, що ці договори мають відповідати загальним цивільно-правовим вимогам до договорів. Так, договір – це угода двох чи більше осіб, спрямована на встановлення, зміну або припинення правовідносин між ними, тобто, іншими словами, угода, спрямована на встановлення, зміну чи припинення їхніх прав і обов'язків. Під договором також розуміють взаємне погодження волі двох або більше осіб, направлене на досягнення передбачуваного договором юридичного результату. Договір за своєю природою є різновидом правочинів, а саме: двостороннього правочину, в якому виникнення, зміна чи припинення прав і обов'язків настає на підставі волевиявлення двох сторін.

Договір покликаний в основному регулювати ринкові відносини, а саме тому в більшості випадків договір є правовою формою майнових відносин. Але договори також використовуються і в нематеріальній сфері – для регулювання немайнових відносин. Вимоги, встановлені чинним цивільним законодавством до договірних відносин, стосуються і договорів, які укладаються в немайновій сфері. Вони мають укладатися тільки дієздатними особами, в установленій законом формі, предметом їх регулювання мають бути відносини, які ґрунтуються на законній основі.

Загалом усі цивільно-правові договори можуть бути диференційовані за різними критеріями. У науці цивільного права всі договори зазвичай поділяються на види. Так і договори на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт можна віднести до того чи іншого виду договорів в залежності від класифікаційного критерію.

За розподілом прав і обов'язків між сторонами договори на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт є двосторонніми, оскільки з них виникають права і обов'язки для обох сторін, причому обов'язково зустрічні права і обов'язки. Так, за договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських робіт підрядник (виконавець) зобов'язується провести за завданням замовника наукові дослідження, розробити зразок нового виробу та

конструкторську документацію на нього, нову технологію тощо, а натомість вимагати від замовника прийняти виконану роботу та оплатити її. Замовник же у свою чергу має право вимагати звіту про проведені наукові дослідження і обов'язок оплатити проведену роботу з отримання наукового результату.

За наявності обов'язку зустрічного задоволення договори на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт є оплатними договорами, оскільки дії однієї сторони, наприклад виконавця, компенсуються діями іншої сторони, наприклад замовника, що мають майнову цінність. У нашому випадку компенсація здійснюється, як правило, у грошовому еквіваленті.

За моментом виникнення прав і обов'язків договори на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт є консенсуальними договорами, так як обов'язок виконавця провести наукові дослідження, розробити зразок нового виробу та конструкторську документацію на нього, нову технологію тощо виникає з моменту отримання завдання від замовника. Обов'язок же замовника прийняти та оплатити роботу виконавця може виникнути або після повного завершення науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт, або поетапно, після завершення певного етапу цих робіт.

Таким чином, договори на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт є двосторонніми, оплатними, консенсуальними цивільно-правовими договорами.

Предметом договорів на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт є науково-технічний результат та роботи по його створенню і використанню. Науково-технічний результат може бути або об'єктом права інтелектуальної власності, якщо він відповідає умовам охороноздатності, які встановлені законом, та пройшов обов'язкову, встановлену законом перевірку, експертизу, атестацію; або результатом технічної творчості, що не визнається об'єктом права інтелектуальної власності. Результатом науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт є також і негативний результат.

Сторонами в договорі на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт можуть бути будь-які особи, які мають достатній обсяг правосуб'єктності. Сам же договір на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт наділяє сторін цілим комплексом прав та обов'язків. Ці права та обов'язки, що складають зміст договору, направлені на ефективне виконання робіт зі створення та використання науково-технічного результату, які, тобто роботи, та науково-технічний результат і складають предмет договору на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт.

Специфікою ж цих договорів є особливість їх суб'єктного складу, структури договірних відносин, майнової відповідальності сторін та предмету.

Література

1. Ринг М.П. Договори на научно-исследовательские и конструкторские работы. – М., 1967. – С. 23.
2. Про науково-технічну інформацію. Закон України від 25 червня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України.
3. Підпригора О.А. Науково-технічний прогрес і право // Правове виховання. – 1988. – № 3. – С. 17
4. Там само. – С. 19
5. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – С. 356.

Н.М. Лопацька

Проблеми становлення та організації Дерманського Святотроїцького монастиря на Волині (друга половина XVI – перша половина XVII століття)

Історія монастирів – неабияке джерело для вивчення історії будь-якого краю, регіону. Сам дуалізм поняття (монастир як форма організації общини ченців і монастир як комплекс богослужбових, житлових, господарських та інших будівель, а також його освітньо-культурне значення) дає можливість поставити широкий спектр проблем.

У різний час існували й існують сьогодні різні форми організації общин ченців: чоловічі і жіночі монастирі, і особливий тип самостійного, здебільшого чоловічого, монастиря – пустинь.

Дерманський Святотроїцький монастир знаходився в селі Дерман поміж містами Острогом та Дубно, що у теперішній Рівненській області Здолбунівського району. Даний церковний осередок належав до найдавніших монастирів Волинської єпархії. Ймовірно початок діяльності Дерманського монастиря можна пов'язати із тим моментом, що організовувався він з метою опорного пункту релігії – православ'я, а продовжував діяти з метою протистояння наступу католицького елемента на Волинь (XVI-XVII ст.).

Дерманський Святотроїцький монастир розпочинав свою діяльність з одинокого поселення ченців. При сприятливому збігу обставин у нього з часом з'явився фундатор-дарувальник. У XVI-XVII століттях ним стала заможна родина з Волині – князів Острозьких. За задумом князя К.К. Острозького монастир повинен був мати особливе значення в боротьбі, що починалася між православ'ям та унією: він мав стати осередком боротьби, підготувати кадри просвічених захисників православ'я. З цією метою князь Острозький в 1602 році переніс центр просвітницької роботи в дусі православ'я у Дермань. Князь, очевидно, виходив з того міркування, що ні його сини, які покатоличилися чи були близькі до цього, ні вчені-різновірці, члени Острозького вченого гуртка, не зможуть гарантувати православного характеру Острозького освітньо-навчального закладу.

Точна дата заснування Дерманського монастиря та ім'я його фундатора невідомі, оскільки історичні документи про це відсутні. Існує лише думка, що засновником його був князь Василь Федорович Острозький, названий “Красним”, який помер 1450 року. Але відоме ім'я його благодійника – князя Костянтина Івановича Острозького, який подарував Святотроїцькому монастиреві у 1499 році книгу “Поучень”, а згодом 1507 року – рукописне Євангеліє в срібному окладі, позолочені дискос і хрест та декілька церковних облачень. Так, за фундацією князів Острозьких, патронів монастиря, останньому належали села Дермань, Кунин, Коршів, Глинськ.

Настоятелями Дерманського монастиря спочатку були ігумени, потім архімандрити, а надалі він належав до різних єпархіальних архієреїв, які називалися

архімандритами Дерманськими. Крім того, до відання Дерманського церковного осередку були приписані дубнівські монастирі – Преображенський (Спаський) і Хрестовоздвиженський. В часи церковної унії настоятелі Дерманського монастиря називались дерманськими і дубнівськими архімандритами. В основному це були єпископи, архієпископи, а деякі з них – митрополити. Серед таких посад документи подають наступних настоятелів, ігуменів, намісників Дерманського монастиря: Ієронім Білякевич, Інокентій Вінницький, Ісакій Борискович, Олександр Іодко, Іосиф, Ісаїя Радевич, Полікарп Рафаловський, Мелетій Смотрицький, Іоан Стефанович, Федір Якович та ряд інших. Серед архімандритів варто згадати наступних діячів: Геннадія, Іоана Дубовича, Кипріяна Жаховського, Іосифа, Коріатовича, Януарія Огурцевича (або Іоннуарій Огурцевич).

Щодо постаті Кипріяна Жоховського, то спочатку він був єпископом Вітебським і Мстиславським, одночасно архімандритом Дерманським, а з 1647 року – митрополит-архієпископ Полоцький і Вітебський.

Дерманський монастир мав дійсно добрі маєтки і часто збирав у своїх стінах освічених ченців, що займалися перекладом необхідних в умовах міжконфесійної боротьби, книг. Князь Костянтин Костянтинович Острозький не випадково звернув увагу на Дерманський монастир, на який спадково мав право патронату.

У 1571 році король Сигизмунд Август направив на Волинь “для ревидованья имених наших острозских” [9, 166–167] черського каштеляна та варшавського старосту Жигмонта Вольського. Тодішній управитель Дерманського монастиря Іоан Стефанович був незадоволений перевіркою “ревізорів”, тому сам здійснив подорож у Варшаву до короля зі скаргою, ймовірно, що у тих складних умовах повернутися живим він не сподівався. Підтвердженням цього факту є те, що 15 лютого 1571 року І.Стефанович уклав заповіт, що внесений у луцькі гродські книги [1, 30–40]. Нового ігумена Федора Яковича Жигмонт Вольський змусив добровільно відмовитися від монастиря. 13 червня 1571 року король передав Дерманський монастир Михайлу Гнатовичу Джусі. Очевидно, що саме під польським натиском, без волі князя, ігуменом Дерманського монастиря призначено було мирянина Михайла Джусу [10, 212]. Але зрозуміло, що князь К.К. Острозький спокійно не відреагував, оскільки це було порушенням його феодалних прав. Тому 2 березня 1575 року до монастиря він спровадив Романа Римейського з листом. Згідно з листом князь вимагав, щоб Джуса передав монастир та селян, “которые до того монастиря належат, зо всеми их повинностями...до рук Йвана Федоровича, которого на тым приложил” [6;8–9]. Але М. Джуса не послухав князя. Тоді останній “з многими слугами своими и з розным оружьем” приїхав до монастиря, і не звертаючи уваги на королівську привілею, яку показав М. Джуса, вигнав управителя. Втрачені володіння колишній управитель намагався повернути. Відома подія, коли 7 березня 1575 року М. Джуса звертався у луцький гродський суд із скаргою на князя, який вже призначив в монастирі управителем І. Федорова. Та надані по волі К. Острозького І. Федоров опинився у центрі феодалних сутичок. Не дивно, що в цей період ведеться така “боротьба” за Дерманський Святотроїцький монастир. Адже він знаходився у володіннях Острозьких і під їхнім патронатом та був одним із найбагатших православних монастирів України – “обитель великая лавры Дермани” [12; 108]. Переїзд Івана Федорова зі Львова спочатку до Острога, далі до Дермані не був випадковим. Князь Костянтин Острозький намагався створити в себе, на Волині, культурно-просвітницький центр і друкарню. Крім того, саме тут

Іван Федоров мав можливість знайти помічників серед ченців Дерманського монастиря. Дійсно, підтвердженням цього є факт, що у бібліотеці даного осередку налічувалось у 1571 році 40 світських книг. Хоча восени 1576 року І. Федоров переїхав до Острога, однак є документ, який засвідчує, що монастирським правителем він став ще і в 1580 році. В документах луцького гродського суду, після переїзду в Дермань, І. Федоров фігурує як Іван Друкар.

Ми згадували, що князеві Костянтину Івановичу Острозькому належав ряд сіл, зокрема Кунин. Неподалік від монастиря було розміщене село Спасів, що належало вдові гетьмана Г.А. Ходкевича Катерині Іванівні Вишневецькій. Між спасівцями та селянами с.Кунин, що належало Дерманському монастирю, точилася одвічна неприязнь. Відчуваючи підтримку в особі великого гетьмана Г.А. Ходкевича, спасівці не зовсім рахувалися із сусідами. Наїзди, пограбування, підпали були звичною справою. Після смерті Ходкевича сусіди намагались взяти реванш. Особливо активні селяни були с. Кунин, що в минулому не раз страждали від спасівців.

Доля села Кунин з березня 1575 року знаходилась вже в руках нового управителя Дерманського монастиря Івана Федорова [6; 8-9]. Ім'я Івана Федорова зустрічається в документі, що відображає суперечку між двома вищезгаданими селами. 8 серпня 1575 року возний Луцького повіту, Юрій Рогачевський, перебував у Спасові і зафіксував, що бачив “на грунті их Спасовском, на врочищу у Волхова луга, сено в двадцати местах попалено и знат, же у копицах стояло; а в другом месцу на покосе стояло” [6, 8–9]. Зробили це, за розповідями спасівських селян, кунинці. Спасівці відразу відреагували, “для прошення справедливости” звернулися до “Івана друкаря, справцы монастыря Дерманского”. Управитель Іван Федоров називається у даному документі відповідно до своєї професії – друкар.

6 серпня 1575 року, відразу після наїзду “Іван Друкар, справца монастыря Дерманского, клячу на рукоемство до права дати приобещал, а о иншия ся деи речи прыпитати и тые вернути обещал”. Тобто обіцяно було віддати коня та інші речі, а також повернути спасівцям організаторів набігу – Івана Шишку та Миколу та звісно покарати їх. Така поведінка І. Федорова не сподобалась князю Острозькому, який постійно вимагав від своїх підданих бути справжнім ворогом для суперників. Черговий набіг на спасівців був здійснений вже не за безпосередньою вказівкою князя – “за властньм розказанием его милости воеводы Киевского”. В даній сутичці довелось прийняти участь І. Федорову. 2 квітня 1576 року Іван Друкар, управитель Дерманського монастиря, разом зі своїми одностайними-помічниками (боярин дерманський Наум Гарабурда, Іван Рубаника, атаман Білашівський та інші) здійснив рейд на помістя спасівських панів Єсифа та Василя Малиновичей. Панів та їх підданих було поранено, а худобу та майно було відібрано. Відповідно, цей набіг не залишився без наслідків, оскільки вже 6 квітня 1576 року муравицький та княгининський намісник Семен Захарович Симоновський звертався до суду.

Участь у набігу приймав Наум Гарабурда, який був у родинних зв'язках із відомим раніше Михайлом Гарабурдою. Відомо, що син Наума, Федір, у 1584 році разом з Тимофієм Анничем, другом Івана Федорова, поклали в Дерманський монастир друковане Євангеліє 1575 р.

Набіги на Спасів повторювались неодноразово. Наприклад, 26 червня 1576 року, в акті, який укладений 31 серпня 1576 року, знову згадується “пан Иван Друкар”. Від нього, згідно з даним документом, вимагали повернути награване

та вивезене із села. Самому І. Федорову такі записи не подобались. Оскільки часто це були лише наклепи. Адже не виключено, що набіги кунинці прикривали іменем першодрукаря, а сам він в них участі не приймав. Для обґрунтування варто навести той факт, що 6 серпня 1575 року Іван Друкар зобов'язався повернути захоплені атаманом Іваном Шишкою речі. 9 серпня справу про набіг розглядав луцький гродський суд. А 16 серпня Іван Федоров вже був у Львові. Запис у актових книгах доводить те, що “почтенный Иван, типограф русских книг” з'явився у войтовське правління та подав скаргу на Івана Шпака, міщанина із Коломиї, який вчасно не сплатив йому 20 талерів [13;36–37]. Відповідно, від Острога до Львова близько 200 верств, що Івану Федорову не вдалося б подолати за досить короткий час.

Обов'язки першодрукаря в Дермані були різноманітні. З опрацьованих документів та літератури стає очевидним, що Іван Федоров арендував млина, а 2 травня 1576 року князь Острозький написав йому з Дубно листа, “чтобы не привлекал билашевских подданных к тягловой повинности, в только бы они несли военную службу” [8, 194–195].

Після вересня 1576 року ім'я Івана Друкаря в документах про набіги не згадується, хоча такі акції продовжувались. Немає підстав стверджувати, що князь Острозький повністю звільнив першодрукаря від його посади. Іван Федоров переїхав до Острога, але неодноразово князь давав йому доручення, пов'язані із Дерманню. В доказ цього збереглася анотація листа князя, відправленого 4 травня 1580 року із Здовбиці для Івана Федорова.

До кінця XVI ст. до базиліанського ордену було приєднано близько 50-ти унійських монастирів, а між ними лише вісім монастирів на Волині: ігуменські Володимирський та Шумський та архімандритські Жидичинський, Дубенський Спасський із Дубенським Хрестовоздвиженським, Дерманським, Дорогобужський та Мілецький. Оскільки Дерманський монастир належав до архімандритських, то не мав тісного зв'язку з базиліанським орденом, так як настоятель його – архімандрит належав до вищої духовної ієрархії та підпорядковувався місцевому єпископу та митрополиту, а не орденському керівництву.

Початок XVII століття ознаменувався в монастирі ігуменством Ісакія Борисовича, який був одночасно протосиклером Олександрійським. У 1602 році він почав реорганізацію Дерманського монастиря, одночасно залучаючи сюди відомих культурних діячів. Саме в цей час було запрошено колишнього випусника Острозької колегії Іова Княгиницького. Діяльну участь у Дермані провадив ієромонах Кипріян, острожанин, випусник Венеціанського та Падуанського університетів.

На початку XVII століття наукова та видавнича діяльність Острозького науково-просвітницького центру пішла на спад і В.К. Острозький переніс культурно-освітній центр у Дерманський монастир, де для цього склались відповідні умови: “Свою давню думку про заснування в Дерманському монастирі культурно-освітнього центру Костянтин Остріжський здійснив лише у 1602 році. В тім році, 5 липня, князь, з благословення патріарха Мелетія, цілком переробляє Дерманський монастир: зводить тут киновію, засновує школу, а також і друкарню при ній; багатому і до того монастирю князь дарує нові маєтки”. Про це також вказано на л. 12 в передмові до першої книжки Дерманської друкарні, в “Октоїху” 1604 року: “Монастыр свой, называемый дерман, со всеми достатками отлучил, на киновію его фундувал, і иноком отдал, на згромажене до него людей богобойных і чернцов святобливих в животе і учоных. Которым то і друкарню придал, абы двояко і

трояко пожиточними церкви і вири святой были, єдини молитвами святими помагаючи, як Солуняне Апостолу Павлу, а другіе животом святоблївим приклад, даючи тым, которіе хочут спастися, а досконаліше наукою і письмом, а злїща друкованєм книг свїтячи всим, подобячися старым святим иноком. Которых працы в писме і по нынєшній день явни, для которіх і хвалени сут” [10, 212].

На початку 1603 року Дерманський монастир було реформовано. Оскільки в цей час було перевезено Острозьку друкарню до цієї релігійної установи. Управителем дерманської друкарні було призначено священника-друкаря Дем'яна Наливайка. Для даної історичної постаті перебування в Дерманському монастирі як керівника Дерманської друкарні було особливою сторінкою його життєвої діяльності.

Ігуменом реформованого Дерманського монастиря князь призначив освіченого протосингела патріарха Олександрійського Ісакія Борисковича, що походив з Волинських дворян. Борискович зібрав у Дерманському монастирі багато вчених та достойних ченців, а також визначив основний напрямок – розвиток друкарської справи. В цей час, як вже згадано вище, друком вийшла перша книга – “Октоїх” (12 вересня 1604р.); друга – “Лист Мелетія святаїшого патріарха Александрійського до велебного єпископа Іпатія Потея” (06 лютого 1605р.). Звісно, в цей період показала не лише Волині, а й усім українським землям та за кордоном свою плідну та необхідну роботу у тих умовах Дерманська друкарня. І хоча період діяльності друкарні обмежується терміном близько трьох років, не варто недооцінювати її значення. Князь Костянтин у 1605 році переносить друкарню до м.Острога. Але Дерманський монастир не втратив своєї культурно-освітньої праці, він і надалі залишався відомим монастирем на Волині [5;276–278]. У кінці 1607 року князь Костянтин запросив до себе на посаду архімандрита Дерманського племінника єпископа Гедеона Балабана – Ісаїю Балабана, який став опікуном та “будівничим” всіх острозьких монастирів (у володіння князя Острозького входило 20 монастирів і більше 600 церков).

Варто згадати ще ряд історичних постатей, відомих не лише в історії Дерманського монастиря, а й усіх українських територіях того часу. До числа відомих управителів Дерманського монастиря варто віднести полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького, який перебував на цій посаді з 1627 по 1633 роки. У 20-х роках XVII ст. дана постать була однією з перших і найбільш впливових фігур серед православних ієрархів так званого Теофанового свячення. У 1627 році М. Смотрицький змушений був перейти під покровительство князя Заславського, який передав йому Дерманський монастир. У липні того ж року він таємно перейшов на сторону унійної церкви, а у 1629 році він фігурує як архімандрит Дерманського монастиря. Саме у Дерманській друкарні вийшов друком відомий твір Мелетія Смотрицького “Протестація”, в якому були описані події Київського собору.

В період унії не лише церковні установи, монастирі ставали противниками католицького наступу на Волинські землі. У 1629 році в селі Дермань відбулося заворушення селян, які виступили проти насильного запровадження уніатства. Такі події давали поштовх, нову силу не лише на ідеологічному, а й радикальному рівні для протистояння католицькому елементу. Але головною метою князя у період міжконфесійної боротьби було зібрати найосвіченіших ченців, які не тільки б визнавали правила монастирського статуту, а й були б віри православної та мали б здібності до наук, зокрема, до вивчення мов: слов'янської, грецької і латинської. В

даний час православним заборонено було звертатися у справах віри, духовних потреб до інших священиків. Щоб якимось чином підтримувати своє становище, М. Смотрицький збирав у підданих податки, які не повертались у разі повернення їх до православних священиків. Приймавши відкрито унію, архімандрит дійсно запровадив на рівні обов'язкових такі податки. Але у таких складних умовах православні остаточно не були придушені на Волині. Їх підтримували окремі вельможі, які залишалися православними, особливо це стосувалося церковних братств та козаків. Але спадкоємець острозьких володінь князь Владислав-Домінік Заславський близько 1643 року передав Дерманський та Дубенський монастирі католицьким ченцям, але, на щастя, римський двір не затвердив цього.

Дерманський Святотроїцький монастир постав в період свого активного існування другої половини XVI – першої половини XVII століття як не лише духовна установа, а й об'єкт політичного суперництва між православними і католиками в процесі міжконфесійної боротьби. Адже для Волині як становлення, організація, так і подальша діяльність монастиря відіграла неабияку історичну роль. Визначилось це діяльністю культурно-освітнього гуртка, який склався у Дермані, друкарнею та її виданнями, культурно-політичними діячами, які з'їжджались звідусіль, щоб через “слово” доносити до населення православні догми та засади віри.

Література

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т.1. – Ч. 1.
2. Батюшков Н.Н. Вольтер: Исторические судьбы юго-западного края. – СПб., 1888.
3. Жукович П. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – СПб., 1901.
4. Исаевич Я.Д. Преимущества первопечатника. – М., 1981.
5. Киевская Старина. – 1894. – Т. VIII. – С.276–278.
6. Малышевский И.И. Новые данные для биографии Ивана Федорова, русского первопечатника // Чтения в Ист. О-ве Нестора-летописца. – К., 1894. – С. 8–9.
7. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990.
8. Мыцко И.З. Новые документы о пребывании Ивана Федорова на Волини // Белорусский просветитель Франциск Скорына и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. – М., 1979. – С. 194–195.
9. Немировский Е.Л. Иван Федоров (около 1510 – 1583). – М., 1985.
10. Огієнко І.І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. Іст. – біогр. нарисів та приміт. М.С.–Тимошик. – К., 1994.
11. Острозька Академія XVI–XVII ст. Енциклопедичне видання / Від. ред. І. Пасічник – Острог, 1997.
12. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 г. // Унив. изв. – 1910. – №10. – С. 108.
13. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI–XVII ст.): Збірник документів. – К., 1975.
14. Петров М. Вольтер. – СПб., 1888.
15. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т.2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский.
16. Фотинский О. Очерки из быта монастырских крестьян на Волини в XVII-XVIII в. – Житомир, 1910.

17. Харлампович К. Острожская православная школа // Киевская Старина. – 1987. – Т.7. – Май. – С.177-207; Июнь. – С.363–388.

18. Яременко П.К. Український письменник-полеміст Христофор Філарет і його “Апокрисис”. – Львів, 1964.

Т.О. Білик

Методика викладання мов за концепцією І.С. Орлая

Однією з актуальних задач сучасної школи є підвищення рівня викладання гуманітарних дисциплін, зокрема мов. Результативність учбового процесу залежить не лише від інтенсифікації навчання, але й від адекватності учбового навантаження психофізіологічним можливостям школярів. З погляду на вищесказане, видається цікавим проаналізувати досвід організації учбово-виховного процесу в одному з найстаріших вищих навчальних закладів України – Гімназії вищих наук князя Безбородька в період науково-педагогічної діяльності І.С. Орлая. Вчений-енциклопедист, лікар за фахом, він захистив дисертацію не лише на звання доктора медицини і хірургії, але й доктора філософії, магістра словесних наук. За особистим бажанням він змінив посаду придворного лікаря на посаду директора Гімназії вищих наук у Ніжині (з вересня 1821 р.).

Діяльність І.С. Орлая була спрямована на реалізацію власної концепції організації навчального процесу. Слід зазначити, що за статутом 1825 р. “Гімназія – публічний навчальний заклад, який займає перше місце після університетів...” [1, 81], тобто випускники повинні були мати енциклопедичні знання, так як їм надавали право працювати у державних громадських військових установах. Дійсно, за 9 років навчання гімназисти повинні були опанувати Закон Божий, філософію, російську словесність, історію – давню, середню, новітню, історію Російської держави, логіку, математику (конічні січення, диференціальні й інтегральні), загальну фізику, часткову фізику, мінералогію, ботаніку, зоологію, історію Римського права, римське право, російське громадянське право, російське кримінальне право, державне господарство, військову справу. З метою естетичного виховання викладались як танці, малювання, креслення, так і естетика окремим предметом. Особлива увага приділялась викладанню мов: випускники повинні були володіти латиною, німецькою, французькою та грецькою мовами. Про велику увагу, яка приділялась вільному володінню мовами, свідчить окрема графа в таблиці річних результатів [2, 122] і для сумарного показника успішності з мов, а також заборона переводити гімназистів з одного класу в інший без відповідного знання програмового матеріалу з мов.

І. Орлай розумів, що для того, щоб навчальний процес йшов на найвищому рівні, треба мати згуртований колектив педагогів-професіоналів, які б сіяли знання, добро і красу життя людського. Для цього він особисто зустрічався з кандидатами на вакантні посади, вивчав рекомендації, цікавився науковим ступенем. Викладачі повинні були мати досвід роботи, захопленість, творчість при вихованні дітей, спроможність провести заняття з іншого предмету [5, 164]. Директор скуппульозно ставився до підбору викладачів, і тому за 5 років директорства штат вчителів збільшився з 7 до 19. Ось як згадує син першого директора гімназії Н. Кукольник про здібності професора М.Т. Белоусова: “ З незвичайною майстерністю Микола Григорович викладав нам у кількох лекціях всю історію філософії, а з нею – і

природного права, завдяки яким в голові кожного з нас міцно склався стрункий систематизований скелет науки наук. Його справедливість, чесність, відкритість, в пристойній ситуації схвальна оцінка – усе це сприятливо впливало на гурт студентів” [5, 242].

За думкою І. Орлая, центральною фігурою в навчальному процесі мав бути вчитель, а тому він пропонував відповідально ставитись до підготовки сценарію заняття, уважно підбирати навчальний матеріал, урізноманітнювати методику навчання. Він особисто контролював роботу деяких учителів, штудував програми і конспекти уроків різних дисциплін.

На конференціях, які постійно проводились у гімназії, обговорювалися навчальні програми. Директор особисто ознайомлювався з конспектами вчителів, відкоректовував їх і таким чином запобігав перевантаженню учнів другорядним матеріалом, або ж, навпаки, доповнював їх важливими даними [6, 334]

Оскільки І. Орлай відповідально ставився до питання вивчення іноземних мов, то викладачів підбирав більш скурпульозно. Зокрема він вдало підібрав професора французької мови І. Ландражина, який прекрасно володів методикою викладання, ґрунтовно був обізнаний з науковою літературою, педагогічним досвідом інших викладачів, до того ж, досконало володів російською і латинською мовами. Знання останньої допомагало краще засвоїти основи французької мови.

Для того, щоб діти мали більш міцні знання з мов, І. Орлай призначав наглядачами людей, які були іноземцями (французів, німців), вони постійно розмовляли із гімназистами на іноземних мовах [1, 39].

До Ніжинської гімназії приймалися діти віком від 8 до 13 років. Учні мали різний рівень підготовки, це залежало від того, наскільки заможна сім'я, і тому дехто із вступників мало знав основи предметів, а особливо мови, хоча випускники повітових училищ були добре обізнані в них (учні повітових училищ вчили Закон Божий, священну історію, правила для учнів, російську граматику, загальну історію і географію російської держави, арифметику, основи математичної географії, фізику, геометрію, латинську і німецьку мови) [1, 37]. При вступі до гімназії діти складали іспити, це давало змогу викладачам визначити не тільки рівень підготовки учнів, а й до якого класу їх направити, хоча спочатку учнів ділили на відділи, де приділялася більша увага тому предмету, який діти знали гірше, наприклад, у 2-му відділі алгебру замінили історією, а у 3-му відділі алгебру – основами алгебри і геометрії [1, 27]. Лише після повторних іспитів діти були поділені на класи. Кількість учнів у них була незначна: у 1-му – 8, у 2-му – 10, у 3-му – 9, у 4-му – 12, у 5-му – 13.

Але для того ж “єдинообразного и единоуспевающего хода языков с ходом наук” [1, 28] І. Орлай на конференції 1822 року запропонував розділити учнів на шість розрядів: на принципістів, або тих, які вивчали основи мов, на граматистів, або тих, які вчать етимологію, на синтаксистів, риторів, піїтів і естетиків, які повинні були не тільки гарно читати, але й вміти розбирати класичних авторів: Горація, Вергілія, Лукреція, Гердера, Расина, Ломоносова, Державіна та інших. Як відмічав сам І. Орлай, такий розподіл повинен іти поступово, в залежності від успіхів гімназистів. Оскільки діти будуть мати поступовість у знаннях, це дасть їм змогу гарно засвоїти мови, і через 2–3 роки можна буде з'єднати шість розрядів з шістьма класами, так що академічний курс (останнє триріччя) студенти будуть практикуватися у творах всіма мовами. Такий розподіл учнів існував у школах іезуїтів, піатів, які добре знав І. Орлай.

Отже, у навчальній концепції І. Орлая існував диференційний підхід до вивчення предметів, особливо мов. Диференціація проводилася від вступних іспитів і до самого закінчення гімназії, що приносило вагомі результати у навчанні. Такий підхід зберігся й до нашого часу, набагато краще працювати вчителю в класі, де діти мають приблизно однаковий рівень підготовки, до того ж, якщо у класі невелика кількість учнів, на уроках постійно ведеться індивідуальна робота, що приносить свої позитивні наслідки.

Все у гімназії, від режиму дня до розкладу, було підпорядковано одній меті – надати всім, а особливо малозабезпеченим дворянам і іншого достатку жителям, зручності при вихованні їх дітей, надати їм знання у мовах й загальних науках, корисних для кожної людини [2, 81].

Час гімназистів розподілявся детально і точно згідно з правилами, які склав І. Орлай, вони були затверджені конференцією. Режим дня був таким:

5³⁰ – пробудження;

6³⁰ – молитва, чай;

7³⁰ – читання Нового завіту;

8⁰⁰ – 12⁰⁰ – навчання;

12⁰⁰ – 12¹⁵ – час “для руху”;

12¹⁵ – 13⁰⁰ – обід;

13⁰⁰ – 14⁰⁰ – “вільна підготовка до занять без обмеження руху”;

14⁰⁰ – 16⁰⁰ – навчання;

16⁰⁰ – 17⁰⁰ – відпочинок 17⁰⁰ – 17³⁰ – чай;

17³⁰ – 18³⁰ – повторення уроків;

18³⁰ – 19⁰⁰ – відпочинок (діти спілкувалися з гувернерами та читали байки

Лафонтена французькою та німецькою мовою)

19⁰⁰ – 19¹⁵ – підготовка речей до навчання;

19¹⁵ – 19³⁰ – рух перед вечерею;

19³⁰ – 20⁰⁰ – вечеря;

20⁰⁰ – 20¹⁵ – рух після вечері;

20¹⁵ – 20⁴⁵ – повторення уроків;

20⁴⁵ – 21⁰⁰ – вечірня молитва;

21⁰⁰ – 5³⁰ – сон.

Якщо детально проаналізувати режим дня учнів Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька, то можна виділити деякі важливі моменти:

% співвідношення сну до неспання становить 35,4% (8,5 год);

% співвідношення неспання до робочого часу становить 54,8% (8,5 год);

% співвідношення лекції до самопідготовки становить 41,6% (2,5 год).

Навчальний матеріал діти засвоювали під час лекції. Але згідно з віковими особливостями учнів 8–13 років, діти не можуть довгий час сприймати лекційний матеріал, тому можна припустити, що це були лекції-бесіди, або лекції з елементами гри, оскільки класи мали невелику комплектацію. Очевидно, що І. Орлай вивчав сценарії занять не лише з метою контролю, але й об’єму програмового матеріалу відповідно до вікових особливостей дітей.

Директор гімназії турбувався не тільки про якість знань у навчальному закладі, але й думав про загальний устрій. Його метою було залучити до навчання якнайбільше учнів. В кінці перебування І. Орлая в гімназії кількість гімназистів досягла 255 осіб, тоді як у 1820 році їх було всього 17 [4, 33]. Так, у 1825 році було прийнято на навчання вихідців із дворян – 207, з купців і міщан – 22 (у Ніжині в

той час жило багато греків, які мали свій монастир, церкву, школу), з козаків – 2. Всі учні навчального закладу поділялися на пансіонерів, “вільноприходящих”, казенних, “почетного попечителя” і власнокоштовних. Останні повинні були платити за навчання і утримання в пансіоні – 1000 карбованців на рік [1, 34]. Але не всі бажаючі дати дітям вищу освіту могли заплатити такі гроші, і тому з кожним роком збільшувала кількість “вільноприходящих”, тобто юнаків, які лише навчалися в гімназії, а помешкання наймали в місті. Тенденція до прийому “вільноприходящих” гімназистів швидко зростала. Так, якщо у 1821 році було прийнято 44 пансіонери і 13 “вільноприходящих”, то у 1826 році – 69 пансіонерів і 180 “вільноприходящих”. Хоча останні й проживали в місті, але завдяки суворому регламенту режимних моментів вони з 12 до 14 годин залишалися у середовищі викладачів і учнів гімназії, де панували суворі правила і дисципліна. Пансіонери всіх найменувань розміщувались у будинку гімназії. Нагляд за їх поведінкою доручався черговим наглядачам, кількість яких збільшувалась пропорційно до кількості учнів. Вони не тільки слідували за поведінкою гімназистів, але й заповнювали щомісячні відомості, в яких виставляли оцінки за поведінку. Контроль за ними вів сам директор гімназії.

Основне, до чого прагнув І. Орлай, було те, щоб іноземні мови, які діти вчили, були не тільки предметом навчання, а й засобом вільного спілкування та основою для легкого та швидкого засвоєння інших наук. Тому основним у навчальному процесі він вбачав не сліпе заучування, а практичні вміння. Про результативність цього методу говорить той факт, що в кінці року на публічних іспитах учні демонстрували не тільки знання теорії предметів, але й зачитували власні твори з російської словесності та інших мов. Вчителі-філологи намагалися прищепити учням любов до мови та літератури, надавали можливість самостійно працювати. Так, особлива роль в літературній освіті гімназистів належить Парафенію Івановичу Нікольському, який викладав російську словесність (1822 – 1833), що включала в той час риторику, основи віршування та свідчення про літературу, вів уроки зі слов'янської граматики. Основну увагу професор приділяв аналізу творів та практичним заняттям. На заняттях з поезики та російської словесності вихованці самостійно складали поетичні твори різних жанрів. Усі гімназисти повинні були пробувати свої сили в написанні од, елегій, балад, послань тощо. Саме ці навчальні заняття в якійсь мірі сприяли розвиткові літературних здібностей у гімназистів. Деякий вплив на окремих учнів мав, також письменник, викладач латинської мови І.Г. Кулжинський, автор художньо-етнографічного твору “Малороссийская деревня”, історичних романів та повісті, оповідань.

Свої вірші, повісті, сатирично-гумористичні твори гімназисти публікували в рукописних журналах та альманахах. Саме таким чином були оприлюднені твори М. Гоголя, Н. Кукольника, М. Прокоповича, Є. Гребінки та багатьох інших, у майбутньому відомих літераторів [3а].

К. Базілі разом з М. Гоголем видавали альманах “Северная заря”. Виходили також журнали “Метеор литературы”, “Аматузия”, “Пифия”. Дійшов до нас і зміст першого номера “Метеора литературы” за січень 1826 р., який видавали М. Гоголь, К. Базілі. На сорока двох його сторінках розмістились вірші, уривки з прозових творів, переклади. Найбільшим був розділ поезії.

У рукописних журналах часто публікувались ті твори, які були результатом вправ з піітики та російської словесності. Професор П.І. Нікольський примушував гімназистів також писати оди, коли відбувались якісь урочисті акти. Виконання

навчальних творчих вправ, пов'язаних з написанням творів різних жанрів, допомагало гімназістам розвивати художнє чуття. Серед творів початківців чимало й спрощених наслідувань. Проте апробація творчих сил, можливість виявити свої здібності певним чином підштовхували гімназистів до писання. К. Базілі пізніше згадував: “В той час література процвітала у нашій гімназії, і вже проявлялись таланти багатьох товаришів моїх: Гоголя, Кукольника, Миколи Прокоповича, Данилевського, Роздянко та інших ...” [3, 8–9]. Написання оригінальних творів, випуск рукописних журналів та альманахів давали можливість залучати гімназистів до літературної творчості.

Для більшої результативності навчання І. Орлай запровадив учбово-виховні заходи, які були прийняті на одній із конференцій. Щоб викликати в учнів зацікавленість відносно навчання та поведінки, у гімназії було запроваджено: 1) розміщати учнів кожний місяць в класах відповідно до оцінок, які виставлялися у професорських відомостях, так, щоб попереду сиділи учні, які вчать якнайкраще; 2) серед найкращих учнів визначалися ті, до яких прикріплювалися невстигаючі. Перші повинні були контролювати других; 3) встигаючі учні були “старшими” в кімнатах для занять і під час прогулянок; 4) кожен учень міг бути за “старшого”, коли покращував свої результати у навчанні та поведінці; 5) було заведено дві книги: перша для нагороди відмінників (*Librum honoris*), а друга, чорна, – для покарання, і записи, які в ній були, зачитувалися в загальній залі перед усіма учнями [1, 30]. Такими заходами директор намагався зацікавити учнів. Хоч зараз це недоцільно використовувати, оскільки не враховувалися медичні показники: зріст, гострота зору. Але які б протиріччя не були, все ж таки діти прагнули здобувати знання і мали непогані результати. В кінці навчального року проводилися “приватні” іспити в усіх класах. На екзаменах були присутні всі професори, вчителі та директор. Після “приватного” іспиту проводилися публічні, про які попередньо повідомлялось жителям міста, батькам гімназистів. “Приватні” іспити проводилися за білетами у вигляді коротких речень. Білети клалися в закрите місце і двоє вихованців витягували білети, потім один відповідав, а другий готувався до відповіді. Публічні іспити проводилися лише з основних питань тієї чи іншої науки, також читалися власні твори гімназистів, на екзаменах дозволялось слухачам задавати запитання. Після іспитів учні переводилися у наступні класи, а ті, які показали найслабші знання, залишалися на повторний курс. Екзамени проводилися не тільки після закінчення навчального року, а й при вступі до гімназії. Іспити проводилися у присутності всіх молодших професорів, вчителів, деяких батьків 21–28 червня, з 8 години ранку до 17 години вечора, “з проміжком обіднього столу” [1, 52]. Все це давало позитивні наслідки у навчанні.

Згідно з проектом статуту учні повинні були мати відповідні знання з російської, латинської, німецької та французької мови. Якщо учні цих знань не мали, то їх не дозволялось переводити до наступного класу. Заняття старших класів (академічний курс) проводилися іноземними мовами, навіть тоді, коли викладались філософські науки [1, 28].

Крім навчання, гімназисти могли у вільний час займатися у хорі, струнному оркестрі, яким керував вчитель музики Ф.О. Севрюгін, або у танцювальному гуртку. Деяка частина гімназистів займалась малюванням під керівництвом К.С. Павлова. Саме він дав перші уроки живопису, графіки майбутнім художникам-академікам.

Майже всі позаурочні заняття проводились у Графському саду (закладений на початку XVIII ст), який був поряд з гімназією, тобто діти постійно перебували на свіжому повітрі. У вихідні дні гімназисти мали вільний час. Деяки з них відвідували ярмарки, спілкувались із знайомими, бували у них вдома.

Треба пам'ятати, що при всій спільності програм і систем виховання, оточення Ніжинської гімназії було не схожим на оточення Царськосільського ліцею. Так, у Царському селі ліцеїстів навіть на канікули не відпускали додому, бо боялися, що вони за цей час втратять набутий ними лоск придворного.

І. Орлай турбувався не тільки за навчання гімназистів, але й прагнув, щоб вони мали гарне здоров'я, оскільки випускники повинні стати майбутніми військовими. Постійне перебування на свіжому повітрі, контроль за здоров'ям (при гімназії була лікарня), писання за конторками, яке позитивно впливало на поставу учнів, нежарка постіль, низька температура у спальнях – все це впливало на особистості молодих людей, які змалечку були приучені до порядку, чистоти, режиму роботи.

Проаналізувавши навчально-виховний процес у Гімназії вищих наук князя Безбородька за часів директорства І. Орлая, можна зробити деякі висновки: 1) Вивчена методична основа викладання мов вкрай необхідна з метою впровадження досягнень школи І. Орлая в практику загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів.

2) Виходячи з результативності організації учбово-виховного процесу Гімназії вищих наук князя Безбородько, потрібно відповідно скоректувати програму вивчення мови за концепцією І. Орлая.

3) Введення елементів навчання Гімназії вищих наук князя Безбородько (публічний екзамен, контроль за спілкуванням, зацікавленість) у практику загальноосвітніх шкіл.

4) Введення в навчальний план таких предметів, як піїтика, логіка.

5) Про високий рівень знань учнів гімназії говорить той факт, що її випускниками стали М.В. Гоголь, Н.Р. Кукольник, В.Г. Любич-Романович, С.І. Білевич, К.М. Базілі, В.М. Забіла та багато інших.

Директорство І. Орлая в Ніжинській Гімназії вищих наук тривало п'ять років. Завдяки його старанням вона перетворилась у навчальний заклад з дев'ятирічним терміном навчання. Значно зріс авторитет закладу. Тільки полум'яний патріотизм, усталені риси демократизму і гуманізму забезпечували плідну діяльність талановитого педагога, мислителя, вченого, спадщина якого заслуговує серйозного вивчення і популяризації.

Література

1. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. – СПб., 1881.
2. Журнал Министерства народного просвещения. Седьмое десятилетие. – Часть СССІ. – СПб., 1895. – Сентябрь.
3. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа (1820-1995). – Ніжин, 1995
- 3а. Самойленко Г.В. Літературне життя Чернігівщини ХІІ – ХХ ст. – Ніжин, 2003.
4. Лавровський Н.А. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине (1820–1832). – Киев, 1879.
5. Известия Историко-филологического института князя Безбородко. – К., 1879.
6. Гоголевский сборник. – К., 1902.

Розвиток початкової освіти серед єврейського населення Півдня України у II пол. XIX ст.

Сучасний світ опинився перед дилемою: як, не припиняючи політичну та економічну інтеграцію, зберегти самоідентичність кожної нації? Україна – поліетнічна держава, тому культурний розвиток представників національних меншин є одним із пріоритетних напрямків побудови демократичної держави. Вивчення традицій національної освіти є важливим аспектом історичної науки і педагогіки, оскільки надає змогу визначити не лише досягнення в минулому, а й перспективи розвитку цієї сфери на майбутнє.

Одним з народів, який зміг напрацювати і зберегти традиції своєї освіти, був єврейський народ. Серед сучасних дослідників, що вивчають історію цього народу, ми можемо назвати такі імена Я. Дашкевич, І. Кресіна, О. Кресін, І. Орлянський, І. Щупак. Але окремих досліджень, присвячених розвитку початкової освіти єврейського населення на Півдні України у II половині XIX століття, немає.

Наше дослідження ставить на меті розглянути політику офіційних органів влади щодо проблеми освіти єврейського населення, проаналізувати характерні особливості розвитку національної початкової освіти у II пол. XIX ст., визначити місце і роль освітніх закладів у житті єврейських громад.

До середини XIX ст. освіта єврейського населення носила суто конфесійний характер і була представлена хедерами (домашні школи грамотності), талмудторами (нижчі віросповідальні училища благодійного спрямування) та ешиботами (вищі школи). Для залучення представників цієї нації до загальноросійської освіти ще в 1844 році були створені казенні єврейські училища 1-го розряду, в яких одним з основних предметів викладання визначалася російська мова. Ці навчальні заклади не набули розповсюдження в місцях компактного проживання єврейської громади, тому через 25 років було видано нове Положення про єврейські початкові училища [1]. Метою цих училищ проголошувалося надання дітям євреїв правильної елементарної освіти, а також, за можливостей, повідомляти знання, що відповідають потребам місцевого єврейського населення. Предмети, що викладалися в єврейських початкових училищах, поділялися на загальноосвітні (російська мова, арифметика, історія, географія) та суто єврейські (давньоєврейська мова, закон віри, біблійна історія, пояснення головних молитв). Мовою викладання оголошувалася російська. Єврейські початкові училища звільнялися від вживання гербового паперу, від сплати канцелярського збору та інших податків.

Разом з тим інші типи національної школи Міністерством Народної Просвіти не заборонялися. Так, в 1891 р. були встановлені правила нагляду за хедерами, які зводилися до того, що меламед повинен був щороку брати в інспектора народних училищ свідоцтво-дозвіл на викладання, яке коштувало 1 крб. [2]. На цьому їх зв'язок з Міністерством Народної Просвіти обмежувався. Навесні 1893 р. вийшов закон, за яким той, хто бажав отримати свідоцтво на звання меламеда, ніяких іспитів не складав [3].

20 травня 1883 р. попечителем Одеського навчального округу П.Лавровським був затверджений статут Одеської Талмуд-Тори [4]. Метою створення цього освітнього закладу визначалося надання дітям бідних класів єврейського населення

як релігійних знань, так і елементарних відомостей загальноосвітнього характеру. Курс навчання – 4 роки (підготовче відділення, три класи). Навчальна програма включала в себе закон єврейської віри, російську мову, елементарну географію, історію Росії, каліграфію.

Не оминуло своєю увагою Міністерство Народної Просвіти ще один тип національної школи – ешиботи. Статут Одеського єврейського громадського училища “Ешибот” був затверджений 12 березня 1891 [5].

В ньому проголошувалося, що цей заклад буде навчати юнацтво талмуду і джерелам релігійних законів, а також загальноосвітнім предметам в об’ємі програм колишніх казенних єврейських училищ другого розряду або повітових училищ. Термін навчання складав 6 років, по 2 роки в кожному класі. Предмети, які вивчалися в “Ешиботі”: російська мова, арифметика, всесвітня історія, історія Росії, географія, каліграфія, німецька мова, талмуд і звід релігійних законів, Біблія, давньоєврейська мова.

Отже, політика офіційних органів влади щодо розвитку національної освіти серед єврейського населення відзначалася двома тенденціями: з одного боку, розуміння глибини традицій єврейського народу в цій сфері духовного життя, а з іншого, прагнення встановити контроль над навчальними закладами і залучити їх через повну русифікацію до загальноросійської системи освіти.

Треба зазначити, що єврейські громади розуміли важливість поширення початкової освіти у своєму середовищі. Прикладом може слугувати діяльність Товариства для розповсюдження освіти між євреями в Росії, філіал якого було засновано в Одесі 1867 р. [7]. Вже на четвертому засіданні Товариства було висунуто питання про необхідність отримати вплив на першопочаткове виховання єврейських дітей облаштуванням особливої зразкової школи або підпорядкувати своєму впливу приватних хедерів [8]. У 1868 р. були вироблені правила для початкових єврейських шкіл і розпочалися переговори з місцевими меламедами для введення “особливого благоустрою” в хедерах. В 1870 р. була проведена інспекція хедерів Одеси, яка показала, що більшість цих навчальних закладів виконували функцію місця проживання дітей бідних батьків. За результатами інспекції було вирішено матеріально і морально підтримувати найкращі хедери, будь-які зміни зустріли б перешкоди з боку меламедів і єврейської громади [9]. На жаль, цю програму не встигли втілити в життя, оскільки в 1871 р. Одесою прокотилися погроми і Товариство тимчасово припинило свою діяльність. Коли в 1878 р. було поновлено роботу Товариства для розповсюдження освіти, увага його членів зосередилась на розвитку середньої освіти. Лише з 1893–1894 рр. відбувся поворот в діяльності Товариства в бік початкової освіти: почали відкривати нові школи за умови викладання в них єврейських предметів [10].

Отже, як ми бачимо, на розвиток початкової освіти єврейського населення на Півдні України у II п. XIX ст. впливали і законодавча діяльність органів влади, і громадська активність безпосередньо.

Наскільки продуктивною виявилася ця діяльність? За свідченням А. Постельса, в 1863 р. в Одеському навчальному окрузі нараховувалося 19 казенних училищ, з них тільки 2 були другорозрядними [11]. До речі, другорозрядні училища не мали якогось певного значення – наприклад, підготовчого закладу до вступу в гімназію або равинських училищ.

За результатами 1863/1864 навчального року кількість учнів у другорозрядному училищі м. Одеса становила 121 чоловік, але з них тільки 6 учнів стали випускниками [12]. Статистичні дані звітів Одеської Талмуд-Тори засвідчують зростання кількості учнів: так у 1884 р. учнівський склад цього навчального закладу нараховував 182 чоловіка [13], а в 1891 – вже 228 учнів [14]. Так чи інакше, а згідно з результатами Першого загального перепису населення Російської імперії, проведеного в 1897 р., відсоток писемних євреїв в 8 українських губерніях складав 39%, а в Таврійській губернії – 54,7% [15].

Таким чином, друга половина XIX століття стала для початкової освіти єврейського населення Півдня України етапом становлення і розвитку якісно нової національної освіти, де збереглися традиції і водночас відбулося осучаснення навчально-виховного процесу.

Література

1. Сборник законов о евреях. Сост. И.В.Гессен. – СПб., 1904. – 416с. – С.236–246.
2. Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х гг. XIX в. – М., 1912. – 225с. – С.170.
3. Брамсон Л.М. К истории начального образования евреев в России. – СПб., 1896. – 76с. – С. 66.
4. Устав Одесской Талмуд-Торы. – Одесса, 1883. – 14 с.
5. Устав Одесского еврейского общественного училища “Ешибот”. – Одесса, 1891. – 8с.
6. Чериковер И.М. История общества для распространения просвещения между евреями в России 1863-1913 гг. – СПб., 1913. – 254 с.
7. Там само. – С. 248.
8. Там само. – С. 248.
9. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Т. XIII / Под ред. А. Гаркави и Л. Каценельсона. – СПб., 1908 – 1913. – С. 59.
10. Отчет члена совета министра народного просвещения А.Постельса по обозрению учебных заведений Одесского учебного округа с 28 августа по 29 декабря 1863 г. – СПб., 1864. – 92с.
11. Брамсон Л.М. Вказана праця. – С. 39.
12. Отчет Одесской Талмуд-Торы за 1884 г. – Одесса, 1884. – 31с. – С. 3.
13. Отчет Одесской Талмуд-Торы за 1891 г. – Одесса, 1892. – 36с. – С. 11.
14. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. / Упорядн. І.О. Кресіна, О.В. Кресін, В.П. Лехоцький. – К.: Вища шк., 1997. – 583с. – С. 396.

А.В. Тарасов

Правове становище учнів гімназій Півдня України (друга половина XIX століття)

Надзвичайно важливим у з'ясуванні формування суспільно-політичної позиції гімназійної молоді є вивчення їх правового положення. Адже саме воно було виразом ставлення влади до учнівства й, водночас, було тою межею, яка перетворювала державні погляди на освіту в практичні вимоги.

Сьогодні ми можемо констатувати практично повну відсутність спеціальних досліджень з цього питання. Хоча багато дослідників торкалися його при розгляді

інших проблем функціонування середньої освіти в другій половині XIX століття. Так, радянські історики Ш. І. Ганелін [3], В.З. Смирнов [9], М.А. Константинов [6], Є.М. Мединський [7] інші вивчали це питання в контексті загальноімперського освітнього процесу в середній школі XIX століття. Це надзвичайно багаті на фактичний матеріал роботи. Однак аналітична частина цих праць проіннята негативізмом до всього дореволюційного. Серед сучасних українських істориків варто вказати на працю В.В. Боброва [2], який визначає особливості законодавчого регулювання освіти на Півдні України. Аспекту правового забезпечення учнівства певну увагу приділено в роботах О.І. Бабіной [1] та Т.В. Сухенко [10]. Щоправда, ці роботи присвячені більш широким темам гімназійної освіти й не можуть комплексно розкрити питання правового становища учнівства.

Джерельна база проблеми – в цілому репрезентативна. Нормативно-правовий базис гімназійної освіти ґрунтувався на Статутах Міністерства народної освіти (далі – МНО), як своєрідних конституцій правового положення гімназійної молоді. Проте існували й інші правові документи, що регламентували конкретні аспекти життя гімназій. Це статuti навчальних закладів, інструкції, циркуляри МНО [8], розпорядження попечителів навчальних округів, “Правила для учнів гімназій та прогімназій МНО” [8]. Останній документ став основою для написання цієї статті.

Суттєвим доповненням опублікованих джерел є архівні матеріали. Так, цінні документи і матеріали відносно діяльності середніх навчальних закладів Катеринославської губернії містяться у Державному архіві Дніпропетровської області.

На чолі майже усієї шкільної системи стояло МНО. Йому підпорядковувалось 67% усіх навчальних закладів. Міністерство, в особі своїх департаментів, а також Вченого комітету, здійснювало підготовку, апробацію та видання як основних шкільних документів (Статuti, Штатний розклад), так і підручників, навчальних посібників, методик до вивчення предметів і т.д. Практично, з глибин міністерства виходили усі основні положення по керівництву школою [12, 5].

В безпосередньому підпорядкуванні міністерства знаходились попечителі навчальних округів (12 по Росії) та ради, що організовувалися при них. Наступною ланкою були губернські та повітові ради та директори губернських та повітових училищ (там, де вони були), що діяли майже на рівні з ними. Потім йшов почесний попечитель (міста, іноді повіту, окремої школи) і, як остання інстанція, педрада школи або інспектор гімназії чи прогімназії. Як правило, на практиці діяла наступна система: МНО – попечитель навчального округу – директор гімназії [12, 5].

Необхідно враховувати й те, що практично все місцеве керівництво, різною мірою, мало відношення до школи як у вирішенні господарських, так і адміністративних питань. Низка вищих державних органів (різні міністерства та відомства) також брали активну участь у напрацюванні рішень відносно народної освіти. В основному це стосувалося державної політики з цього питання [12, 5].

Головні етапи у розвитку чоловічих гімназій МНО досліджуваного періоду, в тому числі і Півдня України, можна визначити прийняттям Статутів 1864 та 1871 рр. (1872р. – для реальних училищ). Вони, головним чином, були пов’язані зі зміною політичних тенденцій в Російській імперії. 70–80-ті рр. XIX століття були періодом сильної політичної реакції, яка тривала і в першій половині 90-х рр. В галузі народної освіти ця реакція позначилась невдовзі після пострілу Каракозова

(4 квітня 1866р.) [7, 318]. 14 квітня було призначено нового міністра народної освіти – графа Д.А. Толстого.

Цар та його оточення серйозно злякалися зростання революційного руху в державі. Вони вирішили скасувати зміни, що були здійснені в області школи, звинувативши її в тому, що вона – джерело “зухвалих міркувань” [3, 38].

Для розробки заходів, пов’язаних з новим курсом, було створено особливу комісію. В основу своєї роботи комісія поклала царський рескрипт та записку, що була представлена Олександрю II головою комісії у справі Каракозова Муравйовим-Вішателем [3, 39].

В цій доповідній записці багато уваги приділяється питанням народної освіти. Автор записки прямо заявляє, що постріл 4 квітня 1866р. – це певною мірою результат “руйнівних дій шкідливих елементів, що випускаються почасти від розбещених вчених та учбових закладів”. Ці елементи проникли “крайнім соціалізмом”, ні в що не вірять, “вважають Бога, государя і весь існуючий лад забобонами”. В цій записці особливо дістається Міністерству народної освіти на чолі з Головніним, яке, – говорить в записці, – насадило в учбових закладах “шкідливий” напрямок і “замість виховання корисних громадян, наводнювало країну руйнівними шкідливими силами”, створило покоління, “заряджене ультрадемократичним соціалізмом, нігілізмом” [3,39].

Саме тому боротьбу з революційною крамолою в школі Д.А. Толстой вважав своїм головним завданням.

Для Д. Толстого класицизм був найголовнішим засобом ізоляції учнівської молоді від політичного життя і придушення в ній суспільної активності. Недарма О.І. Герцен в листі до М.П. Огарьова писав: “Міністр Толстой сказав одному зі своїх приятелів: “ще шість років латини – і ви побачите, як вгамується ваша молодь” [3, 40].

Тому, розробка нового статуту гімназій та прогімназій була спрямована на посилення позицій класицизму. Ми не будемо аналізувати самі перипетії прийняття статуту, вкажемо лише на те, що незважаючи на численні дорікання стосовно основних положень нового статуту 1871 року, навіть з боку більшості Державної ради (29 – проти, 19 – за), його було затверджено. 6–18 червня в Емсі цар наклав резолюцію: “Виконати за поглядами 19 членів”.

Після вступу Статуту 1871 року в силу в МНО, в дусі самого статуту, було вироблено ряд правил для учнів середніх навчальних закладів цього відомства. Їх було затверджено 4-го травня 1874р міністром народної освіти Д.А. Толстим. В цих правилах, головним чином, йдеться про обов’язки гімназистів, що регулювали різні сторони навчання і поведінки як у стінах учбового закладу, так і поза його межами.

Першим розділом згаданих правил визначались обов’язки православних учнів щодо релігійних вимог: відвідування громадського богослужіння в недільні, та святкові дні, поведження в храмі, щорічна сповідь та св. причастя і т. д. Так, наприклад, в § 3 говорить: “Учні гімназій та прогімназій повинні щорічно в Страсний тиждень бувати на сповіді та св. причасті, до того ж ті, кому дозволено виконувати ці християнські повинності поза прямого нагляду учбового начальства, повинні надати останньому свідоцтво від свого духівника про те, що були у нього на сповіді та причастились св. тайні” [8, 596]. Як ми бачимо, контроль з боку школи відбувається навіть у церкві.

Другий розділ визначав основні обов'язки щодо навчання. §5 суворо попереджає стосовно спізнення на заняття після канікул: “Всі учні, після літніх, різдвяних та пасхальних вакацій, повинні з'явитися в гімназію чи прогімназію у визначений начальством строк, повертаючи при цьому класному своєму наставнику видані їм білети з надписами батьків або попечителів про дату відправлення їх з дому” [8, 597]. Цією вимогою унеможлилювалась поява тривалого, неконтрольованого з боку школи та батьків часу в учнів. Подібна вимога діяла і в зворотному напрямі зі школи до дому “§ 9. До завершення усіх своїх щоденних уроків ніхто з учнів не повинен самовільно виходити з гімназії без дозволу директора або інспектора, які повідомляють про це класному наставнику; наступного ж дня має бути представлена записка від батьків чи родичів про час, коли звільнений до завершення уроків учень прибув до себе додому” [8,597]. В цьому розділі правил визначалась поведінка учнів на уроках та підготовка до них “§11. Учні повинні з'являтися на уроки з усіма необхідними для них книгами, зошитами та іншими учбовим та письмовим приладдям, і перед початком кожного уроку, до приходу викладача, повинні привести в порядок і приготувати ті з них, які їм знадобляться. §12. В класі кожен учень займає заздалегідь визначене для нього місце, і самовільно, не попросивши на це дозволу класного наставника, не повинен змінювати його. §13. Під час уроків учні повинні сидіти прямо, хоч і притулившись до спинки лави, але не спираючись і не розвалюючись, не повинні розмовляти чи шептатися між собою, не займатись сторонніми справами, не робити шуму, не підказувати одне одному, не відповідати самовільно без вимоги викладача, не перебивати його пояснень будь-якими зауваженнями чи питаннями, але зобов'язані з усією можливою увагою слідкувати за його викладом та відповідями інших учнів...” [8, 597–598].

Повага та слухняність учнів до своїх наставників та керівників як обов'язок визначається у третьому розділі правил.

Четвертий розділ носить назву “Обов'язки учнів один до одного”. §25 апелює до честі учня, який своїм власним негідним вчинком може накликати дурної слави на весь заклад [8, 599]. Дуже сурове застереження (§27), аж до негайного виключення з навчального закладу, чекає тих учнів, які організовано здійснюють “дурний вчинок” [8, 599]. Отже, користуючись лише цим правилом, можна було одразу виключати з навчального закладу тих учнів, що обмінювались забороненою літературою. Окрім цього, в обов'язок входив і донос про непристойну поведінку інших учнів.

Публічне дозвілля учнів визначали §35–36. Вони своїм змістом його практично забороняли: “§35. Відвідування театрів, де зазвичай ставлять п'єси сумнівного морального змісту, і взагалі театру в ті дні, коли граються подібні п'єси, безумовно забороняється; взагалі відвідування театру в учбовий час має бути щонайменш частим, заради зосередження уваги учнів на навчанні, якнайважливішій справі дитячого та юнацького віку. §36. Учням гімназій та прогімназій категорично та найсуворіше забороняється відвідувати маскаради, клуби, трактири, кав'ярні, кондитерські, більйардні та інші подібні місця, відвідування яких визнано небезпечним та непристойним з боку найближчого керівництва” [8, 600]. Про практичне втілення у життя цих норм свідчить витяг з рапорту Катеринославського поліцмейстера від 8 січня 1884 року. Посилаючись на вищенаведені пункти правил,

він стверджує, що деякі з вихованців гімназій не дотримуються їх. Саме через ці обставини поліцмейстер з Катеринослава апелює до шкільного начальства [5].

Контроль з боку школи, згідно з правилами, був присутній навіть вдома. Щоправда, він стосувався лише тих гімназистів, які не жили з батьками чи родичами, а знімали квартири на період навчання. Заборонявся перехід з однієї квартири на іншу протягом навчального року без поважної причини [8, 601]. Життя на такій квартирі суворо регламентовано: “§53. Колективні прогулянки маються здійснюватись під наглядом квартироутримувача, вихователя або, в малих квартирах, чергового квартири. По-одинці учням дозволяється виходити лише в разі крайньої потреби, до того ж не інакше, як з дозволу вихователя або чергового. Час, коли всі учні мають бути в квартирі, визначається педагогічною радою” [8, 602]. Навіть ранкові та вечірні молитви мали здійснюватись під наглядом вихователя або чергового. Такий нагляд за квартирою мав і документальне супроводження. Так, §57 зазначає, що “в кожній квартирі має бути пронумерований журнал з підписом інспектора. В цьому журналі рукою вихователя або чергового мають заноситися виходи учнів з квартири, відсутність їх у класі, з показанням причини того або іншого, а також проступки учнів протягом дня. В цьому журналі записуються усі нотатки відвідувачів квартири, а також розпорядження директора, інспектора, викладачів та помічників класних наставників та покарання, що призначаються учбовим начальством за їх проступки у квартирі”. “§58. Кожна учнівська квартира, за визначенням педагогічної ради, доручається спеціальному нагляду одного з класних наставників або викладачів гімназії з числа тих, що не утримують квартир, а також і лікаря, які мають відвідувати її якнайчастіше та доносити інспектору про всі негаразди, які будуть помічені ними... За виконання цих обов’язків їм може бути призначена особлива винагорода зі спеціальних сум гімназії та прогімназії” [8,603]. Іншими словами, на гімназійне керівництво, й особливо класних наставників, було покладено обов’язок нагляду та доносу. Про виконання цього пункту правил свідчать документи попечителя Одеського учбового округу. Так, у 1882 році начальникам учбових закладів було дане суворе попередження щодо дотримання правил для учнівських квартир [11, 84]. Подібна вимога була продубльована й у вимогах керівників навчальних закладів [4, 28].

Таку ж роль мали виконувати й так звані “чергові”, що обирались з учнів старших двох класів. Це були учні, які заслужили такої довіри передусім завдяки зразковій “моральній” поведінці та успіхам у навчанні. За виконання нагляду ці учні або повністю звільнялись від сплати за проживання на квартирі, або ж частково, коли проживаючих на квартирі учнів були небагато. На кожній квартирі таких чергових мало бути не менше двох – виконання покладених обов’язків здійснювалось по черзі.

Розкривають зміст обов’язків “чергових” наступні два параграфи “§65–66. Головний обов’язок чергового – спостерігати під час свого чергування за моральністю учнів своєї квартири та за точним виконанням ними всіх правил, що стосуються квартирного або взагалі позагімназійного життя учня, викладених в попередніх параграфах. Окрім цього, черговий, також як і утримувач квартири, має право заборонити стороннім учням відвідування квартири без особливої потреби, а також звільняти учнів від знайомств з особами, які можуть зашкодити їм в

навчальних чи моральних відносинах. В обох випадках він доповідає про свої заходи тій особі, якій доручено квартиру, з поясненням причин свого розпорядження” [8, 604].

Такий правовий статус учня гімназії, окрім Правил, був доповнений численими документами МНО. Так, в 1874 році було видано “Правила про покарання”, в 1882 році – циркуляр “Про заходи з підтримання порядку та дисципліни в учбових закладах”, в 1884 році – циркуляр “Про посилення нагляду за учнями поза стінами учбового закладу”, у 1886 році – “Про заборону учням брати участь у будь-яких ушануваннях, що носять публічний характер”, циркуляр від 1888 року “Підтвердження заборони гуртових внесків та пожертвувань серед учнів” і т.д.

Аналіз положень Правил, циркулярів МНО, свідчить про задушливу картину повсякденного життя гімназиста другої половини XIX століття, де чи не кожен крок мав контролюватись, і, як свідчать документи, за нагоди, контролювався з боку держави. Виконання усіх норм Правил фактично позбавляло молоду людину нормального розвитку. Водночас їх невиконання вважалось проявом неблагонадійності та суворо каралося. Таким чином, можна казати, що правове положення учня гімназії другої половини XIX століття сприяло становленню опозиційної суспільно-політичної позиції гімназиста.

Література

1. Бабіна О.І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX – на початку XX століття): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 2000. – 199 с.
2. Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на поч. XX століть.: Автореф. дис. канд. ... іст. наук: 13.00.01 / Київ ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 19 с.
3. Ганелин Ш.И. Очерки по истории средней школы в России (вт. пол. XIXв.). – Л.; М.: Учпедгиз, 1950. – 275 с.
4. Двадцатипятилетие Мелитопольского училища. – Мелитополь, 1899. – 56 с.
5. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 1, спр. 50, арк. 203.
6. Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы (гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 года). – М.: Гос. учебно-педагогическое из-во Министерства просвещения РСФСР, 1956. – 247 с.
7. Медынский Е.Н. История русской педагогики. – М.: Учпедгиз, 1938. – 512 с.
8. Сборник постановлений и распоряжений по гимназиям и прогимназиям Московского учебного округа за 1871-1895 годы / Сост. В. Исаенков. Изд. 2-е, доп. – М.: Типография Э. Лисснера и Ю. Романа, 1895. – 1476 с.
9. Смирнов В.З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIXв. – М.: Издательство Академии пед. наук РСФСР, 1954. – 311 с.
10. Сухенко Т.В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00. 01. – К., 2000. – 183 с.
11. Указатель к циркуляру по управлению Одесским учебным округом с 1864 по 1888 год / Сост. М. Шпенцер. – Одесса, 1889. – 699 с.
12. Флит Н.В. Школа в России в конце XIX – начале XX вв. Государственные и частные гимназии, прогимназии, домашнее обучение, экстернат. Метод. пособие. – Л.: Экстерн, 1991. – 97 с.

Просвітницьке спрямування душпастирської діяльності Василіянського чину в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.)

На даному етапі розвитку українського суспільства помітним є зростання ролі релігійних організацій в культурно-освітніх процесах. Подібні тенденції характеризували діяльність католицької Церкви східного обряду в Галичині у другій половині XIX – на початку XX ст. Висока результативність праці у даному напрямі зумовлювалась, окрім інших факторів, задіяністю певних церковних інституцій, зокрема Чину святого Василя Великого (далі – ЧСВВ). Прослідкувати місце його представників у культурно-просвітницькому русі українського населення Східної Галичини у вищезазначений період є метою даного повідомлення. Це, у свою чергу, дасть можливість виокремити основні ділянки праці ченців-василіян, ознайомитись з їхніми методами роботи; баченням ними перспектив розвитку суспільного життя. Позитивний досвід такої активності може бути застосований Церквою у сьогоденні.

Наукове дослідження даної проблеми, на жаль, не є достатнім. Переважно про роль представників ЧСВВ у культурно-просвітницькому русі згадується в роботах, які присвячені минулому УГКЦ (української греко-католицької Церкви) назагал [1]. Зрозуміти особливості місця Церкви та її інституцій в обставинах тодішнього життя українців-галичан дають змогу статті О. Турія, І. – П. Химки, Н. Стоколос [2]. Для безпосереднього з'ясування участі окремих василіян у вищезгаданій сфері національного руху залучаються справи Центрального державного історичного архіву України у Львові, а також матеріали періодичного видання ЧСВВ – “Місіонар”.

Друга половина XIX ст. позначена поступовою еволюцією бачення представниками ЧСВВ окремих сфер суспільно-національного життя народу. Вподовж даного періоду василіяни намагались впливати на вирішення окремих питань культурно-освітнього, просвітницького економічного та політичного характеру. Особливо цей процес посилювався в ході Добромільської реформи чину (розпочалася у 1882 р.). Завдяки її проведенню сформувалася нова генерація ченців, які не тільки дбали про поглиблення духовності мас, але також обстоювали інтереси українців у різних сферах суспільно-господарського життя. У праці, спрямованій на досягнення цих завдань, вони солідаризувалися з представниками світського духовенства. Адже саме воно, поступово долаючи полонофільські та москвофільські тенденції, стало ініціатором початків піднесення політичного, національно-культурного та економічного рівня українців Галичини. Причиною такого стану дослідники вважають факт найбільшої освіченості духовенства католицької Церкви східного обряду в умовах відсутності світської еліти [3].

Кінець XIX ст. позначився намаганням духовенства, і василіян в тому числі, віднайти свою нішу та способи впливу на суспільство в умовах розвитку світської інтелігенції; зростанні її впливу на події суспільного характеру. Доктрина, яка толерувалася керівництвом ЧСВВ наприкінці XIX – на поч. XX ст., передбачала підтримку Габсбургів; несприйняття москвофільства та засудження польської

політики в Галичині разом з процесами латинізації в церковному житті при беззастережній відданості засадам католицизму назагал. У справі національного розвитку василіяни прагнули до піднесення свідомості українського населення через застосування законних методів [4]. Слід відзначити, що в даній царині чи не найяскравіше прослідковувалася конфронтація представників чину з діячами польських духовних та суспільно-політичних сил.

Працю представників світського духовенства, спрямовану на поширення культури та освіти, піднесення моралі, подолання алкоголізму, покращення господарського та фінансового життя українців у Галичині, дослідники характеризують як подвижницьку і надзвичайно важливу. Водночас, захоплення священників проблемами суспільного життя зумовило поступовий відхід на задній план духовних складових діяльності Церкви. Безпосередніми наслідками даного процесу було поступове перетворення Церкви в “інструмент світського руху” та занепад релігійної свідомості серед світської інтелігенції, а також основної страти українців Галичини – селянства [5]. Особливо гостро дані процеси почали відчуватися на зламі XIX та XX ст.

Василіяни намагалися витворити власний, виражений підхід трактування такої ситуації. Зафіксовано факти участі окремих монахів у процесі національного відродження. Так, 15 травня 1849 р. архімандрит ЧСВВ о. Орест Хомчинський відправив урочисту літургію з нагоди першої річниці дня ліквідації панщини. Проте на даному етапі, в обставинах занепаду внутрішнього життя чину, зумовленого впливом світських чинників, василіяни не вирізнялися активністю у даній сфері. Значне число ченців на середину XIX ст. виступало прихильниками пропольського руху або ж сповідувало москвофільські ідеї [6].

Ситуація докорінно почала змінюватися з проведенням Добромильської реформи. Керівництво василіян (спершу це були єзуїти) зуміло поступово подолати негативний вплив зовнішніх чинників і перетворити ЧСВВ на дієвий інструмент покращення релігійного, суспільно-політичного та економічного стану українського населення. При цьому робився наголос на піднесенні духовного рівня ченців. Саме він вважався передумовою майбутніх результатів у інших сферах праці. Водночас, василіяни не усувалися від паралельної участі у справах національного відродження. На початку XX ст. в акціях, метою яких було домогтися збільшення оплати для сільських працівників, брав участь один із найвідоміших проповідників чину – о. Сотер Ортинський. Проте констатує, що “наші священники мають багато праці іншої по читальнях, по касах, по склепах громадських, по вічах” і не заперечуючи важливості і потрібності даної діяльності, ченці ЧСВВ закликали передусім до духовного відродження [7]. Культурно-освітній напрям вважався однією зі складових даного процесу. Кінцевою його метою вважалося релігійно-моральне піднесення.

Така концепція підтримувалася зі сторони вищої церковної ієрархії. Особливо яскраво це проявилось в діяльності митрополита Андрея Шептицького [8].

Оновлений Василіянський орден виступив одним з найбільш активних втілювачів у життя ідеї духовно-релігійного, морального відродження українців. Свідченням дієвої позиції представників чину є розгорнута ними місійна, реколекційна, освітньо-виховна праця.

Водночас василіяни впливали на інші сфери суспільно-національного відродження українців Галичини. Передумови до участі ченців у господарському жит-

ті можна знайти у нормативних документах ордену. У “Витягу з уставів...” бездіяльність визначається “вельми згубною” для ченців. Тому останні закликаються до постійного практикування певних добрих справ, зокрема ручних робіт. У даному питанні передбачався вибірковий, індивідуальний підхід до визначення виду діяльності. Серед переліку занять виокремлювалося малювання, різьбярство, садово-городні роботи, бджільництво тощо. Ченці не мали права займатися медичною практикою. Представники чину зобов’язувалися до харитативної діяльності. Наголошувалося на необхідності приймати убогих та подорожніх та допомагати їм у міру власних можливостей [9].

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. василіяни часто прилучалися до налагодження господарсько-економічного життя українських громад у Галичині. В “Місіонарі” зустрічаються приклади бачення представниками чину рівня і складових громадського життя українців. Невід’ємними атрибутами при цьому вважалися крамниця (склеп), читальня, школа. Подібна практика підтримувалась єпископатом греко-католицької Церкви. Окремі постанови Собору у Львові (1891 р.) закликають єпископів сприяти поширенню серед вірних принципів взаємокооперації; створенню на базі окремих парохій товариств “рукодільників і хліборобів” [10].

Виявом активності у даній сфері може слугувати діяльність о. Йосафата Мальчинського. Перебуваючи в Крехові з 1892 по 1893 р., він виступив ініціатором створення читальні “Просвіти.” В 1898 р. у цьому ж населеному пункті о. Мальчинський Євген розпочав організовувати громадський склад для потреб місцевих жителів. На жаль, про завершення роботи даних немає, бо 30 вересня 1898 р його перевели до осередку в Дрогобичі [11]. З 1893 р. розпочав свою священичу діяльність о. Кирило Симків. Спершу він працював на базі монастиря в Жовкві. У передмістях міста – Волі Висоцькій та Опліській завдяки його старанням було засновано читальні “Просвіти.” Свою просвітницьку діяльність о. Кирило згодом продовжував в Улашківцях, Михайлівці, Дрогобичі. Траплялися випадки, коли заклади культурно-освітнього характеру зводились селянами під впливом виголошених василіянами місійних наук на місцях корчм [12].

Співпрацю в налагодженні діяльності осередку “Просвіти” зафіксовано у договорі між місцевим керівництвом цієї установи та ігуменом монастиря ЧСВВ у Михайлівці. Василіяни віддавали для організації читальні одне з власних приміщень. Видатки на його утримання і податкові платежі здійснювались осередком “Просвіти.” За ігуменом зберігалось право контролю над способом використання приміщення. Крім цього, ті з василіянів, які б записалися до осередку, мали право участі у різноманітних його заходах [13].

Представники чину, як бачимо, активно співпрацювали з культурницькими організаціями у краї, дбаючи про національно-культурне та економічне відродження. Вістря цієї діяльності зосереджувалося на українцях, які мешкали в сільській місцевості. Тому, на думку дослідників, саме селяни найшвидше оцінили позитиви громадського служіння представників чину як в ході місій, так і при монастирських центрах. Активними учасниками культурно-освітнього та економічного відродження українського населення Жовківщини виступали о. Нестор Веселий, о. Марко Галушинський, о. Аристарх Крижанівський, о. Єронім Малицький, о. Кирило Симків, о. Яким Фещак [14].

Громадська складова була притаманна діяльності тих представників чину, які займали провідні посади в церковній ієрархії. У пастирському листі з нагоди руко-

положення на єпископа станиславівського, Андрей Шептицький підкреслив необхідність зі свого боку подолати “ті невідрадні обставини в вашім теперішнім житті, котрі загрожують дочасному вашому щастю, вашому здоров’ю, добробутові, просвіті і нашим спільним, народним інтересам”. Складові, спрямовані на покращення культурно-освітнього та економічного становища українського населення, прослідковувалися в діяльності о. Йосафата Коциловського, який після завершення богословських студій у 1911 р. вступив до ЧСВВ, а у 1916 р. був висвячений на єпископа перемишльського [15].

Зі збільшенням фактів участі ченців у заходах суспільно-політичного, культурно-освітнього та економічного характеру робилися спроби їхнього обліку. Звернення з проханнями надсилати інформацію про проходження місій, реколекцій, свят тощо друкувалися на сторінках “Місіонаря” [16].

Громадська активність представників ЧСВВ регламентувалась краще з боку керівництва чину. Прикладом є лист протоігумена о. П. Філяса від 21 лютого 1908 р. з рекомендаціями, які стосувалися участі ченців у різноманітних суспільно-політичних акціях. Щодо питань, пов’язаних із задіяністю василіян у “читальнях ... на зборах чи вічах, які в парохіях наших мали б місце”, наголошувалося на необхідності відповідного дозволу настоятеля. В ході політичних акцій заборонялося виконувати обов’язки головуєчого. Крім цього, представники чину не могли “обов’язку виборців у посередніх виборах ... на себе приймати.” Тільки з дозволу протоігумена і у випадку нагальної потреби ченцям дозволялося “брати участь у зборах, вічах і з’їздах по чужих місцевостях.” Назагал при витворенні політичних поглядів рекомендувалося виходити з правила поваги, толерування та любові до ближнього. Регламентувалося подання друкованих матеріалів у періодичні видання. Передумовою для цього вважалося проходження ними церковної цензури [17].

Окремі пункти листа стосувалися культурно-освітньої та економічної праці василіян. Протоігумен давав дозвіл на участь священників чину в “русі просвітнім, економічним, а навіть деколи політичним.” Але ним визначалися і певні застереження. Вказувалося, що передумовою до задіяності у відповідних напрямках активності є дозвіл і благословення зі сторони настоятеля. Ігуменам рекомендувалося призначати до такого роду праці тих осіб, які “не лиш суть підготовані умово, але і монашою чеснотою і повагою” підтверджують сподівання на успішне виконання доручень. Без цих характеристик заборонялося брати участь у громадському житті не тільки звичайним ченцям, але й настоятелям монастирів [18].

Василіяни послідовно дотримувались принципів домінування духовно-релігійного над політичним в суспільному житті краю. Характеризуючи політичну діяльність назагал, представники чину на сторінках “Місіонаря” акцентували на “грішності” її природи. Це аргументувалося тим, що політика ніколи “не йде за заповідями Божими, ні заповідями церковними, а лиш одну знає заповідь: земске і тілесне самолюбство і гордість житейська” [19].

Подібними твердженнями все ж не завуальовувалась аполітичність василіян. Характерним для них було неухильне обстоювання національних інтересів українського народу. При цьому різко засуджувалися пропольське та москвофільське бачення розвитку української спільноти. Виявляючи вірність католицизму та династії Габсбургів, представники чину, в умовах ситуації, яка склалася під час виборів до парламенту Австро-Угорської імперії в 1911 р., зазначали, що “кожний, що не є хрунем і зрадником свого народу, голосує на свого народного кандидата, а

не за того, котрий є ворогом єго народу.” Саме в часі проведення цієї виборчої кампанії керівні польські політичні кола, маючи на меті розколоти український рух, виступили з допомогою москвофільським діячам. Це викликало заяви зі сторони представників ЧСВВ на кшталт того, що “тверді русини” “ідуть враз з поляками проти свого народу...”. Подібно василіяни трактували бачення москвофілами розвитку релігійного життя українців Галичини. Слід зазначити, що ці висновки не були суб’єктивними. В полеміці з представниками як москвофільського, так і радикального таборів ченці ЧСВВ часто використовували матеріали, вміщені на сторінках їхніх ж періодичних видань. У справі з антимосквофільською агітацією, наприклад, можемо виокремити посилення на статті з “Руського слова” за 1910 – 1914 рр., “Голосу народа” тощо [20].

Характерним для василіян було твердження про окремішність українців. В пресовому виданні ЧСВВ зазначалося: “... як не хочемо бути Поляками, не хочем бути і Москалями. Як тоті, що хотять з нас поробити Поляків, то вороги наші, так само не приятелі, а вороги пишуть такі книжки, що хотять перекабалити нас на Москалів...”. Така позиція василіян підтримувалася з боку вищої ієрархії. Проти ополячення і латинізації греко-католицького населення, а також проти поширення москвофільських ідей виступав, наприклад, митрополит Сильвестр Сембратович (1882 – 1898 рр.) [21]. Тверезий національний підхід визнавався за ченцями ЧСВВ з боку ідейних противників. І. Франко, зокрема, наголошував на тому факті, що “ширий католицизм” не став завадою для втрати представниками чину “почуття своєї національності”. Протоігумена ордену – о. П. Філяса та о. С. Ортинського він характеризував як “завзятих народовців” [22].

Характерним для василіян з питань національного спрямування було розуміння соборності нації. В періодиці представники ЧСВВ наголошували на єдиному корінні галичан і “русинів-українців” з-за Збруча. Водночас, гостро критикуючи зазіхання з боку представників польської чи єврейської національності на політичні, релігійні та економічні права українського населення, василіяни не розпалювали почуття національної ворожнечі. Одним із прикладів такої позиції може стати факт охрещення 20 серпня 1900 р. єврея Йосифа Парилле з Мікулинець у львівському монастирі ЧСВВ [23].

Таким чином, акцентуючи на першочерговому значенні духовного розвитку, представники ЧСВВ не усувались від впливу на інші складові життя українського соціуму Галичини. Свідченням цьому є участь ченців у різноманітних акціях суспільно-політичного, культурно-освітнього та економічного характеру. Протягом другої половини ХІХ ст., подолавши наслідки внутрішньої кризи, василіяни витворили і послідовно втілювали власне бачення національного розвитку українців Галичини. Своєю діяльністю представники оновленої генерації чину сприяли національному відродженню українців Галичини у просвітницькій, господарській та суспільно-політичній сферах.

Література

1. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. – Філадельфія: Накладом союзу українців-католиків “Провидіння,” 1954. – 723 с.; Каровець М., о., ЧСВВ. Велика реформа Чина св. Василя В. 1882 року: В 4 ч. – Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1933. – Ч. 2. – 204 с.; Каровець М., о., ЧСВВ. Велика реформа Чина св. Василя В. 1882 Р. В 4 ч. – Жовква: Видавництво ЧСВВ, 1938. – Ч. 4. – 499 с.

2. Турій О. Греко-католицька Церква та українська національна ідентичність у Галичині // *Людина і світ*. – 2001. – № 10. – С. 21–26; Химка Іван-Павло. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині (1772–1918) // *Ковчег: Збірник статей з церковної історії* / Під ред.: Я. Грицака, Б. Гудзяка та ін. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. – Число 1. – С. 67–99; Стоколос Н. Г. Трансформація греко-католицизму в Австро-Угорській імперії // *Людина і світ*. – 2002. – № 4. – С. 21–29.
3. Стоколос Н. Назв. праця. – С. 23–24; Качор А. Роля духовенства і Церкви в економічному відродженні Західної України // *Збірник тисячоліття християнства в Україні 988 – 1988* / Під ред. О. Барана, О. Геруса. – Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1991. – С. 92; Каровець М. Велика реформа. – Ж., 1938. – Ч. 4. – С. 325.
4. Каровець М. Велика реформа. – Ж., 1938. – Ч. 4. – С. 325.
5. Турій О. Назв. праця – С. 25; Стоколос Н. Назв. праця. – С. 28.
6. Качор А. Назв. праця. – С. 94.
7. Лужницький Г. Назв. праця. – С. 679; *Місіонар*. – 1911. – Ч. 3. – С. 67.
8. Турій О. Назв. праця. – С. 25; Химка І. – П. Назв. праця. – С. 83; Торжецький Р. Митрополит Андрей Шептицький // *Ковчег: Збірник статей з церковної історії* / Під ред.: Я. Грицака, Б. Гудзяка та ін. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. – Число 1. – С. 110.
9. Витяг з уставів Руського Згромадження Чина св. Василя В. Зреформованого по мисли о. П. Льва ХІІІ. – Жовква: Печатня ОО. Василян, 1900. – С. 40, 41, 38.
10. Слідна поправа // *Місіонар*. – 1907. – Л. 1. – С. 19; *Чинности и рьшеня руского провинціального Собора въ Галичинъ ѳтбувшого ся во Львовъ въ роць 1891*. – Львѳвъ: Изъ типографіи Ставропигійского Института, 1896. – С. 84–85.
11. ЦДІАУЛ, ф. 684, оп. 1, спр. 1845, арк. 128, 129.
12. ЦДІАУЛ, ф. 364, оп. 1, спр. 83, арк. 54; Слідна поправа // *Місіонар*. – 1907. – Л. 1. – С. 19.
13. ЦДІАУЛ, ф. 684, оп. 1, спр. 2621, арк. 10.
14. Каровець М. Вел. реформа ... – Львів, 1933. – Ч. 2. – С. 77; ЦДІАУЛ, ф. 364, оп. 1, спр. 22, арк. 19.
15. Дещо про пастирській листъ // *Місіонар*. – 1899. – Ч. 20. – С. 311; Коциловський Йосафат, Йосип (1876 – 1947) // *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина*. – Paris, N-Y, 1959. – Т. 3. – С. 1153.
16. Статистичні відомості // *Місіонар*. – 1902. – Л. 2. – С. 28.
17. ЦДІАУЛ, ф. 408, оп. 1, спр. 203, арк. 10 зв.
18. ЦДІАУЛ, ф. 408, оп. 1, спр. 203, арк. 10 зв.
19. Скрутень Й., о., ЧСВВ. Доктор І. Франко і Василяни // *Записки ЧСВВ*. – Жовква: Видавництво Чина св. Василя В. – 1926. – Т. 2. – Вип. 1-2. – С. 167–172; *Місіонар*. – 1914. – Ч. 6. – С. 173.
20. *Місіонар*. – 1914. – Ч. 6. – С. 161, 174.
21. Розмовний листок // *Місіонар*. – 1905. – Л. 9. – обкл.; Лужницький Г. Назв. праця. – С. 523.
22. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41: Літературно-критичні праці (1890 – 1910). – С. 421.
23. Із свѳта і Церкви // *Місіонар*. – 1904. – Ч. 5. – С. 128; ЦДІАУЛ, ф. 684, оп. 1, спр. 2195, арк. 62 зв., 63.

Формування правової бази освіти в Україні в умовах багатокультурності (1991–2004)

Роки незалежності в історії України – це період драматичних зусиль і пошуків свого шляху державотворення, утворення нового громадянського суспільства.

Перебудова всього суспільного ладу на засадах багатоманітності, плюралізму стала життєвою необхідністю демократичного розвитку України, стратегічним напрямком реформування всіх найголовніших сфер життя і, зокрема, освіти.

На момент проголошення незалежності Україна майже не мала ніякої правової бази державної освітньої політики в умовах багатокультурності (за винятком Закону УРСР 1989 р. “Про мови в УРСР” і постанов Компартії Радянського Союзу чи Компартії України).

У радянському суспільстві офіційна ідеологічна доктрина базувалась на таких поняттях, як “інтернаціоналізм”, “дружба народів”. Вважалося, що в СРСР всі народи рівні, їх культури “квітнуть”, а національні, чи міжнаціональні, проблеми в основному вирішені. Вважалося, що культура кожного з народів СРСР є “національною – за формою, соціалістичною – за змістом”. Метою “ленінської національної політики” було поступове “зближення” і, в перспективі, “злиття” народів СРСР. Проголошувалось, що в результаті такого “зближення” вже виникла “нова історична спільнота – радянський народ”. Оскільки “мовою міжнаціонального спілкування” для цієї спільноти було визначено російську, то протягом десятиліть здійснювалася цілеспрямована (хоча відкрито не проголошена) політика русифікації. В освіті вона виражалася в неухильному скороченні кількості та розмірів неросійських шкіл, у практично повному переведенні вищої освіти на російську мову викладання.

Реальні проблеми національно-культурного співжиття ігнорувались. На їх дослідження та висвітлення існувала неофіційна заборона. Саме поняття “мультикультурності” вступало в суперечність із офіційною доктриною “двох культур” – прогресивної соціалістичної та реакційної буржуазної. Відповідно, розмови про “культурний плюралізм” вважались проявом “буржуазної ідеології”.

Після проголошення незалежності України виникли умови для кращого усвідомлення та вирішення національно-культурних та освітніх проблем. Втім, у ствердженні ідей мультикультуралізму перешкоджали складні соціально-політичні обставини, неадекватність ідеологічних уявлень щодо реального становища суспільства.

Після проголошення незалежності України у цілий низці наукових публікацій було зосереджено увагу на міжнародних зобов'язаннях України в галузі захисту прав національних меншин [1], здійснена спроба аналізу законодавства про національні меншини [2], розглянуті певні протиріччя юридично-правового плану в сфері функціонування мов в Україні [3], висвітлювалася політика мультикультуралізму в демократичних країнах Заходу порівняно з етнополітичними процесами, які проходять в Україні [4].

Окремі проблеми правового забезпечення освітньої політики в умовах багатокультурності висвітлені у працях О.Г. Баранкова [5], Т.В. Клищенко [6]. Було

відмічено, що освітянські документи створили правове поле, в якому освіта зорієнтована на етнічне багатоманіття українського суспільства, концептуальний принцип поліетнічності і полікультурності знайшов своє оформлення у певній системі державних законів України.

Але можна погодитися із думкою, що коли в плані політичному проблема міжкультурних стосунків ще не стоїть перед Україною так гостро, то це означає, що ми ще маємо шанс і час, щоб розвивати мультикультурну теорію, запровадити її в демократично перебудованій освітній системі і, таким чином, запобігти загостренню цієї проблеми й уникнути можливих негативних наслідків [7, с.38.].

Мета даної статті – проаналізувати, як формувалася правова база в Україні з часу проголошення незалежності до сьогодні, на якій будувалася система освіти, і, зокрема, – освіта для національних (етнічних, культурних) меншин; встановити, наскільки чинні правові акти, галузеві програмні документи та їх проекти відповідають концепції полікультурності, а отже – утворюють базу для практичного розвитку в Україні освіти на засадах мультикультуралізму.

Таким чином, створення правової бази освіти, зокрема, щодо національних культурних меншин, стало одним із пріоритетних напрямів на шляху демократичного розвитку суспільства. Це було особливо важливо за умов поліетнічного, полікультурного характеру української держави.

Тому 28 серпня 1991 р. Верховна Рада України звертається до всіх громадян і запевняє їх, "що проголошення незалежності України ніякою мірою не призведе до порушення прав людей будь-яких національностей" [8, с.462].

Переконливим свідченням прагнень і готовності будувати українську державу на засадах національної злагоди є й цілий ряд інших документів того часу. Згадаємо, приміром, один із пунктів резолюції форуму інтелігенції України (25 вересня 1991 р.) про необхідність схвалення закону "Про національні меншини" на черговій сесії парламенту, аналогічний заклик Голови Верховної Ради Л.Кравчука та його офіційне вибачення перед єврейським народом, висловлене ним на меморіальній церемонії у Бабиному Яру 5 жовтня 1991 р., нульовий варіант Закону "Про громадянство України" 1991р. Згідно з останнім, громадянами України ставали всі мешканці СРСР, які на момент 24 серпня 1991 р. постійно проживали на українській території і не були громадянами інших держав, незалежно від етнічного походження, мови, релігійних переконань (однак цей закон не запобіг виникненню певних проблем з набуттям українського громадянства для депортованих осіб за національною ознакою).

Досить суттєвим моментом було те, що в цей період вже розроблявся повномасштабний законопроект "Про національні меншини". Проміжним етапом перед його прийняттям слід назвати Декларацію прав національностей, ухвалену Верховною Радою 1 листопада 1991 р. Багато норм цього політико-правового документу увійшли згодом до Закону "Про національні меншини в Україні" 1992 р.

Статтями 2 і 3 Декларації українська держава брала на себе обов'язок забезпечити існування національно-адміністративних одиниць, а в їх межах, де компактно проживала певна національність, – і функціонування її мови нарівні із державною. Крім того, для українських громадян російського походження мало забезпечуватися вільне користування рідною мовою.

На відміну від позиції деяких органів місцевої державної виконавчої влади, парламент, хоча й із запізненням, прийняв 25 червня 1992 р. Закон "Про

національні меншини в Україні”. Цьому передувала значна підготовча робота, яка тривала близько двох років.

Альтернативний законопроект був запропонований Народним Рухом. Проект закону неодноразово розглядався Президією Верховної Ради, на сесії парламенту, в його доопрацюванні взяли участь зацікавлені міністерства і відомства, науковці, представники національно-культурних товариств. Однак не можна стверджувати про гласність розгляду цих проектів: жоден з них не був оприлюднений для всенародного обговорення. Після прийняття законопроекту в першому читанні виникло багато суперечок щодо його назви.

Варіанти були різні: “Про національні права громадян”, “Про нації і народності громадян України”, “Про національну політику в Україні”, “Про національності в Україні” [9].

Неоднозначною була думка народних депутатів про використання терміну “національна меншина”. У зв’язку з цим профільна постійна Комісія Верховної Ради підготувала довідку. Її автори, обґрунтовуючи правомірність вживання цього терміну, зазначали, що він є загальноприйнятим для держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ). Термін закріплений у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Заключному акті наради з безпеки в Європі, підсумкових документах Мадридської, Віденської, Копенгагенської, Паризької зустрічей держав-учасниць НБСЄ. Інші терміни («національні», «етнічні групи») в зазначених документах не використовуються. Тому Україна, яка заявила про безпосередню участь у загальноєвропейському процесі та пріоритет норм міжнародного права над внутрішньодержавним, має користуватися загальновизнаною міжнародно-правовою термінологією. (В 1920-х і в кінці 1980-х років в законодавстві та літературі вживали термін “національні меншості”).

Із прийняттям закону “Про національні меншини” українська держава ще раз підтвердила, що вона невідворотно обрала шлях побудови демократичного правового суспільства, а не держави суто етнічної. Ця ідея знайшла своє відображення і в ухваленому Законі. Метою його прийняття було гарантувати національним меншинам право на вільний розвиток. Закон став, разом із майбутніми новою Конституцією, іншими нормативно-правовими актами і міжнародними договорами України, основною правовою базою, яка створила необхідні юридичні передумови реалізації національними меншинами своїх конституційних прав, а саме:

1) політичних – право обиратися або призначатися на будь-які посади до різних гілок влади, місцевого самоврядування, в армії, на підприємствах і організаціях (ст.9); створювати громадські об’єднання (ст.13); висувати своїх кандидатів у депутати на виборах (ст.14);

2) культурно-освітніх – право користуватися і навчатися рідною мовою, вивчати її в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства; розвивати національні культурні традиції; використовувати національну символіку; відзначати національні свята; сповідувати свою релігію; задовольняти потреби у літературі, мистецтві, засобах масової інформації; створювати національні культурні та навчальні заклади та ін. (що в сукупності визначається статтею 6-ою закону як національно-культурна автономія); використовувати свою мову поряд з українською в роботі державних органів, громадських об’єднань, підприємств, організацій в місцях компактного проживання певної національної меншини тощо;

3) особистих – право вільно обирати і відновлювати національність, мати національне прізвище, ім'я та по батькові й відновлювати їх; записувати в паспорті лише ім'я та прізвище, а у свідоцтві про народження – ім'я батька і матері (для громадян, в національній традиції яких немає звичаю зафіксувати “по батькові”).

Таким чином, позитивним є те, що вже наприкінці першого року незалежності України (25 червня 1992 р.) був прийнятий Закон України “Про національні меншини в Україні”. Разом з тим зауважимо, що в основних міжнародних правових актах, де йдеться про права меншин – “Декларації ООН прав осіб, що належать до національних чи етнічних, релігійних та мовних меншин” (1992). “Рамковій конвенції ОБСЄ про захист національних меншин” (1998, ратифікована також Україною) та “Європейській хартії регіональних мов та мов меншин” (ратифікована ВР України 2000 року, але закон про ратифікацію був пізніше скасований Конституційним судом як неконституційний) немає визначення національних чи інших меншин, лише в останньому з цих документів є визначення регіональних мов та мов меншин.

Натомість у статті 3 Закону “Про національні меншини в Україні” дане відповідне визначення: “До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття самоусвідомлення та спільності між собою”. Тобто для віднесення до національних меншин громадянина України недостатньо того, що він не є етнічним українцем, а потрібно, щоб він “виявляв почуття самоусвідомлення” та консолідувався з іншими представниками відповідної групи. Отже, можуть виникати проблеми у використанні прав національних меншин для окремих громадян – у тому числі, скажімо, для груп етнічних українців, які почуваються культурно відмінними від решти.

Статтю 6 Закону визначається зміст прав на “національно-культурну автономію”: “Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідання своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству”.

Отже, щодо навчання маємо кілька рівнів задоволення мовних потреб, з різним ступенем державної підтримки, як і в статті 53 Конституції України, із чого насправді випливає фактична нерівність можливостей різних меншин.

Освітній аспект національно-культурної автономії унормовується статтю 7 Закону: “Держава вживає заходів для підготовки педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів. Державні органи на основі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах”.

Розпливчастість зобов'язуючих формулювань (“вживає заходів” чи “сприяє” замість, скажімо, “забезпечує”) дають державі можливість, якою вона частенько користується – самоусунути від забезпечення шкіл для меншин кваліфікованими кадрами, внаслідок чого “гетоїзація”, непрестижність деяких із них лише посилюються.

Кількома статтями Закону “Про національні меншини в Україні” передбачені інституції, на які покладається реалізація державної політики у сфері регулювання цього Закону. Так, за статтею 5: “У Верховній Раді України, в разі необхідності – місцевих Радах народних депутатів діють постійні комісії з питань міжнаціональних відносин. В місцевих органах державної виконавчої влади можуть створюватись відповідні структурні підрозділи.

При місцевих Радах народних депутатів можуть утворюватись та функціонувати на громадських засадах дорадчі органи з представників національних меншин”.

Отже, якщо більшість у раді не бачить необхідності, то таких органів може й не бути, навіть якщо є меншини.

За статтею 5 “Центральним органом державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин є Міністерство у справах національностей України, і при Міністерстві функціонує як дорадчий орган Рада представників громадських об’єднань національних меншин України”.

Вже пізніше Указом Президента України від 15 грудня 1999 року №1573/99 ліквідований Державний комітет України у справах національностей та міграції, який свого часу був створений на базі Міністерства у справах національностей. Функції цього комітету покладені відповідно на Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ та Міністерство культури. Отже, тепер в Україні, фактично всупереч положенням згаданого Закону, відсутній єдиний центральний державний орган, який би займався проблемами меншин у комплексі [10].

У цей період приймаються “освітні” закони України – “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про позашкільну освіту”.

Серед основних принципів освіти, зазначених у статті 6 Закону “Про освіту”, є такі, які стосуються багатокультурності і в основному не суперечать принципам мультикультуралізму: “... гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей: органічний зв’язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями; ...взаємозв’язок з освітою інших країн...”.

Водночас мультикультурність (чи полікультурність) у Законі “Про освіту” не зазначені серед основних принципів освіти. Щоправда, у статті 3 прийнятого пізніше Закону України “Про загальну середню освіту” є положення про те, що навчання і виховання “ґрунтуються на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності...” Однак у цьому Законі відсутнє визначення терміну “полікультурність” і він не використовується в інших статтях Закону.

За статтею 7 Закону України “Про освіту” “мова освіти визначається Конституцією України, Законом Української РСР “Про мови в Українській РСР””. Цей Закон прийнятий ще в 1989 році, до набуття Україною незалежності. Ряд його положень уже не відповідали реальній соціально-політичній ситуації, а де в чому й чинній Конституції. Втім, всі спроби прийняти новий закон, який би регулював функціонування мов у незалежній Україні, буди невдалими і лише призводили до загострення політичних суперечок.

Згідно зі статтею 25 Закону “Про мови в Українській РСР”, “вільний вибір мови навчання є невід’ємним правом громадян Української РСР. Українська РСР гарантує кожній дитині право на одержання освіти національною мовою. Це право забезпечується створенням мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами”.

Одразу варто зазначити, що таким чином окреслене право не збігається з відповідними конституційними формулюваннями (стаття 53), де не йдеться про жодний вільний вибір мови навчання для кожної дитини, а лише про право представників нацменшин займатися рідною мовою або ж вивчати її.

З цього можна зробити висновок про невідповідність змісту Конституції аналізованої статті, а значить – і статті 7 “Закону про освіту”, яка на неї посилається.

Згідно зі статтею 27 Закону “Про мови” “в Українській РСР навчальна і виховна робота в загальноосвітніх школах ведеться українською мовою.

У місцях компактного проживання громадян інших національностей можуть створюватись загальноосвітні школи, навчальна і виховна робота в яких ведеться їхньою національною або іншою мовою.

У випадках, передбачених у частині третій статті з цього Закону, можуть створюватись загальноосвітні школи, в яких навчальна і виховна робота ведеться мовою, спільно визначеною батьками школярів.

У загальноосвітніх школах можуть створюватись окремі класи, в яких навчальна і виховна робота ведеться відповідно українською мовою або мовою населення іншої національності”.

Таким чином, положення цього Закону фактично орієнтують не на мультикультурну освіту (хоча і не заперечують її), а на створення окремих шкіл, чи хоча б класів, для дітей різних національно-етнічних груп.

Слід констатувати певну суперечність між статтею 25 та наступними статтями. Якщо у статті 25 йдеться про гарантування кожній дитині “права на одержання освіти національною мовою”, то в наступних статтях розглядаються тільки випадки “компактного проживання громадян інших національностей”. При цьому йдеться про створення загальноосвітніх шкіл, у яких навчання ведеться не обов’язково мовами цих національностей, а, можливо, й іншими “прийнятними”, “визначеними батьками” мовами.

Важливими є ті положення Закону України “Про освіту”, в яких зазначені суб’єкти державної освітньої політики, що регламентують порядок створення навчальних закладів та класів і зміст програм навчання.

Згідно зі статтею 12 Закону “Про освіту” Міністерство освіти і науки України “... встановлює державні стандарти знань з кожного предмета; ...здійснює навчально-методичне керівництво, контроль за дотриманням державних стандартів освіти, державне інспектування; ... проводить акредитацію вищих та професійно-технічних закладів освіти незалежно від форм власності та підпорядкування, видає їм ліцензії, сертифікати; забезпечує випуск підручників, посібників, методичної літератури...”.

Згідно зі статтею 15 Закону: “Базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів визначає структуру та зміст загальної середньої освіти через інваріативну та варіативну складові [...] Інваріантна складова змісту загальної середньої освіти формується на державному рівні, є єдиною для всіх закладів загальної середньої освіти [...]. Варіативна складова змісту загальної середньої освіти формується загальноосвітнім навчальним закладом з урахуванням особливостей регіону та індивідуальних освітніх запитів учнів.”

Поділ навчальних планів на інваріантну та варіантну складові дає певні правові підстави для індивідуалізації програм навчання, зокрема і з міркувань

мультикультурності, однак, як ми побачимо далі, ці можливості використовуються мало.

Оскільки про школи для національних меншин у Законі спеціальних положень немає, то при створенні таких шкіл використовується ст. 11 Закону “Про загальну середню освіту” (Створення, реорганізація та ліквідація загальноосвітнього навчального закладу): “Державні та комунальні загальноосвітні навчальні заклади створюються відповідно центральними, місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування з урахуванням соціально-економічних, національних, культурно-освітніх і мовних потреб за наявності необхідної кількості учнів (вихованців) відповідно до встановлених нормативів наповнюваності класів, необхідної матеріально-технічної та науково-методичної бази, педагогічних кадрів у порядку встановленому Кабінетом Міністрів України”.

Згідно зі статтею 14 Закону, така наповнюваність класів не повинна перевищувати 30 учнів, а в сільській місцевості – повинна становити не менше п’яти осіб. Отже, цей чинник ніби не повинен гальмувати розвиток освіти для меншин.

Важливе значення у формуванні законодавства щодо освіти в умовах багатокультурності мало прийняття Конституції України у 1996 р.

Згідно з преамбулою Конституції України, “український народ” – це “громадяни України всіх національностей”. У преамбулі також ідеться про здійснення “українською нацією, усім українським народом права на самовизначення”. Отже, українська нація, за Конституцією, є складовою частиною багатонаціонального українського народу.

Згідно зі статтею 11 Конституції, “держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України”. У Конституції не зазначено, хто належить до “корінних народів”, а хто – до “національних меншин”, і чи можуть нечисленні “корінні народи” вважатися меншинами. Незрозуміло також, чи до “української нації” входять лише етнічні українці, чи, можливо, представники інших “корінних народів”. Проте сприяння розвитку самобутності на державному рівні стосується їх усіх.

Слід зауважити, що поділ населення України на “українську націю”, “корінні народи” та “національні меншини” створює певні правові підстави для диференційованого ставлення до культур – тобто надання пріоритетної підтримки культурі “української нації”, що при обмеженості ресурсів обумовлює “залишкове” ставлення до підтримки культур “корінних народів” та національних меншин, що ми нерідко спостерігаємо на практиці.

Згідно зі статтею 10 Конституції, “державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України”.

Серед мов національних меншин названа лише російська мова, що може бути витлумачено, як її особливий статус серед цих мов. І справді, цей особливий статус уже фактично реалізований у деяких проявах державного життя – наприклад, паспорти громадян України оформлюються обов’язково двома мовами – українською та російською; фактично двома цими мовами відбуваються засідання парламенту та ін.

Згідно зі статтею 53 Конституції: “Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою *чи* на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах *або* через національні культурні товариства”.

Допускаються фактично три альтернативних і нерівних способи задоволення мовних прав: державне навчання рідною мовою; вивчення рідної мови у державних навчальних закладах; задоволення мовних потреб через національні культурні товариства.

Для навчання певною мовою необхідне створення окремих шкіл чи хоча б класів (потоків), комплекту підручників цією мовою, методичних матеріалів, спеціальної мовної підготовки вчителів (викладачів) з усіх або більшості шкільних предметів. Зрозуміло, що це потребує великих затрат і може бути реалізоване практично лише при великому “попиті” на навчання певною мовою. Отже, це надто складно здійснити для нечисленних меншин, або для тих, що “не проживають компактно”. Значно простіше забезпечити вивчення мови як окремого шкільного предмету, але й для цього треба налагодити підготовку вчителів з цього предмету, видання підручників тощо.

Отже, процитоване конституційне положення може служити виправданням реальної нерівності у задоволенні мовних потреб, яка “склалась історично”, коли деякі національні меншини (росіяни, румуни, угорці) мають досить густу мережу шкіл в регіонах України або й можливості одержувати фахову освіту рідною мовою, інші – позбавлені відповідної інфраструктури і можливостей, а в реальних умовах не мають шансів на відповідну фінансову і організаційну підтримку держави.

Слід зауважити що в статті 53 Конституції говориться про право національних меншин навчатись рідною мовою, але в реальності рідна мова може й не збігатись з мовою етнічного походження. Це в принципі дає підстави відмовляти у праві мати “свої” школи тим меншинам, які, скажімо, перейшли в побуті на російську. До речі, саме так часто й відбувалося з етнічними українцями в Криму.

Зауважимо, що в Конституції прямо унормовується лише мовний аспект ширшого явища багатокультурності в освіті.

Юридична невизначеність понять “*всебічний розвиток і функціонування ... в усіх сферах суспільного життя*” (щодо української мови) та “*вільний розвиток, використання і захист*” (щодо російської мови та “інших мов національних меншин”) викликала потребу в офіційному тлумаченні положень статті 10 Конституційним Судом України за конституційними поданнями народних депутатів (14 грудня 1999 р., Справа № 1-б/99 № 10-рп/99). У тлумаченні сказано: “Положення частини першої статті 10 Конституції України, за яким “державною мовою в Україні є українська мова”, треба розуміти так, що українська мова, як державна, є обов’язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (частина п’ята статті 10 Конституції України).

Поряд з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування можуть використовуватись російська мова та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України.

Виходячи з положень статті 10 Конституції України та законів України щодо гарантування застосування мов в Україні, в тому числі у навчальному процесі, *мовою навчання* в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах України *є українська мова*. У державних і комунальних навчальних закладах *поряд з державною мовою* відповідно до положень Конституції України, зокрема частини п'ятої статті 53, та законів України, в навчальному процесі *можуть застосовуватись та вивчатись мови національних меншин*".

Фактично, це тлумачення передбачає можливу двомовність деяких шкіл. При цьому не уточнюється, чи це мають бути школи лише для представників національних меншин; не обумовлений також порядок паралельного застосування державної мови та мов національних меншин "поряд з державною". Це можна розуміти так, що "неукраїномовні" одномовні школи в Україні *є неконституційними*. Вони, крім того, суперечать ідеям мультикультурної освіти як освіти передусім двомовної. Зауважимо, що застосування мов у навчальних закладах, що не належать до державної та комунальної форм власності, Конституцією України не регламентуються.

Серед програмних документів в освітній сфері важливе значення має Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI століття), затверджена Указом Президента ще 1994 р. Прямих згадок про полікультурність (мульти-, багатокультурність тощо) ця Програма не містить, однак до основних шляхів реформування освіти Програмою віднесено, зокрема: "подолання девальвації загальнолюдських гуманістичних цінностей та національного нігілізму, відірваності освіти від національних джерел...".

Серед принципів реалізації Програми поруч з демократизацією та децентралізацією є такі: "гуманізація освіти, що покликана формувати цілісну картину світу, духовність, культуру особистості і *планетарне мислення; національна спрямованість* освіти, що полягає у невіддільності освіти від *національного* ґрунту, в її органічному поєднанні з *національною* історією і народними традиціями, збереженні та збагаченні культури *українського народу*, визнанні освіти важливим інструментом національного розвитку і *гармонізації національних відносин...*".

Як бачимо, про гармонізацію відносин між націями згадано, однак значно потужніший акцент робиться на "українізаційних" аспектах освіти. Таке враження ще посилюється, коли звертаємося до "стратегічних завдань" реформування освіти. Ними є, зокрема: "вивчення *української мови* в усіх навчально-виховних закладах, *утвердження її як основної мови* функціонування загальноосвітньої, професійної та вищої школи; оптимальне поєднання гуманітарної і природничо-математичної складових освіти, теоретичних і практичних компонентів, [...] органічний зв'язок з *національною історією, культурою, традиціями...*".

З огляду на те, що Конституція та інші закони України трактують "українську націю", як головну, але не єдину складову "українського народу", використання в програмі термінів на кшталт "національна спрямованість освіти", "національна історія", "національні цінності" може трактуватись як вказівка орієнтуватись на історію та культуру етнічних українців.

А в розділі "Шляхи реформування змісту загальноосвітньої підготовки" пропонується, фактично, ще вужче (суто етнічне) розуміння національної історії – до "шляхів реформування" віднесено: "ширше вивчення україно- (народо-) знавства, етнічної історії та етногенези українців, інших народів України". Втім,

позитивним є те, що принаймні згадано про “інші народи України”, про те, що їх культуру та історію потрібно вивчати.

У розділі ”Національне виховання” згаданої Програми вказано, що “головна мета національного виховання – набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань *українського народу*, досягнення високої *культури міжнаціональних взаємин*, формування у молоді *незалежно від національної належності* особистісних рис громадян Української держави”. Отже, тут фактично ставиться мета формування в наших юних громадян почуття приналежності до української політичної (а не етнічної) нації. Як це має поєднуватися з вивченням “етнічної історії” невідомо.

Загалом у дусі багатокультурності сформульовано й “пріоритети” національного виховання, хоча “українізаційний” пріоритет залишається: “...формування високої мовної культури, оволодіння українською мовою; прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій *усіх народів, що населяють Україну...*”.

Однак дещо інший підхід зустрічаємо у формулюванні “пріоритетних напрямів реформування загальної середньої освіти”, серед яких відзначено: “розвиток загальноосвітніх навчально-виховних закладів, в яких навчаються діти національних меншин і *приведення їх мережі у відповідність з національним складом регіонів України...*”.

Таке (традиційне для “доби націоналізмів”) уявлення, що всі, в ідеалі, мають навчатись *своєю національною мовою*, перегукується з концепціями *bantu education*, які застосовувалися режимом апартеїду й призвели до посилення почуття меншовартості серед представників чорношкірих народів [11].

У наших умовах воно може слугувати обґрунтуванням необхідності переведення деяких шкіл на українську (румунську, болгарську тощо) мови викладання, виходячи лише з етнічного складу учнів – без урахування того, що їх рідної мовою фактично є російська (чи інша відмінна від “національної”) мова. Натомість для деяких традиційно упосліджених меншин (напр., циган) орієнтація на “циганомовні школи” (за відсутності підручників, кваліфікованих кадрів тощо) породжуватиме неякісну, непрестижну освіту – тобто даватиме негативний ефект.

Слід зауважити, що певні неузгодженості понятійного апарату та цілей Програми з чинною Конституцією пояснюються тим, що Конституція приймалась пізніше за Програму (отже, як і інші правові акти, ця Програма нині діє “в тих частинах, що не суперечать Конституції”, але такого розрізнення офіційно ніким не проведено).

У грудні 1995 року Колегія Міністерства науки і освіти України затвердила “Концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні (вища школа)”, які становлять для нас інтерес якщо не в практичному (адже йдеться про вищі навчальні заклади), то принаймні в ідеологічному плані – тим, як у них трактуються питання багатокультурності. На думку одного з розробників “Концептуальних засад”, проф. В.Шевченка, у цьому документі обґрунтована “необхідність заміни закритої моноідеологічної методології пізнання та практики толерантно-плюралістичною системою, відкритою до всіх наукових і загальнокультурних надбань цивілізації [12, 355]. Усе це виглядає цілком співзвучним мультикультурним засадам, та й серед названих у документі “основних елементів змісту гуманітарної освіти”, поруч із історичною підготовкою, філологічною підготовкою (вона полягає у “вільному володінні державною мовою України, мовами інших народів (однією-двома з

найбільш розповсюджених)...”), еколого-природничою та економічною, світоглядно-філософською та соціально-політичною підготовкою, названо, хай і на останньому місці, підготовку культурологічну. До неї віднесено “осягнення сутності й прогресу розвитку [sic] української та світової культури як творчості людей у всіх галузях життя” [13, 357]. Отже, мовам та культурам меншин відведено місце серед “інших народів” світу. Тож, як бачимо, прекрасні загальні засади вкотре не витримують випробування конкретними деталями.

Рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України від 17 серпня 2000 р. були “в основному схвалені та направлені для широкого обговорення” реформаційні проекти “Концепція 12-річної загальної середньої освіти” та “Концепція громадянського виховання”.

У “Концепції 12-річної загальної середньої освіти” зазначено, що: “Будь-яка школа України функціонує як *українська національна школа*, формуючи свідомих громадян української держави *незалежно від мови навчання* і підпорядкування закладу”.

Очевидно, що термін “українська національна школа”, в тому сенсі, в якому він ужитий, не є альтернативою багатокультурності. Йдеться про виховання лояльних громадян України. Проте й відповіді на те, як (і чи) використовуватимуться в такому вихованні засади полікультурності, в цьому проекті Концепції немає. Натомість у черговий раз відтворено двозначність поняття “національний” за умов, коли Конституція визначає “українську націю” як частину “українського народу”.

Інше положення аналізованого проекту Концепції ґрунтується, за класифікацією Саніна Драгоєвича [14], радше на принципах інтеркультурності: “Діяльність школи ґрунтується на засадах органічного поєднання національного з загальнолюдським. Домінантою виховного процесу має стати формування в учнів патріотизму з новим змістовим наповненням. З одного боку, це виховання почуття любові до *рідного краю, свого народу, держави, відповідальності за їхнє майбутнє*, а з іншого, *відкритість до сприйняття різноманітних культур світу*, освоєння фундаментальних духовних цінностей людства – гуманізму, свободи, справедливості, толерантності, культури миру, національного примирення, збереження природи”.

З іншого ж боку, в проекті Концепції знову наголошується на “українознавчій спрямованості освіти”. Ця спрямованість “безпосередньо забезпечується вивченням таких загальноосвітніх предметів, як українська мова, українська література, історія України, географія України, українська художня культура тощо, а також шляхом висвітлення *українознавчого аспекту* змісту в інших навчальних предметах”. Неважко зрозуміти, що “українськість” у цьому випадку – не політична (багатоетнічна), а моноетнічна й мономовна. Про щось таке, як *полікультурний аспект* (за аналогією до українознавчого та за логікою виховання українських громадян усіх національностей) та його важливість у проекті не йдеться. Згадується він в іншому положенні Концепції, але практично обмежується мовним питанням та констатацією конституційних прав представників меншин: “У процесі формування демократичного суспільства в умовах поліетнічної держави *посилюється увага до мов національних спільнот, що входять до складу українською народу (російської, польської, угорської, болгарської, єврейської та ін.)*”.

Отже, допускаються фактично три альтернативних і нерівних способи задоволення мовних прав: державне навчання рідною мовою; вивчення рідної мови

у державних навчальних закладах; задоволення мовних потреб через національні культурні товариства.

"Мовний акцент" відобразився й у такому положенні Концепції: "Завершуючи основну школу, учні мають добре володіти українською мовою, *рідною мовою у школах національних меншин*, на практичному рівні – однією іноземною мовою [...]". Завдання хоча б ознайомлення учнів-українців з мовами та культурами тих, хто живе поряд (як і взаємне культурне ознайомлення різних меншин), не ставиться.

Отже, питанням багатокультурності в цьому проекті приділено надто мало уваги (і то здебільшого формально-декларативної), набагато менше, ніж питанням "українізації".

Значно більшу увагу багатокультурним аспектам приділено у проекті "Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності". У цьому проекті також дається кілька дефініцій, хоча й не завжди вдалих та доречних за умов, коли немає суспільного (чи хоча б академічного) консенсусу щодо відповідних понять – наприклад, "національна ідея" та "національна свідомість".

Важливим для нас є те, що в цьому проекті бачимо спробу дати офіційне (з огляду на статус документу) визначення інтеркультурного виховання: *"навчання різноманітності культур, виховання поваги та почуття гідності у представників усіх культур, не дивлячись на расове або етнічне походження, сприйняття взаємозв'язку та взаємовпливу загальнолюдського та національного компонентів культури у широкому значенні"*.

Серед принципів виховання громадянина у цьому проекті зазначені: *принцип культуровідповідності*, "що в цьому контексті передбачає органічну єдність громадянського виховання з історією та культурою народу, його мовою, народними традиціями та звичаями, що забезпечують духовну єдність, наступність та спадкоємність поколінь"; *принцип інтеркультурності*, "що передбачає інтегрованість української *національної культури* у контекст загальнодержавних, європейських і світових цінностей, у загальнолюдську культуру. Реалізація цього принципу означає, що в процесі громадянського виховання мають забезпечуватись передумови для формування особистості, вкоріненої у національний ґрунт і водночас *відкритої до інших культур*, ідей та цінностей. Лише така особистість здатна зберегти свою національну ідентичність, оскільки вона глибоко усвідомлює національну культуру, як невід'ємну складову культури світової".

Попри екзотичність такого поняття, як "загальнодержавні цінності", можна констатувати, що "інтеркультурність" в цьому документі включає і власне інтеркультурність (за С.Драгоевичем), і елементи мультикультуралізму в західному розумінні. Жаль тільки, що культури меншин тут опиняються разом з усіма іншими культурами світу у групі, відокремленій від "національної культури".

Серед завдань виховання у проекті зазначені: "формування інтеркультурного менталітету, сприйнятливості до культурного плюралізму, загальнолюдських цінностей, толерантного ставлення до інших культур і традицій; вироблення негативного ставлення до будь-яких форм насильства; активне попередження тенденцій до виявлення деструктивного націоналізму, проявів шовінізму, фашизму, месіанських налаштованостей".

Такі настанови можна лише вітати: хоча й залишається неясним, як визначити, чи є націоналізм "деструктивним" і про які такі "месіанські налаштованості" йдеться.

У розділі 5 проекту Концепції зазначено: “важливе місце у змісті громадянського виховання посідає формування міжетнічних стосунків.

Культура міжетнічних стосунків – це реалізація взаємозалежних інтересів етносів, народностей у процесі економічного, політичного, соціального і духовного життя на принципах свободи, рівноправності, взаємодопомоги, миру, толерантності...”

Аналіз української законодавчої бази, від відповідних положень Конституції до законів, що регулюють освіту та права національних меншин в Україні, в перспективі імовірного впровадження елементів мультикультуралізму (інтер-, полікультуралізму) в систему середньої освіти, приводить нас до таких висновків: по-перше, чинна законодавча база не суперечить основним ідеям мульти-, полі-, інтеркультуралізму, не створює істотних перешкод для їх запровадження. Хоча окремі дефініції та терміни, вживані в Конституції України, що стосуються досліджуваного питання, є недостатньо чіткими. Це стосується розрізнення понять “український народ”, “українська нація”, “корінні народи” (у множині), “національні меншини”; по-друге, українське законодавство констатує багатоетнічний (або ж багатонаціональний) склад сучасного українського суспільства й гарантує мовні та освітні права деяким культурним групам – а саме, національним меншинам (інші, “ненациональні” різновиди меншин та їхні специфічні права у нашому законодавстві не фігурують). Однак за духом своїм, за закладеною в ньому ідеологією розбудови національної держави (не до кінця послідовною й чітко вираженою), українське законодавство все ж таки зорієнтоване на пріоритетну підтримку культури й мови етнічних українців як національного стрижня, довкола якого має консолідуватися суспільство, а не на дальше збереження існуючого мовно-культурного різноманіття в багатоетнічному суспільстві; по-третє, законодавство України, гарантуючи освітні та культурні права для меншин, формулює їх по-різному в різних випадках (стаття 53 Конституції, стаття 6 Закону про нацменшини, стаття 25 Закону про мови), але при цьому орієнтує на один-єдиний шлях задоволення таких прав – створення окремих шкіл (чи класів) для представників меншин, що не зовсім відповідає принципам мультикультурної освіти. Натомість тлумачення Конституційного Суду, по суті, орієнтує на створення двомовних шкіл для представників меншин, що ідеально пасувало б до засад мультикультуралізму, якби такі школи створювалися для всіх дітей у багатоетнічних місцевостях.

Нарешті, як негативний момент можна констатувати майже цілковиту відсутність у законодавчих актах, що регулюють сферу освіти, окремих розділів чи статей, які прямо й конкретно регулюють питання створення та функціонування шкільництва для меншин (якщо не рахувати статей, що гарантують право на таку освіту, та кількох положень Закону про мови в УРСР, які, як ми пересвідчилися, не зовсім відповідають чинній Конституції України). Це було б природно для федеративних держав (де такі питання регулюються на місцевому рівні) чи для тих, де помітну роль відіграє недержавна середня освіта, але не для України, де середня освіта є практично стовідсотково державною й доволі централізованою.

В урядових і галузевих програмних та директивних документах, що стосуються системи освіти, також визнається реальна багатокультурність та багатоетнічність нашого суспільства, й ставляться завдання оберігати культури меншин та плекати здорові, толерантні міжетнічні стосунки, що загалом відповідає ідеям мультикультуралізму (полікультурності).

Однак у термінологічно-понятійному плані в цих документах немає чіткості (плутанина в поняттях “нація” та “народ”, “меншини” та “інші народи України” і т.п.), а в плані ідеологічному на перше місце виведене завдання культурно-мовної “українізації” як засобу консолідування суспільства, а вже потім (як менш пріоритетне) – виховання толерантності й поваги до неукраїнців, їхніх мов та культур. При цьому нерідко не робиться різниці між неукраїнцями – громадянами України та “іншими народами світу”.

В інституційному плані – не передбачається якихось істотних змін у структурі існуючої мережі державних навчальних закладів, фактично успадкованої від радянської доби (уніфікована державна школа, яка тепер вважається “єдиною українською національною”, і в якій для меншин міняється лише мова викладання). Шкільні предмети, які за суттю своєю могли б істотно допомогти формуванню уявлень про багатокультурність України, зміцнювати взаєморозуміння й толерантність, або досі не введені в навчальні програми (як от народознавство), або віднесені до “шкільного компоненту” й у багатьох школах просто не викладаються (наприклад, історія культури, релігієзнавство тощо). Мови й культури меншин України вивчаються лише представниками самих цих меншин або ж етнологами й філологами. Натомість для багатьох обов’язкових предметів підручники, які використовуються в сучасній школі, написані нерідко з позицій, які не надто відповідають засадам багатокультурності.

І все ж наявні основи правового регулювання полікультурних процесів переконливо засвідчують, що українська держава, активно розвиваючи демократію, і надалі створюватиме сприятливі юридичні умови для розвитку освіти з урахуванням оптимального балансу інтересів різних національних, культурних та релігійних меншин, їхньої інтеграції в українське суспільство.

Література

1. Попеску І.В. Права національних меншин у чинному законодавстві та міжнародних зобов’язаннях України // *Диалог украинской и русской культур в Украине: Материали III конф.* – К., 1999. – С.80–84.
2. Рябошапко Л.І. Права національних меншин в Україні: законодавство і практика // *Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 20 вересня – 1 жовтня 2000 р.) – К., 2001. – С. 87–94.
3. Попов Г.Д. Проблемы законодательного обеспечения конституционного права использования русского языка в Украине // *Диалог украинской и русской культур в Украине: Материали IV Международной научно-практической конф.* (9–10 декабря 1999 года, г. Киев). – К., 2000. – С.49–53.
4. Див.: Бондарук С.О. Мультикультуралізм у Канаді – 20 років проб і помилок, або Щоб не винаходити велосипед // *Сучасність.* – 1996. – Ч.3–4. – С.171–175; *Twenty Years of Multiculturalism: Successes and Failures* / Ed.by S.Hryniuk. – Winnipeg, Manitoba, 1992; Бондарук С.О. Полікультурний розвиток в Україні: Проблеми і перспективи // *Науковий вісник Волинського державного університету.* – 1997. – № 9; Бондарук С.О. Полікультурність: когнітивні аспекти визначення // *Науковий вісник ВДУ.* – 1998. – № 10.
5. Баранков О.Г, Баранкова Н.О. Програмні документи сучасних політичних партій та громадських організацій України про вирішення проблем міжетнічних стосунків: набір іміджових гасел чи реальний план дій? // *Література та культура Полісся.* – Вип.20: *Історичні та культурологічні процеси в Україні (XI–XX ст.).* – Ніжин: НДПУ, 2002. – С.258–262; Баранков О.Г. Впровадження засад полікультурності як важливий чинник демократизації освіти в Україні // *Розвиток демократії та демократична освіта в Україні.* –

К., 2003. – С.605–612; Баранков О.Г. Проблема полікультурного компоненту у шкільних підручниках з історії в контексті громадянської освіти // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – № 2. – 2002. – С.11–15.

6. Клишченко Т.В. Демократизація освіти на засадах полікультурності: міжнародний досвід і українські реалії // Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 20 вересня – 1 жовтня 2000 р.) – К., 2001. – С.171–180.

7. Бондарук С.О. Мультикультуралізм в демократичному суспільстві: ліберальні свободи і рівноцінність культур // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. – К., 2003. – С.28–39.

8. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / Упор. М.І. Панчук та ін. – К.: Наук. думка, 1994.

9. Див.: Архів Верховної Ради України, ф.1, оп.2, спр. 4, арк. 91–93.

10. Бюлетень Державного комітету у справах національностей та міграції. – 1999. – №1. – С. 43–44;

11. Див.: Cultural Change and Development in South Africa. CULTURELINK Special issue 1998-94. – Zagreb, 1999. – Р. 9–35. Система “тубільної освіти”, запроваджена в ПАР за апартеїду, передбачала створення окремих шкіл з “тубільними” мовами викладання та не надто добрим рівнем освіти для всіх значних етнічних груп, а часом навіть окремі для різних діалектних груп. При цьому вищої або фахової освіти цими мовами отримати не можна було, що сприяло ставленню чорношкірої молоді до рідних мов як до другосортних, неповноцінних, а до англійської – як до “мови визволення”; натомість афрікаанс вважалася “мовою поневолювачів”. За нинішньої освітньої політики з її акцентуванням “українознавчої” тематики в деяких регіонах України може скластися подібна ситуація: ставлення російськомовних городян до української мови як до афрікаанс у ПАР, а до російської – як до “мови модерної нації” (мови бізнесу, “Інтернету”, модної музики тощо).

12. Шевченко В. Концепція гуманітарної освіти і реформування вищої школи в Україні // Міжнародний конгрес українців. Філософія, історія культури, освіта. Доповіді та повідомлення. – Харків, 1996. – С.353–358.

13. Там само.

14. Див.: Dragojevic Sanjin. Culture of Peace and Management of Cultural Diversity: Conceptual Clarifications // CULTURELINK. – Vol, № 29. – November 1999. – Р. 131–137.

П.О. Руденко

З повагою на відстані

Непередбачені, як і заздалегідь сплановані, події, щоденно витворюючи людські долі, частіш за все не залишають по собі ніякої згадки. Лише деякі з них вкарбовуються в пам’ять на все життя. Саме вони в муміфікованому вигляді лягають на сторінки історії...

Тримаю в руках щойно прочитану збірку спогадів про Юлія Коцюбинського “Завжди з нами”... Скільки постатей, скільки подій, спланованих і випадкових, не передбачених, постає переді мною!

Покоління шестидесятників, до якого, безумовно, належав Юлій Коцюбинський, з честю виконало свою справу, яку без перебільшення сьогодні вже можна назвати епохою. Епохою орачів відродження української національної ідеї, яка не

скорилася примхам комуністичних можновладців і з честю продовжила справу розстріляного покоління. Справу, яка врешті-решт привела нашу країну до державного самотворення.

Однією зі складових державотворення є відродження національної культури, літератури і мови зокрема. Саме в розбудову підвалин цієї справи наріжним каменем лягла невтомна, багаторічна і плідна робота Юлія Романовича Коцюбинського, видатного діяча української музейної справи, літературознавця і краєзнавця, який завершив створення музею-заповідника корифея української національної культури і літератури Михайла Михайловича Коцюбинського. Говорячи по великому рахунку, Юлій Романович залишив по собі велетенський пам'ятник, значення якого ще довго будуть тлумачити літератори, історики і науковці. І хоча він іноді при спілкуванні жалкував, що не судилося йому захистити кандидатську дисертацію, але справа, яку він геніально втілював у життя, варта декількох дисертацій. І не тільки кандидатських...

Отже, мова піде про музей-заповідник і про його творців, з якими звела мене доля в різні роки мого життя, що довгий час жевріло осторонь красного мистецтва Чернігівщини.

Почну з того, що в далекому 1953 році, після закінчення Дніпропетровського механічного технікуму (нині Дніпропетровський технікум аерокосмічних технологій) мене, як молодого спеціаліста, згідно з рішенням вищого партійного органу нашої держави, було направлено на “подъем сільського господарства” в Ярунську МТС, що на Житомирщині. Чесно кажучи, після вивчення цілої низки дисциплін, пов'язаних з технологією виготовлення космічних кораблів, я був не в захваті від такого повороту моєї долі, бо зіткнувся з питанням механізації тваринницьких ферм, про які не мав ніякого уявлення. Про який “подъем” можна було говорити! Але партія знала, що робила. І щось заперечити їй було неможливо.

У справі опанування тваринницької техніки мені допомагав теж молодий спеціаліст Василь Поліщук, який щойно закінчив Київську сільськогосподарську академію, отримав диплом вченого агронома і одразу ж був призначений на посаду головного агронома тієї ж Ярунської МТС. Ми затоваришували. Згодом наша дружба переросла в дещо більше. Я навіть не підберу для визначення цього явища відповідного терміна. Справа в тім, що Василь був родом з села Колодяжне, яке знаходилось поруч з родовим маєтком Косачів на Волині. Він з захопленням розповідав мені про родовід Косачів. А головне – він був закоханий в поезію Лесі Українки і часто декламував уривки з її неперевершеної “Лісової пісні”. Це справляло на мене не тільки враження, але й мало певний позитивний вплив. Між іншим – довготривалий.

Невдовзі після нашого зближення Василь запропонував мені зробити екскурсію до райцентру, де був розташований музей Лесі Українки.

Так одного недільного дня опинились ми в Новоград-Волинському музеї поетеси, в якому Василь, як виявилось, вже неодноразово бував.

Невеличка одноповерхова будівля з декількома кімнатами та приплющеними вікнами не справила на мене великого враження. Враження справляв Василь, який весь час до розповіді екскурсовода додавав щось своє, та так, що навіть екскурсовод зацікавився ним: звідки, мовляв, така освіченість...

Багато на своєму віку доводилося мені відвідувати різні музеї, але ці відвідини запам'ятались саме тому, що через декілька років в іншому місті мали своє продовження...

Згодом шляхи наші розійшлися. Мене було призвано до війська. Потім навчання в інституті, двічі зміна місця проживання, сімейні клопоти і т.ін. Мене весь час тягнуло в космос, а Василь залишився вірним своїй шляхетній земній професії, весь час проживав на Житомирщині. Зв'язок між нами майже припинився. Лише інколи обмінювались вітальними листівками з приводу тих чи інших свят. Та ось, коли остаточно обрав собі для проживання Чернігів, отримав я листа, в якому Василь "просив дозволу" приїхати до мене, щоб познайомитись з історичними пам'ятками Чернігова. До цього він ніколи не був у Чернігові, та й не бачились ми вже десь років п'ятнадцять. Я з радістю дав згоду.

Зустрілись. Обговорили шляхи, якими йшли до цієї зустрічі. Василь згадав про відвідини музею Лесі Українки.

– Ти не хвастай, – сказав я йому тоді. – У нас теж є музей. Не гірший за ваш Новоград-Волинський.

Василь із задоволенням погодився відвідати цей музей.

І ось ми на порозі вітальні меморіального будинку Михайла Коцюбинського. Ледь переступивши поріг, Василь радісно вигукнув:

- Ти тільки подивись, Петре: це ж фотографія з нашого музею. От чудо!

За нашими спинами раптово пролунав чийсь голос:

- З якого це нашого, перепрошую?

Запитувала жінка, яка, почувши Василеве здивування, раптом випірнула з сусідньої кімнати.

- З Новоград-Волинського. Лесі Українки, – відповів Василь.

- А ви що, саме звідтіля? І ніколи не були в нашому музеї? І в Чернігові теж?

- На жаль, не доводилось.

- Ну, тоді будемо знайомі. Я директор цього музею. Ірина Коцюбинська. З задоволенням проведу з вами екскурсію. Ви не проти?

- Так уперше у своєму житті власновіч побачив я представницю славетного роду Коцюбинських – наймолодшу доньку Михайла Коцюбинського, якій тоді вже було за сімдесят.

Ірина Коцюбинська відпустила працівника музею, бо робочий день закінчувався, та й відвідувачів, окрім мене з Василем, нікого не було.

Пані Ірина була дуже словоохотлива, майже нічого не запитувала, весь час говорила сама. Через декілька хвилин ми переконались, що вона помилково прийняла Василя за працівника музею Лесі Українки, бо він таки спромігся дотепно промовити дещо про "свій" музей. Я весь час очікував, що Василь вибачиться за те, що ввів шановну пані в оману, і скаже, що він зовсім не музейний працівник, а такий собі звичайнісінький агроном, хоча і вчений.

Але нічого подібного не відбулось. Василь відмовчувався, а я теж не наважився на відвертість і ходив за ними на деякій відстані. Вся увага моя зосереджувалась на розповіді Ірини Михайлівни. Розповідь та була не звичайною, за текстом, затвердженим у партійних кабінетах. То був крик душі, яка вболівала за долю музею. На той час уже була виготовлена проектна документація нового приміщення музею, але грошей на будівництво не було. Пані Ірина розповіла про всі свої вояжі до київських можновладних осіб з проханням профінансувати

будівництво музею. У кого тільки вона не побувала – і в Раді Міністрів, і у Верховній Раді і в Держплані – але все марно. Дехто, правда, обіцяв розглянути її прохання, але кожен раз пов'язував цю подію з бюджетом на наступний рік.

– Душа болить, кров на серці закипає, коли бачиш ось таке відношення до музейної справи. Адже ж те, що я вам показала, це лише десята доля експонатів, які знаходяться на балансі музею. 90 процентів експонатів – у підвалі. З кожним роком і кожним днем вони все більше псуються...

Торкнулась розмова і про жалюгідну заробітну плату музейних працівників.

– Мені і кандидатську ступінь присвоїли тільки для того, щоб якимось підтримати моє фінансове становище, – сказала вона.

Я прикусив язика. Про таке можна було сказати тільки найближчим людям. Відвертість її і на Василя призвела певне враження. Після такого откровення Василь вже не міг засвідчити пані Ірині свою професійну приналежність. Пані Ірина могла образитись, сприйняти нас за шахраїв. Нам нічого не залишалось, як швиденько подякувати за цікаву розповідь і залишити подвір'я, яке бачило багатьох діячів музейної справи, але таких, як ми, ще не бачило.

Хай простить нас на тім світі Ірина Михайлівна. Ми не хотіли тоді додати до її земних клопотів ще одну – образу і, може, своїм вчинком зберегли їй кілька нервових клітин, яких у неї не так то багато вже залишалось...

Був у моєму житті ще один випадок, коли я знову віч-на-віч зустрівся з Іриною Михайлівною.

Було це у 1975 році, коли я вже працював директором Чернігівського філіалу Київського політехнічного інституту. Одного разу, коли я читав на потоці лекцію з технології машинобудування, двері до аудиторії прочинились і мене знаками викликав у коридор мій заступник з навчальної роботи. Він повідомив, що був телефонний дзвінок з приймальної ректора Чернігівського педагогічного інституту. Мене запрошують на термінову нараду ректорів, яку мусить провести заступник Президента АН УРСР Білодід. Я відповів, що за 15 хвилин закінчиться лекція, і я поїду до педінституту.

- Ні, не можна через 15 хвилин. Треба їхати негайно, бо Білодід чекати не може.

Я вибачився перед студентами і залишив аудиторію. Дорогою обмірковував: яка нарада? Яких ректорів, якщо їх у Чернігові всього два? Це включаючи мене.

В кабінеті ректора педінституту Віктора Миколайовича Костарчука було нелюдно. Сам Костарчук, Іван Костьович Білодід, зав. відділом науки Чернігівського обкому партії Юрій Іванович Гірман. Останній представив мене Білодіду, який віднісся до мене досить сухо – все більше розмовляв з Костарчуком.

З уривків розмови я зрозумів, що в педінституті щойно закінчилась наукова конференція, присвячена 175-річчю публікації “Слова о полку Ігоревім”. Кияни та представники інших областей, що були делегатами конференції, поїхали по місту знайомитись з історичними пам'ятками Чернігова, а Білодід завітав до кабінету Костарчука, якого знав ще по своїй колишній роботі на посаді Міністра освіти УРСР.

Про останнє я дізнаюсь дещо пізніше, а зараз Білодід мусив нанести візит до Обкому партії. То був звичайний для тих часів візит ввічливості до вищого партійного органу нашої області.

Тривала наша розмова хвилин п'ять. Власне, я встиг тільки на закінчення "наради". Бо раптом у кабінет влетіла Ірина Михайлівна Коцюбинська. Так, я не помилюся, саме влетіла, запихавшись, – мабуть, бігла. Я навіть не знаю, чи була вона запрошена на цю зустріч, бо відрекомендувалась сама і одразу ж запитала, чи не входить в плани делегації відвідини музею Коцюбинського. Виявилось, що ні. Ірина Михайлівна зробила сумний вигляд і стала просити, ні – благати, завітати до музею хоч на п'ять хвилин. А коли Білодід, посилаючись на брак часу, остаточно відмовив, пішла в наступ у відкриті.

В той час будівництво нового приміщення музею за браком фінансування ще не розпочалось і Ірина Михайлівна буквально вп'ялась у Білодіда своїми вимогливими жестами і поглядом, перегородивши йому дорогу з кабінету і просячи комусь зателефонувати, когось попросити посприяти, на когось натиснути (прізвищ я вже не пам'ятаю), щоб зрушити з місця справу будівництва музею.

Така наполеглива безцеремонна поведінка пані Ірини призвела на всіх неприємне враження. Всі замовкли, спостерігаючи, як ця окрилена справою жінка, намагається відштовхнутися від земних клопотів, прагне неба...

Саме в цей час у кабінеті з'явилась людина з фотоапаратом. Білодід запропонував нам всім сфотографуватися на пам'ять. Лише перед об'єктивом пані Ірина змушена була на якусь хвилину замовкнути. Але й після цього вона супроводжувала Білодіда аж до самої "Волги". Ми йшли трохи позаду, бо пані Ірина весь час переймалась музейними справами і Білодід, мабуть, був не радий цій зустрічі.

Повертаючись до свого інституту, я обміркував все, що побачив і почув. Поперше, я так і не зрозумів, чому був викликаний на цю зустріч. Незрозумілим було також звернення пані Ірини до Білодіда, який за своїм службовим статусом не мав ніякого відношення до міністерства культури, тим більше до фінансування будівництва...

Прошли роки, і тепер я розцінюю цю подію трохи інакше. Пані Ірина була впевнена, що Білодід, як громадянин і як фахівець, повинен був вболівати за долю музейної справи корифея української літератури і тому, дізнавшись про перебування в нашому місті такої впливової особи, вона скористалась нагодою для вирішення своїх болючих проблем, які далеко виходили за межі її родинної справи. Я припускаю також, що її безцеремонне втручання в "нараду" могло пояснюватись і тим, що вона могла бути особисто знайома з Білодідом. Адже і Білодід, і вона за науковим фахом були філологами.

Тепер, оглядаючи прекрасні зали сучасного музею, я розумію, скільки крові і нервів вони коштували тим, хто стояв у витоків цього творіння. Мені захотілось, щоб про це знали всі ті, хто приходить сьогодні до музею. Саме це бажання спонукає мене писати ці рядки.

Через деякий час я при зустрічі запитав у Костарчука, чи має він фото, яке було зроблене тоді в його кабінеті. Відповідь була невтішною. Фотограф то був київський, він не залишив по собі ні адреси, ні телефону. "А звертатись до Білодіда з такою дрібницею якось незручно".

Прошли роки. Змінився політичний устрій і статус нашої держави. Романтика вражень, почуттів і надій буяла в серцях українців, які врешті-решт вибороли віками вимріяну незалежність. Кануло у вічність штучно створене "всепереможне марксистсько-ленінське вчення". Духовно люди розкріпостились.

На сторінках преси з'явилась правда про вчорашній день України і українця. Перед людьми постало питання свободи вибору поглядів, переконань, течій, рухів і партій. Ніхто нікого не примушував іти тим чи іншим шляхом. Відпала необхідність обов'язково бути причетним до тієї чи іншої організації. Від останнього я був у захваті, бо все життя на громадських засадах виконував безліч всіляких обов'язків. Скрізь і всім я був чимось зобов'язаний: і партії, і профспілці, і ВОІРу, і Червоному Хресту, і товариству охорони пам'ятників, і навіть товариству тверезості і т. ін. Виконував я ці обов'язки, зціпивши зуби. Більшість обов'язків була мені не до душі, бо не відчував себе фахівцем тієї справи, яку доводилось виконувати. Але ж мусив виконувати, навіть всупереч інтересам основної роботи, сім'ї, літературної діяльності тощо. І все це тому, що комусь треба було забивати мою голову всілякими дурницями, які відволікали мене від іншого, конкретного, лише мені Богом даного призначення у цьому світі.

Нарешті все це відпало. У мене з'явився вільний час. Віднині я нікому нічого не зобов'язаний. Я багато читаю. Читаю все те, що, чи то за браком часу, чи то за цензурними обставинами, раніш було мені не доступне. Особливий вплив на формування мого світогляду справили "Історія України" Ореста Субтельного, "Московство" Павла Штепи, "Не дам загинуть Україні" Левка Лук'яненка та ін. Переді мною постала низка проблем. З'явилась потреба з кимось ділитись, обговорювати, радитись, чути іншу думку. Виникла спрага у спілкуванні з людьми. А спрага ця завжди гуртує людей за інтересами. Треба було приставати до якогось берега. Вступати до будь-якої партії я не хотів, хоча більш за все поділяв погляди "Руху". Жодна з громадських організацій мене також не приваблювала. Нарешті визріло таке рішення: я – просвітянин, майже 40 років віддав викладацькій роботі. Роботу свою знаю і люблю, видав більше десятка підручників і навчальних посібників. То ж більш за все я професійно пристосований до просвітницької діяльності. Саме в просвітницькій організації я матиму можливість спілкування з людьми і, може, ще зможу принести хоч якусь користь суспільству.

Так уперше в житті я вибрав собі організацію без підказки, без тиску зверху.

9 січня 1996р. я прийшов до голови міської організації "Просвіта" Юлія Романовича Коцюбинського. Це була моя перша з ним зустріч. До цього про Юлія Романовича я нічого ніколи не знав. Знав тільки, що він – онук Михайла Коцюбинського. З першого погляду ця людина опромінила мене якоюсь ауурою довіри. А може просто зголоднів я по розумному співбесіднику. Я виклав Юлію Романовичу всі свої думки, все наболіле, все пережите і свої наміри бути корисним у якійсь справі.

Згадуючи зараз цю зустріч, я усвідомлюю, що то була моя сповідь на духу, де відчувались і покаєння, і невпевненість у собі, і бажання щось змінити на краще. Ніколи і ні з ким раніше я не говорив так відверто і по душам. Мене дуже турбувала тоді доля інженерних кадрів, яких я підготував за своє життя чимало, а вони виявились непотрібними державі і змушені торгувати на ринках Чернігова. Але що до моєї пропозиції організувати інтелектуальний клуб, то Юлій Романович сприйняв її не схвально.

Мабуть, в моїй пропозиції дещо звучало наївно, бо я навіть не знав, у чому полягає призначення "Просвіти" як організації. Говорив Юлій Романович мало. Більше слухав. Іноді задавав запитання, або коротко коментував свою позицію з

приводу того чи іншого питання. Коли мова зайшла про літературну творчість, запитав:

- Пишете, десь друкуєтесь?

Я чекав цього питання і поклав перед ним свої перші три ліричні книжечки. Юлій Романович уважно перечитав усі анотації до них і, відсунувши збірки на край стола, мовив, як мені тоді здалося, досить наполегливим тоном:

- Це повинно бути в нашій бібліотеці. Підпишіть будь ласка.

Я зробив дарчі надписи і поставив дати. Саме завдяки цій обставині я точно знаю дату нашої першої зустрічі.

Даруючи книги, я вибачився, що всі вони російськомовні, бо все життя думав, говорив, читав і писав російською.

- Це не має значення, але ж зі мною Ви говорите українською. Значить, все у Вас буде гаразд. Було б бажання. Я теж ріс в російському середовищі, навіть не знаючи, що я українець. А коли дізнався, рідну мову опанував майже за рік. У цій справі дуже велике значення має усвідомлення своєї нації. Якщо таке усвідомлення є, рідна мова стає необхідністю. На жаль, багато ще українців живуть без усвідомлення своєї приналежності.

Прощаючись, Юлій Романович провів мене до воріт садиби, біля яких ми розмовляли ще деякий час, і я спостерігав, з якою насолодою він затягувався сигаретним димом. На прощання потиснув руку і порадив частіше приходити до музею на різні заходи.

- Людина Ви у нас нова, придивляйтесь, знайомтесь з людьми, а потім поговоримо більш конкретно.

Я став цікавитись музейним репертуаром і намагався не пропускати жодного заходу, навіть коли захід проводився для шкільної аудиторії. Я відкрив для себе новий світ. Все мені було цікаво. Відвідуючи презентації нових книг, саме тут познайомився я з багатьма чернігівськими і навіть київськими літераторами. Музей у той час, завдяки зусиллям Юлія Романовича, перетворився на інтелектуальний просвітницький осередок демократичного і патріотичного спрямування.

Одного разу, побачивши мене в лекційному залі, Юлій Романович запросив мене до себе в кабінет.

- Петре Олексійовичу! Ми з Вами майже однолітки. У нас з Вами різні життєві шляхи, але, виявляється, є давні спільні знайомі. Звідки Ви знаєте поета Михайличенка? Я з ним на одному курсі в університеті навчався, разом у гуртожитку жили. Одним словом, були друзями, але він мені ніколи про Вас нічого не згадував...

Я все зрозумів. Юлій Романович перечитав мої збірки поезій і натрапив на декілька віршів Володимира Михайличенка в моєму перекладі з української на російську. Одразу прийшла згадка про оману, в яку я колись з Василем Прокопчуком ввів Ірину Коцюбинську, і, щоб щось подібне не відбулось і на цей раз, я розчарував Юлія Романовича своєю відвертою відповіддю:

- На привеликий жаль, Юліє Романовичу, я ніколи не був знайомий з Володимиром Михайличенком. Я навіть на відстані ніколи не бачив його.

- То як же так? А вірші?..

- Просто попалась мені в руки його книжечка "Зорі Кривбасу", а там вірші, та такі гарні, що мене одразу ж до столу потягло. Сів і переклав, навіть не знаючи, що автора вже немає в живих.

- Так, нема... – задумався. – А жаль. Дуже рано пішов з життя. Талановитий був. І як людина – теж...

Я сказав, що пам'ятаю спогади Михайличенка про університетське життя, про враження, яке справив на нього Володимир Сосюра.

- Я щось цих спогадів не читав, але все було точно так, як Ви говорите.

Тут Юлій Романович повеселішав. Почав згадувати своїх викладачів, життя в гуртожитку, юнацькі прочуди того періоду, студентські весілля і т.ін. Мене вразило широке розмаїте коло його інтересів. На цей раз він був набагато словоохотливішим, ніж при першій зустрічі. Мова торкнулась сучасного стану музею і втручання місцевої влади в кадрові питання.

- Ніби вони там знають, хто більше для мене підходить. Того не приймай, того звільни... А в мене одна оцінка людини – порядна вона чи ні, чи може кваліфіковано виконувати свою роботу, а щодо політичних переконань – то то вже – вибачте, не ваша справа.

Потім скаржився на наукових співробітників якогось київського музею, які взяли у нього деякі музейні документи і не повернули.

- Судитись буду, але поверну! А взагалі не дам тепер на винос із музею жодного документа. Навіть для зняття копії. Ось скільки клопачу перед місцевою владою, щоб виділила для музею ксерокс, або дали гроші на придбання – глухо! А музею без ксероксу – аж ніяк не можна. До речі, у Вас в інституті є ксерокс?

- Так, є.

- То чи не зможете Ви зняти для мене копію статті Вінграновського? Можна?

І трохи подумавши:

- Вхідні квитки до музею ось-ось закінчатся. То чи не змогли б Ви пару сотен відкатати?

- Так, все це я зможу. Кажіть, може, ще щось треба? Якщо це буде в моїх можливостях – допоможу.

- Дуже скрутно зараз із папером. Одне те, що дорогий став, а друге – грошей на канцелярщину зовсім не виділяють. Писати ні на чому. У мене язик не повертається вимагати, щоб наукові працівники приходили на роботу з учнівськими зошитами – четвертий місяць не отримуємо зарплату.

- Чиста зворотна сторінка студентських рефератів вас влаштує?

- Так, безумовно!

- Тоді вважайте, що і це питання вирішене.

- Буду дуже вдячний. Може, машина треба – пришлю. В музеї автобус є.

- Будете ще на бензин витрачатись... Макулатура того не варта. Доставлю сам.

Ось так і склалися у нас, якщо не дружні, то у всякому разі теплі взаємовідносини. Особливо вони покращились після мого першого, щоправда, російськомовного літературного вечора...

На вечорі був присутній голова Чернігівської спілки письменників Станіслав Реп'ях. Власне, він мене представив аудиторії і зробив вступне слово.

В той час у мене були вже перші спроби писати українською. Вислухавши мене, Сергій Дзюба порадив:

- У вас непогано виходить українською. Якщо хочете серйозно займатися поезією, Вам обов'язково треба писати тільки українською.

Я продовжив свої вправи і дещо вийшло. Щороку у мене виходила нова книжка, презентація якої, як завжди, відбувалась у музеї Коцюбинського.

Одного разу я презентував книгу “Вибрана лірика”. Я прийшов до музею з мандоліною і у свій виступ вкрав музичну паузу, виконавши по нотах “Полонез” Огінського.

Юлій Романович виступив і прочитав мого російського вірша “Свидание с Маяковским”. Чесно кажучи, я ніколи не вважав цей вірш досконалим. Це був єдиний мій вірш, в якому я в пародійній формі наслідував рваний Маяковський рядок. По закінченню вечора я запитав, чому він вибрав саме цей вірш.

- Мені подобались есенінські слова, які Ви вдало використали в останньому рядку, що в літературу Ви ввійдете “спотыкаясь об это могущественное бревно”. Ось так і в мене: все життя на шляху “могущественные бревна”.

Посміялись. З подальшої розмови я зрозумів, наскільки глибоко Юлій Романович знає і поважає поезію російського поета Єсеніна.

- А в Полонезі Ви декілька нот сфальшивили.

- Не може бути! Я виконував усе по нотах.

- А от і не все... – і він почав наспівувати те місце, де я взяв фальшиву ноту.

- Я граю по слуху, нот не знаю, але дуже відчуваю, коли нота фальшива. Нам треба якось зустрітись: я з гітарою, ви – з мандоліною...

Так було сказано, але так не збулось...

Того вечора в дружній обстановці Юлій Романович співав українських пісень. Мені було соромно, що я їх не знав, а якщо й знав, то не більше одного куплету.

Невдовзі після презентації цієї книги Юлій Романович сказав мені:

- А що, пора вже Вам поборотись за премію Михайла Коцюбинського. Останнім часом претендентів на цю премію стає все більше. Серед них і архітектори, і актори, і кого тільки не висувають. А я вважаю, що ця премія в першу чергу повинна присуджуватись літераторам. Недаремно ж вона називається літературною. А Ви вже відомий літератор. Так що готуйте документи.

І він перелічив, що для цього треба.

Я якраз у той час збирався вступити до Національної спілки письменників України і подумав, що премія ім. Коцюбинського у цій справі мені не завадить, а Спілка трохи зачекає.

Через тиждень я сидів у кабінеті Юлія Романовича з папкою документів. Переглянувши їх, він зателефонував Станіславу Панасовичу Реп'яхові.

- Слухай, старина, ось я тримаю в руках комплект документів на нашу премію. Подав їх Руденко Петро Олексійович.

Далі Юлій Романович довго щось слухав у відповідь, але по виразу його обличчя було видно, що щось не так. Вислухавши С. Реп'яха, він почав перераховувати всі мої заслуги, і що документи представлені у найкращому вигляді – як для зразка, бо дехто навіть подає від руки написані.

У відповідь знову було чутна незгода “старика”. Той йому пропонував іншу кандидатуру, прізвище якої вголос не вимовлялось. І знову Юлій Романович став наполягати на моїй кандидатурі, а на другому кінці проводу Станіслав Реп'ях, не знаючи, що я присутній при цій розмові, протестував проти моєї кандидатури, мовляв, він обіцяв уже іншому.

- Ну, то інший же ще не подавав документи, то й підожде.

Мені стало незручно бути присутнім при цій розмові. Тим більше, що Юлій Романович почервонів, став говорити підвищеним тоном. Таким я його ще ніколи не бачив. Я підвівся зі стільця, щоб вийти з кабінету, – навіщо мені знати про цю

розмову? Але Юлій Романович міцно ухопив мене за руку і посадив на місце. А Реп'яху в слухавку:

- Останній раз кажу тобі, що документи, згідно з об'явою в газеті, надійшли, і я не можу їх повернути. На якій підставі? – я тебе питаю. Хіба можна так робити? Взагалі, закінчимо цю розмову. Я кладу документи тобі в сейф (сейф Станіслава Романовича Реп'яха стояв у кабінеті Юлія Романовича).

- Бачу, що вийшла неув'язочка, я комусь перейшов дорогу. Може, мені краще забрати документи? Навіщо Вам ця конфліктна ситуація? – сказав я.

- Ні в якому разі! Станіслав не правий. Об'ява була? – була. Документи подано? – подано. Я не маю права відмовити нікому, якщо навіть завтра ще 10 чоловік принесуть документи. Інша справа – кому буде присуджена премія. Оце вже вирішить комісія. А відмовити в прийомі документів – немає підстав.

Ось так Юлій Романович відстоював свою правоту. В ім'я справедливості він готовий був піти на конфлікт з другом (всім відомо, що Юлій Романович і Станіслав Панасович протягом багатьох років були друзями).

Врешті-решт, вийшло так, як того бажав Юлій Романович. Премія була присуджена мені, а той, кому пообіцяв Станіслав Реп'ях (не будемо називати його прізвища – він поважна і достойна людина), роком пізніше теж став лауреатом премії ім. М. Коцюбинського...

У фойє музею почесна варта.

Траурно прибраний зал переповнений похмурими обличчями. Камерний хор ім. Д. Бортнянського виконує "Авве Марія". Люди протискаються одне повз одного, щоб уклонитись світлій пам'яті правдолюба, і у вищій мірі порядній людині, продовжувача славетного роду Коцюбинських, Юлія Романовича... Вглядаюсь в обличчя, знаходжу серед них дуже багато знайомих мені людей. Саме тут, в музеї, звела нас доля. Для мене цей музей став вікном у новий світ – світ літератури, світ неформального спілкування з людьми, які завдяки музею і особисто Юлію Романовичу стали близькими для мене. На все життя.

В той же день написав вірша. "Пам'яті Юлія Коцюбинського"...

Вранці – йти на роботу. В мене є ще свій, далекий від художньої літератури світ, тому телефоную до газети "Сіверщина" і диктую вірш з голосу. На другий день вірш було опубліковано. З такою оперативністю я ще ніколи не друкувався.

На сороковини мене до музею запросила Антоніна Іллівна. Багатий стіл. Як для поминок, навіть занадто багатий. Багато запрошених. Виступають зі споминами близькі, родичі, друзі по роботі. Читає свого вірша Станіслав Реп'ях. А я зважую свої взаємовідносини з Юлієм Романовичем. І все ж були вони більш службовими, ніж дружніми. Так, друзями ми не були – не встигли. Дуже пізно перетнулися наші життєві шляхи. Але ми на відстані глибоко поважали одне одного...

Антоніна Іллівна, що сидить за столом майже навпроти, перехилиється до мене з проханням прочитати надруковану в газеті присвяту. Я встаю і читаю вірш.

Сьогодні ми зібралися, панове,
Біля ще зовсім теплого керма,
Котре тримав в руках невипадково
Колега наш...
І ось його нема.

Не раз його ми слухали промову
Про роль “Просвіти” і про сенс життя,
Про край поліський і про рідну мову,
Що й досі йде до нас із забуття.

Зібрались ми, щоб добрим тихим словом
Невтомного колегу пом’януть,
Щоб Коцюбинських справа знов і знову
Просвітництва продовжувала путь.

Тож пом’янем і рухатимось далі.
В дорозі зупинятися не слід.
Хай світить нам на обрії печалі
Такий славетний Коцюбинських рід.

Хургада
Березень, 2004 рік

Ю.В. Волошин

Приріст населення в “государевих описних Малоросійських розкольницьких слободах” у другій половині XVIII ст.

“Описними розкольницькими слободами” у XVIII ст. називалися поселення російських старообрядців, які знаходилися на території Стародубського та Чернігівського полків Гетьманщини. Вони були об’єднаними в окрему адміністративну одиницю і підпорядковувалися не гетьманській адміністрації, а Київській губернській канцелярії, що представляла в Україні імперський уряд. Мешканці “описних слобод” відігравали помітну роль у демографічних процесах на теренах тогочасної Малоросії.

Оскільки у межах даної публікації не можливо розглянути всі аспекти даної проблеми, зупинимося лише на одному з демографічних показників – прирості населення у другій половині XVIII ст. За основну джерельну базу для цього використаємо матеріали III та IV ревізій населення, які проводилися на території Гетьманщини відповідно у 1765 і 1782 рр.

Для вирішення поставленого завдання звернемося до відповідних коефіцієнтів, перший із яких характеризує загальний приріст населення. Він розраховується за такою формулою:

$$K = \frac{P_n - P_o}{P_{cp}} \cdot 100\% ,$$

де P_n – число населення на дану ревізію, P_o – число населення на минулу ревізію, а P_{cp} – середнє населення [1]. Показники P_n і P_o для нашого населення дорівнюють 2267 і 2863, а середнє населення становить 2547. Різниця двох перших показників становить –596 і вказує на те, що за період між ревізіями населення слобод не зростало, а зменшувалось. Отриманий нами після відповідних обчислень коефіцієнт становить – 23,4%. Він приблизний і не відображає реальної картини. Потрібно враховувати, що на той час приріст населення залежав від природного приросту і від міграцій, що здійснювалися як між слободами, так і за їх межами. Отже, під час необхідних обчислень слід звертати увагу й на ці показники.

Значний інтерес у цьому плані становить коефіцієнт природного приросту, який обчислюється за такою формулою:

$$K_{прир} = \frac{S_{народж} - S_{смер}}{P_{cp.p}} \cdot 100\% ,$$

де $S_{народж}$ і $S_{смер}$ – число народжень і смертей за визначений період, $P_{cp.p}$ – середньорічне число населення [2].

Відповідні дані ревізських реєстрів (див. табл. I) дозволили визначити не лише загальний, а й річні коефіцієнти природного приросту населення.

Природний приріст населення в слободах

Рік	народилось	померло	природний приріст	коефіцієнт природного приросту
1765	24	2	22	0,9
1766	57	11	46	1,8
1767	80	16	64	2,5
1768	47	29	18	0,7
1769	77	49	28	1,1
1770	59	60	-1	-0,04
1771	45	19	26	1
1772	66	45	21	0,8
1773	28	15	13	0,5
1774	59	21	38	1,5
1775	50	27	23	0,91
1776	42	38	4	0,15
1777	55	20	35	1,4
1778	54	31	23	0,91
1779	33	41	-8	-0,3
1780	33	65	-32	-1,2
1781	23	30	-7	-0,27
1782	15	47	-32	-1,2
	847	566	281	11

Отже, середній коефіцієнт природного приросту становив 11%. Він указує на загальну тенденцію до зростання населення слобод у період між ревізіями за рахунок переваги народжуваності над смертністю. Однак річні коефіцієнти засвідчують наростання протягом останніх чотирьох років певної демографічної кризи – смертність стала перевищувати народжуваність. Найбільш високі її показники (–1,2%) простежуються у вже згадуваному 1780 році та тій частині 1782, яка передувала ревізії. У першому випадку смертність перевищувала народжуваність майже у два рази, а в другому – в три. Можна припустити, що на ситуацію впливав високий відсоток смертності новонароджених, який, як ми зазначали, не знайшов свого відображення у джерелах, а також ті причини, які зумовили кризу смертності у 1780р. Проте найбільш вірогідні пояснення цього явища, на нашу думку, слід шукати в розвитку міграційних процесів. Звідси – важливість з'ясування їхніх впливів на показник приросту населення та визначення коефіцієнтів міграції. На наше щастя, ревізійні реєстри дають таку можливість.

Коефіцієнт міграції розраховується за такою формулою:

$$K_{\text{мігр}} = \frac{S_{\text{приб}} - S_{\text{виб}}}{P_{\text{ср.р}}} \cdot 100\%$$

Як видно з формули, коефіцієнт міграції вираховується так само, як і коефіцієнт природного приросту, але тепер він показує як прибуття населення (якщо результат додатний), так і вибуття (якщо – від'ємний) [3]. Число прибулих, більшість яких складала жінки, узяті заміж з інших слобод, становило у наших

поселеннях усього 208 осіб, тоді як вибулих – 854. У результаті розрахований коефіцієнт міграції (–25,2%) вказує на значний відтік населення з “описних слобод”. У зв’язку з цим, на нашу думку, виникає потреба більш детального розгляду структури й динаміки міграційного процесу в означений період (див. табл.2).

Таблиця 2

Структура й динаміка міграції населення між III та IV ревізіями

Віддано заміж (осіб)	Віддано в рекрути	Втекли	Вийшли в степові губернії	Записалися до інших місць	Переведені до інших слобод	Відлучились невідомо куди	Інші	Всього (осіб)
105	106	106	332	41	23	131	10	854

Отже, головну роль відіграло переселення до новостворених степових губерній, які активно колонізувалися у той час російським урядом, – Астраханської, Белгородської й Новоросійської. Значною мірою цьому сприяв царський указ від 22 березня 1764 року, продубльований Київською губернською канцелярією, у віданні якої знаходились розкольницькі слободи. Згідно з цим указом переселенці до Єлисаветградської провінції Новоросії отримували земельний наділ, 12 крб. на кожен душу для облаштування господарства й звільнення від сплати податків від 6 до 16 років [4]. Таких у реєстрах чотирьох слобод значиться 332 особи.

Однак дані ці явно занижені, очевидно, через відсутність чіткої єдиної стратегії під час проведення IV ревізії. Зокрема, майже у кожній зі слобод облік даної категорії вибулих вівся по своєму. Навіть форми запису були різними. Так, у слободі Деменці показувались всі члени сім’ї чоловічої статі з приміткою: “*В 1767 году вышли в Новороссийскую губернию с жёнами и детьми*” [5]. У Клиньцях показані лише глави сімей, проти яких записано, більш лаконічно: “*Выпущен в степные места*” [6]. У слободі Климовій у самому реєстрі, який, як ми зазначали, стосується лише селянства, вони відсутні зовсім. Однак у цій же архівній справі зберігається окремий список переселенців по всій слободі, в якому сказано, що у 1767 р. в інші губернії виселилось 523 особи [7]. Там же є й список новоприбулих – 145 осіб [8]. Як бачимо, їх значно менше, ніж вибулих.

Лише в реєстрі слободи Злинки родини переселенців розписані повністю, але формулювання, що стосувалось лише глави родини, знову інше: “*Со всем семейством выпущен на поселение в степные места*” [9]. На нашу думку, незважаючи на те, що поза увагою укладачів реєстрів залишилась чимала частина переселенців, загальна тенденція залишалася сталою – мігранти саме цієї категорії відігравали провідну роль як у формуванні показника приросту населення, так і демографічної ситуації у цілому.

Другу позицію займали ті особи, причини відсутності яких були не зовсім зрозумілими. У реєстрах їх позначали як таких, що: “*безвестно отлучились*”, щоправда, інколи ще й указували конкретну дату. Таких ми нарахували 131 особу. На нашу думку, поява цієї категорії мігрантів значною мірою пов’язана з особливостями господарської діяльності стародубських старовірів – великою

часткою відхожих промислів та торгівлі. До того ж, реалізація заходів уряду імператриці Катерини II, спрямованих на повернення старовірів у межі імперії, сприяла припливу в слободи не лише “польських” старообрядців, а й утікачів із Росії. Останні переходили на територію Речі Посполитої, а згодом являлись на російський прикордонний форпост і називались “польськими вихідцями”. Основною метою такої складної комбінації було бажання отримати паспорт “*с коим и живут там или в другом месте, где захотят. А тем самым избегают помещичьего платежа и оброков*” [10]. Можливо, що частину цієї категорії мігрантів якраз і становили ті, хто, отримавши паспорт, стали жити, “*где захотят*”.

Далі йдуть рекрути – 106 осіб, яких до III ревізії, розкольники, очевидно, не давали. Найбільше рекрутів (22) серед аналізованої нами частини старовірів набрали у 1773 році. Середній показник становить 6,2 особи на рік. Рекрутчина була однією з найбільш неприйнятних для старовірів державних повинностей. Небажання старовірів служити у війську значною мірою пов’язане з особливістю віровчення, яке забороняло голити бороди [11]. На велике значення цієї догми у житті стародубських старообрядців указував і підполковник Д. Шмаков, який перебував у слободах на початку 1774 року. У своєму донесенні Київському генерал-губернаторові Ф.Воейкову він писав таке: “*...здеших слобод обыватели брадобритие почитают за всякий себе грех и за душевное повреждение, почему не токмо бороды брить приступать они охоты [не имеют] но и без какогo либо в том отрицания по некоторых случаях убегают [...] и потому во время рекрутских наборов всегда между теми обывателями бывает всякое взволнование, а годные в рекруты [...] бывают в великом страхе, для чего стараются всегда разведать о рекрутском наборе. И как только, хотя и не настоящим народном слухе поведают, то и обращают себя к побегам. [...] Многие приступают принять себе смерть, нежели бороду брить ...*” [12].

Старовіри намагались уникнути виконання неприпустимої для них повинності. З цією метою у лютому 1774 року бурмістр стародубських слобод О. Хрущов від імені своїх одновірців подав чолобитну на ім’я Катерини II. Старообрядці прохали звільнити їх від рекрутчини, а натомість брати з них гроші або дозволити наймати замість себе вільних. Їхнє прохання підтримував і київський генерал-губернатор. Він, зокрема, вважав за краще: “*чтобы во время рекрутских наборов брать с них раскольников по указанной цене деньгами, нежели натурою рекрут, для того, что они в военной службе по их легкомыслию и непостоянству быть совсем не надёжны и никакой пользы в них не видно, а также и все их слободы в прежнем их состоянии быть не могут, но от времени до времени пришед в упадок сделают интересный убыток в получении с них подушного налога и других доходов*”. Відповідь Сенату на ці звернення надійшла у листопаді того ж року. Указана чолобитна була відхилена, а генерал-губернаторові нагадали, що він має діяти лише у рамках існуючого законодавства. Рекрутів наказувалось брати виключно “*натурою*”, навіть із числа братії монастирів та скитів [13].

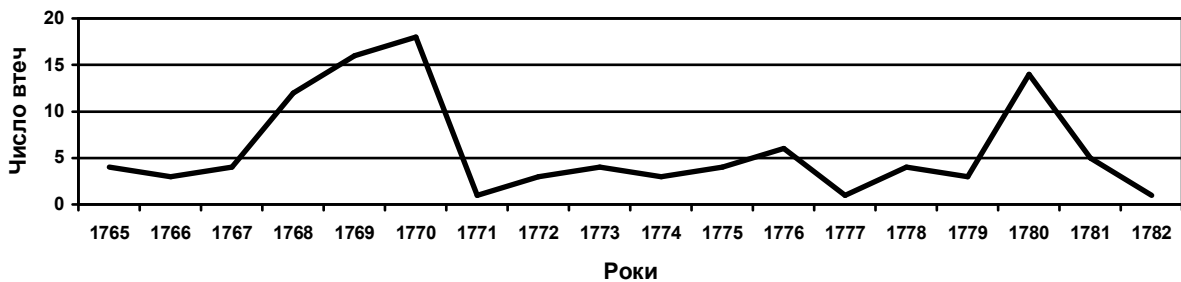
Імовірно, що саме рекрутські набори й були однією з причин зростання числа ще однієї категорії слобідських мігрантів – утікачів. У нашій мікрогрупі їх нараховувалось таке ж число, як і рекрутів – 106 осіб. Інтенсивність втеч у різні роки була різною, але відбувались вони щорічно. Пік їх припадає на 1770 р. – 18 осіб. Найменше число – по одному втікачеві – на 1771 та 1774 роки (див. мал.1).

Про інші причини залишається тільки здогадуватися. Щоправда, у роки високої смертності (1770 і 1780) простежується й збільшення кількості втеч (18 і 14). У зв'язку з цим дозволимо собі припустити, що певна частина старовірів у такий спосіб намагалась уникнути епідемії.

Ще одним доволі значним фактором була так звана “шлюбна міграція”. При цьому ареал її поширення не обмежувався виключно сусідніми розкольницькими слободами, а свідчив про встановлення зв'язків із старообрядцями інших регіонів. Усього за період між ревізіями було видано 105 осіб.

Мал.1.

Інтенсивність втеч населення слобод між III та IV ревізіями

Останні три категорії мігрантів не такі чисельні за своїм складом, як попередні. До найбільшої з них (41 особа) ми віднесли тих, що записалися до інших міст. У реєстрах їх позначали, як правило, так: “*Записався в Стародубское купечество со всем семейством*”, або “*Оной по указу Московской губернской канцелярии переведён в московское купечество со всем семейством*”. Указівка на ці та інші місця приписки дозволяють певною мірою визначити основні напрямки економічних зв'язків слобідських купців. Пріоритет був за Москвою, до якої, за вказаний період, переселилось 12 родин. Далі йшли Стародуб – 4 родини, Тула й Вітебськ – по 3. До решти місць переселилося по одній родині, однак за ними простежується певна регіональна спрямованість. По-перше, купці-старовіри підтримували активні економічні зв'язки з містами Речі Посполитої (Вітебськ, Вільно, Могилів), а по-друге, включилися у торгівлю з Південним регіоном, що у той час активно колонізувався російським урядом (Кременчук, Крилов, Новомиргород).

Далі йдуть ті старовіри, які переселились у сусідні слободи – 23. Можна лише здогадуватися, чим власне це було викликане, але, очевидно, що добровільно такі міграції відбувались не завжди. У реєстрах проти таких, як правило, писали: “*переведён в слободу...*”.

Найменшу категорію мігрантів (10 осіб), складають ті, кого ми віднесли до інших. Серед них: шестеро осіб постриглись у ченці, один – Іван Яковлев зі слободи Клинець, як не дивно, “*Самовольно вступил в службу в гусарской белорусский полк...*” [14], причина вибуття ще одного записана дуже нерозбірливо, а решта двоє були заслані до Сибіру за крадіжки [15]. Останні були мешканцями Клинець, реєстр цієї слободи, як відомо, охоплює все населення. Той факт, що за 17 років у ній зафіксовано всього два злочинці, певною мірою характеризує кримінальну ситуацію.

Таким чином, аналіз факторів приросту населення засвідчив наявність у “описних слободах” на початку 80-х років демографічної кризи. Її виявом стало загальне зменшення числа мешканців, а характерною ознакою – переважання

упродовж чотирьох останніх перед ревізією років смертності над народжуваністю. Основною причиною цієї кризи, на нашу думку, були міграційні процеси, провідне місце серед яких займало втягнення слобідських жителів у колонізацію Новоросійської губернії та інших окраїнних регіонів імперії.

Література

1. Демографический энциклопедический словарь / Под ред. Д.И. Валентей. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – С. 204.
2. Там само. – С. 206.
3. Там само. – С. 207.
4. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.). – М., 1976. – С. 102.
5. ЦДІАК України, ф.1907, оп.1, спр.389, арк.172–185.
6. Там само, ф.206, оп.3,спр.7393.
7. Там само, ф.1907, оп.1, спр.389, арк.145–160.
8. Там само, арк.168.
9. Там само, арк.252–292 зв.
10. Там само, ф.59.,оп.1, спр.4555, арк.23.
11. У старообрядництві гоління борід – один з найбільших гріхів. Дуже часто воно прирівнюється до злочинів, а у деяких безпопівських згодах взагалі вважається ерессю (Дет. див.: Вургарт С.Г., Ушаков А.И. Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы. Опыт энциклопедического словаря. – М.:Церковь, 1996. – С.54). Старовіри надавали бороді особливий, сакральний сенс, що виразилося у повір'ях: “Чем борода шире, а усы длиннее, тем человек считается святее”, “Образ Божий в бороде, а подобие в усах”. До того ж серед старообрядців панувало переконання, що без бороди не впускають до раю (Детальніше про роль бороди в російській народній культурі див.: Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С.173 – 175.) Крім того, для впізнання збіглих рекрутів практикувалася наколка у вигляді хрестика на кисті правої руки. Старовіри розглядали це, відповідно до своїх есхатологічних уявлень, як позначенням “печаттю антихриста” (Леонов О.Г., Ульянов И.Э. Регулярная пехота: 1698 – 1801 / История Российских войск. – М.: ТК “АСТ”, 1995 – С.19.)
12. ЦДІАКУ, ф. 206, оп. 3, спр. 7445, арк.1.
13. Там само, арк.17–17зв. Очевидно, Сенат у своїх діях керувався положеннями “Генерального учреждения о сборе в государстве рекрут и о порядках, какие при наборе исполнять должны” (1766р.). За ним рекрутчина поширювалася на усі стани населення, а грошовий внесок замість виконання цієї повинності дозволялося вносити лише майстровим тих заводів і фабрик, які не мали приписних сіл. (Леонов О.Г., Ульянов И.Э. Указ. соч. – С.126.)
14. Там само, ф.1907, оп.1,спр.389, арк.141зв.
15. Там само, ф.206, оп.3, спр.7393, арк.88зв.,91.

О.В. Гринь

Нові відомості до біографії Івана Халанського

Іван Іванович Халанський, який стояв біля джерел розбудови народної освіти на Чернігово-Сіверщині, протягом тривалого часу очолюючи новостворене Новгород-Сіверське головне народне училище, згодом перетворене на гімназію, належить до постатей, чиє життя та діяльність протягом тривалого часу не

користувалися особливою увагою дослідників. У наукових студіях його ім'я найчастіше згадувалося у контексті історії Новгород-Сіверської гімназії [1]. Виняток становить біографічний нарис О. Оглоблина, який розглядав І. Халанського як одного з представників новгород-сіверської інтелектуальної еліти останньої чверті XVIII ст. поруч з О. Лобисевичем, Г. Долинським, В. Шишацьким, Т. Калинським, А. Пригарою та ін. [2].

І. Халанський народився у другій половині 1740-х рр. (скоріше за все, у 1749 р.) у селі Халані Новооскольського повіту Курської губернії [3]. Він походив з дворянської родини, на гербі якої було зображено золоту корогву, увінчану кавалерійським хрестом [4]. Достеменно невідомо, де саме він здобув освіту, хоча О. Оглоблин висловив цілком логічне припущення щодо Харківського колегіуму [5]. Принаймні до канцелярської служби в Комерц-колегії у Санкт-Петербурзі І. Халанський вступив “із студентів”, що зазначено у його формулярному списку [6]. Розпочавши службову діяльність у травні 1774 р. канцеляристом, вже 10 липня 1775 р. він отримав ранг колезького регістратора [7]. З 30 березня 1778 р. І. Халанський перебував на військовій службі, яку розпочав прапорщиком Охтирського гусарського полку. З 13 грудня 1780 р. він займав посаду полкового квартирмейстера Українського гусарського полку, а 14 червня 1782 р. отримав звання капітана [8].

Ймовірно, військова служба не виправдала сподівань І. Халанського, оскільки невдовзі він повертається до цивільної діяльності. Згідно з наказом Сенату від 12 січня 1784 р. його було призначено прокурором Новгород-Сіверської верхньої розправи в ранзі колезького асесора [9]. Після відповідного наказу Новгород-Сіверського намісницького правління від 18 березня 1784 р. І. Халанський приступив до службових обов'язків [10]. З цього часу життя та діяльність І. Халанського були тісно пов'язані з Новгородом-Сіверським, який, перетворившись із сотенного містечка на центр створеного у 1782 р. намісництва, став важливим суспільно-політичним, економічним та культурним осередком Лівобережної України. Тут було відкрито численні адміністративні установи, у 1785 р. була заснована єпископська кафедра, з 1785 р. тут діяла духовна семінарія, а з 1789 р. і головне народне училище, точилися розмови про відкриття університету [11]. Це притягнуло до міста багато урядовців, тут гуртувалися громадські діячі, що дозволило О. Оглоблину стверджувати про існування у 1780-х рр. Новгород-Сіверського патріотичного гуртка [12]. Серед осіб, близьких за переконаннями до новгород-сіверських автономістів, історики називають й І. Халанського [13]. Поза всякими сумнівами, саме у соціокультурному середовищі Сіверщини найбільш повно проявилися здібності й уподобання І. Халанського.

Майже водночас із прибуттям І. Халанського у намісництві розпочинається робота по підготовці топографічного опису згідно із розробленою членом Академії наук і мистецтв, секретарем Кабінету Катерини II П. Соймоновим програмою [14]. П. Соймонов у березні 1784 р. розіслав анкету разом із розпорядженням про створення топографічних описів усім генерал-губернаторам і, зокрема, малоросійському – П. Рум'янцеву [15], який дав відповідні вказівки губернаторам. У Новгород-Сіверському намісництві 18 березня 1784 р. посаду губернатора замість померлого І. Журмана обійняв колишній казанський губернатор І. Бібіков [16]. Йому було доручено “возложить собрание сих известий ... на некоторых из членов присутственных мест или на обывателей, учением или упражнением в таких

делах знание приобретенных с тем, чтобы они прилежнейшее старание в самоско-рейшем того произведении в действие употребили” [17]. 9 квітня 1784 р. І. Бібіков рапортував П. Рум’янцеву: “Вашего сиятельства повеление от 3 апреля о сочинении мне топографического описания всему здешнему наместничеству на собственное Ея Императорскаго Величества употребление 7 числа получил и нечто из приложенного плана. Что можно будет, без дальнейших справок требуемое уведомлению, как скоро успею, Вашему Сиятельству поднесу. А и во всем пространстве требуемого приложу крайнее и посильное мое старание, чтоб выполнить достаточным описанием” [18]. Неабияка освіченість нового прокурора верхньої розправи, його життєвий і службовий досвід та, ймовірно, природні здібності призвели до призначення І. Халанського одним із трьох упорядників топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва. Разом з ним підготовкою опису мали займатися губернський стряпчий І. Лишень та протоколіст Дворянської Опіки Т. Калинський [19].

Робота по обстеженню намісництва з метою упорядкування топографічного опису тривала впродовж 1784 – 1786 рр. Укладачі опису досить ретельно приступили до виконання покладеного на них доручення, студіюючи історичну літературу та архівні джерела, заглиблюючись у висвітлення окремих питань програми П. Соймонова замість традиційного збирання довідок від місцевих адміністративних установ [20]. Внаслідок цього підготовка опису затягнулася. Про це свідчить, зокрема, лист П. Рум’янцева до П. Соймонова від 29 грудня 1786 р.: “полученное мною Киевской губернии ... описание купно с планом при сем Вашему Превосходительству сообщаю, а за получением таковых от Черниговскаго и Новгородскаго-Северскаго Господ Губернаторов не умедлю доставить” [21]. Відомо, що топографічний опис Чернігівського намісництва О. Шафонського був надісланий чернігівським губернатором А. Милорадовичем П. Рум’янцеву 21 січня 1787 р. [22]. Натомість, вірогідно, матеріали щодо Новгород-Сіверського намісництва, зібрані І. Халанським, Т. Калинським та І. Лишнем в ході обстеження його земель протягом 1784 – 1786 рр., так і не було систематизовано та скомпоновано в єдиний текст через низку об’єктивних обставин [23]. До нас дійшли лише фрагменти опису у вигляді окремих документів – “Описания топографического о жительствоющих ... в селе Вишеньках под именем колонистов” 1785 р. та “Краткой истории о городе Стародубе” 1785 р. [24], певну участь у підготовці яких, імовірно, брав І. Халанський.

Новий етап у житті І. Халанського розпочинається у 1789 р., коли він, не полишаючи служби у верхній розправі, очолює новостворене головне народне училище. На початку 1790-х рр. І. Халанський був водночас директором Стародубського та Глухівського училищ [25]. 1790 р. його було призначено прокурором верхнього земського суду (прослужив до 1795 р.), а у грудні 1791 р. він дістав чин надворного радника [26]. На початку ХІХ ст. І. Халанський очолив дирекцію малоросійських училищ у Чернігові, але, пробувши на цій посаді близько 2 років, повернувся до Новгорода-Сіверського [27]. Нарешті, у 1807 р. І. Халанському було надано чин статського радника, а у 1811 р. нагороджено орденом св. Володимира 4-го ступеня [28].

Серед нововведень директора Новгород-Сіверського головного народного училища було запровадження публічних екзаменів, що мали на меті продемонструвати громадськості рівень підготовки учнів. У промові з цього приводу,

виголошений 17 грудня 1792 р., І. Халанський висловив погляди на призначення училища. Стверджуючи, що навчання для дітей з незаможних сімей є безкоштовним, він пояснив це тим, що “учителя всегда имеют в памяти, что они приуготовляют члена общества” [29]. Саме доступність навчання в училищі для більшості мешканців міста зумовила те, що “большая часть из здешних граждан чаще, нежели жители окрестных городов, обращаются с книгами, ибо редкий из них не учился или в бывшем народном училище, или в гимназии. Словом, обращение земли около солнца и своей оси не почитается уже странностию, или даже нечестием, равно и изучение языков иностранных”, – стверджував у 1827 р. вихованець, а згодом і викладач Новгород-Сіверської гімназії І. Сбитнев [30]. До речі, за його ж словами, без гімназії, яка приносила місту 100 тисяч карбованців прибутку щорічно, Новгород-Сіверський у економічному відношенні “был бы из числа посредственных городов Черниговской губернии” [31].

І. Халанський був палким прихильником ідеї відкриття у Новгороді-Сіверському університету, що сприяло б розвитку освіти на Північному Лівобережжі. На його думку, запровадження університету у Новгороді-Сіверському мало свої переваги. Це географічне розташування міста та кліматичні умови, а також той факт, що “по немногочисленному сему городу ничто не будет отвлекать учащихся и учащихся от упражнения в науках” [32]. Після звернення із відповідною пропозицією до малоросійського генерал-губернатора А. Куракіна директору Новгород-Сіверського училища у грудні 1802 р. було доручено розробити проект університету [33]. Згідно з планом І. Халанського, запропонованим А. Куракіну у березні 1803 р., університет мав бути облаштований на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, а архімандрит та монахи мали бути переведені до Рихловського Пустинно-Миколаївського монастиря, що знаходився неподалік [34]. На жаль, ідея І. Халанського втратила свою актуальність через відкриття Харківського університету та Ніжинської гімназії вищих наук [35], але вона дала підстави для створення на базі головного народного училища Новгород-Сіверської гімназії. Наказ про відкриття гімназії було видано 5 листопада 1805 р., а урочисте відкриття відбулося 30 червня 1808 р. [36]. З цього часу і до своєї смерті у 1825 р. І. Халанський був її беззмінним директором.

Близько 1785 р. І. Халанський одружився з Варварою Іванівною Янович, донькою глухівського сотенного отамана, бунчукового товариша І. Яновича [37]. Вони мали 8 дітей – синів Василя, Андрія, Петра і Миколу та доньок Софію, Ганну, Марію та Олександру [38]. До речі, Софія була одружена з професором Харківського університету І. Тимківським, який став наступником І. Халанського у справі керування Новгород-Сіверською гімназією [39]. Сини мали помітні успіхи в кар’єрі. Так, Василь Іванович пішов у відставку генералом від артилерії, що, згідно із “Табелем про ранги”, відповідало другому класу після генерал-фельдмаршала. Андрій Іванович дослужився до сенатора і мав чин таємного радника, дійсний статський радник Петро Іванович очолював Чернігівську палату державних маєтностей, Микола Іванович пішов у відставку у чині генерала [40].

На думку М. Рклицького, що залишив опис Новгорода-Сіверського 1898 р., саме культурно-освітні традиції, підвалини яких закладав ще наприкінці XVIII ст. І. Халанський, сприяли тому, що місто й через сто років, “несмотря на незначительность населения, имеет полные мужскую и женскую гимназии и духовное училище” [41].

Література

1. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений Черниговской дирекции. – К., 1865. – С. 49; Сбитнев И. Новгород-Северский. – Б.м., б. д. – С. 128.
2. Оглоблин О. Люди Старої України. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С. 239 – 245.
3. Там само. – С. 240.
4. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. 192.
5. Там само. – С. 240.
6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 736, оп.1, спр. 949, арк. 24 зв. 25.
7. ЦДАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 261, арк. 74, зв. 76.
8. ЦДАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 1325, арк. 28 зв.; ЦДАК України, ф. 736, оп.1, спр. 949, арк. 24 зв. 25.
9. ЦДАК України, ф. 1032, оп. 2, спр. 726, арк. 8, 81.
10. ЦДАК України, ф. 207, оп. 3, спр. 919, арк. 75; ЦДАК України, ф. 207, оп. 3, спр. 923, арк. 126 зв.; ЦДАК України, ф. 1032, оп. 2, спр. 723, арк. 92.
11. Коваленко О.Б. Неопублікована праця Андрія Пригари “Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 160 – 161; Федірко А.М. Патріотична освічена еліта Новгорода-Сіверського на рубежі XVIII – XIX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 77 – 78.
12. Винар Л.Р. Про “Людей Старої України” // Оглоблин О. Люди Старої України. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С. 31 – 32; Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1992. – С. 287.
13. Федірко А. М. Патріотична освічена еліта Новгорода-Сіверського на рубежі XVIII – XIX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 82.
14. Рубинштейн Н.Л. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. – памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. – М., 1953. – Сб. 31. – С. 60 – 62; ЦДАК України, ф. 1959, оп.1, спр.52, арк. 2 зв. 10.
15. Катаев И. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-Ученом архиве в С.-Петербурге // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Харьков, 1902. – С. 83.
16. ЦДАК України, ф. 206, оп. 3, спр. 7405, арк. 41 зв.; ЦДАК України, ф. 207, оп.3, спр. 9235, арк. 86, 127; ЦДАК України, ф. 1032, оп. 2, спр. 723, арк. 91; ЦДАК України, ф. 1943, оп. 1, спр. 93, арк. 170 зв.
17. Державний архів Чернігівської області, ф. 712, оп. 1, спр. 245, арк. 35.
18. ЦДАК України, ф. 736, оп. 1, спр. 168, арк. 7.
19. ЦДАК України, ф. 207, оп. 3, спр. 925, арк. 1.
20. Гринь О. Незавершений опис Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2–3. – С. 56.
21. РДВІА, ф.ВУА, спр. 18768, арк. 1.
22. Петrenchенко І.Є. Нововиявлені документи до біографії Опанаса Шафонського // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 107; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851.
23. Гринь О. Незавершений опис Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2–3. – С. 58–59.
24. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. II, спр. 20857, арк. 1–6 зв; Російський державний військово-історичний архів, ф.ВУА, спр. 19164, арк. 1–6 зв.
25. Оглоблин О. Люди Старої України. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С. 241.

26. Смоленський І. Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. // Україна. – 1930. – № 7. – С. 77.
27. Оглоблин О. Люди Старої України. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С. 242.
28. Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. – Т. 1. – Ч. 3. – СПб., 1901. – С. 363.
29. Оглоблин О. Люди Старої України. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С. 241.
30. Сбитнев И. Новгород-Северский. – Б.м., б. д. – С. 336.
31. Там само. – С. 335.
32. Неосуществившийся университет в Новгороде-Северске. (Два письма о нем 1802 – 1803 г.) // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – № 3. – С. 595.
33. Там само. – С. 594.
34. Там само. – С. 597.
35. Федірко А. М. Патріотична освічена еліта Новгорода-Сіверського на рубежі XVIII – XIX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 82.
36. Оглоблин О. Люди Старої України. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С. 242 – 243.
37. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 261, арк. 74 зв. – 75.; ЦДІАК України, ф. 736, оп. 1, спр. 949, арк. 24 зв. – 25.
38. Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. – Т. 1. – Ч. 3. – СПб., 1901. – С. 363.
39. Сбитнев И. Новгород-Северский. – Б.м., б. д. – С. 129 – 130.
40. Там само. – С. 363.
41. Рклицкий М.В. Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее. – Чернигов, 1898. – С. 32.

А.В. Гедьо

Матеріали з історії греків Ніжина та Північного Приазов'я у фондах Російського державного архіву давніх актів

Визнання пріоритету особистості над правами нації ніякою мірою не обмежує можливості національного самовираження і еволюції народів. Більш того, створюються реальні можливості для свободи етнополітичного функціонування народів і національних груп не тільки в територіальних рамках материнського етносу, а й за його межами. На відміну від інших національних меншин в Україні, греки в розсіяному чи компактному вигляді не тільки складають одну з найбільш численних етнічних спільнот, але й мають у своїй “українській історії” дві основні колонізаційні хвилі – ніжинську і маріупольську.

Важливі матеріали з історії греків України зберігаються у фондах Російського державного архіву давніх актів (далі РДАДА). Вже одне місцезнаходження даних джерел в цьому документальному комплексі свідчить про значущість грецького питання в імператорській Росії. Вони відображають становище ніжинських і маріупольських греків в середині XVII – XIX ст., а також процес законодавчого оформлення юридичного статусу грецьких общин.

Історія ніжинської грецької громади бере свій початок з другої половини XVII ст. Саме в цей час в економічному житті Української держави з'явилися грецькі купці, які поступово прибрали до рук майже всі торговельні шляхи. Українські гетьмани всіляко сприяли торговельній діяльності грецьких переселенців, надаючи їм значні пільги.

Цього часу на території України утворився вакуум у торгівлі через те, що традиційні зв'язки було розірвано, а місцеве населення було зайняте в бойових діях. Саме греки заповнили цей вакуум. Грецькі купці та переселенці починають активно переїздити на Україну наприкінці XVII ст. Спочатку вони приїздили сюди на певний час, а з середини 70-х рр. XVII ст. – поступово почали оселятися. Саме тому у другій половині XVII ст. у м. Ніжині почала організовуватися грецька община.

Греки обрали містом свого поселення Ніжин не випадково. Він був одним з великих міст на Україні і завдяки вдалому географічному розташуванню відіграв роль великого і важливого торговельного центру. Саме через Ніжин йшла торгівля з Росією, Туреччиною, Кримом. Інша причина поселення греків в Україні – відсутність тиску на православну релігію з боку Туреччини.

Невід'ємною рисою організації греків у братство було “торговельно-станове” об'єднання – самоусвідомлення себе як носія спільних майнових, торговельних та громадських інтересів, для захисту яких необхідно було здобути певний суспільний статус. На час заснування братства такий статус визначався привілеями, наданими вищими посадовими особами держави – гетьманами. У фондах РДАДА зберігаються важливі документи, які відтворюють цей процес.

Найбагатшим за кількістю одиниць зберігання і за різноманітністю видів документів, в яких відображено політичні та соціально-економічні процеси, є фонд 124 – “Малоросійські справи”, – що охоплює період з 1522 по 1719 р. і складається з декількох тисяч справ. Велику вагу серед документів фонду 124 займають чолобитні за борговими суперечками купців, скарги купців про пограбування їх товарів.

Українське і грецьке купецтво Лівобережної України уклало короткі і довгострокові торгові договори з російськими та іноземними купцями, а також між собою. Вельми розвиненою була система видачі векселів, кабальних і доручних записів. Також векселі застосовувалися в торгових операціях з іноземцями, вони ж супроводжувалися доручними записами (іноді векселі називалися кабалою). Якщо ж у торговій операції брали участь іноземні і ніжинські греки, то йшлося про “уплату должных по кабале денег”, “уплату по кабалам и по поручным записям”. Судячи з документів, в кінці XVII – початку XVIII ст. вексельна система в Росії і на Україні набула досить широкого поширення.

У справах Малоросійського приказу збереглася чолобитна греків, в якій вони скаржилися, що “оных универсалов гетманских тамошние начальствующие люди не слушают” [1]. Слід відзначити, що недієвість оборонних універсалів характерна не тільки по відношенню до греків, але й у цілому характерна для всіх універсалів, крім власницьких.

У зв'язку з російсько-турецькою війною до Ніжинського магістрату був надісланий указ Петра I про надсилання до Малоросійської колегії відомостей про місцевих і прибулих греків з метою примусити їх або виїхати на батьківщину, або дати підписку про невиїзд у підвладні Туреччині землі до кінця війни. За відомістю вїйта, яка зберігається в 124 фонді РДАДА, у Ніжині проживало 232 особи “грецкой и волоской породы”. З них 97 побажали виїхати, їх список прикладений до донесень вїйта [2]. В цьому ж фонді зберігається доручний запис греків, сербів, волохів, мультян, які мали свої будинки в Ніжині і були членами Грецького

братства. Цей доручний запис опублікував М. Плохинський в роботі “Иноземцы в Старой Малороссии” [3].

Історію ніжинської грецької громади не можна освітити без аналізу документів фонду 52 – “Зносили Росії з Грецією”. Він включає 3337 справ за 1509 – 1719 рр. Справи за 1720 – 1798 рр. зберігаються в аналогічному фонді Архіву зовнішньої політики Росії. Виникнення документів цього фонду пов’язане з масовим переселенням греків до Росії і на Україну в середині й у другій половині XVII ст. Під час Визвольної війни греки надавали Б. Хмельницькому вельми істотні послуги в налагодженні зв’язків з російським урядом. Про це свідчать справи фонду за 1651 р. [4].

Піклуючись про розвиток зовнішньої торгівлі, російський уряд також протегував грекам, про що свідчать чисельні грамоти грецьким купцям. Тому велика кількість греків влаштувалася на постійне місце проживання в Москві, але ще більше було найжджих грецьких купців. Греки надавали в Посольський приказ важливі відомості, розвідані ними в Туреччині і Криму, займалися викупом російських і українських полонених з турецько-татарської неволі (в Росії вони одержували за це грошову компенсацію). Численні документи про це й відклалися у фонді 52.

У фонді зберігаються жалувані грамоти, грамоти до царя патріархів і митрополитів про заступництво купцям, подорожні реєстри товарів, книги збору мит, чолобитні, судові тяжби з торгових справ. Переважна більшість документів характеризує інтенсивність і обсяги торгівлі, асортимент товарів і торгові шляхи в греко-російсько-українській торгівлі. Проте чимало є документів про грецьких ремісників в Москві й Ніжині, про майстрів корабельної справи, які дуже цінувалися в Росії.

У фонді зберігається оригінал жалуваної грамоти від 13 лютого 1710 р. греку Олександру Левандіану з дозволом на будівлю заводів [5]. 2 березня 1710 р. іншому греку П. Федорову була надана жалувана грамота під назвою: “О дозволении Параскеве Федорову жить в Нежине и торговать в Российском государстве на 4000 руб. на год с платежом пошлин по Указу”. У ній йшлося про надання пільг торговцям-грекам, які мешкали в Москві і Ніжині. Їм надавалося право “иметь везде свободной проезд безо всякаго задержания, и никто б им нигде в проезде, кроме взятія с товаров пошлин, никакого утеснения, налог и обид и озлобления напрасно не чинил; такожде и в доме его в Нежине постою у него не ставить и лошадей и волов в подводы и других незвычайных запросов и поборов насильно и без указа не имать” [6].

Джерела з історії ніжинських греків містяться і у фонді 248 – “Сенат і його установи”. Сьогодні він увібрив у себе і документи колишнього фонду 252 – “Малоросійська експедиція Сенату”. Кожний з них – це величезні фоліанти в тисячу і більше аркушів, включаючи десятки справ. Виявити ці справи дослідникові допомагають ґрунтовні описи.

Цінним в даному фонді є комплекс документів “Малоросійської експедиції Сенату”. У переважній більшості вони відносяться до XVIII ст., проте присутні копії документів і за XVII ст. (договірні статті, жалувані грамоти, укази), що потрапили в діловодство експедиції як додатки до документів більш пізнього походження. За характером документи експедиції є жалуваними грамотами, переписними книгами, ревізіями, табелями, прибутково-видатковими книгами, відомостями, доношеннями, чолобитними, списками присяг, указами, протоко-

лами, журналами вхідних і вихідних паперів. Тут є чолобитна грецького братства 1742 р. про надання їм стверджувальної грамоти про їх привілеї. Декілька справ стосуються збору індукти – збирання мита з привізних товарів. Це справа 1741 р. про віддачу на відкуп збору індукти на Україні. Справа 1742 р. присвячена наданню ніжинському війту Петру Тернавіоту права на “індуктний збір” [7]. Як встановив О.М. Лазаревський, Петро Тернавіот та його батько Стерій належали до заможної родини ніжинських греків і володіли правом на збір індукти [8]. Стерій Тернавіот обіймав цю посаду протягом 1714-1718 рр., а Петро – у 1727- 1750 рр. Безумовно, ці факти свідчать про значну роль грецьких купців в управлінні містом і розвитку торгівлі Лівобережної України.

В зазначеному фонді також зберігаються документи Колегії іноземних справ 1746 р. про приведення до присяги греків, які прибували до Ніжина [9]. У фонді багато чолобитних і позовних справ купців і власників промислів, що дають додаткові відомості до вивчення торгівлі і промислів на Лівобережній Україні.

Характерною особливістю фонду 248 є те, що більшість документів не ізольована, а існує в органічному зв'язку з іншими. Так, чолобитні, як правило, супроводжуються копіями указів, грамот і універсалів або представлених чолобитниками, або приведеними в розшукових матеріалах комісії, призначених для з'ясування справи за чолобитною. При вивченні документів Сенату, що стосуються греків, звертає на себе увагу та обставина, що в першій половині й у середині XVIII ст. (на відміну від попереднього часу) практично жодна чолобитна не задовольнялася без попереднього “розшуку”, без отримання на запит Сенату довідок з Ніжинського грецького та міського магістратів, іноді полкових канцелярій, Генеральної військової канцелярії.

Аналіз документів показує, що російський напрям в торгівлі греків для них був головним, а шлях до Москви пролягав через Ніжин. Як ніжинські, так і решта греків основну частину товарів реалізували в Москві, але географія їх торгівельної діяльності на Україні і в Росії є дуже широкою: вони продавали і купували товари на ярмарках в різних містах України й Росії. Товарообіг грецької торгівлі був значним, як це видно з позовних справ. У процесі торгівлі греки уклали торгові контракти з російськими й українськими купцями, а також з іноземцями, що торгували в Росії.

Інша грецька община була створена в Північному Приазов'ї у 1780 р. Саме ця територія стала місцем поселення кримських християн – греків, вірмен, грузинів і волохів, яких царський уряд в 1778 р. вирішив використати не тільки для захисту своїх південних рубежів, але й для господарського освоєння краю.

Особливе місце в РДАДА займають архівні справи з розряду “Внутрішнє управління” (ф.16) останньої чверті XVIII ст. До них належать: донесення князю Г.О. Потьомкіну-Таврійському щодо управління Азовською губернією (1775-1784 рр.), донесення князю Г.О. Потьомкіну-Таврійському щодо управління Катеринославською губернією (1783-1789 рр.), розпорядження князя Г.О. Потьомкіна-Таврійського щодо виводу з Криму християн в Новоросійську та Азовську губернії (1778 р.) [10]. Важливу групу цих матеріалів складають листи митрополита Ігнатія про умови кримських християн, на яких вони погоджувалися переселитися до Росії.

Слід зазначити, що у фонді Внутрішнього управління зберігається проект Жалуваної грамоти, котрий датується серпнем 1778 р. [11]. Згідно з ним грекам відводилися місця в Азовській губернії по Дніпру й по інших ріках, по узбережжю

Азовського моря. Для купців, майстрових і міщан призначалися міста: Катеринослав, Таганрог і Азов. Це свідчить про те, що спочатку російський уряд мав намір розселити греків у зовсім інших місцях. Проект передбачав виконання усіх вимог кримських християн.

Намагаючись з'ясувати рівень імовірності матеріалів листування, що стосуються переселення греків, ми порівняли опубліковані джерела з архівними і дійшли висновку, що до збірника М. Дубровіна “Приєднання Криму до Росії” [12] не були включені деякі матеріали про небажання християн переселитися до Росії. Також не були включені джерела, які не з кращого боку характеризували дії російських військ у Криму напередодні і під час переселення, і деякі листи кримських урядовців до хана і діячів Росії з проханнями запобігти виводу християн. Джерела дозволяють стверджувати, що не всі християни виявили бажання переселитися до Росії.

Економічний розвиток грецького населення Північного Приазов'я відображають матеріали центральних органів управління економікою – колегій. У складі фонду “Комерц-колегія” (ф.276) зберігається дозвіл грекам експортувати та імпортувати свої товари, рапорти новоросійських митних інспекторів, рішення державною комерц-колегією справи про заснування в м. Маріуполі портового управління, прохання купців та міщан м. Маріуполя, про порушення митних правил у прикордонній торгівлі Новоросійської губернії. Дані джерела містять цінну інформацію про географію діяльності і склад товарів грецького купецтва [13].

Останнім крупним комплексом матеріалів, які стосуються греків Північного Приазов'я, створених у процесі діяльності російських державних установ, є документи центрального межового архіву (Архіву Межової канцелярії). В ході проведення Генерального і Спеціального межування земель Катеринославської губернії у XIX ст. у цьому архіві відклалися і матеріали про вельми специфічне явище в суспільно-економічній структурі Південної України – грецьке землеробство. У результаті дослідницького пошуку в колекції “Економічні примітки до планів Генерального межування” (ф.1355) виявлені докладні економіко-статистичні і географічні відомості про розвиток землеробства в маріупольських греків, а також описи території поселених пізніше колоній Катеринославської губернії, за 1798-1817 рр. [14].

Таким чином, виявлені в РДАДА джерела дають можливість значно активізувати процес вивчення історії греків України.

Література

1. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА), ф. 124, оп. 1.–1710 г, д. 24 (Дело о даче жалованной от государя Петра I грамоты Нежинским грекам и их церкви с подтверждением всех их прав и вольностей, гетманским универсалом данных), л. 1.

2. РДАДА, ф. 124, оп. 1, д. 12 (Дело по указу о учинении подписи жительствовавшим в Москве и Нежине грекам, волохам и молдаванам дабы они до окончания войны с турками, ниже выезжали в Турецкую землю, ниже переписывались с турками. – 13 февраля 1711 г.), л.2-8.

3. Плохинский М.М. Иноземцы в Старой Малороссии. – Ч. 1: Греки, цыгане, грузины // Труды XII Археологического съезда в 1902 г. – М., 1905. – Т. 2. – С. 175–409.

4. РДАДА, ф.52, оп. 1. Год 1759, д. 10 (Приезд в Москву грека Павла Федорова с двумя турецкими для двора лошадьми и с листами от гетмана Хмельницкого. – 23 ноября

1759 г.); д. 19 (Приезд в Москву а) гречанина Ивана Петрова с толмачем Крышницким; б) еромонаха Захария с письмами от Коринфского митрополита при гетмане Хмельницком находившагося в частях казацких. – 12 сентября 1759 г.); д. 28 (Перевод с грамоты к государю от Коринфского митрополита при гетмане Хмельницком находившагося, присланной с Ларионом Лопухиным. – 6 апреля 1759 г.).

5. РДАДА, ф.52, оп. 1, 1710 г., д. 20. (Дело по памяти из Сибирскаго приказа о даче Жалованной грамоты греку Александру Левандиану за прииск в Нерчинске серебряных руд и за строение заводов. – 13 февраля 1710 г.).

6. РДАДА, ф.52, оп. 1, 1710 г., д. 21. (Отпуск Жалованной грамоты данной греку Параскеве Федорову о дозволении ему жить в Нежине и торговать в Российском государстве на четыре тысячи рублей в год с платежом пошлин по указу. – 2 марта 1710 г.).

7. РДАДА, ф. 248, оп. 29, кн. 1856 (По челобитной купеческой греческой церкви братства жителей нежинских и приезжающих для торгов греков Велисара Псалты с товарищи о даче им подтвердительной о вольностях их Жалованной грамоты о вольностях их и прочем; по челобитной нежинского войта Тернавиота о пропуске из Малой России за границу мягкой рухляди; по имянному указу о бытии в содержании за нежинским войтой Петром Тернавиотом имеющемуся в Малой России индуктовому збору до урочных лет); ф. 248, оп. 124, д. 53. (Дело об отдаче на откуп индуктового денежного сбора на Украине. – 1741 г.).

8. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1894. – Т. 2. – С. 56–57.

9. РДАДА, ф. 248, оп. 29, кн. 1874. (Подношения Коллегии иностранных дел о приводе к присяге нежинских греков, приезжающих в Нежин на время. – 9 июня 1746 г.).

10. РДАДА, ф.16, оп. 1, д.558 (Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовской губернией. (1775–1784 гг.)); д.689 (Бумаги князя Потемкина о поселении греков, албанцев и арнаутов в Керчь-Еникале, Таганроге и других местах Екатеринославской губернии, об образовании греческого пехотного полка и пр. (1775–1787 гг.)); д.693 (Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославской губернией (1783–1789 гг.)); д. 796 (Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийской губернией (1761–1785 гг.)); д.797 (Бумаги канцелярии князя Г.А. Потемкина-Таврического о губерниях Новороссийской, Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, о войске Донском и пр. (1764 г.)); д.800 (Распоряжения князя Потемкина о выводе из Крыма христиан в Новороссийскую и Азовскую губернии (1778 г.)).

11. РДАДА, ф.16, оп.1, д.588, ч.13, арк. 310–311.

12. Дубровин Н. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения: В 4 т. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1885–1889.

13. РДАДА, ф. 276, оп.1, д. 1561 (По прошению купеческого и мещанского общества г. Мариуполя); д.1562 (Об учреждении в Мариуполе портового правления); д. 1909 (О построении лодок на Азовском море); д. 2362 (Дело о таможах в портах Новороссийской губернии).

14. РДАДА, ф.1355, оп.1, д. 360 (Экономические примечания и каталоги к генеральным планам на дачи, отмежеванные в 1798 – 1818 гг.); д. 372 (Экономические примечания и каталоги к генеральному плану на дачи, отмежеванные в 1798 – 1806 годах); д. 377 (Экономические примечания на 105 дач и алфавиты дач и владельцев); д. 384 (Экономические примечания и каталоги к генеральному плану на дачи, отмежеванные в 1799–1804 гг.); д. 388 (Экономические примечания и каталоги к генеральному плану на дачи, отмежеванные в 1798 – 1806 гг.); д. 1559 (Экономические примечания на разные дачи, размежеванные в 1798 – 1809 гг.).

ЗМІСТ

Філологія

Антонец М.А., Ковнатор Е.А., Христов Д.И. Значение жизненного подвига Н.В.Гоголя для воспитания христианской морали у студенческой молодёжи	3
Пугач В.М. Топоніміка як важливе джерело етногенетичних досліджень	8
Самойленко Г.В. Принцип историзма и его освещение в критических работах А.Фадеева	13

Історія

Кедун І.С. Топографічні домени давньоруського Новгород-Сіверського	21
Москаленко В.Г. Історія розвитку інституту виробів на українських землях (X-XII ст.)	25
Жукова О.В. До історії оборонного будівництва України: геополітичний фактор в утворенні та розвитку фортифікаційних систем	31
Уривалкін О.М., Кузьменко Ю.В. Літописні назви Ніжина в історії та легендах міста	36
Ростовська О.В. Суспільно-політичне становище Ніжина у XVIII столітті: інкорпорація чи централізація?	42
Кухаречко М. Правовий статус ніжинських греків та їх взаємовідносини з місцевим населенням	48
Волониць В.С. До історіографії вивчення греків Одеси	52
Нікітін Ю.О. Вибори до органів міського самоврядування та їх діяльність в Чернігівській губернії у 70 рр. XIX ст.	57
Пономаренко О.В. Особливості формування громадської думки про російські та українські військові поселення першої половини XIX століття	63
Новікова С.В. Роль грецьких підприємців у розвитку торгівлі у Північному Приазов'ї (друга половина XIX – початок XX ст.)	69
Демченко Т.П., Онищенко В.І. Доля селянського посла В.Хвоста в контексті питання про альтернативний шлях боротьби українського селянства	72
Луняк Є.М. Кирило-Мефодіївське товариство: дослідження припиняти рано	77
Робак І.Ю. Організація керування медико-санітарною справою в Харкові до великих реформ XIX століття	82
Моціяка П.П. “Душа інститутської гімназії”: штрихи до портрета Йосифа Добіаша.....	86
Крупенко О.В. Внутрішня політика царського уряду та її вплив на промисловий розвиток Лівобережжя у 60-х – 90-х рр. XIX ст.	92
Страшко Є.М., Ковтун Н.М. Український фемінізм на тлі європейського жіночого руху (XIX – поч. XX ст.)	100
Євсєєнко С.А. Горлівські події 16–17 грудня 1905 р.: подолання стереотипів	107
Ципляк Н.О. Студентські заворушення у Чернігівській духовній семінарії в 1905 – 1907 рр.	115
Кривобок О.П. Петро Дятлов – забута постать в українському революційному русі початку XX століття	121
Онищенко О.В. Жіноцтво у виборчих кампаніях 1917 року: крок до демократії?	127

Овдiєнко П.П., Потапенко М.В. Територiальний устрiй української автономiї в березнi –жовтнi 1917 р.: росiйський, український, польський погляд	133
Нiтченко А.Г. Комплексний пiдхiд до вивчення проблем рiгiональної iсторiї в перiод революцiї 1917 р.	140
Мартиненко В.В. Роль i мiсце Чернiгiвщини в українсько-бiлоруському територiальному протистояннi 1918 р.	145
Лейберов О.О. Українська iнтелiгенцiя та “трудоий принцип” Дерикторiї УНР	149
Самойленко О.Г. Наукова дiяльнiсть О.І.Покровського у 20-х рр. ХХ ст.: конформiзм чи методологiчне переродження?	155
Бобко Т.Г. Духовенство в громадсько-державних органiзацiях у 20-х рр. ХХ ст.	162
Стародубець Г.М. Спроба встановлення цивiльної української адмiнiстрацiї у повстанському запiллi восени 1943 року	167
Субботiна I.В. Взаємовплив урбанiзацiйних та мiграцiйних процесiв в Україні у другiй половинi ХХ ст.	172
Вдовенко С.М. Закордонне українство як чинник iсторичного державотворчого процесу	179
Желiба О.В. Iсторичнi основи сучасного сiльського герботворення в Лiвобережнiй Україні на прикладi символiв населених пунктiв Яготинського району Київської облaстi	181
Курпзєва Ю.С. Аб вынiках этнаграфiчнага даследавання беларуска-украiнскага памежжа ў 2003-2004 гадах	188
Великанова М.М. Iсторичнi передумови появи договорiв на виконання науково-дослiдних, дослiдно-конструкторських та технологiчних робiт в цивiлiстiцi	191
Теорiя та iсторiї культури	
Лопацька Н.М. Проблеми становлення та органiзацiї Дерманського Святотроїцького монастиря на Волини (друга половина ХVІ – перша половина ХVІІ столiття)	195
Бiлик Т.О. Методика викладання мов за концепцiєю I.С.Орлая	201
Херсонець Н.В. Розвиток початкової освiти серед єврейського населення Пiвдня України у II пол. ХIХ ст.	207
Тарасов А.В. Правове становище учнiв гiмназiї Пiвдня України (друга половина ХIХ столiття)	210
Дрогобицький I.І. Просвiтницьке спрямування душпастирської дiяльнiстi Василянського чину в Галичинi (друга половина ХIХ – початок ХХ ст.).....	215
Баранков О.Г. Формування правової бази освiти в Україні в умовах багатокультурностi (1991–2004)	221
Руденко П.О. З повагою на вiдстанi	235
Архiвнi матерiали та знахiдки	
Волошин Ю.В. Прирiст населення в “государевих описних Малоросiйських розкольницьких слободах” у другiй половинi ХVІІІ ст.	246
Гринь О.В. Новi вiдомостi до бiографiї Iвана Халанського	251
Гедьо А.В. Матерiали з iсторiї грекiв Нiжина та Пiвнiчного Приазов'я у фондах Росiйського державного архiву давнiх актiв	256

Наукове видання

Література і культура Полісся

Випуск 28

Відповідальний редактор та упорядник

Самойленко Григорій Васильович

Комп'ютерна верстка та макетування: Лисенко Л.І.

Літературний редактор: Остапенко Л.М., Банзерук О.В., Лісовець О.М.

Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку 22.02.05
Гарнітура Times
Замовлення № 29

Формат 60x84/16
Ум.друк.арк. 21,8

Папір офсетний
Тираж 120

**Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул.Кропив'янського, 2, к. 217.**

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

**8(04631) 2-22-37
E-mail: vidavn@ndpu.net**

У збірнику "Література і культура Полісся. Випуск 27" допущена помилка і на ст. 230 і ст. 278 слід читати:

**М.І. Михайлуца,
І.М. Нікульча**

**Богословська освіта в Трансністрії за Румунського
володарювання (1941–1944 рр.)**